

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№1 (92)

2005 йил, январ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Ойбек тавалуддиниғ 100 йиллиғи

БУЮК АДИБ, ШОИР, ОЛИМ ВА ТАРЖИМОН

ОЙБЕК	
Шеърлар.....	5
Жаҳон адабиётидан таржималар.....	7
“Қутлуғ қон”. Романдан парча.....	11
“Навоий” романини қандай ёздим.....	16
АБДУЛЛА ОРИПОВ. Анингдек инсон бўл.....	18
МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ. Ойбек.....	19
ОМОН ТОШМУҲАМЕДОВ. Эргак ўрнига тарих эшитардик.....	22
ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ. Олтин кўприк.....	25
ЎТКИР ҲОШИМОВ. Адибнинг машаққатли мактаби.....	26
УМАРАЛИ НОРМАТОВ. Жаҳон янги шеъриятига ҳамоҳанг тароналар.....	29
РАҲМАТИЛЛА ИНОҒОМОВ. Қардошлар эъзози.....	31
УЛУҒБЕК ҲАМДАМ. Шоҳ асар.....	33
ШОҲИДА ИСОҚОВА. “Навоий” романи француз тилида.....	35
Ойбек адиблар наздида.....	40
ДАДАҲОН НУРИЙ. Қулатилган чинорлар паноҳида. <i>Бади</i>	43

ЁЗУВЧИ ЁН ДАФТАРИДАН

МИРПЎЛАТ МИРЗО. Янги манзиллар шуъласи.....	137
---	-----

ТОШКЕНТ
ЯНВАР

ПУБЛИЦИСТИКА

ЮРИЙ СААКОВ. *Олий рутбали цензура*.....144

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

МУЎБИН БАРАТОВ. *Фалсафий тадқиқотлар якуни*.....166

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

СТИВЕН КИНГ. *Икки ҳикоя. Гўштмайдалагич. Йўлоёқ*.....169

ЖАҲОН КУЛАДИ

АЗИЗ НЕСИН. *Ҳажвий ҳикоялар*196

Одамийлик тимсоли эди.208

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА

Раҳматилла ИНОҒОМОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Қуддус АБЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Ўллат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 1. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.ШОҲИСМОИЛОВ

Теришга берилди 15.11.2004 й. Босишга рухсат этилди 25.01.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-5998 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

Ойбек тавалуддининг 100 йиллиги

Буюк адиб, шоир, олим ва таржимон

*Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамасининг Қарори*

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ ОЙБЕК ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИНИ НИШОНЛАШ ТЎҒРИСИДА

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, ўзбек адабиёти ва илм-фани ривожига беқиёс ҳисса қўшган академик адиб Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ижодининг улкан аҳамиятини инобатга олиб, ёш авлод қалбида Ватанга муҳаббат ва садоқат, аждодларимизнинг маънавий мероси билан фахрланиш ва ифтихор туйғуларини юксалтириш мақсадида ҳамда ёзувчи таваллудининг юз йиллиги муносабати билан Вазирлар Маҳкамаси ҚАРОР ҚИЛАДИ:

1. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Фанлар академияси, Республика Маънавият ва маърифат Кенгашининг Ўзбекистон халқ ёзувчиси, академик Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек таваллудининг 100 йиллигини мамлакатимиз миқёсида кенг нишонлаш тўғрисидаги таклифи маъқуллансин.

Ушбу санага тайёргарлик кўриш ва уни нишонлаш бўйича ташкилий қўмита таркиби тасдиқлансин.

Ташкилий қўмита бир ой муддатда тегишли вазирликлар ва идоралар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари билан биргаликда юбилей тадбирлари режасини ишлаб чиқсин ва амалга оширишга киришсин.

2. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги

2005 йилнинг май ойида “Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти” мавзусида илмий конференцияни ҳамда адиб таваллудига бағишланган тантанали адабий-бадий анжуманни ўтказсин.

3. Маданият ва спорт ишлари вазирлиги адибнинг асарларини сахналаштириш, Фанлар академияси билан биргаликда Ойбек уй-музейининг экспозициясини бойитиш бўйича ишларни амалга оширсин.

4. Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълим вазирликлари Ёзувчилар уюшмаси билан биргаликда таълим муассасалари ва кутубхоналарда адиб ҳаёти ва ижодига бағишланган адабий-бадий тадбирлар, ойбекхонлик кунлари, давра суҳбатлари, ижодкорлар билан учрашувлар ташкил этсин.

5. Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Фанлар академияси ва Ёзувчилар уюшмаси билан биргаликда Ойбек асар-

ларини ҳамда “Ойбек замондошлари хотирасида” китобини чоп этишни режалаштирсин.

6. “Ўзбекино” Миллий агентлиги Ойбек ҳаёти ва ижодига бағишланган ҳужжатли фильм яратсин.

7. Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги Ойбек сиймоси туширилган ва унинг асарлари мавзуси асосида ишланган почта маркалари ва конвертлар туркумини чиқарсин.

8. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги “Ўзтелерадио” компанияси ва Республика Оммавий ахборот воситаларига адиб ҳаёти ва ижоди тўғрисида туркум кўрсатув ҳамда радиозахиротлар тайёрлаш, мақолалар чоп этиш, юбилей тадбирларини кенг ёритиш тавсия этилсин.

9. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари Р.С.Қосимов зиммасига юклансин.

*Тошкент шаҳри,
2004 йил 21 декабрь.*

**Вазирлар Маҳкамасининг Раиси
И. КАРИМОВ**

ОЙБЕК

ШЕЪРЛАР

* * *

Сен гурубнинг олтин қўлларидасен,
 Табассуминг, қуёш, сўнар оҳиста.
 Дала ва қирлардан тиниқлик учар,
 Сувлар ойнасига шом қора суркар,
 Хаёлнинг мен сокин чўлларидамен.

Қуёш, олтининг чўккандай чўкар севинчим,
 Синади ичимда умиднинг тоси,
 Қалбимни йиртади унинг садоси.
 Юпатмас на хаёл, севги рўёси,
 Юрамен, оқшомга сингади изим.

* * *

Шамол, бир эртақ ўқи!
 Ўзганда тоғ устидан.
 Ичиб булоқ бошидан,
 Шамол, бир эртақ ўқи!

Арчалар шохидан туш!
 Кўк ипакда қил жилва,
 Сочларимда гивирла,
 Кел, қалбимга шивирла!

Тоғлар рўёсини айт,
 Юлдузлар саломин айт,
 Шивирла ҳаёт сасин,
 Севги дуосини айт.

НАЪМАТАК

Нафис чайқалади бир туп наъматак
 Юксақда, шамолнинг беланчагида.
 Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул,
 Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
 Нафис чайқалади бир туп наъматак...

Майин рақсига ҳеч қоникмас кўнгил,
 Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун.
 Сўнмайди юзида ёрқин табассум,
 Яноқларни тутиб олтин бўса-чун
 Қуёшга тутуди бир сават оқ гул!

Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм...
 Нафис чайқалади бир туп наъматак...
 Шамол инжуларни сепар чашмадак,
 Бошида бир сават оқ юлдуз-чечак,
 Нозик саломлари нақадар маъсум!

Тоғлар ҳавосининг ферузасидан
 Майин товланади бутун ниҳоли.
 Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди,
 Юксакда рақс этар бир туп наъматак,
 Қуёшга бир сават гул тутиб хурсанд!

* * *

Юрамен, тошади севинчим,
 Бу севинч қаердан — билмайман.
 Кечанинг оғуши латиф, жим...
 Юлдузлар чамани гуллаган.

Тошлар ҳам, қушлар ҳам ухлайди
 Шамоллар учганда еп-енгил.
 Ой нури мавжланиб титрайди,
 Баргларга киради ширин тил.

Коинот севгиси гул каби
 Қалбимда очилар, хаёл — ҳур.
 Тўладир севинчнинг қадаҳи
 Юлдузлар томчилар олтин нур...

* * *

Тош экан бошим,
 Ҳеч ёрилмади —
 Ёғилди минг тош.

Қалам ҳамдардим,
 Бир сирқимади
 Кўздан қатра ёш.

Гар қолдим нонсиз
 Ва бош паноҳсиз, —
 Дарз кетмади қалб.

Кўнглимда ҳақиқат
 Бир он сўнмади
 Гўё зўрқўш!

* * *

Сирли йўллар босиб, кезамен осмон,
 Ўйлаймен, ўйлаймен, сира билмаймен...
 Осмонга сепилган олтиндан осмон,
 Ҳақиқат нимадир, ўйлаймен ҳамон...

* * *

Ҳақиқат соқовдир, заифдир инсон,
 Тошлар ҳам йиғлайди — сир тўла осмон.
 Ҳақиқий олам не? Жавоб йўқ, ҳайҳот!
 Файласуф тўқийди ҳисобсиз ёлғон.

* * *

Ағдарсам тарихни — асрлар қат-қат,
 Асрлар ортидан эшитдим нола.
 Инсоннинг кўргани зулм ва ҳасрат,
 Куёшнинг нуридан қани бир тола?

Гар боссам йиғлайди тупроқ — Журжоний —
 Ўртанган гулхандан бир кафт кул экан.
 Қиличдан қуйилган Улугбек қони
 Юлдузлар кўз ёшига қоришган...

ЖАҲОН АДАБИЁТИДАН ТАРЖИМАЛАР

КАТУЛ

ЧУМЧУҚНИНГ ЎЛИМИГА

Йиғла, Венера, сиз ҳам, севинчлар, йиғланг!
 Қалбида меҳр-шафқат бўлган йиғласин!
 Ўлди жононимнинг бойқиш қушчаси.
 Бойқиш қушча, жононим севгиси эди!
 Унга қадрли эди ўз кўзидан ҳам,
 Асалдан тотлироқди, ўз бекасини
 Қизча ўз онасини севгандек севди.
 Меҳрибон бекасининг тиззасидан у
 Тушмас ва ёлғиз унга ширин чийларди,
 Ўйин қилиб ҳар ёнга қанот қоқарди.
 У энди кетар туман босган йўллардан
 Бир даҳшатли диёрга, ундан қайтиш йўқ.
 Сенга лаънат, маҳшаргоҳ, кеча оғуши.
 Ҳамма гўзалликни сен ҳалок қиласан!
 Сен бир ажиб чумчуқни олдинг-да кетдинг!
 Оҳ, гаддорлик! Ҳаёт! Бахтсиз, бечора қушча!
 Аччиқ кўз ёшларидан гўзалнинг кичик
 Кўзларини қизартдинг ва хуноб этдинг.

ОВИДИЙ

ҚАЙҒУЛИ ЭЛЕГИЯЛАР

Бўрон тавсифи

Дубби Асқар посбони океанга кўз тикар паст,
 Денгиз гирдоб сувларини чароғи-ла хира қилар.
 Ўз эркимиз билан Ион денгизини кезмабмиз-да:
 Бизга қўрқув туфайлидан жасур бўлиш керакдир.
 Ҳайҳот! Шамол денгиз юзин қандай қабартиради!
 Сув қаъридан бурқиб чиққан қумлар қандай қайнайди?
 Ҳайбатли, зўр тоғ тўлқинлар кемага човт солади,
 Кема бурни ва тангрилар тасвирини савайди.
 Зарбалардан жаранглайди арча оғочлар бари,
 Кулфатимиз тўғрисида инграр кема суяги ҳам.
 Жон чиқувчи бир қўрқувни яширолма, ранги ўчган
 Денгиз ҳам, мана, таслим бўлибди:
 Кемани у юритмайди, кемага ўзи тобе.
 Елдай учган асов отни эплаёлма, тизгинларни
 Бефойда деб худди шундай қўяр ожиз чавандоз,
 Ҳайдовчи ҳам кемани ўз истагани томонга
 Юргизолмас, тўлқин бизни ўз йўлида судрайди.
 Агар Эол юбормаса бизга муқобил шамол,
 Боришимиз ясоқ бўлган ерга элтади тўлқин.
 Сўлимизда, узоқларда қолди иллирияликлар,
 Бизга ясоқ мамлакат — Италия нақ қаршида.
 Ман этилган соҳилларга жалб этишдан тўхтасин ел!

У мен каби итоаткор бўлсин улуғ тангрига!
 Шундай дейман ва қўрқаман, айна вақтда қайтмоқчиман,
 Зўр куч билан бирдан урди тўлқин кема канорига!
 Кўк сувларнинг тангрлари! Ёлвораман, омон беринг!
 Мени қувар Юпитер: менга бу ҳам етади!
 Хорғин руҳим у раҳмсиз ажалдан кутқарингиз!
 Магар ҳалок бўлар кимса ҳалокатдан нетиб қочар?

ГЕНРИХ ГЕЙНЕ

СИЛЕЗИЯ ТЎҚУВЧИЛАРИ

Кўз ёши тўкмаган боқишлар қайғули,
 Дастгоҳда ўтириб, тишларин қайрайлар;
 Германия, тўқиймиз биз кафанингни,
 Лаънати уч рангли жияк тутамиз —
 Тўқиймиз, тўқиймиз!

Тангрига лаънатки, унга биз совуқ
 Очлик, қашшоқликда ибодат қилдик!
 Ҳар соат биз ундан кўмаклар кутдик,
 У бизни алдади ва лақиллатди —
 Тўқиймиз, тўқиймиз!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Лаънат, у қиролга, золим хоқонга.
 Инграшимиз унга таъсир этмади.
 Биздан у энг сўнгги чақани сўрди,
 Мол каби ётқизди бизни пичоққа...
 Тўқиймиз, тўқиймиз!

Лаънатлар бу юртга, ёлгон ватанга,
 Унда бахт кўради тубанлик, хўрлик.
 Унда бемаҳал топталган гунча...
 Унда ҳар ўсмирни моғол босади.
 Тўқиймиз, тўқиймиз!

Дастгоҳ гижирлайди, мокуси чаққон;
 Тўқиймиз кеча-кундуз сира толмасдан
 Қари Германия, тўқиймиз кафанинг,
 Уч қат лаънат ила жияк тутамиз —
 Тўқиймиз, тўқиймиз!

ЭМИЛЬ ВЕРХАРН

* * *

Ҳаво ипакларига
 Олтин билан тўқилган,
 Эй нашъамиз порламаси!
 Мана нозик уй ҳам енгил шийпон.
 Мана боғча ва мевазорлар.
 Олма боғчаларининг қўланкасида
 Ана супача...
 Эркаловчи ва эринчак гул япроқлари
 Оқ баҳордек тўкилади
 Олма нузли каптарларнинг жавлони
 Порлоқ кўкда сирпанган
 Бир белги каби...
 Тоза мовий шиша ҳаво лабидан
 Ерга тушган бўсалардек
 Ана икки соф ва содда
 Зангори кулча.
 Атрофга маъсум, эрксиз гуллардан
 Уқа тутилган...
 Эй нашъамиз порламаси, бизлар ҳам
 Бу боғчада яшаймиз
 Ўз хотирамиз билан...

ОНДРА ЛИСОГОРСКИЙ

САМАРҚАНД КУЗИ

Шамоллар Чингизнинг ваҳший қўшини
Сингари ёприлди кузги водийга
Қуёш сариқ тонгни қоплаган куни.

Деворлардан ошиб изғир бетиним
Чинорлардан учган супра япроқлар,
Қайтиб келмас қушлар каби бўлар жим.

Барглар қани? Қаерда йўқолур бари?
Чексиз саҳроларга қанча мартаба
Бу ердан боқмишди бир чоқ Навоий.

Самарқанд боғлари, мевазорлари —
Зар тўла косадир, еллар олтинни
Кўп дафъа учирган қумликлар сари.

Замон гирдобиди шундай боғчалар,
Шундай узоқликлар, шундай соф само.
Қайлардандир эсган шўх шаббодалар

Оёғимга отди чинор япроғин:
Учирди қумларга, шаҳардан узоқ,
Билмайман қай боғдан, қай уйдан локин?

Беш юз йил — кичкина одим сингари,
Шеърнинг нафасида абадият бор.
Мана асримизга келди Навоий.

Хазонларнинг сариқ гирдобиди у,
Тўнган бармоқлари тутмиш сариқ барг.
Европада қанча гулзор ва сўлим —

Мевали боғларни қийратар бўрон,
Шоир кўрар доно кўзлари билан.
У гўзал боғларни ўтирган боғбон.

Тиғ тутолмас заиф қўлида япроқ,
Ҳимарар у. Лекин мангу руҳида
Туғилур мўъжиза, улуг эзгу, ҳақ.

Шоирнинг сўзига хос бир мўъжиза.
Бу мўъжиза бутун асрга ҳукм!
Шундай мўъжизаким, жаҳон юзига —

Булут орасидан шоирдек тоза,
Лоладек қип-қизил янги бир аср —
Туғилар, нур билан тўлар дунёда.

АННА АХМАТОВА

МАРДЛИК

Биз биламиз тарозуга қўйилмиш нима,
 Бу куннинг ҳам мазмуни аён.
 Мардлик чоғи мард туйгулар тошди сийнадан,
 Мардлик бизни тарк этмас бир он.

Даҳшат эмас, ночор бир ўқ келтирса ўлим,
 Кўзимизга кўринмас уй-жой.
 Лекин сени сақлаймиз, рус тили, бир зум —
 Унутмаймиз, бу сўз улуг, бой.

Гард юқтирмай эркин, гўзал, сени элтамиз,
 Сўйлар сенда набиралар, асоратдан биз,
 Қутқарурмиз сени адабий!

ҚУТЛУҒ ҚОН

Романдан парча

Гулнорнинг ғойиб бўлиши Йўлчига яшин урган каби таъсир кўрсатди. У хушсизлангандай, анча вақтгача қотиб қолди. Лекин, қулоқлари остида қаттиқ янтраган қоровул шақилдоғи уни сескантирди. У ҳазилкаш қоровулнинг аски-яларига қўлини кескин силтаб, секингина жўнади.

Ёрматнинг эшиги ҳар вақтдаги каби ёпиқ. Ҳовли ичидан ҳам ҳеч қандай товуш эшитилмайди. Бу нарса Йўлчи кўнглини яна чуқурроқ эзди. Гап-сўз бўлишдан қўрқиб дардини ичига кўмган фақир оилага ачинди, уҳ тортди. Гулнорнинг ёди, қайғуси билан атрофда тентириш учун кетди. Қизнинг йўқолишини ўйлай-ўйлай, турли эҳтимоллардан иккиси ўртасида қолди: мендан дарак бўлмагач ё мен билан учрашувга ва бир умр топишувга умиди узилгач, Мирзакаримбойга тегишдан ўлимни афзал билган. Сувгами, чуқургами ўзини ташлаш ё бирон холи жойда ўзини бўғишга қулай фурсат топиш учун, ўзини тун қучоғига отган. Бу эҳтимол унинг бутун борлигини заҳарлайди, кеча оғушидан қўрқинчли хаёллар, фаже манзаралар чиқиб, атрофни қуршайди. Иккинчи эҳтимол: Гулнорни олиб қочганлар. Жиноятчи чиркин қўллар бор! Улар ким? Қайси мақсад билан бу жиноятни бажардилар? Бунга билмайди, ўйлаб-ўйлаб тагига етмайди. Аммо, бу эҳтимол унинг томирларидаги газабли, кинли, золим кучни тўлқинлатади. У жиноятчи қўллар чуқур тилсим ичида... Кошки бирон аломатини кўрсатса, улар юзларча қўл бўлсин. Йўлчи улар билан ёлғиз курашажак, бўғишажак!..

Чуқур қайғу, ҳадсиз кин билан Йўлчи бир неча маҳаллани айланиб чиқди. Баъзи бир каллакесар, муттаҳам йигитларнинг жойларидан ўтаркан, ҳар нарсага разм солди, ҳар товушга диққат билан қулоқ солди.

Кечанинг совуғи, изғирин кучайди. Бадани совуқдан муз кесилди. Чарими тошдай эски этик ичида оёқлари жонсизланди. Лекин у бир зум кўнмасдан тентирайверди. Бир бурда сариг, совуқ ой хира нур тумани сепди. Йўлчи санқиб юриб, анҳор ёқасида тўхтади. Сув шувиллаб, қандайдир, сирли, ваҳимали кўриниш билан оқади. Унинг қорамтир ойнасида қирғоқдаги юпқа муз парча-

ларида ойнинг нури йилтирайди. Сув ёқалаб ўсган яланғоч дарахтларнинг бутуқ-новдаларида совуқ шамол шувиллайди. Йўлчи сувнинг совуқ тўлқинларига узоқ тикилди. Бошида тўсатдан бир ваҳм, кўрқинчли бир фикр уйғонди: "Уни ўз уйдан ким олиб қочади, нега олиб қочади? Бу жуда мушкул. Гулнор шу анҳорга ўзини отмаганми?" Анҳор узоқ эмас. Ҳар кун деярли ўзи от сугоришга келган бу анҳор, ҳозир унга даҳшатли бўлиб кўринди, гўё унинг қалбини, умид ва орзуларини бу анҳор ютган.

Йўлчининг кўзларидан қайноқ томчилар юмаланди. У жинниларча ўз ўзи билан гаплашиб, анҳор ёқалаб анча вақт тентиради. Атрофдаги хўрозларнинг, муаззинларнинг қичқиришлари эшитилган чоғда, темирчининг уйига жўнади.

* * *

...Йўлчи тонг қоронғисида Қоратойга келиб, воқеани билдирди. Темирчи лабини қаттиқ тишлаб ўйлади. Фақат, бу тўғрида ҳеч нима айта олмади. У, ўз таъбирича, "у ёқ-бу ёқни изғиб, сирнинг учини" топиш учун қаёққадир йўқолди.

Йўлчи қаёққа бош уришни, кимнинг ёқасидан тутишни билмай, анча вақтгача кўчаларда тентиб юрди. Мирзакаримбой унга иш буюрганини Ёрматдан эшитса-да, бўйсунмади. Энди унинг хаёлида ҳамма нарса бўш ва маъносиз эди. Баъзи дақиқаларда эси оққан каби, кўча ўртасида қанқайиб қолар. Ҳар ўтган дақиқа унинг сўнгги умид учқунларини сўндирар, юрагини кўрқинчли туйғулар билан тўлдирар эди.

Қиём чоғида Қоратой билан учрашиш ниятида чойхонага кирди. Чойхонада одам кўп эди. Чилим тутуни, самовар буғи, одамларнинг говур-гувори ичида, пешонасини ушлаб, бир чеккада ўтирди. У сўрамаса ҳам, чойхоначининг югурдаги чой қўйиб кетди, қайтаришни эп кўрмай бир пиёла қуйди, лекин ичмади, боши яна беихтиёр қуйи солинди. Шу вақтда кимдир унинг елкасини қоқди. Йўлчи ялқовгина қаради, қаршисида Қамбар чўлоқ. Уни кўпдан бери кўрмаган бўлса-да, ўрнидан турмасдан, бўшанг сўрашди. Қамбар кулиб, куппа-кундузи, шунча галва орасида ухляяпсизми, деб ўтирди. Йўлчи индамасдан пиёладаги чойни унга узатди. У Қамбар билан жуда қалин дўст эди. Ёз чоғлари Йўлчи далада ишларкан, улар тез-тез учрашиб туришар, жуда самимий сўзлашар эди. Йўлчи ҳозир ўз кайфиятини зўрлаб бўлса-да, ўзгартиришга тиришиб, Қамбар билан бир оз сўзлашмоқчи бўлди, лекин бундан ожиз қолди: ҳар қандай сўз беҳуда, маъносиз кўринди.

— Сизга нима бўлди, хўжайинлар хафа қилдими? Бу кун жумалик қилиб чиққан эдим. Сизни кўриб севингандан юрагим қоқ ёрилаёзди, сизнинг вожоҳатингиз — бу!

— Кўришмаганимизга анча бўлди, — базўр жавоб берди Йўлчи, — кишининг бошига ҳар хил ташвиш тушар экан-да!

— Тўғри, камбағалнинг боши гамдан чиқмайди. Ҳайити ҳам аза, жумаси ҳам аза, — пиёлани бўшатиб сўзлади Қамбар, — кўнгилга тугаверсанг, жинни бўлиб қоласан. Фам ёмон, фил бўлсанг ҳам бора-бора ипдай чўзиб қўяди. Лекин, айтинг, нега бунча эс-ҳушдан оғиб, бўзраяпсиз, — деди-да, Қамбар бирдан кулиб юборди. Унинг кулиши Йўлчига оғир тегди. Буни сезган Қамбар Йўлчи томон эгилди ва шивирлади:

— Дардингизга даво менда! — у қаддини тўғирлаб, мағрур боқиш билан яна илжайди.

— Нима деяпсиз? — гумонсираб сўради Йўлчи.

— Майли, сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман, — Қамбар яна эгилиб, овозини пасайтирди. — Ёрмат аканинг қизини сеvasиз, қизи кечаси бирдан йўқолиб қолибди-а? Хафалик шундан эмасми?

Йўлчининг қўллари титраб, кўзлари умид билан очилиб кетди. Бир муддат сўзлай олмади, жилмайган Қамбарнинг кўзларига тикилиб қолди. Сўнг деди:

— Севишимни билардингиз, йўқолгани қандай?..

— Ҳаммаси менга маълум. Қамбар чўлоқдек искович етти иқлимда борми-

кан! — Қамбар бир оз тўхтаб, атрофига кўз югуртириб, давом эттирди сўзини. — Кеча шом вақтида бизниқига иккита шум йигит келди. Танийман. Хўжайин ҳалигиларни меҳмонхонага киргизиб, эшикларни тақа-тақ ёпди. Бир нима бор-ов, дедим. Ҳеч нимани фарқиға бормаган бўлиб, эшикда юмушларимни қилавердим. Дам ўтмай йигитлар чиқишди, кейин маст Салимбойвачча ҳам бир кўриниб йўқолди. Орқаларидан пойлай дедим-ку, лекин хўжайин сезади, деб ўйладим. Ярим кечада эшик тақиллади. Чиқиб очдим: қари извошчи, гирт мутгаҳам одам. Лекин мен билан жуда ҳазилкаш. Ҳамма ўгринча ишларни ўша юритади. Ҳа, бобо, ҳорма, дедим. У: "Иложи бўлса ҳозир, бўлмаса эртага барвақт айт хўжайиннингга, нозик юқини фалокатсиз элтиб кўйдим, пулни мўлроқ чўзсин" деди. Қанақа юк, дедим. Отини "чуҳ" демоқчи. Яқинлашиб, шошма, дедим. Мандан нимани яширасан? Анов йигитлар, анов бойвачча сан билан биргамиди? Биладан, гапир, дедим. "Ҳа, айёр чўлоқ, искабсан дарров! Бир маҳалладан бир қизни олиб қочишди. Бойваччанинг хизматкорининг қизи эмиш... Дамингни чиқарма!" деди секингина. Билдимки, Ёрматнинг қизи. Шундайми, ахир? Лекин нима учун олиб қочадилар, бунга ақлим етмайди. Лекин иккалаамизнинг хўжайинларимиз ҳам ашаддий бузуқ, шунинг учун ёмон ният билан бўлса керак. Мана, дўстим, сизга хабар беришга келдим. Қидирдим...

Бу воқиа кўрқинчли бир туш каби Йўлчининг кўз олдидан ўтди. Қамбар сўзини битирар-битирмас, у кўчага отилди. Орқасидан Қамбар ҳам югурди. Йўлчидаги газабни кўриб, Қамбар уни пасқам бир томонга етақлади. Одамлардан холи жойда тўхтаб, агар Йўлчи хоҳласа, қизни қутқаришлик мумкинлигини, қиз ўша шум йигитлардан бирининг уйида эканини сўзлади.

— Айтинг, қаерда? Ҳозир бораман, — хансираб деди Йўлчи.

— Мен ўзим бошлаб борсам... қалай бўлар экан? — ўйланиб қолди Қамбар.

— Йўқ, Қамбар ака, — қатъий равишда деди Йўлчи, — аҳмоқ Танти сезса, хафа қилади. Ман ўзим бораман.

Қамбар маҳалланинг номини айтиб, у ердаги тор кўча, боши берк кўчаларни, эшикларни мумкин қадар синчиклаб тушунтирди, тирноғи билан деворга чизиб ҳам кўрсатди: "Адашсангиз, биронта боладан секингина сўранг: "Қора Аҳмадниқи қаерда" деб.

— Аниқ ўша ердами? — деди Йўлчи титраб.

— Манимча, албатта, шу ерда бўлиши керак.

Йўлчи одимини катта отиб жўнади. Бир оз нари боргач, орқасидан Қамбар чақирди:

— Бери келинг!

— Яна нима? — шубҳаланиб сўради Йўлчи.

— Пичоқ борми? Эҳтиёт-да. — Йўлчининг қулоғига шивирлади Қамбар.

— Энам пичоқ тақишни ўргатган эмас, Қамбар ака! — гурур билан жавоб берди Йўлчи. Қамбар норози бўлди, лекин пичоқ олишга Йўлчини зўрлай олмади, ажабланиб елкасини қисиб қолди.

Ярим соатдан мўлроқ юриб, кўрсатилган маҳаллага етди. Бу — шаҳарнинг четида, шаҳар билан дала ўртасида, жуда пасқам маҳалла эди. Унда-бунда бир эшик учрайди, лекин оч-ориқ, дайди итлар кўпроқ санқиб юради. Йўлчи Қамбар уқдирган ишоратларни бир-бир кўздан кечириб, сўл ёқдаги боши берк тор кўчага кирди. Кўчанинг икки томони бузиқ-ёриқ пахса девор, фақат кўчанинг бошида кичкина бир эшик. Йўлчи эшикни итарди: орқадан занжир. Шу ерда бир оз ўйлаб, деворларга разм солиб, кейин оҳиста тикирлатди. Эшик очилиб, барзангидай йигит чиқди, гавдаси билан эшикни қоплади, у йўғон, калладор, қошлари мушукбаччанинг думидай ўсиқ, юзида, пешонасида пичоқбозликнинг излари равшан кўринади, йирик кўзларида кишига ёмон таъсир қиладиган, қандайдир, сирли ўт ёнади. У хўмрайиб тикилди:

— Хизмат? — деди.

— Бу ёққа тур, ичкари кираман!

Йигитнинг кўзлари асабий пириллади, пихиллаб нафас олди.

— Поладан адашган бузоққа ўхшаб, дуч келган эшикка бошингни тикавек-расанми? Кимсан ўзинг?

— Қора Аҳмад ким? — деди Йўлчи, йигитга яқинлашиб,

— Ман! — деди йигит ва бармоғи билан остонага ишорат қилиб сўзида давом этди. — Мана бу ерда одамзоднинг боши янчилади, ука! Уйимга нимага кирасан, уйим энанг маҳрига тушганми?

Гулнорнинг шуниқидан эканига Йўлчида ҳеч қандай шубҳа қолмади. Бу йигитга сўз уқдиришдан фойда йўқлигини билди-да, унинг ёқасига чанг солиб, кескин бир силташ билан остонадан узди, яна бир кескин ва кучли силташ билан паҳса деворга урди. Шу вақтда Йўлчининг кўкрагига қаттиқ ва салмоқли мушт тушди. Йўлчи ҳам Қора Аҳмаднинг башарасига, кўксига, қорнига тўқмоқдай муштуми билан тўхтовсиз тушира бошлади. Томошабинсиз, ажратиб қўювчиларсиз, зўр, омонсиз муштлашув!.. Икки томон ҳам "их, ах" ва шунинг каби маъносиз товушлардан бошқа бир сўз айтмади. Иккисининг кўзларида ваҳший ғазаб ёнди. Бўйин томирлари арқондай қаварган, билак пайлари темирга айланган. Ниҳоят Йўлчи ҳам, Қора Аҳмад ҳам, мушт билан бир-бирларини енга олмасликка ишонч ҳосил қилишди шекилли, ҳаракатларини ўзгартиришди. Кучоқлашиб тортишди, бир-бирларини йиқувга интилишди. Йўлчи бир калла, уриб Қора Аҳмаддан ўзини айирди, бир панжаси билан Қора Аҳмад бўйинининг уст томонидан чангақдай сиқиб, пастга босди, иккинчи қўли билан Қора Аҳмаднинг бир қўлини орқага қайирди ва бутун кучи, оғирлиги билан уни ерга босиб тушди. Қора Аҳмад ярим юмаланиб, остида қолган қўлини бўшатиб чиқарди. Унинг қўлида пичоқ ялтиради. Йўлчи чапдастлик билан қўлини маҳкам ушлаб қайириб, ерга михлагандай қилди. Пичоқ қўлидан тушди, Йўлчи пичоқни қўлга олиб, узоққа олди, бутун гавдаси билан Қора Аҳмадни эзиб, бир қўли билан унинг томоғини хип бўғди, ғазабдан тишларини қисирлатиб: "додла, бақир уялмасанг!..." деди.

Қора Аҳмаднинг юзига қон аралаш лой чапилган эди. Шишган икки кўзи лой ва қор орасидан кучсиз ялтитар эди. Йўлчи унинг бўғзини бўшатди. Қора Аҳмад бўғилиб, ҳарсиллаб нафас олди. Томоғи бўшалган эса-да, қаршилиқ кўрсатишга уринмади. Йўлчи жеркиб сўради:

— Қиз шу ердами?

— Шунда, — деди Қора Аҳмад, бир нафасдан сўнг, — киминг у, синглингни?

— Мен у қизни севаман, — мағрур жавоб берди Йўлчи; Қора Аҳмад ётган жойида кимнидир чапанича ёмон сўқди.

— Кимни? — деб ўқрайди Йўлчи.

— Анов... Бойваччани сўкаман...

— Нимага олиб қочдиларинг қизни? — деди Йўлчи.

— Билмайман. Ҳеч. Бойваччалардан сўра.

Йўлчи Қора Аҳмаднинг устидан тушди. Ҳалиги улоқтирган пичоқни қўлга олди-да: "Тур, аммо энди гинг демайсан!" деди.

Қора Аҳмад бир қўлини ерга тираб, оҳиста кўтарилди, қон аралаш тупирди. Йўлчига қараб юмшоқ гапирди:

— Мард экансан! Қора Аҳмадни урдинг. Яна қандай! Чин сўз керак. Ман одамнинг хўрозига бошимни бераман. Сен у қизни севасанми? Ол, кет! Ҳеч кимнинг кўз қораси унга тушгани йўқ. Ишон манга! — сўл қўлини эҳтиёт билан ушлади Қора Аҳмад. — Қўлга шикаст бердинг-да. Зарари йўқ. Кир!

Йўлчи чопонининг этаги билан юзини артди. Пичоққа диққат билан қараб, сўнгра, пешкаш қилган каби, Қора Аҳмадга тутди.

— Ол!

Қора Аҳмад ишонмаган каби ағрайиб, бир минут тараддудда қолди. Кейин пичоқни секингина олди-да, бошини қуйи солди. Бир зум ўтмай, бирдан Йўлчига қаради. Унинг бу қарашидан чуқур таажжуб билан ҳурмат ифодаланди, лой ва қонли юзини табассум қолади: "Сан олтин йигит экансан. Тушундим!" — пичоқни қўнжигга тиқиб, уйга ўзи бошлади. Ҳовлига кираркан, қичқирди:

— Опа, пана бўл!

Йўлчи унинг орқасидан сердарахт, лекин уй-жойи тутдай тўкилиб турган катта ҳовлига кирди. Қора Аҳмад ҳовлининг нариги бурчида юзини катта рўмол билан Йўлчидан яширган бир хотин олдига келди. Йўлчи сабрсизлик билан ҳовли ўртасида атрофга аланглаб тураркан, хотин чинқириқ товуш билан бирдан вайсаб кетди.

— Вой, ўлай, бу нима! Юзингни ким пачақлади. Чопонинг бошдан-оёқ балчиқ. Ман санга минг марта дедим-ку, ёмон йўлдан қайт деб...

Қора Аҳмад бир нима деб пўнғирлади-да, ҳовлининг четидан юриб, бир уйча олдига тўхтади ва Йўлчини имлади. Йўлчи югуриб борди. Қора Аҳмад калитни бериб, ўзи чекилди. Йўлчи титраган қўллари билан шошиб-пишиб қулфни очди, эшикнинг икки қанотини икки ёққа қаттиқ итариб, уйга отилди. Дарчаси берк бўлганидан уй ичи қоронғироқ эди, ҳеч ким кўринмади, Йўлчи умидсиз ва ҳаяжонли товуш билан:

— Гулнор! — деб қичқирди.

Эшик очилар экан, фалокатми, деб гумон қилган ва қўрқувдан нафаси кесилиб, қоронғи бурчакка қисилган қизга бу таниш ва севимли товуш онда ҳаёт бағишлади. У фарёд билан Йўлчига отилди. Севинчидан, ҳаяжондан, айрилиқ ҳасратидан улар анча вақтгача бир оғиз сўз сўзлашга ожиз қолишди. Гулнор бошини Йўлчининг кўкрагига суқиб йиғлади. Йўлчи уни эшик олдига олиб борди. Гулнор намли кўзлари билан Йўлчига тикилиб, бир нимадан ҳурккан сингари, яна унга суқилди, сўнг, эркаланиб унинг бўйнига қўл ташлади. Юракка сиғмаган ҳаяжонини бўшатган каби, хўрсина-хўрсина сўзлади:

— Кўзларимга ишонмайман. Сизни кўриш... ух, умидим узилган эди. Йўлчи ака, биз қаердамыз? Нима бўлди? Анов муттаҳам ким? Нега мени бу ерга ўғирлаб келади? Ҳеч нима тушунмайман! Тушимми? Ўнгимми? Кечаси ёлғиз ўтирган эдим, — йиғлаб гапира бошлади Гулнор, — опам бойникида, дадам аллақайда... бирдан иккита девдай йигит кирса бўладими. "Вой"! деб ўзимни ерга ташладим. Бундан бошқасини билмайман. Кейин — бир вақт ҳушимга келдим. Оғзим бўғиқ. Қалин нарсага ўралганман. Извошда кетаётганимни пайқадим. Яна ҳушсизландим. Ух... ўлмапман, кишининг жони шундай чидамли бўлар экан! Лекин ўзимни ўлдириш учун мана шу уйда кўп уриндим. Томоғимни бўғдим. Бўлмади. Бошқа чора қидириб турган эдим, қаердан келдингиз, осмондан тушдингизми, Йўлчи ака? — Гулнор сўзларкан Йўлчи унинг юзидан кўз узмади. Қиз жуда озган, юзи саргайган эди. Кўзлари ҳоргин, дармонсиз эди. Бошидан кечирган фожи ҳодисалар унинг бутун сиймосида равшан эди. Лекин қизнинг ҳусни, ҳасрат оташида товланиб, мукаммаллашган каби, яна ҳам ёрқинроқ, яна ҳам сеҳрлироқ бўлиб кўринди Йўлчига. Йўлчи Гулнорнинг бошини силаб, воқияни қисқача айтиб берди, катта айб Қора Аҳмадда бўлмай, балки бошқаларда эканини ва бунинг сабабига ҳали тушунмаганини сўзлади. Танти ва Салимбойваччаларнинг иштирок этуви Гулнорнинг ҳайрат ва газабини оширди. Бутун аламзадалиги билан уларни қарғади. Ноғиҳон Йўлчининг чаккасидаги кўкимтир шишини кўриб, кўзларига қўрқув тўлди.

— Бу нима? Вой, қулоғингиз орқаси ҳам озгина қонабди! — деди Гулнор кўрқиб.

— Қора Аҳмад билан озгина ҳазиллашдик. Юринг, тезроқ кетайлик, — Йўлчи ҳовлига тушди.

— Махсим бор-ку, кавушим йўқ, паранжи-чачвоним йўқ. Рўмолим йўқ. Рўмолсиз, майли-я, паранжи, кавушсиз қандоқ чиқаман кўчага? — деди Гулнор мулойим қулиб.

— Э...э... — Йўлчи ўйлаб қолди, бундай нарслар сира эсига келмаган эди, гўё Гулнорни кийинтириб олиб қочишгандай, бу нарсаларни тезда топиб бўлмагани ва Гулнорни бу ерда бир дақиқа ҳам ёлғиз қолдиришни истамагани учун, у Қора Аҳмадни чақирди. Қора Аҳмад оғир-оғир юриб келди. Унинг юзи энди қон билан лойдан тозаланган бўлса-да, жуда хунук эди. Пешонасида катта-кичик ғурралар, юзлари кўм-кўк шиш, бир кўзи тамом юмилган эди. У узокроқда тўхтаб:

— Хафа бўлманг, синглим! — деди.

Қора Аҳмад яқинлашуви билан ўзини эшик орқасига олган Гулнор дадил қичқирди:

— Уятсиз!

Қора Аҳмад ерга қаради. Йўлчи унинг елкасига қўлини қўйиб, аҳволни тушунтирди. У илма-тешик бир паранжини келтириб Йўлчига тутқазди.

— Бўлгани шу. Буни ҳам опамиз ер-кўкка ишонмайди, — деди кулиб Қора Аҳмад.

— Хўп, мен гаровга пул бериб кетай.

— Йўқ, бу бир тангага қиммат, гаровга сира арзимади. Аммо, керакли нарса у, мусулмончиликнинг фарзларидан бири шу бошвоқ-ку... Эртага ё ўзинг келтир, ё бировдан бериб юбор.

— Раҳмат.

"НАВОИЙ" РОМАНИНИ ҚАНДАЙ ЁЗДИМ

Навоий шеърляти ва Навоий образи ҳамиша кучли бир қуёш каби кўнглимни тортар эди. Ўз асарларимда шоир Навоий образини яратишга зўр майл, орзу, истагим бор эди. Лекин тарихга кўз ташласам, Навоий гигант, буюк бир сиймо ҳолида қаршимда турар эди. Ёшлигимдан бери Навоийнинг ўлмас, абадий шеърларини севиб ўқир эдим, унинг жозибали газаллари борган сари кўнглимга сингиб борди, шакл ва мазмунлари юрагимни маст ва мафтун этди.

Ўзбек адабиётининг энг буюк меъмори улуғ Навоийни биз эндигина текширишга бошладик. Унинг мисли йўқ "Хамса"си, дилбар газалларини чала-чулпа, пала-партиш текширишлар бошланди; лекин баъзи адабиётчиларнинг айрим асарлари диққатга сазовордир. Умуман айтганда, Навоий ҳақидаги текширишлар ҳали тор ва сустдир. Чуқур мазмунли, вазнли текширишлар ҳануз йўқдир.

Тахминан 1936-37 йиллар кичик поэма — "Навоий"ни ёздим. Лекин бу машқ Навоий образини яратишда чизилган фақат бир эскиз эди. Кейин 1942 йил буюк полотнога ўтиб, "Навоий" романини ёздим. Бунинг учун, албатта, Навоийнинг барча асарлари, Навоий яшаган даврнинг тарихи, у даврнинг социал қиёфаси, у давр жамиятининг характери, урф-одати, хулқатвори билан танишишга тўғри келди. Кўп тарихий фактлар, материалларни йиғдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун чуқур ҳис этишга, ўйлаш-

га бошладим. Бу ишга шу қадар гарқ бўлган эдимки, романнинг иш плани қоғозда йўқ эди. У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор ақли кўзлари, хушфёъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим. Унинг теран, нозик, фалсафий фикрларини тўла тушунишга уринардим. Роман персонажлари ҳақида, уларнинг характерлари, бир-бирларидан фарқи, бир-бирига муносабатини равшан, яққол бериш устида хаёл юри-тиб, образларни тарашлардим. Ниҳоят, юракка йиққан, юракда сақланган бу материални ёза бошладим. Шунинг учун асар яратиш каби мушкул, огир иш дунёда йўқдир, — дейман... чуқур ҳис этиш, қалбнинг зўр ҳаяжони, ўткир фикр, фаҳм, ажойиб илҳом... билмадим, яна ва на хислатлар керак.

Масалан, фараз қилайлик — Навоий ва Бойқаро масаласи. Булар тарихий конкрет шахслардир. Буларнинг образлари, ўзаро муносабатлари, фарқлари катта, кенг, мураккаб ва гоят қарама-қаршидир. Айрим боблардаги воқеалар тарихий чин, реалдир; айрим боблардаги воқеалар эса шу замон характериға мувофиқ тузилган ҳаёлимнинг натижаси, мевасидир. Умуман айтганда, бу романда мен кўрсатишим лозим бўлган давр, Навоий даври, қийин, мураккаб даврдир. Роман устидаги меҳнатимда мушкул ва мурак-

каб воқеаларга кўп учрадим. Романда тарихий воқеаларни тўғри берганман, лекин баъзан ҳаёлга ҳам оз-моз ҳуқуқ бериб қўйганман; бу нарса истак, орзу ҳисларимнинг иши, илҳомбахш нарсалар, албатта.

Олайлик Навоий ва Жомийни. Романда Навоий ва Жомийни тарихий чин ва ҳақиқий, тўғри бердим. Навоий ва Жомийнинг учрашувлари, суҳбатлари ҳақиқий реал воқеалардир. Лекин бу воқеалар тарихий ҳақиқий материаллардан хира кўринади. Қандай қилайки, тарих ишлари, ҳаёт шундай мураккаб.

Жомийнинг ҳовли-жойи, ҳужраси, китоб устида чуқур мутолааси, Жомийнинг муомаласи, сўзлаши, қилиқлари, одати, ҳаёли, дунёқарашлари — жиндай фантазия қўшилган ҳаёлим мевасидир.

Тил масаласи айрим масаладир. Навоий яшаган даврларда ўзбек тили ўзига хос рангли, тўла, таъсирли тил эди. “Муҳокаматул луғатайн”да Навоий туркий тили хусусида кўп яхши гапирди, форс тили ҳақида умуман айтганда, андак шикоятмуз гапирди.

Навоийдан сўнг камбағаллашган,

рангини йўқотиб ўча бошлаган ўзбек тили инқилобдан бошлаб яна жонлана кетди. Жозибали ифодалар, ранг-баранг бой турлар билан тўла бошлади.

Мен Навоий тилининг қудратини, гўзаллиги ва хуснини тўла кўрсатишга тиришдим. Унинг тилидаги айрим ўткир, моҳир, салмоқли ифодаларни, Навоийга хос терминлар ва шаклларни ишлатдим. Навоийнинг ёрқин шеърларидан, социал мотивларидан жиндек киритдим.

Хоналар, подшоҳлар, вазирлар, бекларнинг дабдабали ифодаларини, руҳонийларнинг форсий ва араб сўзларига фарқ бўлган, бежалган усуллари кўрсатдим. Халқнинг маъноли, бой, оригинал, жонли, ўзига хос равшан тилини кўрсатдим. Бунинг учун, албатта, у давр адабиётини, ҳаётини, халқ тилини чуқур, муфассал ўрганишга тиришдим. Ёзувчилар тилни халқдан ўрганишлари лозим. Халқ тили ажойиб учирмалар ва қочириқларга бой битмас-туганмас асл манбадир.

“Навоий” романида асосан у даврдаги социал ҳаётни, кучли интригаларни, мураккаб сиёсий воқеаларни акс эттиришга тиришдим.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

АНИНГДЕК ИНСОН БЎЛ...

Мухтарам зотлар ҳақида гапириш ҳамма замонларда ҳам фахр ҳисобланган. Лекин бундай гапириш ҳуқуқининг баъзи муҳим жиҳатлари бор: масалан, устоз Ойбек билан турли вазиятларда учрашганлар камми? Улар жуда кўп. Самимий ва ростгўй одамларнинг устози ҳақидаги хотиралари ҳамиша қимматлидир.

Ойбек адиб ва олим эди. У зотнинг ҳаёт фаолиятини мана шу нуқталар белгилайди. Шунинг учун ҳам биз, адиблар, адиб ва олим ҳақида сўз юритганимизда у зотнинг шу соҳага тааллуқли сифатлари ҳақида гапирмоғимиз лозим. Мен адабиётдаги ўз камтарин ўрнимга кўра ўша йилларда Ойбек билан ҳамсуҳбат бўлишга албатта ижодий жиҳатдан тайёр эмас эдим. Мени танг қолдирган бошқа бир нарса бўлди. "Навоий" ва "Қутлуғ қон"дек ўлмас асарлар муаллифи, каттакон шоир Ойбек биз тенги ёш ижодкорлар билан, уларнинг асарлари билан доимо қизиқар эди.

Мени ўша вақтларда иккита савол таажжубга солган: биринчиси, нега шундай улуг одам биз билан қизиқаётир? Иккинчиси, Ойбек ахир хаста-ку? Бироқ андишаларимизга қарамасдан, устоз ёзувчи бизни ўзига тез-тез чорлар эди. Эсимда, биринчи учрашувимизда Ойбек ака шоир Ҳ.Шарипов ҳақида яхши фикрдалигини айтган эди. Устоз кейинчалик бу гапни астойдил тасдиқлагани ёдимда. Бундай мисоллар кўп. Адиб ёшлар ижодини муттасил равишда кузатиб борар эди.

Таажжубланишимнинг иккинчи томони - у кишининг хасталигида. Айтиш керакки, шу сабабли ёзувчи ихтиёрисиз унинг ҳузурига андишали одам бостириб киравермасди. Ойбек ака эса адабиёт борасида ўз соғлигини ҳам аямасди. Негаки, у учун адабиётдан бошқа улуг мартабанинг ўзи йўқ эди.

Мен бу ўринда ўзимнинг айрим шахсий қайдларимни айтишга журъат этман. Яъни, ёш шоир сифатида мен Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ғайратий, Мамарасул Бобоев, Қудрат Ҳикмат сингари таниқли адибларнинг дил суҳбатларида иштирок этганман. Уларнинг ҳар бири билан алоҳида суҳбат қуриш бахтига ҳам муяссар бўлганман. Гап шундаки, турфа қийинчилик ва довлардан ошган адабиётимизнинг бу вакиллари бир овоздан шундай деганлар: "Агар орамизда энг покиза зот ким десангиз, у киши устоз Ойбекдир". Эсимда, устоз Миртемирни баъзи шеърый учрашувлардан сўнг уйига кузатишга тўғри келарди. Йўловчи машинада кетаётиб, Миртемир ака устоз Ойбек эшиги ёнидан ўтишни ҳар гал илтимос қиларди. Ва у ердан ўтаётиб, қўллари кўксида, ҳайдовчидан худди шу жойда тезликни сусайтиришни илтимос қилар эди. Миртемир ака ҳеч қачон Ойбек номини ёлғиз талаффуз қилган эмас. Ёнига, албатта, "устоз" сўзини кўшарди.

Устозимга бўлган чексиз меҳрни адабиётимизнинг ҳар бир авлодида пайқашимиз мумкин. Мухтарама шоирамиз Зулфия Ойбекни қадрлаб, "Куёшли қалам" деган дoston ёзди. Устознинг назари тушган Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, Шукрулло, Туроб Тўла, Ҳусниддин Шарипов, Эркин Воҳидовлар бугунги кунда сўз санъатимизнинг етакчи вакиллари дир. Уларнинг ҳар бирида Ойбекнинг меҳр зарралари мавжуд.

1985

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ

ОЙБЕК

Мусо Ойбек ҳаёт бўлганида 2005 йилда юз ёшга кирган бўларди. Ахир юзга кириб, ундан ҳам ошиб яшаётган одамлар бор-ку, оламда!

Ойбек бутун ҳаётини республикамизда адабиёт ва илм тараққиётига бағишлаган ва бу соҳада ўз куч-қудратини аямасдан ишга солган, шу йўлда кўп машаққатлар, дарду аламли кунларни бошидан кечирган улуг сиймодир. Ойбек халқ онгига шу даражада сингиб кетдики, каттаю кичик учун бу ном таниш ва қадри. Уни бутун бир аср, яъни XX асрнинг йирик арбоби десак бўлади. Улкамизда туғилган чақалоқларнинг камиде юзтадан биттасига Ойбек номи кўйилган. Ойбек адабиётимиздан кўчиб, халқ орасига кенг тарқалганлигининг белгисидир бу. Иккинчи томондан ўзбек халқининг бадиий ижодга қай даражада яқин эканлигига далил.

Ойбекнинг ёш пайтларига тегишли бир ривоят бор: У 4-5 ёшлик пайтларида бўлса керак, қандайдир юмуш сабаб бўлиб, ойиси билан томга чиқади. Маълумки, у пайтларда томнинг усти сомон сувоқ қилиниб ясси ва текис бўлган. Ўша кечаси осмон мусаффо бўлиб, ой ўзининг саховатли нурини ерга сочиб, чарақлаб турган экан. Тасаввур қилиш мумкин, ердагига нисбатан томда яна ҳам чароғон кўринган ойни кўриб бола ҳайратга тушиб.

– Ойи, ойи! Менга шу ойни олиб беринг! – деган экан.

Шундан маълумки, бўлажак адиб ёшлигидан бошлаб гўзаллик шайдоси бўлган. Бу ҳол унга тахаллус танлашда ҳам қўл келгани шубҳасиз. Оддий, маънодор сўз – Ойбек!

Ойбек шундай улуг ижодкорларданки, у нисбатан қисқа умрининг бир лаҳзасини ҳам бекорга ўтказмаган. Ёшлигидан илм негизларини эгаллашга ҳаракат қилган. Ўша вақтда савод, илм учун зарур бўлган китобларни топиб ўқиган, ўрганган ва ҳар биридан ўзига керакли хулосалар чиқарган. Шундай бўлиши ўз-ўзидан маълум. Қарийб ўспиринлик чоғларидан бошлаб шеърят машқига берилган.

Бугун алоҳида таъкидлаш керак бўлган бир масала бор. Бу шундан иборатки, 30-йилларда мафкуравий тазйиқ ўта кучайган бўлиб, энди туғилиб шаклланаётган ўзбек романапислиги қаттиқ шикастланди. Биринчи ўзбек романаписи қамоққа олиниб, тоталитар мафкура қурбонига айланди. Унинг машхур романлари "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" қатагон қилинди. Ҳатто шу даражага бориб етдики, кимнинг уйида "Ўткан кунлар" ёхуд "Меҳробдан чаён" кўзга ташланиб қоладиган бўлса, ҳеч қандай сўроқсиз ҳибсга олиниб, озодликдан маҳрум қилинаверган. Шу қаторда Чўлпон ҳам ҳибсга олиниб, унинг "Кеча ва кундуз" романи мафкуравий жиҳатдан зарарли асарлар қаторига киритилди. Ўша даврнинг машхур романларидан бири бўлмиш А.Қаҳҳорнинг "Сароб" романи ҳам қатагонга учради. Шундай ҳолат рўй бердики, роман ёзиб уни китобхонга тақдим қилиш ўта хатарли иш бўлиб қолди. Маълум бир давр давомида ижодкорлар бу ишга қўл уришга қўрқиб қолишди. Бу йирик жанрда бир неча йиллик жимликдан кейин Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романи чоп этилиб, китобхонлар қўлига тегди. Бу ҳол мусаффо осмонда момақалди роқнинг гулдуросидек тасаввур қолдирди китобхонларда. Табиий, китобнинг майдонга келиши осон бўлмади. Қатор муҳокама, баҳслар ташкил қилиниб, муаллиф номига танқидий фикрлар айтилди. Бу фикрларнинг бир қисми матбуот саҳифаларида ҳам кўзга ташланди. Романда маиший манзараларнинг кўплиги ва Россия инқилобчиларининг образлари асар тўқимасига тўлалигича киритилмагани танқид қилувчиларнинг асосий даъвоси эди. Бироқ, оддий китобхон бу янги романни зўр иштиёқ ва қизиқиш билан ўқий бошлади. Китоб қўлдан-қўлга ўтди, кенг тарқалди. Бу романнинг пайдо бўлиши шу жиҳатдан муҳим эдики, бутун бир йирик жанрнинг узилган занжири янгидан уланди. Ижодкорлар роман ёзавериш мумкин экан-да, деган хулосага келишди. Бу ҳол Ой-

бекка илҳом бағишлади. Унинг қалами тезкорлик билан ишга тушди. Ўткир фалсафий маънодаги шеърлар билан бир қаторда қатор дostonлар яратилди. Адиб йилдан-йилга ўтиб, куч ва ғайратга тўлиб борди. Шикастланган роман жанрининг тараққиётини яна ҳам мустаҳкамлаш бурчи Ойбекнинг зиммасида эди. Адиб иккинчи жаҳон урушининг айни авжига чиққан йиллари Алишер Навоий ҳаётини акс эттирадиган "Навоий" романи устида иш бошлади. Тасаввур қилиш мумкин. Адиб "Қутлуг қон"да тасвирланган воқеаларни болалик пайтларида ўз кўзлари билан кузатган бўлиши мумкин. Бироқ, 500 йилдан мўлроқ вақт илгари ўтган Алишер Навоий сиймоси билан боғлиқ воқеа ва ҳодисаларни топиб, бош сюжет ипига боғлаш осон иш эмас эди. Бунинг учун кутубхоналарда ёки китобсеварлар жавонларида чанг босиб ётган кўлёмаларни обдон ўрганиш зарур эди. Ижод отига миниб олган Ойбек бу ишнинг уддасидан чиқа олди. Романнинг ёзилиши узоққа чўзилмади. Иккинчи жаҳон урушининг айни авжига чиққан йиллари асар чоп этилди. Тезкорлик билан роман рус тилига таржима этилиб, босилиб чиқди. Роман Ойбекка катта шуҳрат келтирди. Бу китоб ҳам қўлдан-қўлга ўтиб ўқилди. Ўзбек ва рус китобхоналари орасида кенг тарқалди. Ўбекистонда ва марказда роман ҳақида мақолалар эълон қилиниб, унинг фазилатлари тарғиб қилинди. Ўша йиллардаёқ Ойбек бу роман учун собиқ СССРнинг давлат мукофотига сазовор бўлди. Бироқ, кутилмаганда мафкуравий ҳолат ўзгарди. Марказий бошқармалар томонидан жиддий мафкуравий камчиликлар топилган бўлиб, ўша даврдаги зиёлиларнинг бир қисми – ёзувчилар, бастакорлар, ҳатто баъзи аниқ фанларнинг етук вакиллари қаттиқ танқид остига олинди. Маълум даражада тоталитар мафкуранинг 1937-38 йилдаги кирдикорлари янгитдан ишга тушгандек эди. Турлитуман тазйиқлар матбуот ва нашриётларнинг қаттиқ назорат остига олиниши, айрим етук арбобларнинг ҳибсга олиниб, сургун қилиниши бошлаб юборилди. 50-йилларнинг бошларида навбат Ойбекка ҳам етиб келди. 1952 йили Ўзбекистон КП Марказқўми пленумида бир неча ёзувчилар қатори Ойбекнинг номи ҳам тилга олиниб, у қаттиқ танқидга учради. Танқиднинг маъноси шунда эдики, "Ойбек гўё ўтмишни улуғлапти", яъни ўрта асрдаги феодал тузумга хос бўлган ҳаётни қўмсаяпти. "Навоий" романига нисбатан айtilган бу танқидий фикрлар тоталитар мафкура нуқтаи назаридан ўта жиддий ва хатарли ҳисобланарди. Шундай бир ҳолат юзага келдики, фақат "Навоий" романи қисмати эмас, балки роман муаллифининг ҳам ҳаёти қил устида тургандек бўлди. Воқеа Ойбекнинг қаттиқ бетоб бўлиб қолиши билан якунланди. Натижада айни куч-ғайратга тўлган паллада адиб узоқ муддатга сафдан чиқди, тилдан ажралди. Узоқ даволанишлар натижасида адибнинг онги, иш фаолияти қайта тикланган бўлса ҳам, бетобликнинг асорати унинг тили ва умумқийёфасида сезилиб турарди.

Бугун "Навоий" романига назар ташласак, унда заррача ҳам мафкуравий хатоликлар борлигини англаш қийин. Романда адибнинг асосий мақсади улуг шоир Алишер Навоийнинг кенг ва қўламли ижодига хос инсонпарварлик гоյларини очиб беришдан иборат эди. Ойбек шу вазифани аъло даражада бажарди.

Ўша давр нуқтаи назаридан қараганда ҳам, бугун "Навоий" романига назар ташласак ҳам асарнинг асосий конфликти бир томондан Навоий, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаро ва унинг атрофидаги айрим унсурлар орасидаги қарама-қаршиликларга боғлиқдир. Бу зиддиятларни Ойбек тўла-тўқис акс эттириб берди. Бироқ, асл ҳақиқат бирмунча бошқача. Етук навоийшунос, профессор Абдуқодир Ҳайитметовнинг эътирофича, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ораларидаги дўстлик ришталари ўта мустаҳкам бўлган. Аксар ҳолларда улар бир-бирларини тўғри тушунган. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг буюк шоир бўлиб етишишига хайрихоҳлик билан қараган. Ҳатто мавжуд бўлган манбаларга қараганда, Ҳусайн Бойқаро шеъриятда ўзи ҳам саводхон бўлганлигидан Навоий асарларини таҳрир қилишга ўзини ҳуқуқли ҳисоблаган. Алишер Навоийнинг ҳар бир муваффақияти уни қувонтирган. Ҳатто Алишер Навоий улуг "Хамса"ни битказиб, Ҳусайн Бойқарога тақдим қилганда, султон шу да-

ражада хурсанд бўлган эканки, Навоийни оқ отга миндириб, отни ўзи етаклаб саройни айлантирган экан. Баъзи манбаларга қараганда, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони ўзига пир даражасида кўрган. Бу воқеадан кейин эса, аксинча Ҳусайн Бойқаро Навоийни пирим деб тан олган. Бугина эмас, Навоийнинг ўлими Ҳусайн Бойқаро учун катта йўқотиш бўлган. Шу боисдан бўлса керак, мамлакатнинг султони бўлишига қарамасдан Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг жаноза маросимларини ўзи бошқарган ва шоир эшиги олдида бир неча кун ўтириб мотам маросимларининг иштирокчиси бўлган.

Булар ҳаммаси тарихий ҳақиқат. Ойбек тоталитар мафкура талабларини яхши тушунган адиб бўлганидан бу воқеаларни асарга кирита олмаган. Борди-ю шоир ва султоннинг ораларидаги бу яқинлик роман саҳифаларида акс эттирилса, асар балки ёруғ дунёни кўрмаган бўлар эди. Асарга бу воқеалар кириб қолгудек бўлса, бетоб бўлишига қарамасдан, Ойбек Сибирнинг изғиринли ўрмонларида қолиб кетар ёхуд Абдулла Қодирий, Чўлпонлар қисмати яна бир гал такрорлангандай бўларди.

Ойбекнинг "Навоий" романи "Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз", "Сароб"-лардан услуб жиҳатидан фарқ қилади. Бу роман ортиқча тўқималардан холи бўлиб, тарихан ҳаётда рўй берган аниқ маълумотларни тадқиқ қилган ҳолда ёзилган илмий романдир. Шу маънода "Навоий" ўзбек адабиётида яратилган том маънодаги тарихий биографик романдир. Шу жиҳатлари билан "Навоий" ўзбек романчилигининг янги босқичи эди, деган хулосага келиш мумкин.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги адабий муҳитга нисбатан расмий доираларнинг ўз "талаб"лари бор эди. Улардан бири "инқилобий" мавзунини чуқурроқ таҳлил қилиш ва шу асосда асарлар яратиш адабиёт олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланарди. Эндиликда биз тасаввур қилган "инқилоб" сўзининг маъноси ўзгариб, 1917 йил давлат тўнтариши тарзида изоҳланяпти. Бироқ, Ойбек ўша давр ижодкори сифатида мафкура талабини ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди. Шунга биноан адиб "инқилобий" мавзуга тегишли янги манбаларга асосланган йирик асар устида бош қотириб ўтирмади. У "Қутлуг қон"нинг давоми сифатида "Улуг йўл" романини режалаштирди. Бу пайтларда адибнинг соғлиги анча заифлашган бўлиб, романнинг тугаши хийла чўзилди.

"Улуг йўл"нинг марказида Йўлчининг синглиси Унсун образининг тасвирини кўрамиз. Акасидан ажралиб қолган Унсуннинг бошига тушган машаққатли кунлар ўша давр талаби асосида унинг ўша давлат тўнтариши ҳаракатига қўшган ҳиссалари анчагина батафсил тасвирланади.

Романнинг асл фазилати Унсун образи билангина боғлиқ эмас. "Улуг йўл"да Ойбек "Қутлуг қон"да акс этган анъаналарга содиқ қолган ҳолда оддий халқ вакиллариининг турмуш тарзини, ўша даврга хос бўлган азим шаҳар оилаларидаги маиший ҳаёт, ҳатто бозорчилар ва ҳунармандлар ҳаётига тегишли манзаралар теран ва нафис акс эттирилди. Бу хилдаги фазилатларни фақат халқ ҳаётини етук биладиган Ойбекдек моҳир ижодкорлардангина кутиш мумкин эди.

Ўзбек адабиётининг йирик вакилларида бири бўлмиш — Ойбек иккинчи жаҳон урушининг жанг майдонларида бўлгани ҳам маълум. Бу воқеаларга тегишли унинг эсдаликлари алоҳида китоб шаклида эълон қилинган. Адиб бу билан чекланиб қолмади. Ўтган асирнинг 60-йилларида уруш воқеаларини акс эттиришга бағишланган "Қуёш қораймас" романи устида ишлади. Уни ҳам тугатиб, чоп эттирди. У жанг майдонларида қисқа муддат бўлганлигига қарамасдан, "Қуёш қораймас"да ўша оғир жангларнинг реал манзарасини яратиб берди.

Булардан ташқари, Ойбекнинг Навоийнинг болалиги ҳақидаги асари, "Болалик" деб аталадиган ўзининг ёшлик йилларига бағишланган қисса китобхонларга маълум. Ойбек қатор шеърини тўпламларни ҳам чоп эттирган. Ўтган асрнинг 80-йилларида Навоий номидаги Адабиёт ва тил институти Ойбек асарларининг 20 жилдлик академик нашрини тайёрлади ва чоп эттирди. Адибнинг кўпгина асарлари чет тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Хулоса қилиб айтганда, Ойбек А.Қаҳҳор, Ф.Фуломлар билан бир сафда туриб XX аср адабиётининг тараққиётига беназир ҳисса қўшган улуг сиймодир. У бадий ижод

билан баробар илмий-тадқиқот ишлари билан ҳам банд бўлган. Бу жиҳатини ҳисобга олганда Ойбек том маънодаги академик ижодкор эди.

Мақолани Ойбекнинг тахаллусига тегишли бир ривоят билан бошлаган эдик. Матнни шу ривоятнинг шарҳи билан якунлаш маъқул кўринади. Гап шундаки, Ойбек XX асрнинг бошларида, яъни 1905 йили бамисоли янги ой сингари дунёга келди. Вақтлар ўтиб, у ўсди, улғайди. Умрининг маълум бир даврида, у йирик адиб сифатида шаклланиб ўзбек элига ёруғ нур таратди. Бироқ худди шу йиллари Ойбек тоталитар мафкура тазйиқига дуч келди. Табиатда биз ойнанинг тутилиш ҳодисаларини кўрганмиз. Айрим онларда ойнанинг бир қисми баъзан тугаллигича қоронғулашади. Илмий маънода ва халқда буни ой тутилиши деб аталади. Ўз адабий тахаллусини "ой" сўзига боғлаб танлаган адибнинг тўлин ойдек даврига эришган пайтлардаги қисматини ўша ой тутилишига ўхшатиш мумкин.

Юқорида айтганимиздек, ойнанинг тутилиши табиий ҳодиса. Ўзбек адабиёти оламига тўлин ойдек нур сочиб турган Ойбекнинг мафкуравий тазйиққа дуч келиб қолиши тоталитар мафкура ҳукмронлик қилган пайтларда учраб турадиган ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар билан боғлиқдир. Демак, яхши ният билан танланган тахаллус бугун бизга гўё табиатда рўй берадиган ой тутилишларини эслатаётгандек кўринади.

ОМОН ТОШМУҲАМЕДОВ

ЭРТАҚ ЎРНИГА ТАРИХ ЭШИТАРДИК...¹

Дадам билан кўпроқ мулоқотда бўлган йилларимиз дадамнинг ишсиз юрган кезларига тўғри келади. Биз у кезларда фармацевтика институтига қарашли Чехов кўчасининг бурчагидаги уйда турардик. Дадам ишдан, Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалган кезлар, ойимлар бўлса ишга тикланганликлари сабабли бу уйни ойимларга беришган эди. Ойимлар фақат бизни эмас, ўзларининг оналари- менинг бувимларни ҳам боқишлари учун кўп ишлашларига тўғри келарди, чунки бувимнинг ўғиллари йўқ эди. Дадам уйда бўлганликлари сабабли биз билан шуғулланар эдилар, бизга қоғоздан варрак ясаб берардилар. Кейинчалик дадам ишга жойлашганларидан кейин албатта бундай имкониятлар кам бўлди, бизнинг ўзимиз ҳам дадамини ортиқча уринтирмасликка, вақтларини олмасликка ҳаракат қилардик. Шу боис ўрта мактабда ўқиган йилларимиз ҳам, унда кейин ҳам дадамларга бирон ёрдам сўраб мурожаат этмасдик.

Мендаги китобга бўлган қизиқиш, меҳр-муҳаббатни дадам уйғотганлар. Эсимда, 1947 йили дадам мени Москвани кўрсин, пленумни кўрсин деган мақсадда Москвага чақиртирдилар. Ўзлари Ёзувчилар уюшмасининг пленумига сал олдинроқ кетган эдилар. Москвага бир ўзим учдим. Мени ёзувчи Александр Дейчнинг хотини кутиб олди. Кейин дадамлар келиб мени олиб кетганлар. Шу куни кечкурун Москвани айланишга чиқдик. Кремль атрофларида сайр этдик, узоқ гаплашдик.

Ёзувчилар уюшмасида жуда кўп қизиқарли китоблар сотиларди. Мен у ерга чиқиб ҳар куни бир тўп-бир тўп китоб сотиб олардим. Кечкурун дадам мен олган китобларни кўздан кечирардилар, қандай китобларни олиш лозимлиги ҳақида маслаҳат берардилар. Айниқса, мумтоз адабиёт бўйича нималарни олиш кераклигини маслаҳат берардилар. "Классик адабиётни албатта харид этиш керак, кейин ўзингда шу адабиётга нисбатан зарурат сеза бошлайсан", — дер эдилар. Кейинчалик орадан йиллар ўтгачгина мен дадамнинг гапларини мағзини тушуниб етдим, китобни фикрлаб ўқиш лаззатини туйдим.

Китобларни кўпинча Литва Ёзувчилар уюшмасининг раиси Лацис билан

¹ Муаллиф тилидан адабиётшунос олима *Р.Иброҳимова* ёзиб олган.

биргаликда харид этардик. У баланд бўйли, келишган, доим кулиб турадиган инсон эди. Орадан кўп йиллар ўтиб ўғлим Хусан билан Ригага борганимизда Лациснинг уй-музейини зиёрат этдик. Шунда унинг кутубхонасида Москвада бирга олган китобларимизни кўрдим.

Дадам китоб ўқишни жуда яхши кўрар эдилар. Шунинг учун ҳам китобга ҳеч пулларини аямасдилар. Дадамни бир гал Москвага, Олий Советнинг сессиясига борганларида кузатиб бордим. Шунда дадам ишдан бўш вақтларида мен билан Москвадаги ҳамма нодир китоблар дўконларини айланиб чиқардилар. Гарчанд дадамнинг соғлиқлари у пайтга келиб сезиларли даражада ёмонлашган бўлишига қарамай, пиёда кезиб чиқардик.

Дадам китоб магазинидан ташқари яна санъат буюмлари дўконига киришни ҳам яхши кўрардилар. Бир гал дадамга битта расми кўрсатмоқчи бўлиб турган эдим, кўзлари бронзадан ишланган туяга тушди. Туя яшил гранитдан ишланган ўриндиқда эди.

Туянинг ҳайкали ўта нозик дид ва маҳорат билан ишланган эди. Нархини суриштирмасдан сотиб олдилар. Бу ҳайкалча ханузгача уй-музейимизда сақланмоқда. Шу кун оқ чиннидан нозик ишланган бир от ҳайкалчасини ҳам сотиб олдик, минг афсуски, бу ҳайкалча ер қимирлаган йили синди.

Мен Москва университетида таҳсил олганман. Талабалик йилларим кўп китоб харид қилардим. Ҳар гал дадам мени кўргани Москвага келганларида китобларимни кўздан кечирар, маъқул келганларини "албатта ўқиб чиқаман", деб ажратиб қўярдилар. Ўқишни битириб Москвадан қайтиб келганимда мен Академиянинг кутубхонасидан тез-тез китоб олиб турардим. Дадам олдин менга кўрсат, кейин ўқийсан дер эдилар. Китоб харид этганимда ё кутубхонадан ёздириб олаётганимда, мени ҳамиша дадамга маъқул бўлармикан деган савол қийнарди. Ўзимда масъуллиқ ҳиссини сезардим, "Э, бу китобни бекор олибсан", деб айтишларидан чўчиб турардим. Олган китобларимнинг ичида тарихий мавзуда, фалсафага оид китоблар бўлса қизиқиб қараб чиқардилар, лекин янги тарихга оид китоблар дадамни қизиқтирмасди.

Кўпинча дадам билан бирга китоб ўқирдик. Баъзан ўзим ўқиган китобларимнинг айрим жойларини ўқиб берардим, баъзан ўзлари мени олдиларига чақириб китобни кўрсатиб: "Сан ўқигин", дердилар. Шу зайлда биз биргаликда Бартольдни, Мирзо Улугбек ҳақидаги китобларни, Алишер Навоийни ўқиб чиқдик. Ўқиётганимда: "Мана бу жойини албатта чизиб қўй", — деб маъқул келган ўринларни кўрсатардилар.

Дадамни ўқиган китоблари ичида қайта-қайта ўқийдиган севимли китоблари ҳам бўларди. Булар: Фузулий китоблари, Тургеневнинг насрий асарлари, Блокнинг шеърлари. Дадам билан ойим Фузулийни бошидан охиригача ёддан билишарди. Ойим бирон мисрасини бошласалар, дадам уйнинг бир бошидан иккинчи бошига юриб, охиригача давом эттирардилар.

Дадам Ўзбекистон тарихини яхши билардилар. Эсимда, касал бўлганимда кечалари ёнимда эртақ ўрнига тарихимизнинг айрим саҳифаларини айтиб берардилар. Жалолиддин билан Чингизхоннинг кураши ва бошқа кўп тарихий воқеаларни эртақ ўрнида айтиб берганларини хотирлайман.

Дадам билан Москвага борган кезларим дадамнинг ўртоқлариникида меҳмонда бўлардик. Бу учрашув, танишув, мулоқотлар менинг ҳаётимдан беиз кетмади албатта. Мен уларнинг ўта самимий суҳбатларининг шоҳиди бўлганман. Энг қизиғи дадамни, унинг ижодини қадрловчи дўстларининг кўпчилиги бошқа республиканинг ёзувчилари эди. Дадамнинг дўстлари билан бўлган суҳбатлари соатлаб, эрта тонггача ҳам давом этиши мумкин эди ва мен баъзан ўтирган жойимда ухлаб қолардим. Дадам дўсти Николай Тихонов билан соатлаб бир-бирларига шеър ўқиб беришлари мумкин эди. Кўпинча дадамни Фадеев ўз дала ҳовлисига олиб кетарди. Эсимда, М.Горькийнинг ҳайкали очилиши муносабати билан Фадеев дадамни олиб кетгани ўзи келган эди. Улар шунчалик самимий дўст эдилар.

Дадам мени ҳамма дўстлари билан таништирган эдилар. Булар Николай

Семёнович Тихонов, Александр Фадеев, Мухтор Авезов, Лацис, Луговской, Самад Вурғун...

Дадамнинг дўстлари билан бўлган муносабатлар дадамдан кейин ҳам узилмади. Улар бизни йўқлаб, хабарлашиб туришарди. Дадамнинг вафотидан сўнг Тошкентда Навоийнинг 500 йиллик таваллуди нишонланадиган бўлди. Дадамнинг дўсти Николай Тихонов аэропортдан тўғри (25.10.68) маросимнинг очилишига келди ва биринчи айтган сўзлари дадам ҳақида бўлди. Эртаси кuni Александр Дейч ва яна кўпгина бошқа ўртоқлари дадамини хотирлаб бизникига келишди. Дўстлар йиғилганидан хурсанд, тўлқинланиб гаплашиб ўтиришарди. Бу гал маъюс эдилар, чунки уларнинг орасида дадам йўқ эдилар. Дадамнинг хонасида узоқ гаплашиб ўтиришди, шунда Николай Тихонов: "Албатта, у кун келади, бу даргоҳ Ойбек уй-музейи бўлади", — дедилар. Тихонов ва дадамнинг бошқа дўстларини нияти амалга ошиб бу кун биз турган уй-музей бўлганидан ҳамма қатори мен ҳам беҳад хурсандман. Бу, албатта, давлатимизнинг асл ижодкор фарзандларига бўлган эътиборининг рамзидир.

Дадам табиат шайдоси эдилар. Эсимда, бир гал дадам билан бувимникидан қайтаётганимизда Радиальный кўчасидан пиёда юриб келдик. Куз ҳавоси, қуёш чиқиб турибди, йўлнинг икки чеккасида баланд-баланд толлар ҳусн тўкиб турибди. Узоқдан тоғлар кўринмоқда эди. Дадам бу манзарадан тўлқинланиб: "Бу гўзалликни фақат рассом ва шоир акс эттира олиши мумкин", — деган эдилар. Умуман, дадам билан шаҳар кезиш қизиқарли эди. Эски шаҳарга бозорга кўп тушардик. Нарса олаётганимизда дадам ҳеч қачон, "Қанчадан", деб сўрамасдилар, "Қаердан?" — деб сўрардилар. Сотувчиларнинг юзига разм солиб, "бу водийдан, буниси Асакадан бўлса керак", дердилар. Кейинчалик бозорга бормаи кўйдик, чунки кўпчилик дадамини таниб ўраб олишарди, ўзимизни ноқулай сезардик.

Яна дадамини яхши кўрган машгулотларидан бири футбол ўйинини томоша қилиш эди. Кўпинча биргаликда телевизордан футбол кўрардик, Москвада бўлса стадионга бориб кўрардик. Дўстлари Саримсоқов билан ҳам Москвада футболга бориб туришарди. Қизиги, футболга шундай берилиб кетар эдиларки, қаерда ўтирганларини унутиб "ур-ур" деб бақариб, ўтирган жойларидан туриб кетардилар.

Баҳор бошланиши билан бизни тоққа олиб чиқардилар. Йўл анжомларимиз: йиғиладиган ўтиргич, самовар, стол, қозон ҳамиша тайёр турарди. Дадам табиат кўйида бутунлай ўзгариб кетардилар. Чехраларидан қалблари яйраётганини ҳис этиш мумкин эди. Бир гал биз билан дўстлари Ўрол Тансиқбоевнинг ҳам боришини истаб қолдилар. Уни ерга гиламдек тўшалган қип-қизил лолақизгалдоқли манзарани чизишини хоҳлаган эдилар. Дадамнинг илтимосларини Тансиқбоевга етказган эдик, бажону дил розилик бердилар. Лекин манзилга етиб келганимиздан кейин: "Расми кейинроқ чизарман, ундан кўра сиз билан суҳбатлашаман", — дедилар дадамга.

1950 йилнинг бошларида дадам билан ВДНХга Тансиқбоевнинг Ўзбекистон павильонини безаш учун чизаётган расмларини кўргани бордик. Павильонни айланиб томоша қилар эканмиз, дадамнинг чехраларидаги кўтаринкилик ҳали-ҳали эсимда. Орадан кўп ўтмай санъат дўконларининг бирида Тансиқбоевнинг ва яна бир самарқандлик рассомнинг асарларини сотишаётганини эшитиб, дадам ойимларга: "Тез отланинг, кетдик", — дедилар. Шу кuni дўкондан Тансиқбоевнинг тўртта асарини сотиб олдик.

Кейинчалик Тансиқбоев бизникига меҳмонга келганларида дадам олган расмларимизни кўрсатдилар. Тансиқбоев хижолат чекиб: "Бу расмларим арзимайди, мен бошқасини чизиб бераман", — дедилар.

Орадан кўп ўтмай сирен расми чизилган асарларини юбордилар. Дадамнинг 60 йиллик таваллуд кунларига бўлса тоғ манзараси чизилган расми ҳада этдилар.

Эски ТошМИга қарашли ҳовлида турганимизда уйимиздан темир йўлга чиқса бўларди. Биз кўпинча дадам кетган пайтларида поезд йўлига чиқардик,

ўтаётган поездларга қараб дадамни кутардик. Мана, дадамнинг орамиздан кетганларига ҳам 35 йилдан зиёд вақт ўтди. Ҳаёт бўлганларида юз йиллик таваллудларини нишонлаган бўлардик. Баъзан поезд овозини эшитганимда ё кўрганимда шу поезддан дадам тушиб келаётгандек туюлаверади.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ОЛТИН КЎПРИК

Биз, мустабид шўро тузумининг энг оғир қатағонлари даврида яшаган авлодлар учун Ойбек аканинг ижоди миллий руҳимизни улкан жарлар устидан олиб ўтган олтин кўприк каби нажоткор қадрият бўлиб кўринади

Сталин қатағонларининг даҳшатли селлари Абдулла Қодирийдай, Чўлпон ва Фитратдай буюк чинорларни адабиётимиз боғидан юлиб олиб кетганда ижод бўстонлари ҳувиллаб қолгандай қайғули тус олган эди. Қатағон селлари улкан жарлар ҳосил қилган, адабиётда нуқул "Яша, шўро!" деган овоз эшитилар, миллий руҳ улкан жарларнинг нариги четида қолиб кетгандай ва бериги қиргоқларга ҳеч қачон ўтиб келолмайдигандек туюлар эди.

Мана шу мунгли йилларда "Қутлуг қон" романининг босилиб чиқиши ва унда Абдулла Қодирийнинг жозибали қаҳрамонларини эслатадиган Йўлчи билан Гулнорнинг оловли муҳаббати ва фожеали тақдири тасвирлангани адабиётимизда миллий руҳ ҳамон тирик эканлигини баралла намоён қилгандай бўлди.

Тўғри, ташқи тасвирда Йўлчи Отабекка, Гулнор эса Кумушга ўхшамайди. Улар бошқа-бошқа синфлар ва даврларнинг одамларидир. Лекин уларнинг тўртовчи ҳам ўзбек миллатининг гўзал ва жасур вакиллари бўлгани учун ҳаммалари дилимизга беҳад яқин туюларди ва миллий гурур туйғусини уйғотарди.

1937 йил қатағонларидан кўп вақт ўтмай, халқнинг миллий туйғусини уйғотадиган роман ёзиш адибдан катта жасорат талаб қиларди. А.Қодирийнинг Отабеги каби Ойбекнинг Йўлчиси ҳам ватанимизни босиб олган мустамлакачиларга қарши мардона курашиб ҳалок бўлади. У пайтларда ҳали большевиклар ўзларини чор мустамлакачиларига қарши қилиб кўрсатардилар. Аслида, уларнинг олиб борган сиёсатлари чор мустамлакачиларининг ишини бошқача усуллар билан янада шафқатсизроқ давом эттириш ва миллий-озодлик ҳаракатларини таг-томири билан йўқ қилишга қаратилган эди.

Мана шу ҳақиқатни, айниқса, 1937 йил қатағонларида аниқ кўрган ва оғриниб ҳис қилган Ойбек ўз романида зоҳиран синфий кураш манзарасини чизгандай бўлади. Аммо ботинан "Ўтган кунлар"даги Отабекнинг мустамлакачиларга қарши мардона курашганини А.Қодирий қандай улуглаган бўлса, 1916 йилги кўзғалон пайтида Йўлчининг ўша мустамлакачиларга қарши курашини Ойбек ҳам шундай улуглайди.

Роман миллий-озодлик ва мустақиллик учун курашган жуда кўп халқ фарзандларининг қонлари тўкилган 1937 йилдан кейин ёзилганида ва "Қутлуг қон" деб аталганида катта умумлашма маъно бор. Бевосита роман воқеалари бўйича 1916 йилги кўзғалонда ҳалок бўлган Йўлчи ва унинг сафдошлари қони "Қутлуг қон" деб баҳоланади. Лекин асар моҳиятига чуқурроқ назар ташласангиз, Йўлчи мустамлакачилар билан курашиб, озодлик йўлида ҳалок бўлгани каби, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва уларнинг истиқлолчи сафдошлари ҳам шўро мустамлакачилари билан курашиб, озодлик ва мустақиллик йўлида ҳалок бўлганларини эслайсиз. Бу фикрни мантиқан давом эттирсангиз, Ойбек романининг таг маъносидан шўро даврида озодлик ва мустақиллик учун курашиб ҳалок бўлган миллий қаҳрамонларимизнинг фожеавий тақдирлари билвосита акс этганини сезасиз. Муаллиф Абдулла Қодирий, Чўлпон ва улар каби истиқлолчиларнинг халқни мустамлака занжиридан озод қилиш йўлида ноҳақ тўкилган қонларини ҳам муқаддас деб билгани учун романга "Қутлуг қон" деган рамзий ном беради.

Теран фикрлайдиган элдошларимиз романнинг мана шундай улкан ички маъносини юракдан хис қилганликлари учун ҳам ўнлаб йиллар давомида уни қўлдан қўймай севиб ўқидилар. Бу асарнинг ёнига "Навоий" романи ҳам қўшил-гач, шўро мафкураси бизнинг онгимиздан ўчириб ташламоқчи бўлган миллий тарихимиз Алишер Навоий сиймосида ўзининг бутун улуғворлиги билан на-моён бўлди ва дунё миқёсига чиқди.

"Олтин водийдан шабадалар", гўзал лирик шеърлар, завқ билан ўқиладиган дostonлар ҳаммаси бир-бирининг аҳамиятини ошириб, Ойбек аканинг биз учун қуриб кетган олтин кўпригини янада кенгайтди. Мустабид замонлар-нинг тубсиз жарлари устидан ўтган бу олтин кўприк асрлар оша бугунги истиқлол даври билан туташади ва янги-янги авлодларни баркамол қилиб тарбиялаш ишига улкан ҳисса бўлиб қўшилади.

ЎТКИР ҲОШИМОВ

АДИБНИНГ МАШАҚҚАТЛИ МАКТАБИ

Рус адиблари орасида: "Биз ҳаммамиз Гоголнинг шинелидан чиққанмиз", деган ибора бор. Шу гапни "ўзбекчалаштирсак", ўтган асрнинг 60-йилларида адабиётга кириб келган авлод шоирлари "биз Фафур Фуломнинг, адиблар эса биз Ойбекнинг, Абдулла Қаҳҳорнинг тўнидан чиққанмиз", деса муболаға бўлмайди. Сабаби, биз — уруш ва ундан кейинги йиллари мактабга борганлар Фафур Фулом шеърлари, Ойбек романлари, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари билан "танглайи кўтарилган" авлодмиз. У паллада Қодирий, Чўлпон, Фитрат деган улуғ ижодкорлар ўтганини эшитган бўлсак-да, уларнинг биронта асарини ўқиган эмасдик.

Афсуски, мен Ойбек домланинг суҳбатида бўлиш бахтига эриша олмаганман. Бунга ўзим сабабчи бўлсам керак. Негаки, бирон марта бу улуғ адиб эшигини тақиллатиб боришга журъат қилмаганман. Бошқа устозим — Абдулла Қаҳҳор эса бир қатор тенгқурларим қатори менинг ҳам илк машқларимни ўқиб, хат ёзган ва шу сабаб Қаҳҳор домла сабоқларини олиш насиб этган... Шунга қарамай, Ойбек иштирок этган катта-кичик йиғинларда биз — талабалар ҳам бир чеккада қисиниб-қимтиниб ўтирганмиз. Ойбек домла қатнашган издиҳомга аллақандай осойишта, вазмин руҳ киргандек бўлар, устоз адибнинг йирик-йирик кўзларидаги теран маъно, ҳам виқорли, ҳам ўта самимий туйғу бу инсонни ич-ичидан ёритиб, нурлантириб турганга ўхшар эди. Ойбек ўзининг салобати билан ҳаммани "босиб турган"дек бўлар, айни пайтда унинг бутун қиёфасида боладек беғуборлик ҳам барқ уриб турар эди...

Мана шу улкан истеъдод, табиийлик ва самимийлик адиб асарларида ҳам намоён бўлади. Зеро асар муаллиф қалбининг кўзгуси, ёзувчининг "фарзанди" ҳисобланади...

Ойбек ижодининг ёрқин қирраларини ҳам, адиб босиб ўтган мактабнинг машаққатли ва чалкаш сўқмоқларини ҳам биргина "Қутлуғ қон" романи мисолида кўрса бўлади. Аслида хавф-хатарга тўлиқ бу мактаб "сабоқлари" Ойбек домла тенгқурлари бўлмиш ижодкорларнинг ҳаммасига тааллуқли. Бир наъра тортса, жаҳонни ларзага солишга қодир Фафур Фулом шеърларида ўқтин-ўқтин "улуғ оға"нинг тарихий хизматларини эслатиб туришга мажбур бўлгани, Абдулла Қаҳҳор энг тағдор, энг ҳаққоний ҳикояларини минг бир қобиққа ўраб "едириш" йўлини излагани бежиз эмас. Золим сиёсат кечагина ёнингда турган, эл эътиқодини қозонган ижодкорларни, ҳақиқий халқ фидойиларини "халқ душмани" деб қирғин қилган, ўзи эмас, болаларини халқ қамоқда чиритаётган паллада ижод қилиш қилич дамида юриш билан тенг эди. / Мустақиллик йилларида онги шаклланган авлод буни тасаввур ҳам қилолмайди./

Мана шу доимий хавотир кўп йиллар ўзбек насрининг намунаси ҳисобланган "Қутлуғ қон" романида ҳам сезилиб туради. Синчиклаб ўқисангиз бу ҳолатни англашингиз қийин эмас. Асарнинг деярли ҳар саҳифасида камбағал қароллар бойларнинг золимлиги, бу дунёнинг адолатсизлиги, ўзининг қорни чалакурсоқлиги ҳақида шикоят қилади. Романдаги бойларнинг ҳаммаси ёмон: Мирзакаримбой — золим, алдоқчи, Салимбойвачча — қотил, Тантубойвачча — қиморбоз, бузуқ, унинг отаси кўчада занглаган мих ётса, туфлаб уйига ташийдиган мумсик... Ойбекдек улуғ адиб ҳам "бу ёзувчи "синфийлик позицияси"ни билмайди ёки билса ҳам атайлаб бузиб кўрсатади!" деган даҳшатли айбномага йўлиқмаслик учун (демак, Сталин қамоқхоналарида суяги чири-маслиги учун) айнан шундай тасвир воситаларидан фойдаланишга мажбур бўлган. (Эҳтимол бугунги китобхон буни билмас, бироқ хушёр ўқувчи роман саҳифалари қатида қандай ваҳимали "сирлар" яшириниб ётганини англаши қийин эмас)...

Адиб табиат манзаралари — қаҳратон совуғи, саратон иссиғи, чечаклар ранги кабилар тасвирида яйраб-яшнаб, эмин-эркин қалам тебратади. (Табиат сиёсатга бўйсунмайди.) Шунингдек, ўзбек удумлари — тўйлар, тортишмачоқлар, куёв жўралар бошидан ун сепишларни маҳорат ва ички ҳаяжон билан тасвирлайди...

... Одатда, ҳар қандай бадий асар, айниқса, катта прозаик полотнода китобдаги одамлар қанчалик "тирик", нечоғли жонли бўлиши жуда муҳим, айтиш мумкинки, ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Асар қаҳрамонига "жон ато этиш" эса шунчаки, осон юмуш эмас. "Қутлуғ қон"даги энг тирик ва шу туфайли узоқ эсда қоладиган одамлардан бири — Ёрмат. У ҳалол меҳнати билан рўзгор қимирлатиб турган, ўта содда, бир қадар мақтанчоқ, ҳовлиқма одам. Асар бошида бир лавҳа бор. Йўли даладаги бедани ўришга киришиш олдидан Ёрмат унга безазорни кўрсатиб, "мана, бедам!" деб керилади. Йўлчи беда яхши ўсганини айтиб, "сизникими?" деб сўраса, Ёрмат "Мирзакаримбой отаси"нинг остонасида ўн олти йил ишлаганини, шу боисдан "сеники-меники" деган гап йўқлигини айтади. Гўё бойнинг ярим давлати ўзиникидек. Бойваччаларнинг гапига (зиёфатига) бозордан ҳориб-чарчаб қўй етаклаб келганида калла-почанинг бир улуши ўзига тегишидан хурсанд, бой тўй қилса, тартиб сақлашга балоғардон. (Гўё тўй ҳам ўзиникидек!) Охир-оқибат кўрган каромати шу бўладики, кўзининг оқу-қораси Гулнорнинг ўлиги бойникидан чиқади! Ёрматнинг қарийб йигирма йиллик меҳнатига олган ҳақи эса Салимбойваччанинг исловотхонада бир кечада бузуқ аёлларга сарфлаган пулининг ярмига ҳам етмайди! Ёрматнинг Гулнор ўлиmidан чеккан изтироблари табиий ва самимий бўлгани учун ҳам ўқувчини ларзага солади...

Қизиғи шундаки, романдаги энг жонли образлардан бири Нури! У асарда кўп кўринавермайди. Бироқ тирик одам сифатида китобхоннинг хотирасида сақланиб қолади. Негаки, унинг хатти-ҳаракатлари ғоят табиий. Нури ўн саккизга чиққан, соғлом, тўқ, бой оилада ўсган қиз. Унинг жунбуши, туйғулари жиловсиз. Албатта, у Йўлчини яхши кўрмайди. Аммо ёш, келишган йигитнинг қучоғига киришни жудаям хоҳлайди. Бу йўлда минг хил баҳоналарни ўйлаб ҳам топади. Нури "ёзувчи" синф вакили сифатида, салбий образ сифатида тасвирланган. Бироқ "салбий"ми, "ижобий"ми, у — тирик одам.

"Қутлуғ қон"да яна бир боб бор. (Биттагина, ихчамгина боб.) Унда Йўлчи тухмат билан қамоққа тушгач, қамоқхонада Петров деган инқилобчи "мастеровой" билан танишуви тасвирланади, тўғрироғи, баён қилинади. Петров Йўлчини ўзининг "революцион руҳи ва севгиси билан тарбиялайди". (Романда айнан шундай дейилган.) Қисқа вақт ичида Петров Йўлчининг "онгини ўстиради", умрида кўлига китоб-дафтар олмаган йигитнинг саводини ҳам дарров чиқара қолади. Икковлари қамоқдан қочишади... Баённинг маъноси шу.

Тасаввур қилинг: Ойбекдек тажрибали адиб қамоқ манзараларини, у ердаги муҳит, темир эшиклар, инсонлигини унутаёзган ашаддий жиноятчилар, тўнка-мижоз соқчиларни аниқ-равшан тасвирлаши мумкинмиди? Қамоқдан қочиб

қутулиш осон эмас. Ёзувчи мана шу драматик ҳолатни ёрқин бўёқларда чизиши мумкинмиди? Албатта мумкин эди! Ва ҳатто керак эди! Хўп, адиб нега шундай қилмаган? Бу саволга китобхон эмас, ёзувчи сифатида жавоб беришим мумкин. (Агар адашсам, устознинг руҳи мени кечирсин!) Гап шундаки, асарни яратиш жараёнида бу бобни ёзиш ниятининг ўзи бўлмаган. Эҳтимол романнинг биринчи варианты (кўлёзма)да ҳам бу боб бўлмаган. Сўнг кимдир ёки кимлардир романда "улуғ рус халқининг мазлум халқлар революцион онгини ўстириб", "одам қаторига қўшишдаги" тарихий ролени кўрсатиш лозимлиги ни "эслатиб қўйган" ёки шундай қилмаса, "чатоқ бўлиши"ни англаган! Ойбек домла ўлганининг қунидан "бор-е, шуни қўшсам қутуламанми, сенлардан!" деган-ку, беш-олти варақли шу ахборотни қоғозга туширган. "Сиёсий хушёр" мунаққидлар эса "Қутлуғ қон"нинг айнан мана шу жойини байроқ қилиб кўтарганлар! "Мана, социалистик реализм намунаси бунақа бўлади!" деб айюҳаннос солганлар. До-нишманд Ойбек эса индамай қулимсираб қўя қолган. "Социалистик"ми, "носоциалистик"ми, чинакам реализмни, ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айла-нишини романнинг бошқа талай саҳифаларидан топиш мумкин.

Гулнор бўйнидан боғлангандек бўлиб Мирзакаримбойга эрга тегади. Бойга тегади ва ёши етмишни қоралаган чолдан... ҳомиладор бўлади! Мана шу — ҳақиқий реализм! Истеъдоди ўртакчароқ ёки ҳаётни теран билмайдиган ёзувчи бўлса Мирзакаримбойнинг ёш қизга уйланишини ярим карикатура тарзида тасвирлаб, шарти кетиб, парти қолган чолни "масхара" қилиши ёки Гулнорнинг бўйида бўлишини умуман ўйлаб кўрмаслиги ҳам мумкин эди. Ойбек эса бундай қилмайди. Албатта, адиб Гулнорнинг иккиқат бўлиши унинг ўлими учун ҳукм эканини, бойнинг ўғил-қизлари, куёв-келинлари мерос васвасаси учунгина ёш "она"дан қутулиш йўлини излаши муқаррарлигини билган. Бу эса романдаги воқеалар оқимининг мантиқий ривожига хизмат қилган. Аммо Гулнор бўйида бўлганини англаган ҳолатни шу қадар теран, психологик аниқ тасвирлаганки, буни фақат катта санъаткоргина эплай олади.

Гулнор тасодифан хизматкорлар яшайдиган хонага кириб қолади ва қозиққа илинган, чанг босган эски дўппига кўзи тушади. Бу Йўлчининг дўпписи эканини эслайди ва дўппининг чангини қоқиб, бағрига босади, кўзларига суртиб ўпади... Ҳақиқий аёл психологияси! Бироқ унинг дардли онлари бу билан тугамайди. Мана, ўша ҳолатнинг давоми.

"Ташқарида каптарларнинг "ғу-ғу"си, чумчуқларнинг чирқиллашидан бошқа товуш йўқ... Гулнор бирдан чўчиб кетди: қорнида бир ниманинг сезиларли равишда урганни туйди... Дарров англади: у ҳомиладор! Шу онда қалтираган, оёқларида қитдай куч қолмаган каби ерга йиқилаёзди... Кўз олди қорайиб, борлигини оғриқ-алам сиқиб олди... Бошида ҳоргин, паришон фикрлар учди. "Бахтсиз бола! Тезгина дунёга қадам қўйиб, дадангни набиралари, эваралари кетидан пилдираб югурмоқчимисан? Мана мен — онанг. Сени унутибман! Ўз борлигингни ўзинг билдиридинг. Мирзакаримбойнинг боласи, унинг эварасидан ҳам кичик боласи!"

Иккита ўта драматик ҳолат — севган кишисини (қамоққа тиқилган Йўлчини қўмсаш ва чол Мирзакаримдан болали бўлганини дафъатан ҳис этишни бир вақтда тасвирлаш тагида чуқур, жуда чуқур маъно ётади. Бундай ҳолатни айнан шу тарзда тасвирлаш учун йирик санъаткор бўлиш керак).

Ойбек домланинг тили содда ва жозибали, ниҳоятда табиий. Романни қайта ўқишда бир нарсага эътибор бердим. Ёзувчи бутун бошли асар давомида "ва" деган боғловчини нари борса тўрт ёки беш марта ишлатган экан. Шунда ҳам муаллиф тилидан. Асар персонажлари эса гап орасида бирон марта "ва" демайди. Жуда зарур бўлиб қолса "ҳам" деган "боғловчи"ни ишлатади. Ниҳоятда табиий жараён! "Ва"ни араблар қўп такрорлайди. Оддий ўзбек эса, ("оддий" эмас, "нооддий", яъни тил билимдони ҳам) жонли суҳбатда "ва"ни деярли оғзига олмайди... Бу ғалати ҳолатга эътибор берганимнинг сабаби асардаги одамлар тилига атайлаб ёки шунчаки "чиройли бўлсин, деб "ва"ни солиб қўйиш асарнинг табиийлигини биизишни биламан.

Бу — шунчаки йўл-йўлакай кузатув... Романда бир қарашда оддий, аммо китобхон хотирасида муҳрланиб қоладиган ғалати эпизодлар бор. Мана, шундай ҳолат. Салимбойвачча заҳар солган таомни ичган Гулнор ўлим билан олишиб ётибди. Шунда шўрлик она — Гулсумнинг эсига бир "дори" тушади. У қаердадир эшитган. Заҳар ичган одамга қўй қумалоғини сувга эзиб ичирилса даво бўларкан! Гулсум зиналардан думалаб тушиб оғилхонага югуради ва бир кафт қўй қийини косага эзиб Гулнор томон ошиқади... Ўлим тўшагида ётган фарзандининг жонига ора кириш учун ҳар нарсага тайёр она ҳолатини бундан теранроқ тасвирлаш қийиш...

... Хуллас, Ойбек домла ижодини синчиклаб ўрганган киши бу улкан адиб нақадар машаққатли ижод мактабини ўтагани, дилидаги армонларнинг кў-ў-ўп қисмини қозога тўқолмай ҳасратда кетганини, бироқ замона зайлининг зуғумларига қарамай китобларида қатор-қатор инсонларга жон ато қилганини, Қаҳҳор домла ибораси билан айтганда, ўзбекнинг "адабий оиласи"ни бойитишга катта улуш қўшганини тушунади.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

ЖАҲОН ЯНГИ ШЕЪРИЯТИГА ҲАМОҲАНГ ТАРОНАЛАР

Биламизки, ўтган асрнинг 90-йилларига қадар шўро даври шеърияти биринчи навбатда ижтимоий-сиёсий, мафкуравий жиҳатдан тадқиқ этилар, улкан шоирларнинг хизмати асосан ижтимоий-сиёсий, мафкуравий масалаларни қандай ифода этганлигига қараб баҳоланарди; сиёсатдан, мафкурадан холи "соф лирика" ҳаётдан, ҳаёт ҳақиқатидан чекиниш, шоирнинг ўз қалби қобигига ўралиб қолиши оқибати дея баҳоланар, кескин қораланар эди; зўр келганида инсофли, билимдон тадқиқотчи-адабиётшунослар бундай "соф лирика" намуналари ҳақида индамай ўтишни лозим кўрарди. Ҳолбуки, бу хил "соф лирика" XX аср жаҳон адабиётшунослигида шеъриятнинг энг нодир намуналари, шоир қалби гавҳарининг жилолари сифатида қадрланган. Биздаги энг машҳур дидли шеършунослар ҳам шеърятни, лирикани Белинскийчасига мафкуранинг тарғибот қуроли деб қарашдан нари ўтолмаган. Қарангки, мустабид адабий сиёсат авжига чиққан, адабиёт, жумладан, шеърят коммунистик мафкуранинг жарчисига айлантирилган, сўз санъати ҳаддан ташқари сиёсатлаштирилган, мафкуралаштирилган, Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, адабиётнинг атомдан кучлироқ қудрати "ўтин ёришга" сарфланган ўтган асрнинг 20-30-йилларида ўзбек адабиётида ҳам XX аср жаҳон шеъриятига ҳамоҳанг "соф лирика" яратилган. Истиқлол шарофати туфайли ана шу ғоят муҳим адабий ҳодисани тадқиқ этиш, ҳаққоний баҳолаш имконияти туғилди. Ёш, истеъдодли шоир, носир, мунаққид Улугбек Ҳамдам ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб буюк ва хассос шоир Ойбек ижоди, шеърияти мисолида айнан шу "соф лирика" муаммосини махсус илмий тадқиқ этди.

Бундай савоб ишни бизда "рус ревалюцион демократ" мунаққидлари эстетикаси асосида шаклланган шеършунослик анъаналари мезонлари бўйича амалга ошириш асло мумкин эмас эди. Бунинг учун башарият маънавий-адабий тафаккурида алоҳида босқич саналган XX аср жаҳон янги фалсафаси, руҳшунослиги, эстетикаси, адабиётшунослиги, табиийки, санъат ва адабиёти ривожини ютуқлари билан ошно бўлиш даркор эди. Ўзимизда ва хорижда яхши таълим олган Улугбек бу соҳага даҳлдор мавжуд адабий-илмий манбаларни чуқур ўрганиб, улардаги хулосалардан ўз тадқиқотида ижодий фойдаланган ҳолда Ойбек шеъриятидаги "соф лирика" муаммосини ўзига хос тарзда илмий ҳал этишга муваффақ бўлди; нозик ва теран таҳлиллар асосида XX аср жаҳон шеъриятига хос "соф санъат" акс-садоси Ойбек лирикасида бетакрор тарзда намоён бўлганлигини исботлаб берди.

Очигини атай, Улуғбекнинг илмий ишига раҳбарлик қилиш асносида менинг янги ўзбек шеърляти, Ойбекнинг поэтик мероси ҳақидаги тасаввурларим бутунлай ўзгариб кетди. Мустабид тузумнинг мафкуравий-сиёсий тазйиқлари остида ижод этган ёрқин истеъдодли сафдошлари қатори Ойбек ижодида ҳам бу мудҳиш сиёсат таъсири ўз асоратларини қолдирган. Муайян муддат Маркс таълимотига ихлос қўйиб "Капитал"дан таржималар қилган, университетда сиёсий иқтисод, марксизм-ленинизм асослари курсидан маърузалар ўқиган, шеърларидан бирида "Буюк Маркс "Капитал"и ёш юрагимда, Янги ҳаёт, эрк диёри ишқи кўксимда" деб ёзган шоир тарихий ҳақиқатни бадиий ёритишда "синфийлик-партиявийлик" принципларига таяниб иш кўрган ҳоллари ҳам бўлган. Бу ҳол айниқса дostonларида, хусусан, "Темирчи Жўра", "Ҳамза", "Бобом" поэмаларинда яққол кўринади. "Темирчи Жўра" дostonидаги инқилобий руҳ, қаҳрамоннинг инқилоб душманларига қарши жангларда қаҳрамонларча ҳалокати мадҳи, "Ҳамза" дostonида шоирнинг Шохимардондаги ҳаёти, фаоляти, фожей қисмати тасвири, "Бобом" дostonидаги эски мактаб, домлаларнинг шўроча бирёқлама қора бўёқлардаги талқини мавжудлиги сир эмас.

Бу хусусда гап кетганда шахсан мен бунақа ҳолатлар учун устоз адибларга, жумладан, Ойбекдек улуғ сўз устасига маломатлар ёғдиришдан йироқман. Улуғ адиблар ҳеч қачон, ҳатто мустабид қатағон сиёсати кутуриб турган пайтларда ҳам унинг "темир исканжаси"да қолиб кетган эмаслар. Улуғлар шунинг учун ҳам улуғки, улар бир мафкура — эътиқод, адабий оқим, метод доирасига сифмайди. Ойбек муҳитнинг "темир исканжаси"ни ёриб чиқиб, ўлмас насрий, илмий, жумладан, замонавий жаҳон шеърлятига ҳамоҳанг ноёб тароналар — "соф лирика"нинг беназир намуналарини қолдирганлиги учун ҳам улуғдир.

Бошқа бир ёш тадқиқотчи Акбар Сабирдиновнинг "Ойбек поэтик маҳорати" мавзусидаги докторлик диссертациясига расмий оппонентлик қилиш чоғида бу хулосанинг ҳаққонийлигига яна бир бор иқдор бўлдим.

Ойбек шеърлий ижодининг шаклланишида янги турк поэзияси асарлари таъсири катта бўлгани, бу асарлар ёш шоирни илк марта лирик соддалик йўлида изланишга ўргатгани тўғрисидаги ўз эътирофлари ҳам шўро даври адабиёт-шунослигида ўта эҳтиёткорлик билан шунчаки тилга олиб ўтилар ва ундан нарига ўтилмас эди. А.Сабирдинов "Буюк турк классиклари" ва бошқа манбаларига таянган ҳолда Ойбек шеърлятини янги турк поэзияси намуналари билан қиёфаси ўрганиб, Ўрхон Сайфий, Холид Фаҳрий каби шоирларнинг лирик соддалик йўлидаги тажрибалари, Яҳё Камолнинг маснавиёна қофиялаш санъати, рамзий ифода ва образларнинг лиризм билан уйғунликда ифодалаш маҳорати, Тавфиқ ва Зиё Кўкалп шеърларидаги туркий усулнинг гоҳ қайғули, гоҳ шонли тарихи, бирлиги ғояларининг ўзига хос талқини ёш шоирни илҳомлантирганини ишончли далил ва нозик таҳлиллар орқали очиб беради. Айниқса, Абдулҳақ Ҳамиднинг самимий кўнгил розлари билан Ойбекнинг "Онамнинг мозорида" шеърлидаги ҳамоҳанг мисралар, Зиё Кўкалпнинг "Ватан" шеърлидаги "Бир ўлкаки, жомеъсида туркча азон айтилуру, қишлоқли ҳам англари бунда маъносини дуонинг. Бир ўлкаки, мактабида туркча қуръон ўқилуру. Катта-кичик ҳар кун билуру буйруғини худонинг. Эй турк ўғли, шу ердадир демак сенинг ватанинг!" сатрларига татаббуъ тарзида битилган Ойбекнинг "Ўзбекистон" шеърлидаги она юрт шаънига айтилган машҳур:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
 Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.
 Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар...
 Бир ўлкаки, гайратидан асаби чақнар.
 Бахт тошини чақиб, бунда куч ғувиллайди...

мисралари моҳияти, уларнинг ўзгача маъно, йўналиши, оригиналлиги нозик дид билан очилган.

Тадқиқотнинг Ойбек ва замонавий рус шеърляти намояндalари — А. Блок, В. Брюсов, Белгиянинг атоқли модернист шоири Эмиль Верхарн ижоди муносабатлари таҳлилига бағишланган саҳифаси ҳам юксак илмий савияда хассослик билан ёзилган.

Ойбекнинг замонавий турк, рус, белгия шеърляти билан aloқаларига оид кузатиш, таҳлиллардан чиқадиган муҳим хулоса шуки, янги ўзбек миллий шеърляти 20-йилларнинг бошиданоқ замонавий жаҳон модерн шеърляти билан ҳамкорликда ривожланган, ўша кезлардаёқ замонавий жаҳон шеърлятининг, хусусан, символизмнинг етук намуналари билан беллаша оладиган асарлар (масалан, «Наъматак») яратишга эришган.

Шу ўринда яна бир муҳим фактга эътиборни тортмоқчиман: таниқли носир ва адабиётшунос олим Хуршид Дўстмуҳаммад "Озод изтироб қувончлари" китобида Ойбекнинг "соф лирика" — дилбар рубобий шеърларини япон адиби Акутагаванинг бир асари билан қиёсий таҳлил этиб, улар орасида фавқулodда муштаракликлар аниқлайди. Деярли бир даврда яшаб ижод қилган икки Шарқ адабиёти намояндасининг бир-бирларидан мутлақо беҳабар ҳолда яратган асарларида бир-бирига яқин янгича — модернча лирик талқинларнинг мавжудлиги ҳайратомуз ҳодиса! Бу ҳол янгича — модернистик тафаккур ХХ асарнинг муҳим глобал ҳодисаси эканини яна бир бор тасдиқлайди. Бу гаройиб ҳодисани махсус ўрганиш адабиётшунослигимизнинг ҳозирги кундаги жиддий вазифаларидан бири деб ўйлайман!

РАҲМАТИЛЛА ИНОҒОМОВ

ҚАРДОШЛАР ЭЪЗОЗИ

Ойбек ўзининг ўлмас насрий асарлари, ажойиб дostonлари, оташин ва майин шеърляти, жўшқин публицистикаси, ардоқли таржималари, теран маъноли адабий-танқидий мақолалари билан адабиётимиз ва умуман маданиятимиз хазинасини бойитди, халқ, миллат тафаккурининг юксалишида катта роль ўйнади. Юксак талант ва қалб қўри билан ўқилган асарлари ва ижодининг салмоғи билан Ойбек жаҳоний аҳамият касб этган улкан санъаткорга айланди.

Барча буюк ёзувчилар сингари Ойбек ҳаёти ва серқирра ижодиёти ҳам қардош халқларнинг адабиётлари, қолаверса, дунё адабиёти билан чамбарчас боғланиб кетади. Адиб, аввало, ўзбек мумтоз адабиёти, халқ оғзак ижодиёти, шарқ халқлари адабиётларини меҳр ва ихлос билан ўрганган, улардан кучли таъсирланган. Шу билан биргаликда у жаҳон халқлари адабиётлари, айниқса, қардош адабиётларнинг энг яхши намояндalаридан ўрганган, башарият тарихи давомида яратилган кўпгина буюк асарлар Ойбек учун маҳорат мактаби, ибрат намунаси вазифасини ўтаган. "Навойи ва ажойиб мушқ, озарбайжон адабиётининг буюк сиймоларидан бўлган Фузулийга бениҳоя кўнги қўйдим. Менга шеърлятдан илк сабоқни шулар бердилар", деб эътироф этган эди адиб.

Ойбек йигирманчи йилларда озарбайжон, турк, татар адабиёти билан қизикади, айниқса, турк шеърляти унга кучли таъсир кўрсатди, Яҳё Камол, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳамид сингари турк шоирларининг асарлари адабиёт майдонига ихлосу муҳаббат билан кириб келаётган ёш шоир қалби ва шуурини ўзига ром этди. Шу даврдаги туйғуларини у бир мақоласида "Янги турк поэзиясининг асарлари мени илк марта лирик соддалик йўлида изланишга ўргатди" деб ёзган эди.

Ойбекнинг рус адабиёти билан aloқаси, атоқли рус шоир ва ёзувчилари билан ижодий ҳамкорлиги aloҳида масала бўлиб, махсус текширишни талаб этади. Бу ўринда эса Ойбек рус адабиётидан ўрганганини, таъсирланганини бир неча бор таъкидлаганлигини айтиб ўтмоқчимиз, холос. "Мен улуг рус ёзувчиларидан кўп нарсани ўргандим. Пушкин эса менга энг яқин ва севимли бўлиб қолди", дейди. Ойбек яна Блок шеърлярининг чинакам ошиғи эди,

қайта-қайта ўқирди, айрим асарлари унга ёд бўлиб кетганди: “Блок ажойиб шоир. Мен унинг нозик, туманли, сир тўла шеърларини қайта-қайта ўқирдим. Тушуниб олганимча, унинг бутун теранлигини билишга тиришар эдим. Айрим шеърларини ёддан ўқирдим. У рус тилининг бутун нозиклигини, тилсимини топган шоир”, деб ёзади “Маҳорат мактаби” мақоласида.

Ҳақиқатан ҳам, у А.Пушкин, Л.Толстой, М.Лермонтов, М.Горький, В.Маяковский, А.Блок сингари рус классикларининг ижод гулшанидан баҳраманд бўлди, А.Фадеев, В.Луговской, Н.Тихонов, С.Шчипачев, К.Симонов, Л.Бать сингари забардаст рус шоир ва ёзувчилари билан дўст тутинди. Ойбекнинг “Илҳом булоғи”, “Пушкин — рус халқининг буюк шоири”, “Чехов ва ўзбек адабиёти”, “Адабиёт, тарих, замонавийлик”, “Маҳорат мактаби”, “Менга янги дунёни кўрсатган адабиёт”, “Улуғ дўстимиз”, “Ҳурматим чексиз” каби ўнлаб мақолаларида рус адибларининг ижод сирларини чуқур таҳлил этади, рус-ўзбек адабий муносабатларининг ҳали ёритилмаган саҳифалари тўғрисида фикр юритади, бу алоқаларнинг илдизларини очишга интилади.

Ойбек бутун ҳаёти мобайнида қардош рус шоирлари, адиблари, олимлари билан мустаҳкам ижодий ҳамкорлик қилган. Халқ бахти учун курашга отланган миллий қаҳрамонимиз, адолатпарвар Маҳмуд Таробий тўғрисидаги драмасы, Алишер Навоийга бағишланган теран тадқиқоти А.Дейч билан яратилганлиги бу фикрнинг ёрқин далили бўла олади. Рус адиблари Ойбекнинг бетакрор истеъдодини юксак қадрлаб, уни мутафаккир шоир, олим ва адиб сифатида гоётада эъзозлардилар.

Ойбек уй-музейи фондларида атоқли ўзбек ёзувчисининг рус адабиёти намояндалари билан ижодий муносабатлари доимий, самарали, кенг қамровли бўлганлигини кўрсатувчи юзлаб турли ҳужжатлар сақланмоқда. Булар адибнинг рус адабиёти вакиллари билан ёзишмалари, телеграммалар, дастхатли китоблар ва бошқа турфа хил ноёб ҳужжатлардир. Улар орасида А.Фадеев, К.Федин, К.Симонова, В.Ян каби атоқли ёзувчиларнинг Ойбекка йўллаган мактуб ва китоблари ҳам бор.

Улкан рус шоири Степан Шчипачев 1966 йилнинг бошларида Ойбекка йўллаган телеграммасида: “Азизим Ойбек: Менга юборган “Кўёш қораймас” китобинг учун ташаккур. Сенга янги зафарлар тилайман. Биродарларча кучиб, сенинг Степан Шчипачевинг” деса, К.Симонов ўз хатида қуйидагиларни ёзади: “Азиз биродарим, Ойбек! “Новый мир” журнали юбилей сонларининг бирида қардош республика шоирларининг лирик шеърларидан катта туркум ёритмоқчимиз. Бу ишга жуда катта аҳамият бераётимиз... Биз учун ҳали рус тилида чоп этилмаган 2-3 та шеърингизни асли ва аниқ насрий таржимаси билан қўшиб юборишингизни илтимос қиламиз. Лирикани биз кенг маънода тушунамиз. Ҳар қандай мавзудаги, сиёсий темалардаги асарларгача киритишингиз мумкин...”.

Ойбек чинакам интернационалист, халқлар дўстлигининг куйчиси бўлган адиб. Унинг бутун ибратли ҳаёти ва серқирра ижоди, барча асарлари бу фикрнинг ёрқин далилидир. Турли қардош адабиётларнинг Мухтор Аvezов, Берди Кербобоев, Мирзо Турсунзода, Самад Вурғун, Иван Ле, Якуб Колас, Собит Муқонов, Ираклий Абашидзе, Симон Чиковани, Собит Раҳмон, Сулаймон Рустам сингари машҳур намояндалари билан Ойбек ҳамкор ва ҳамнафас эди. XX аср адабиётининг забардаст романнависларидан бири Мухтор Аvezов билан Ойбек ўртасидаги биродарларча дўстлик ўзбек ва қозоқ халқларининг дўстлиги каби самимий ва мустаҳкамлигининг рамзи дейиш мумкин. Бу икки улкан адиб бир-бирларини гоёта хурмат қилишар, ижод боғларидан баҳраманд бўлишарди. Ойбек қозоқ адабиёти ва санъатининг Ўзбекистонда бўладиган ҳафталигига М.Аvezовни шахсан таклиф этган эди. Қозоқ адибининг Ойбекка йўллаган жавоб хатига, жумладан, қуйидаги дил сўзларини ўқиш мумкин: “Азиз дўстим! Шахсан йўллаган дўстона таклифингиз учун самимий, биродарларча ташаккур билдираман. Бутун ўзбек адабиёти ва Сизнинг ижодингиз мен учун шу қадар яқин, шу қадар қадрдонки, буни сўз билан ифодалаш қийин...”.

Ойбек ҳам қозоқ биродарини гоёта эъзозлар, истеъдодига тан берарди: “Мух-

тор оға Авезов чиндан атоқли, чиндан буюк, тоғ каби баланд, гигантдир. Мухтор оғани чуқур, жуда чуқур ҳурмат қиламан. Мухтор Авезов моҳир драматург, ажойиб ёзувчи, танилган академик, ҳақиқий олимдир." Ойбек қардош Республикалар ёзувчиларининг юбилейлари, ҳафталиклари ва қутлуг саналарида баъзан шахсан, баъзан мақолалари билан қатнашар, муқаррар равишда бирор салмоқли фикр билдирарди. Бундай ҳурмат ва эътибордан таъсирланган қардошларимиз унга тез-тез мурожаат этиб турардилар. Атоқли грузин адиби, "Мнатоби" журнали муҳаррири С.Чиковани Ойбекка ёзган хатида шундай дейди:

"Ҳурматли ўртоқ Мусо! Бизнинг журналимиз "Мнатоби" галдаги сонини шонли воқеа — Тбилисининг 1500 йиллигига бағишлайди.

Мамлакатимиз билан азалдан дўстона алоқангизни инобатга олиб бу воқеага бағишланган, хоҳлаган шакл ва хоҳлаган жанрдаги фикрингизни йўллаганингизни жуда орзу қиламиз".

Турли адабиётларнинг К.Федин, А.Сурков, Г.Марков, В.Ажаев, М.Бажан, М.Ҳусейн, С.Михалков, Ф.Мусрепов, Е.Бертельс, М.Миршакар, Р.Ҳамзатов, Э.Огнецвет каби вакилларининг ўзбек ёзувчисига йўллаган мактуб, телеграмма, китоблари ҳам қардош халқларнинг Ойбек ижоди, шахсига буюк муҳаббатни, рамзидек гоят аҳамиятлидир.

Ойбек жаҳон халқлари ва қардош республикалар ёзувчиларининг дурдона асарлари билан ўзбек халқини баҳраманд этган улкан таржимондир. У Дантенинг "Илоҳий комедия", Гётенинг "Фауст", Байроннинг "Каин" сингари шоҳ асарларидан парчалар, Пушкиннинг "Евгений Онегин" шеърининг романини, арман қаҳрамонлик эпоси "Довуд Сосуний"нинг катта қисмини, шунингдек, ўз миллий адабиётларида машҳур ва ўзга халқлар учун ҳам янгилик бўлган кўплаб асарларни она тилимизга ўгириб нашр эттирди. Таваллудининг юз йиллигини нишонлаётганимиз буюк ёзувчимиз Ойбек асарлари ҳам ўз навбатида турли халқларнинг тилларида қайта-қайта нашр этилмоқда, жаҳон халқларининг меҳр-муҳаббатини қозонмоқда.

УЛУГБЕК ҲАМДАМ

ОЙБЕКНИНГ СИЙРАТИНИ СУВРАТИГА АЙЛАНТИРГАН ШОҲ АСАР

Катта санъаткорлар меросида шундай асарлар бўладики, айнан улар соҳибининг бутун бўй-бастини кўзгуга сола билади. Яъни санъаткорнинг моҳиятидан, унинг ким эканлигидан, қандай одамлигидан бизга хабар беради. Чунончи, Бобурнинг "Бобурнома", Толстойнинг "Уруш ва тинчлик", Достоевскийнинг "Телба", Камюнинг "Бегона" каби асарлар ўз ёзувчиларининг "визит карт"лари ҳисобланади. Худди шундай, Ойбекнинг "Наъматаги" ҳам бу улкан санъаткор қалбида яширилган асрорни бошқа барча асарларидан кўра кўпроқ ўзида акс эттирган кичик бир мўъжизадек туюлади менга. Чунки бу шеърда Ойбек наъматак отлиғ бир ўсимликка қараб сўз айтса-да, "Виқор-ла ўшшайган қоя лабида қуёшга бир сават оқ гул кўтариб нафис чайқалаётган наъматак"ни куйлагандек бўлиб туюлса-да, аслида шоир наъматак каби "ваҳший қояларнинг ажиб ижоди" — ўз кўнгли, кўнглидаги ҳар қандай чиркинликлар, даҳшатлар ... қирғинидан омон қолган гўзал туйғу ҳақида гапирмоқчи бўлади. Буни яна бошқача айтиш мумкин. Агар Ойбек кўнглида жамики ваҳшатларни енгиб ўз аслигига содиқ қолишга интилувчи оппоқ ҳис бўлмаганда, у даҳшатли қоя бағрини ёриб чиқиб "Мана — ман" дея қуёшга бир сават оқ гул туғиб товланаётган наъматакни пайқамасди. Демокчиманки, ҳар қандай зот ўзига ёққан нарсалар — тушунчалар, қадриятлар, туйғулар... доираси-

да иш кўради. Яъни у нимаики қилмасин ва демасин, ўзига сингган ана шу руҳ тўлқинининг бағрида сузаверади... Ҳатто ҳар қандай адабиётшуноснинг қандай мавзуга ва қай йўсинда ёндашиши ҳам шу тадқиқотчи сийратини сувратига айлантиради. Чунончи, Ойбек ваҳший қоялар кўксини ёриб чиққан ва тоғлар ҳавосининг ферузасидан ниҳоли майин товланиб қуёшга бир сават оқ гул тутганча чайқалаётган наъматакда ўз кўнглининг қандайдир парчасини иллаган. Агар шундай бўлмаганида у "Наъматак"ни ёзмасди:

Нафис чайқалади бир туп наъматак,
Юксакда, шамолнинг беланчагида.
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул,
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак...

Наъматак — нозик, бадани ҳам нафис чайқалади. Лекин унинг қароргоҳи юксакда — шамолнинг беланчагида, виқор билан ўшшайиб турган қоя лабида. Бу ҳам етмагандек, у кимсан — қуёш билан муносабатга киришмоқчи, кимсан — қуёшнинг ўзига бир сават оқ гул тутмоқчи. Унинг ўзи эса нафис ва бу сўз "юксак", "қуёш", "виқор" сўзларига қарши жанг қилмоқда.

Майин рақсига ҳеч қониқмас кўнгил,
Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун.
Сўнмайди юзида ёрқин табассум,
Яноқларни тутиб олтин бўсачун
Қуёшга тутади бир сават оқ гул!

Наъматакнинг ўз гўзаллиги бир олам бўлса, унинг айнан ваҳший тошларга да фусун бериб, яъни ўшшайган даҳшатли қоя бағрида ўсишининг ўзи яна бир дунё! Бу нафақат адабиётнинг, балки ҳаётнинг ҳам азалий ва абадий мавзуларидан бири. Ўлим қошу қабоқнинг ўртасида, яъни у сен билан бирга, ҳамнафас дейилганидек, дунёнинг гўзаллиги ҳам унинг хунуклиги, даҳшати... ичра-дир ёки ёнма-ёндир, ҳамдамдир. Сенинг бирла чиқишмоқлик дағи бисёр муш-килдир деган фикр Франц Кафкада ҳам қайтарилади: "Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман". Яъни юқоридаги тушунчалар Бобур ва Кафкадаги туйғу сингари қоришиқ: на у ёғликдир, на бу ёғлик. Гўзаллик ҳам шундай, у макон ҳам, замон ҳам танламайди. Бинобарин, бутун умри бош кесиш билан ўтган жаллод кўнглида шундай яширин туйғулар бордирки, эҳтимол улар вақти "гул" ва "булбул" сўзларини бир-бирига қофия қилиб шеър тўқиш-ла кечган бачкана шоир дилидаги чучмал ҳислардан юксакроқдир. Яъни гўзаллик ҳам одам танламайди. У қутилмаган жойдан ҳужум қилиши мумкин — худди наъматакдек:

Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм...
Нафис чайқалади бир туп наъматак.
Шамол инжуларни сепар чашмадак,
Бошида бир сават оқ юлдуз — чечак,
Нозик саломлари нақадар маъсум!

Инсон гўзалликка дуч келганда шошиб қолади, ҳаяжонга тушади, атрофни унутиб, бутун дунёси билан кўнглини ром этган борлиқ пойига кумуш қор янглиг тиз чўкади, фикри ва зикри гўзалликни алқаш бўлади: "Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм... Аслида, юксакда, шамол беланчагида, ваҳший қояларнинг лабида бошида бир сават оқ юлдуз-чечак кўтариб маъсум саломлар бераётган, қуёшгача совға тутишга ҳадди сиққан наъматак пойида кумуш қор эмас, ушбу улугвор манзара қаршисида бардош беролмаган шоир юраги юм-юм йиғлайди. Майли, келинг, қорнинг ўзини ҳам йиғлатиб кўрайлик. Наъматакнинг бир сават оқ гулни қуёшга — зиёга тутишидан, юзида

сўнмаган ёрқин табассумдан баҳор бўйини туйиш мумкин. Табиийки, баҳорда қор эрийди — юм-юм йиғлайди. Чунки қорнинг кун битмоқда, энди унинг қўли ҳам худди умридек қисқа. Энди қор ушбу ваҳший гўзаллик қаршида ожиз, ундан тубанда... унга ета олмай, тенглаша олмай ўтмоқда. Бу ахир сўнгсиз армон, ниҳоясиз афгон. Шундай экан, албатта гўзаллик пойига тиз чўкиб юм-юм йиғлайди-да.

— Бу қанақаси бўлди? Қорни одамдек йиғлятасизми? — дейишингиз мумкин.

— Менинча, бу ўринда қорми — одамми, нима фарқи бор? Ахир, адабиётга зиғирдек алоқаси бўлган киши қорнинг жонини кўролмаса, кўргулик эмасми? Қолаверса, анчадан буён сиз билан биз битта гул — наъматак ҳақида баҳслашмаяпмизми? Ахир, алал-оқибатда буларнинг барчаси инсонга келиб тақалиши бугунги гап эмас-ку! Бунга яна бир карра шоҳид бўлмоқчи бўлсангиз, биз билан саёҳатингизни давом эттиринг:

Тоғлар ҳавосининг ферузасидан
 Майин товланади бутун ниҳоли.
 Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
 Юксакда рақс этар бир туп наъматак,
 Куёшга бир сават гул тутиб хурсанд!

Ниҳоят, биз шунча таърифини қилганимиз бир туп гул — наъматак ваҳший бир тошнинг, ҳеч ким эътибор бермаган даҳшатли бир қоянинг ижоди. Мазкур ижод худди бир умр калла кесиб юрган жаллоднинг ёш болани кўриши билан қувончдан ҳаяжонланиб довдираши янглиғ ажабтовур, улугвор ва ҳатто гўзалдир:

Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
 Юксакда рақс этар бир туп наъматак,
 Куёшга бир сават гул тутиб хурсанд.

Биз-да тошнинг метин кўксини ёриб чиққан наъматак янглиғ турмушнинг керак-нокерак икир-чикирларидан иборат қобигини ниҳоят парчалаб, қалбимизни ҳаяжонга солган. Борлиқ сари ўз саватимизни мамнуният-ла элта олсак армонимиз қолмасди. Бизнинг ҳам пойимизда кумуш қорлар тоабат юм-юм йиғляжакдирлар...

"НАВОИЙ" РОМАНИ ФРАНЦУЗ ТИЛИДА

Ойбекнинг "Навоий" романи ўзбек адабиётида яратилган энг сара асарлардан биридир. Романнинг 1945 йилдаги муҳокамасида ёзувчи М.Шайхзода, И.Султон, Э.Бертельслар роман ўлмайдиган асар бўлиши билан бир қаторда йирик сиёсий ҳужжат ҳамдир, деб таъкидлаганлар. Орадан бир оз вақт ўтгач, икки рус таржимони М.Салье (1945) ҳамда П.Слёттов (1946)ларнинг романга мурожаат қилиши ва бу русча таржималар асосида Алис Оран томонидан 1948 йилда француз тилига ўгирилиши асар ўзбек адабиётининг юксак намунаси эканлигидан далолат беради.

Асарнинг француз тилидаги таржимасини ўзбек-француз таржимачилиги тараққиётидаги муҳим босқич сифатида баҳолаш мумкин. Хусусан, ўзбек-рус-француз тиллари доирасидаги тарихий асарлар таржимачилиги силсиласида ушбу асар ўгирмаси катта тарихий ва амалий аҳамиятга молик.

"Навоий" романини таржима қилиш жараёнида таржимонлар кўп ўринларда муваффақиятга эришганлар ва шу билан бирга камчиликлар ҳам йўқ эмас. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, асарнинг француз тилидаги таржимасида йўл қўйилган хатолар аксар ҳолларда русча ўгирмасидаги камчиликларнинг такрори сифатида намоён бўлган.

Ойбекнинг "Навоий" романи XV аср ўзбек халқи ҳаёти, урф-одати ва табиати миллий заминда берилган тарихий асардир. Ойбек "Навоий" романини ёзар экан, роман марказига биринчи навбатда Навоийнинг тарих олдидаги, инсоният олдидаги масъулияти муаммосини қўйди, шу боис Навоийнинг кенг қиёфадаги ижтимоий-сиёсий фаолияти тасвирини биринчи ўринга чиқарди. Ойбек учун Навоийнинг тарих ва инсоният олдидаги улкан масъулиятини чуқур ҳис қилиш, унинг инсонпарварлик интилишларини ҳар томонлама кенг ва теран бадиий гавдалантириш муҳим эди. Ойбек қахрамони сиймосида замонамиз учун ҳамоҳанг бўлган зарур томонларни кўра билди ва тўғри белгилади, айти пайтда юксак даражада бера олди. Шунинг учун ҳам "Навоий" романи сара асарлар қаторидан жой эгаллаган.

Ёзувчи яратаётган образининг характеридаги асосий хусусиятларни илғай олди ва образни тўлалигича китобхонга етказиш учун барча бадиий-тасвирий воситалардан унумли фойдаланди.

Асарда катта маҳорат билан тасвирланган Навоий портрети ўзбек адабиётида яратилган мукамал портретдир. Ойбек биринчилардан бўлиб, қахрамоннинг ташқи кўриниши орқали унинг психологияси, характери, ички дунёсини кўрсатишга эришди. Ёзувчи шоир сиймосини қуйидагича тасвирлайди:

"Шоирнинг бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамагина салла. Энида — ичидан одми шоҳи тўн, устидан яланг қўнғир мовут чакмон... Уттиздан ошмаган бўлса ҳам, Навоий ёши улғурқоқдек кўринарди. Қомати ўртадан баланд, ингичка, лекин пишиқ, бармоқлари узун ва нафис; қора ва қисқа соқоли, хушбичим мийиқлари текис ва силлиқ; ёноқлари чиқикроқ, кенгина юзида доимий тафаккурнинг асл маъноси, маънавий қудрат ва энгил, гўзаллаштирувчи бир ҳорғинлик жилваланади. Қоборикроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади".

Ойбек кенг маънодаги сўз санъаткоридир. Ёзувчи Навоий портретини шун-

дай тасвирлайдики, беихтиёр кўз ўнгимизда баланд бўйли, истараси иссиқ, иродали ва қатъиятли шоир сиймоси гавдаланади. Адиб бадиий маҳоратини қуйидаги сатрларга сингдирган: "... юзида доимий тафаккурнинг асл маъноси, маънавий қудрат ва энгил гўзаллаштирувчи бир ҳорғинлик жилваланади... кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан қандайдир ирода кучи ифодаланади". Бу нарса портретга "жон киргазди", "жилваланади" сўзи "доимий" сўзи билан бирибирига ҳамоҳанг тарзда уйғунлашиб, портретни "ҳаракатга" келтиради. Шоирнинг юзида акс этиб турган ҳорғинлик ҳам қандайдир одамга оғир ботувчи, одамни ёзувчи ҳорғинлик эмас, балки ўзига ярашган, гўзал, энгил ҳорғинликдир. Агар эътибор қиладиган бўлсак, санъаткорлар — ёзувчими, рассомми, ҳайкалтарошми портрет яратишда образнинг кўзларига диққатини жалб қилади. Чунки кўзлар инсоннинг бутун ички дунёси, борлигини ўзида акс эттириб туради. Зеро, кўз — қўнғил кўзгусидир. Навоий характерининг муҳим томонлари — қатъиятлилик, сермушоҳадалик, билимдонлик каби хислатлар унинг кўзларида ўз аксини топган.

Ойбек сўзларни танлаб ишлатади. Портрет тасвирида ҳам саллага кўркамагина, бармоққа пишиқ, нафис, мийиққа хушбичим, кўзга қийғоч, ҳорғинликка энгил, юзга нисбатан эса гўзал сифатларини қўллайди. Буларнинг барчаси арзимас нарсадек туюлса-да, образни характерловчи асосий қирраларни очишга хизмат қилган муҳим унсурлар саналади.

Таржимонлар Навоий портретини қуйидагича ўтирганлар:

"На голове Алишер возвышалась чалма, тщательно, со вкусом намотанная на остроконечную синюю тюбетейку. На плечи был накинут неяркий шелковый халат, а поверх него — чекмень из простого темно-серого сукна.

Навои было не больше тридцати лет. Он был выше среднего роста, тонкий, но крепкий; черная короткая борода и усы были тщательно подстрижены. На широком лице, с несколько выдавающимся скулами, лежал благородный отпечаток большой духовной силы. В раскосых глазах под припухшими веками отражалась глубокая мысль,

мечтательность и сила воли" (М. Салье).

"Навои не было тридцати лет. Он был выше среднего роста, тонкий, но крепкий; пальцы его длинные и изящны, черная борода и красивые усы ровно подстрижены. На широковатом лице, с несколько постоянной задумчивости, духовной силы и легкого утомления, придававшего ему своеобразию прелесть. В раскосых глазах под припухшими веками светилась мысль и сила воли. Голова Алишера была покрыта чалмой; гладко намотанной на остроконечную синюю тюбетейку, неяркий шелковый халат, а поверх него — чекмень из простого темно-серого сукна" (П. Слётов).

"Navoi n'avait pas encore trente ans. D'une taille au dessus de la moyenne, il était svelte, mais vigoureux; ses doigts étaient longs, d'une forme, elegante, sa barbe noire et sa jolie moustache soigneusement taillée. Son visage assez large, aux pommettes légèrement saillantes, portait la noble empreinte d'une méditation constante, de la force d'âme et d'une légère lassitude qui lui conservait une charme particulier. Dans ses yeux obliques, sous ses paupières un peu gonflées, brillaient la pensée, le rêve et la volonté. Alisher portait un turban soigneusement enroulé; sur une calotte bleue pointue, sur ses épaules était jeté un khalat de soie aux couleurs délicates, et par-dessus, un tchekmene de simple drap gris foncé" (А. Оран).

Навоий портретининг русча ва французча матнлари қиёсланганда гўё ҳамма нарса жойидагидек, рус ва француз таржимонлари ўзбекча матнни "қотириб" таржима қилган, Навоий сиймосини ҳар икки тилда ҳам тўғри қайта яратгандек туюлади. Бироқ матнларга чуқурроқ ёндошадиган бўлсак, таржималардаги камчиликлар яққол кўзга ташланади. Масалан, аслиятда Ойбек Навоийни таърифлаб шундай ёзади: "Ўттиздан ошмаган бўлса ҳам, Навоий ёши улугроқдек кўринадиди". Ҳар икки рус таржимони эса бу жумлани "Навоий ҳали ўттизга ҳам тўлмаган эди" ("Навои было не больше тридцати лет", М. Салье; "Навои не было тридцати лет", М. Слётов) деб оддийгина таржима қилишган. Уларнинг бу хатоси француз тилида ҳам сақланган: "Navoi n'avait pas encore trente

ans" (А. Оран). Натижада Навоийнинг ўз ёшига нисбатан улугроқ кўриниши таржималарда ўз аксини топмаган. Бунинг устига ҳар иккала русча таржимада ҳам, французча таржимада ҳам ўттиздан ошмаган ўзбек адабининг табиий "қора ва қисқа соқоли" турлича талқин қилинган.

Эътибор беринг:

М. Сальеда: "черная короткая борода и усы были тщательно подстрижены" — "қора қисқа соқоли ва мўйлови ҳафсала билан қирқилган эди".

М. Слётовда: "черная борода и красивые усы ровно подстрижены" — "қора соқоли ва чиройли мўйлови текис қирқилган".

А. Оранда: "sa barbe noire et sa jolie moustache soigneusement taillées" — "қора соқоли ва чиройли мўйлови кунт билан қирқилган".

Шу билан бирга ҳар уччала таржимон ҳам шоирнинг "хушбичим, текис ва силлиқ мийиқлари" га асло эътибор бермаган, яъни уларни таржималар матнига киритишмаган.

Ёзувчи образ яратар экан, қахрамоннинг майда қусурларигача тасвирлашга ҳаракат қилади. Баъзида адиб шундай унсурлар ишлатадики, улар қахрамоннинг ўзига хос томонларини, характеридаги муҳим қирраларини очиқ беришга хизмат қилади. Ойбек Навоий портрети тасвирида "эгнида — ичидан одми шоҳи тўн, устидан яланг кўнғир мовут чакмон... бармоқлари узун ва нафис" деб тасвирлаб ўтади. Китобхон асарнинг кириш қисмидаги суҳбатдан ҳамда Навоийнинг эгнидаги кийим-бошидан унинг сарой аъёни эканлигини билиб олади. Бироқ Навоий шу билан бирга шоир, унинг қалам тутадиган бармоқлари ҳам шу боис узун ва нафис. Рус таржимони М. Салье бу нарсани арзимасдек қабул қилган шекилли, таржима қилмай ташлаб кетган. М. Слётов эса "пальцы его длинные и изящны" деб ўтирган. А. Ораннинг французча таржимаси ҳам М. Слётовнинг русча муқобилига мос келади: "ses doigts étaient longs, d'une forme elegante". Бу билан М. Слётов ва А. Оран Навоийнинг жиддий ва жонқуяр давлат раҳбари бўлиш билан бирга нозиктаб ва ҳассос шоир эканлигини ўз таржималарида бера олишган.

"Навоий" романининг таржимаси ҳар қанақа асарни таржима қилиш учун зарур бўлган тартиблардан, яъни асл нусха тилини, ҳаётини, халқ турмушини билишдан ташқари яна тарихий ҳужжатларни ўрганишни ҳам талаб қилади. Ёзувчи Навоий замонини, ўша даврдаги тарихий ҳужжатларни Навоий замондошларининг фикрлари, Восифий ва Бобирларнинг хотираларини синчиклаб ўрганган. Бу чинакам тарихнавис, изланувчан олимнинг иши эди. Таржималарни ёнма-ён қўйиб қиёслайдиган бўлсак бир-бирига жуда ўхшайди. Лекин синчиклаб ўрганилса М.Салье ўғирмасининг устунлиги кўзга ташланади. Унда тарихий давр руҳи кучлироқ сезилади. Таржимон М.Сальенинг ҳозирги замон ўзбек тилини, қадимги ўзбек тили ва бошқа шарқ тилларини билиши, муаллиф фикрини тўла тушуниши унга бу асарларни мукамал таржима қилиши учун катта қулайлик туғдиради. Мутаржим ўзбек халқининг миллий маданияти, тарихи ва адабиётининг дурустига назарий билимга эга эди. Асарни таржима қилишга бел боғлашдан олдин у араб тилидан "Минг бир кеча"ни ағдарган, роман таржимаси билан бир вақтда "Бобурнома"нинг янги таржимаси билан ҳам шуғулланган. Буларнинг бари Сальега давр руҳига кириб бориши, ўша замон руҳини бериш ва романда тасвирланаётган тарихий воқеаларни ўқувчи тўғри ҳис қила олишига кўмаклашиш имконини беради.

Навоийнинг жумлалари узун, маънодор ва тарихий китобий сўзларни кўп ишлатади. Булар китобхонга нотаиш бўлганлиги учун матн остига изоҳлаб борилади. Таржимонларни ютуғи, улар изоҳга ҳожат қолдирмасдан, сўзларнинг маъноларини матн ичида очиб боришга ҳаракат қилганлар, жанрлар, таъсирчанлиги Ойбек услубига мос тушади.

Лекин таржимонлар персонажлар нутқида қўлланилган тарихий давр нафаси сезилиб турган сўзларни, диалектизмларни таржимада замонавий, китобий сўзлар билан таржима қилганлар. "Ижод этмишдир", "суратига чекилмишдир", "истеъфо қилгай" ва шу каби сўзларнинг ишлатилиши асарни ўтмишдан олиб ёзилганлигини яққол кўрсатиб туради. Бу феъл кўриниши-

ни таржимада бериш анча мушкул.

Асарни рус тилига қайта яратишда таржимон ҳозирги замон рус адабий тили лексикаси воситаларига таяниб иш кўради. Лекин, айтиш вақтда у Шарқ адабий тили бойликларини рус тилида муваффақият билан бера олган. Автор нутқи ва айниқса, персонажлар нутқлари образлилигида, романтик кўтаринкилик, олижаноблик, пурвиқорлик яққол сезиларлидир.

Кечалари туркий тилда қалам тебратувчи шоирлар ўз шеърларини она тилида эмас, балки форс тилида ўқир эдилар. Бу ҳол ўз халқи, ўз она тилига чексиз меҳр қўйган шоир руҳий жароҳат туғдирмасдан қолмасди.

Романда шоир форсийпарастларга қарата шундай дейди:

"— Биз форс тилининг қудрат ва аҳамиятини, у тилдаги асарларнинг ҳусни ва салобатини ҳеч вақт инкор этмадик... Аммо тилимизнинг афзаллиги биз учун улғу ҳақиқатдир... Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, ... туркона соз билан тараннум этайликки, элнинг юраги мавжга келсин... тилимизнинг форсидан бағоят баланд даражада экани бир ҳақиқатдир... форсийғўйлар бизнинг тилнинг вус'ати (изоҳ: кенглиги), ҳусни, зангинлиги (изоҳ: бойлиги) олдидан сўз айтишдан оғиз қолурлар!" (165)

Ойбек бевосита асар тили орқали ҳам, образлар нутқидаги фикр-мулоҳазалар асосида ҳам миллий тилга катта эътибор билан қарайди, у бизни бугунги кунда ҳам ибрат кўзи билан қарашга ундайди.

Навоийнинг сўзлари киноя ва кесатикдан холи, ўз тилига ишонч ва эътиқоди кучли, турк тилининг афзаллигини исботлашга қаратади. Мазмунни "Тилимизнинг форсидан бағоят баланд даражада экани бир ҳақиқатдир" мисраларига сингдиради. Бир қарашда шоир туркипарастдек кўринади. Адиб биргина сўз билан вазиятни мувозанатлайди. "Аммо тилимизнинг афзаллиги биз учун ҳақиқатдир" деса, иккинчи мисрада "Форс ашъори элимизнинг завқи учун бегонароқдир" дейди. Гапда қўшимчалар ҳам катта рол ўйнайди.

Бизда кўп ҳолларда архаик қатламни қандайдир кераксиз, баъзан, ҳат-

токи зарарли, ортиқча нарса деб қаралади. Ваҳоланки, бу тамомила тўғри эмас. Архаик сўзлар "ҳақиқий бебаҳо хазинадир". Чунки улар воситасида лугатнинг кўп маънолик хусусияти ошади ҳамда махсус шеърӣй маъно ва лисоний муҳит яратиш учун катта имконият юзага келади.

Маълумки, француз тилининг бо-бокалони лотин тили ҳисобланади. Ҳолбуки, ҳали қадимий француз тили қарор топган даврдаёқ лотин тили ўлик тиллар қаторига ўтиб улгурган эди. Шунинг учун ҳам М.В.Ломоносов ўз ажлодларининг тилини тушунмайдиган халқ деганда французларни назарда тутган. Шу тариқа француз тили ўзининг негизи бўлмиш лотин тилидан батамом узилиб қолиши оқибатида унда архаик сўзлар сони ҳам жуда кам миқдорни ташкил этади, борлари ҳам фақат мақол, матал, идиомалар таркибидагина шартли тимсол сифатида сақланиб қолган, холос. Демак, француз тилида архаизм фақат лексикологик пландагина ўрганилиб, услубий маънога эга эмас.

"Навоий" романининг рус ва француз таржимонлари ҳам тарихий романда тасвирланган давр руҳини беришда архаик ва китобий лексикадан кўнгилдагидек фойдалана олмаганлар. Уларнинг таржималарида китобий лексика жонли сўзлашув лексикаси билан, қадимги тил лексикаси эса ҳозирги лексика билан алмаштириб юборилган. Масалан, ёш олимлар — Султонмурод билан Зайниддин Алишер Навоийнинг Ҳиротга келишини ҳозиргина эшитишади.

"Истиқболларига чиқмоқ керак, — ўрнидан қўзғалди Султонмурод". "Надо пойти его встречать, — проговорил Султанмурод, тут же вскочив с места".

Романда Султонмурод Навоий ҳақида III шахс кўпликда ҳурмат ва илтифот билан гапиради. Адиб "кутиб олмоқ керак" демайди, балки "истиқболларига чиқмоқ керак" дейди. Русча таржимада Султонмуроднинг "Надо пойти его встречать" деган жумласи француз тилига ўтирилганда худди ас-

лиятдагидек жаранглайди: "il faut se porter a sa rencontre". Бу ерда "se porter a sa rencontre" француз турғун ибораси айнан ўзбекчадаги "кутиб олгани чиқмоқ, истиқболга чиқмоқ" маъносини беради. Таққосланг: "a la rencontre de... en se trouvant face a face avec qqn qu'on reconte, et mod. *En allant vers qqn, au devant de lui*" — "Кимнингдир олдига пешвоз чиқиб, кутиб олиш".

"Навоий" романининг таржималари қиёслаганда бир-биридан жуда оз фарқ қилади. Лекин синчиқлаб ўрганилса, кўпгина мисралар ташлаб кетилгани кўринади. Жумладан, иккала таржимада ҳам Биноий билан Навоий ўртасидаги турк ва форс тилини чоғиштирувчи парча акс этмаган. Навоийнинг она-Ватанга бўлган муҳаббати айниқса унинг Хўжа Афзал билан бўлган суҳбатида янада кучлироқ сезилади. Лекин асарнинг рус ва француз вариантларида шоирнинг кўзларида ёнган ватан туйғуси кўринмайди.

Айни дамда русча вариантда шоирни Ҳиротда қийнаган туйғулар, базўр саломат қолган дўсти берган маълумотларни газаб ва алам билан ўйлаб, улардан тегишли хулосалар чиқариш билан машғул ҳолати ташлаб кетилган. Табиийки, бу ҳол асарнинг французча вариантдан ҳам тушириб қолдирилган.

Муайян асарнинг у ёки бу қисмини қисқартириб таржима қилиш орқали ҳам муаллиф услубини тўғри тиклаш мумкин, бироқ маълум бир парча ёки жумлалар қисқартириб юборилар экан, ўқувчи асарнинг асл нусха услуби, унинг миллийлиги ҳақида тўғри тасаввур ололмайди.

Нима бўлганда ҳам, Ойбекнинг "Навоий" романи нафақат ўзбек, балки дунё халқларининг сара асарлари қаторидан мустаҳкам ўрин олган. Бунда, албатта, таржимонларнинг ҳиссалари беқиёс, меҳнатлари таҳсинга сазовордир. "Навоий" романи асарнинг жисмини эмас, руҳини ҳам кўрсата оладиган мутаржим — ижодкорлар қўлидан ўтган. Вольтер таъкидлаганидек, "сўз ўлдиради, руҳ ҳаёт бахш этади" деган гап худди шундай таржималар учун ўринлидир.

*Шоҳида ИСОҚОВА,
ЎзМУ тадқиқотчиси.*

ОЙБЕК АДИБЛАР НАЗДИДА

* * *

Юлдузларнинг бир-биридан ўзини катта тутгани беҳуда, аммо ой туққанда уни бутун олам кўради. Бу ўхшатишим унчалик ўринли бўлмаса ҳам мен Ойбекни қардош Ўзбекистон адабиёти осмонидаги ой деб ҳисоблайман. Ойбек яратган машҳур асарларнинг Ўзбекистон тупроғига ажиб нур сочаётганини ким тан олмайди?

Ҳар кимнинг ўзига яраша обрўси бўлади. Ўз юртида номи чиққани билан ўлкасининг ташқарисига овозаси кетмаган ёзувчи оз эмас. Унинг номи бутун жаҳонга машҳур.

Мен Ойбекнинг "Навоий" романини ўз она тилимга таржима қилган эдим. Бу китоб бутун туркман хонадонларида энг азиз, энг севиб ўқиладиган асар бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам туркман китобхони Ойбекни ўз ёзувчиси деб ҳисоблайди.

Берди КЕРБОБОВ

Биз Ойбек биографияси ва асарлари билан қанчалик кўп шугуллансак, ўзбек тупроғидан аллақачоноқ чиқиб, халқаро миқёсда танилган бу атоқли адибнинг сиймосини шунчалик кўп инкишоф этган бўламиз. Унинг асарлари адабиётимизнинг янада ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга, ўзгача айтганда, ёш ёзувчилар бу асарлардан кўп нарсани ўрганадилар, улар навқирон авлод учун ҳамшиша ўрнак бўлиб қолади.

Н.С.ТИХОНОВ

Тан бериб айтиш керакки, Ойбек гоят бардошли, қунтли, заҳматкаш ижодкордир.

Ойбекнинг серҳосил, ўткир ижодкорлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?

Ойбекни ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин.

Фафур ФУЛОМ

Бадийй прозада классик анъаналарга қарийб эга бўлмаган ўзбек адабиёти илк бор "Ўч", "Бахтигул ва Соғиндиқ" каби ажойиб поэмалари билан танилган, ҳозир эса академик, Ойбекдай улкан прозаикни етиштириб берди. Сўнги йилларда иккита машҳур роман "Қутлуғ қон" ва "Навоий"нинг яратилиши ҳамда рус тилига таржима қилиниши чинакам катта воқеа бўлди.

Александр ФАДЕЕВ

Бир куни биз Ойбек билан сокин Асака майдонида борардик. Майдон манзарасига кўм-кўк зич япроқлари билан улкан тераклар гўзаллик ва мусаффолик бахш этиб турарди. Ойбек тераклар ёнида қутилмаганда шоп мўйлов чолнинг улкан гавдасини кўриб қолди ва худди болалардай шодлиқдан энтикиб қучоғини очиб чол томон югурди. Сўнгра улар қучоқлашиб, у ёқдан-бу ёққа узоқ чайқалиб туришди. Кейинчалик. Ойбек менга бу чолни ёшлигидан бўён билишини, у "Ўзбекнинг Тарас Бульбаси" эканлигини айтиб берди. Чиндан ҳам бу чолнинг ташқи қиёфасида Гоголнинг запорожьелик қаҳрамонига қандайдир ўхшашлик бор эди.

Йўлимизда давом этдик, аммо Ойбек анчагача ҳаяжондан ўзига келолмади. Қутилмаганда у шундай деди:

– Романимдаги кекса навкар мана шу чолга ўхшаши керак: Йўқ, навкар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

40

эмас, бек ўша чолдай бўлиши даркор. Чунки, унда куч ва ўзига ишонч кўпроқ.

Ўзининг тарихий романидаги образлар билан бирга нафас олаётган Ойбек зарур белги ва характерларни бугунги Ўзбекистонда излаб топарди.

Александр ДЕЙЧ

У табиатни жуда яхши кўрарди, шунинг учун ҳам асарларида табиат манзаралари ажойиб тасвирланган.

Лидия БАТЪ

Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади. Бу кон — талантни қазиб олиш учун аввало катта ақл, катта билим, матонат, куч-гайрат, буларнинг устига дард бўлиши керак.

Катта талант эгаси Ойбекда мана шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд. Ойбек мана шу хислатлари билан халқимизнинг маънавий хазинасига катта бойлик кўшди.

Абдулла ҚАҲҲОР

Ойбек прозада шоиру, поэзияда прозаикдир. У энг майда икир-чикирларни шеърда куйлай биладиган талантли шоирдир. У кишилар портрети, кўз ва қош ҳаракатларини жуда аниқ тасвирлаб беради. Шу билан бирга, унинг прозаси лирик поэзия даражасига кўтарилади. Ойбек кишининг қалбига кира олади, юракнинг нозик торларини чертиб ўтади. "Ўч" ҳамда "Бахтигул ва Соғиндиқ" каби ажойиб поэмаларининг автори бўлган Ойбек прозага кўчиб "Қутлуг қон" ва "Навоий" деган иккита дилрабо роман яратди.

Ҳамид ОЛИМЖОН

Чехословакияда ҳозирги замон чет эл романлари ичида уч марта таржима этилиб, уч марта нашр қилинган ва қисқа фурсатда тарқалиб кетган асарлар жуда кам учрайди. Машҳур ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг "Навоий" романи эса, бир марта словак тилида нашр этилди. Яна шуниси диққатга сазоворки, роман ҳар сафар нашр этилганда бошқа-бошқа ном билан аталган. Романнинг чех тилидаги нашрлари "Қуръон ва қилич", "Қилич ва кўшиқ" деган сарлавҳалар билан босилиб чиққан бўлса, словак тилидагиси "Шоир ва султон" деб аталган. Шундай қилиб, ўзбек халқининг гениал фарзанди Алишер Навоий Ойбек романи орқали чех ва словак халқи орасида янада кенгроқ шўҳрат топди, деб бемалол айтиш мумкин. Ундан ташқари, "Навоий" романи ўзбек насрига Чехословакия халқининг ихлосини оширди.

Иржи БЕЧКА

Ойбек юртимизнинг оташин шоири, улкан адиби, шунинг билан бирга у каттакон публицист, олим ва таниқли жамоат арбоби ҳам. Улуғ Ватан уруши йилларида у фронтга борди, жанг бўлиб ўтган ерларни ўз кўзи билан кўрди, жангчилар билан ертўлаларда ётди, узоқ суҳбатларда бўлди, озод этилган қишлоқларда кезиб, аҳоли билан учрашди — сўзлашди, жангчиларга янги шеърлар, кўшиқлар ёзиб, ўқиб берди. Қалам ғалаба учун самарали ишлай олди,

қалам галаба учун сафарбар бўлди. Ойбек муқаддас Ватан уруши йилларида қатор бадиий очерклар, публицистик мақолалар ҳам ёздиким, булар фронт орқасида астойдил меҳнатга ундовчи даъватлар бўлиб жаранглаб турди.

МИРТЕМИР

Мен Ойбекда унинг ижодиёти билан атрофидаги борлиқ чамбарчас боғлиқлигини, бу борлиқ образларга, мисраларга, роман саҳифаларига жуда тез айланиши хусусиятини кўп марта кузатганман. Ойбекда муайян образ, воқеа ҳамда мавзунини қандай гавдалантириш устида ўйлашга ҳожат қолмас, кўзи билан кўрдими, бас, уларни осонгина бадиий ҳис қилар, улар Ойбекнинг онгига маълум бадиий шаклга айланган ҳолда сингар, унга эса, буларни фақат ўзининг бой, содда ифодали тили билан тезроқ қоғозга тушириш, улар фаромуш бўлиб кетмасларидан олдин ёзиб олишга улгуришига қолар эди.

Сергей БОРОДИН

ДАДАХОН НУРИЙ

ҚУЛАТИЛГАН ЧИНОРЛАР ПАНОҲИДА

Бадиа

Устоз Ойбек ва
Абдулла Қаҳҳор хотирасига

1. БИЗ БОЛАЛАР ВА ДОМЛАЛАР

Машғум урушдан кейинги тинч ҳаётнинг еттинчи йилига қадам қўйилган бўлса-да, ҳали унинг асоратлари ҳар жабҳада кўзга ташланиб турар, биз ўқийдиган мактаб ҳаётига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмаганди.

Айниқса, синфимиз аралаш-қуралашлиги билан бошқа синфлардан мутлоқ фарқ қиларди. Бу дегани овози дўриллаб, мўйлови сабза уриб қолган ўсмир йигитлардан тортиб, катта опаларимиз қатори қизлар ҳам биз билан бирга ўқишар, бўй-бастрларига қараб, орқароқ парталарда ўтиришарди.

Айниқса “акахон”ларнинг билим олишга унча иштиёқлари йўқ, бор ўқув қуроллари — икки буклаб, қўлтиққа қистириб юрадиган дафтару унинг орасидаги пероли ручкадан иборат бўларди. Анча талабчан синф раҳбаримиз Нафиқова аянинг юзидан ўтолмай жуда ёзгилари келиб қолса, биз “тирмизаклар”нинг сиёҳдонини индамай олиб қўйиб, фойдаланишарди.

Лекин “катта”ларнинг савлати босибми, синф раҳбаримиз интизомни қаттиқ тутишиданми, ҳаммамиз намунали ўқувчи ҳисобланардик. Унча-мунча тўполон аксар биз тирранчалардан чиқар, шунда “акахон”лар дарров гирибонимиздан олиб ёки чарсиллатиб пешонамизга чертиб, тартибга чақириб қўйишарди.

Сирасини айтганда, синфимиз ҳар жиҳатдан бошқачароқ, мактабда бирон шонли сана муносабати билан саф тортиладиган бўлса, пасту баланд туришимизнинг ўзи гаройиб эди.

Қайдлов дафтарыда исми-шарифи ёзилган ўттиз ўсмир йигит-қиз, бола-бақралардан иборат жамоамизнинг билим даражаси ҳам шунга яраша — кимдадир бироз юқори, кимдадир ўртамиёна, яна бировда ўта паст эди. Ўрис тили ўқитувчимиз айтганидек, “кўзинг қани деса, бурнини кўрсатадиганлар” ҳам йўқ эмасди.

Хуллас, попуги дўпписига мос деганларидай, бизга сабоқ берадиган муаллимларнинг ҳам феъл-атвори турли-туман эди: бадантарбия ўқитувчимиз озгиндан келган, қилтириқ, шу билан бўйи ниҳоятда узун — икки газдан юқори одам эди. Синф раҳбаримиз уни узундан-узоқ қилиб “Анатолий Илларионович Максимов” деб таништирган бўлса-да, биз ўзимизга мослаб “домла Махсумов” деб атай бошладик. Умуман, мактабда ҳамма уни шундай деб чақирарди.

“Махсумов” узоқдан киши кўзига тўй-томошаларда сурнайчилар қуршовида пайдо бўлиб қоладиган “ёғочоёқ”нинг ўзгинаси бўлиб кўринарди. Шу одам бизларга биринчи дарс ўтиш учун кираётиб, пешонасини синфимиз эшигининг юқори кесақисига уриб олган, ўрисчалаб нималардир деб сўкинганди. Шундан бери ҳар гал дарсга икки букилиб кириб келадиган бўлган.

“Махсумов”, одатдагидай, бизларни тургазиб, салом-алик қилиб ўтирмасди. Анча тили келишмай бўлса-да, фамилияларимизни бирма-бир ўқиб, ҳамма синфдалигига ишонч ҳосил қилгач, дароз қоматини тик тутиб “раз-два, раз-два” деб машқ бошлар, ўнгу сўлга ўгирилиб, ҳар қаддини букканда, айниқса, оёқларини азот кўтарганда суяқлари шақиллаб бир-бирига урилгандай хунук овоз чиқарар, ана ўшанда “Биология кабинетини” деб аталувчи хона бурчагида турадиган, баъзан бизлар қия очиқ эшикдан кўрқа-писа қараб қўядиган одам скелети (уни шаҳар ташқарисидаги “Авлиё бува” қабристонидан келтиришган

лейишарди) тушимизда эмас, кўз ўнгимизда намоён бўлаётгандай туюларди... “Махсумов”дан баҳо олиш минг азоб эди: рўйхат бўйича биттадан болани доска олдига чиқариб қўйиб, ўзи кўрсатган машқларни қайтариб кўрсатишни талаб қилар, “раз-два”сига монанд хатти-ҳаракатни бажаргунча она сутимиз озгимиздан келарди.

Математикадан овози отинойиларникидай шикаста, юзи сепкилли, миқтидан келган Маъмур абзий деган йигит дарс берарди. Унинг ҳам бошқаларникидан ўзгачароқ одати бор эди: оппоқ, ингичка, узук таққан бармоқлари билан синф журнаlinesи кўкрагига маҳкам босганича “Ваъалейкум-ваъалейкум”лаб кириб келар, курсига орқаси тегиб улгурмай, ўтган сафар қайси масала ечими қаерда тўхтаб қолган бўлса, ўша ердан давом эттириб кетаверар, барчамиз унинг хотирасига қойил қолардик.

Тарих ўқитувчимизнинг тиллари чучукроқ эди. Айниқса “с” ҳарфини айтолмасди. Лекин овоздан худо берганди — “Душман Метопатамияга боттириб кирди” деганида дераза ойналари зириллаб кетарди.

Адабиёт муаллимимиз Салмонжон домлани-ку қўяверинг, у киши нуқул шеър ёдларди. Энг кўп шеър билганларга қаторлаштириб “беш” қўйиб ташлайверарди. Кичкинагина, чайир Нишонбой дўстимиз Ойбекнинг “Темирчи Жўра” достонини ёд айтиб, бир куннинг ўзиде иккита “аъло” баҳо олган ва домланинг “сендан шоир чиқади” деган таҳсинига сазовор бўлган... Энг қизиги, бу муаллимимиз бизларга шеър айттириб қўйиб, кўзларини юмиб олганча тинглаб, хузур қиляптими, мизғиб олаяптими — билиб бўлмасди.

2. КЎПНИ КЎРГАН МУАЛЛИМ

Иккинчи чоракдан бошлаб табиий география фанидан сабоқ ўтадиган бўлдик. Синф раҳбаримиз таомилга кўра янги ўқитувчини бошлаб кирди. У киши дум-думалоқ — калта бўй, ҳабашга ўхшаш қоқ-қорагина, жингалак соч, негадир нафас олса, хириллагандай овоз эшитилиб, боши билинар-билинемас силкиниб қўядиган, япалоқ юзлари чўтир киши эди. Ёши қирқлар атрофида бўлса керак.

Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик.

— Суннат Алиевич Аюпов, — дея таништира бошлади ая, — Тошкентдай пойтахт шаҳардан, САГУни битириб, сизларга дарс бергани келдилар. Биласизларми, “САГУ” нима? — Нафиқова бир лаҳза жимиб қолиб, сўнг алоҳида оҳанг билан таъкидлади, — “САГУ” — энг катта университет! У ерда ҳар ким ҳам ўқийвермайди!..

Янги муаллим бир қўлидаги ярим қулочча чиқадиган ялтироқ таёқни стол устига қўйиб, шляпасини ечди, қуллук дегандай барчамизга таъзим этиб қўйди. Унинг бу қилиги цирк масхараозининг томошабинларга қарата қилган “салом”ига ўхшаб кетарди.

Суннат Алиевичда ҳам ўзига яраша хислатлар мавжудлиги дарров аён бўлди. Дарвоқе, бунга ўша куннинг ўзидаёқ ҳаммага маълум этиб, шундай деди:

— Ҳа, биз “САГУ”ни, яъни Ўрта Осиё Давлат Университетини, яна бошқачароқ қилиб айтганда, ўша қутлуг даргоҳни аъло баҳолар билан битирганмиз. Шунингдек, катта-кичик, — бирдан Суннат Алиевич сўзлашдан тўхтади, кафтини пешонасига “соябон” қилди, худди олисларга тикилаётгандай орқа парталарда ўтирганларга қараб, қошларини чимирди, — вой-бўй, ўнқир-чўнқир, пасту баланд, чинданам “мошхўрда” экансизлар-ку... Хуллас, каттаю кичик сиз зотларга шуни маълум қиламизки, бизнинг дарс ўтишда ўз методикамиз бор, — у негадир “миз”лаб кўпчилик номидан гапирарди, — яъни бу методика шундан иборатки, дарснинг чорак қисмини “Савол-жавоб сабоғи”га ажратамиз. Яхшилаб ўйлаб кўринг: саволни ким кўпроқ бериши мумкин?! — домла бир лаҳза ҳаммага тикилганча жимиб турди-да, сўнг давом этди. — Билимга қизиққан, бефарқ бўлмаган, мушоҳадаси кенг болалар! Жавобни ким қайтариши мумкин?! — Суннат Алиевич қошларини чимириб савол назари билан қаради. — Мана,

биз! — дея кўкрагига уриб, сўзига якун ясади. — Саволнинг салмоғига қараб баҳо қўйилади. Энди дарсни бошлаймиз, — домла костюмининг чап енгини тирсагигача тортиб, соатига қараб олди, орқада ўтирган кимларнидир огоҳлан-тирди: — Кўллар кўтарилмасин. “Сабоқ соати”га ҳали вақт бор!

Шундан кейин доска юзига кўрпадай қилиб (ўзи ҳам жуда катта эди-да!) “Табийй география” харитаси ёзилди. Кавказ тоғларининг гўзал табиати, ажойиб манзаралари ҳақида шундай ҳикоялар бошланиб кетдики, ҳаммамиз оғзимизни ланг очганча анграйиб қопмиз... Дарс давомида қийқирик, “ҳай-ё ҳайт”, “гулдур-гулдур” овозлар авжга чиқиб эшитилиб қолар, бу биз болаларники эмас, янги ўқитувчимизники эди: “Ана, чўққиларида оппоқ қор қуёш нурларида ялтиллаб турган муаззам тоғлар. Улар этагидаги қалин ўрмонни қаранг! Шу ўрмон оралаб, сўнгра кўм-кўк ўтлоқ майдон узра бир-бирини қувалаб, жуптанг-жуптанг қилиб кийиклар чопиб юрибди. Оҳ, уларнинг гўзаллигини таърифлашга тил ожиз! Қаранглар, қаранглар, бошига қорақўл терисидан тикилган узун қалпоқ кийиб олган овчи такатанг-такатанг қилиб, от чоптириб келиб қолди-ку! У билинтирмай эгардан тушди, палма дарахтлари оралаб ўтди, мевалари фарқ пишган мандарин шохлари орасига яширинди. Милтигини тўғри-ла-аб, баданглатиб отиб юборди-ю... хайрият, хайрият, эҳ, яхшилар, омонлик-омонлик! — ўқ нишонга тегмади. Кийикжонлар яна жуптанг-жуптанг қилиб, ўз ватанлари — олис тоғлар томон қочиб қолишди...”

Тасаввур қилинг, бу тафсилотлар шунчаки моҳирона шавқ-завқ билан ай-тиб берилаётгани йўқ. Бақбақаларидан тортиб кенг пешоналаригача жиққа тер қоплаб кетган домламиз парталар оралаб кийикмисол “жуптанг”лаб чопла-лайди, бир қарасангиз от устида “қамчи” (кўлидаги таёқ)ни ўйнатиб чавандоз мисол ҳайқиради, бир қарасангиз, охириги партада ўтирадиган Собиржон ака-нинг орқасига яшириниб, елкасига “милтиқ кўндоғи”ни қўйганича “баданг-латиб” ўқ узади, ундан хурккан кийикларнинг яна “жуптанг”лаб қочиб қолиш-ларигача қойилмақом қилиб кўрсатади, худди кино дейсиз!

Домла бутун синфни сеҳрлаб қўйган, ҳамма донг қотиб у кишининг ҳикоя-ясини тингларди. Ниҳоят, “ҳафсаласи пир бўлган овчи милтигини ғилофга жойлаб, ҳуштак чалиб, қорабайир бедовини ёнига чақира бошлаган” пайт дарс тугаб, кўнгироқ чалиниб қолди. Вақт шу қадар тез ўтиб кетганини сезмабмиз.

“Савол-жавоб сабоғи” янаги сафарга қолдирилди.

Шундан кейин “САГУни битириб келган”, ҳар гапининг бирида “биз кўп нарсани биламиз, ўқиб ўрганганмиз, бошдан кечирганмиз, кўрганмиз-да!” дея мақтаниб қўйишни канда қилмайдиган, гаройиб ўз “методика”си бор му-аллим Суннат Алиевич дарсини орзиқиб қутадиған бўлди.

Домламизнинг синфга яқинлашиб келишининг ўзи аломат эди: доим ял-тиллаб турадиган “амиркон этик” кийиб юрар, ундан, ҳар қадам босганда “ғарж-ғурж”лаб чиқадиған овоз яқин-атрофдаги кишилар диққатини тортмас-дан қолмасди. Домла келаётгани унинг “ғаржли” этигидан маълум бўлар, ур-тўполон бўлиб ётган синф сув қуйгандай жимиб қоларди.

Ҳар дарсда бир янгилик... Айниқса, “саводни пешлаш”га ажратилган ўн беш минутли дақиқалар жуда қизиқарли ўтарди. Домлага йўқ ердаги саволлар-ни бериш учун шайланиб турарди. У киши эса “САГУни битирган” — ҳамма нарсани билади: Қуриядаги воқеалардан тортиб, “ўртоқ Сталин бизларни ўйлаб, кечаси икки соатгина ухлаши”гача...

Суннат Алиевичнинг дарс ўтиш “методикаси”даги ишонтириш маҳорати саволимизга берадиган “жавоб”ларида ҳам янги қирралар билан намоён бўлар, айтганларининг ўзига ишонмаслик мумкин эмасдай эди, назаримизда... “Тош-кентни нима учун “Тошкент” деб аталади?” “Яхши савол бердинг, Жаббор Ваҳобов, калланг ишлайди! “САГУ”да ўқиганмиз, ўша ерда яшаб, кўп нарсани биламиз, кўрганмиз. Саволингга ҳар томонлама ёндошадиган бўлсак, ях-шилаб қулоқ сол: шаҳарнинг қоқ ўртасида жуда катта тош бор. Усти япалоқ, атрофи ясси. Э-ҳа, мана шу бизнинг мактабдан мингтасида ўқийдиган болалар

бемалол сигиб кетаверади. Қоқ ўртасида жуда катта ҳовузи ҳам бор. Ана ўша тош борлиги учун шаҳар номи “Тошкан” бўп кетган. “Тошкон” ҳам дейишади. Бу энди иккинчи масала! Биринчи масалага қайтадиган бўлсак, ҳар куни эрталаб тошкенлилар ўша тош устида тизилиб ўтириб оле-еб, қуёшнинг эрталаб қандай чиқишини, кечкурун қизгиш нурлар таратиб боғишини томоша қиле-еб ўтирадилар,” — домла қалин қошларини чимириб, кўзларини қисганча “узоқларга” қарайди, бир дақиқа ўзини тошкентликлар қиёфасига солиб кўрсатади, жундор билагининг тирсақлари устида турган бармоқлари худди обжувознинг кўтарилиб тушаётган тўқмоқларидай ҳаракатлана бошлайди...

Нишонбой бало эди, ақли кўп нарсаларга етарди. Аълочи-да! Шу бола одамнинг етти ухлаб тушига кирмайдиган саволлари билан домламинизни биров эсан-риятиб ҳам кўярди. Умуман, у мактаб миқёсидаги тантанали йиғилишларда артистона хатти-ҳаракатлар қилиб, ифодали шеър ўқишни орқали кўпчилик оғзига тушган. Салмонжон домла Нишонбойда шоирлик сиёғи борлигини айтгандан бери биз шеърлар ёзиб турса керак, деб ўйлардик.

У баъзида ўздан-ўзи жўшиб кетиб “фидойилик”, “чин сўз”, “ватанга қасам” каби жумлалар йўғрилган, унча катта бўлмаган шеърни тўлқинланиб ўқиб қолар, айниқса, ҳар уч қатордан кейин такрорланувчи, эшитган қулоққа бироз галатироқ туюлувчи “Кал бобомга содиқман” деган охири мисрага алоҳида ургу беришни қанда қилмасди. Бизларни ҳайрон қолдирарди. Тўгри, у бу шеърини синфда “тор доира”да ўқирди.

Нишонбой ўзининг мана шундай “хислат”лари, яна қайсидир томонлари билан Суннат домлага ўхшаб кетарди. Шунинг учунми, улар руҳан бир-бирларига яқин эдилар. Нишонбой берган ҳар бир ўз саволига батафсил жавоб оларди.

Бир куни у “Доҳий Ленин билан Каленинни қандай фарқи бор, битта одам бўлган дейишади, тўғрими?” — деб қолса бўладими!

Суннат домла кўзларини чақчайтириб қараб турди-да, пешоналари тиришиб кетди. Ҳеч қачон домлани бунақа аҳволда кўрмагандик. Ниҳоят, у қўлидаги таёқ учини Нишонбойга нуқиб: “Маҳмадонасан, — деб қўйди, кейин овозини пасайтириб, — аввал Ленин бўлган, кейин Каленин, қутилдимми?” — деди.

Бутун синф ҳайратланиб бир-бирига қараб олди. Яна ким билади, дейсиз, домламиниз “САГУ”ни битирган одам...

Тинчимас Нишонбойнинг навбатдаги саволи ҳам машҳур кишиларга тааллуқли бўлди: “Ғафур Ғулом, Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбеклар ҳамма қатори кўчаларда юришадими? Уларни кўрганмисиз?”

— Кўрганмиз! — қаддини ғоз тутиб, гурур билан бош силкиб қўйди Суннат Алиевич, — Лекин Ғафур Ғуломнинг уйларини кўрганмиз. У жуда ҳашаматли иморат. Шундоқ дарвозаси тепасида менинг мана шу бўйимдан сал кичикроқ, худди сенинг бўйингдай келадиган ҳарфлар билан “ҒАФУР ҒУЛОМ” деб ёзиб қўйилган. Унинг атрофида гуллар очилиб турибди, тинчлик кабутарлари учиб юрибди. Шуларни кўрганмиз!.. Ойбек домулло, о-о, у киши жуда улкан ёзувчи-да, биз китобларидан ўқиганмиз. Ҳа, Ойбек домуллони эса, катта кўчадан қоп-қора машиналарда ўтиб кетаётганда кўрганмиз. Қўлни кўкракка қўйиб, худди мана шундай қиб “Салом” деганмиз. У киши кафтларини силкитиб қараб қўйган! — домла бирдан овозини пастлатиб, “жавоби”га яқун ясади. — Буни ҳар кимга ҳам айтиб бўлавермайди. Умуман... машҳур кишиларга яқинлашишга руҳсат этилмайди. Уларни ҳар хил шпионлардан ҳимоя қилинади, давлат кўриқлайди...

Хуллас калом, бизга икки чорак давомида дарс бериб, кўп нарсалардан хабардор этган, ақл бовар қилиб-қилавермайдиган “жавоб”лари билан кўпчилигимизни ҳайрон қолдирган, Ғафур Ғулом яшайдиган уйни, Ойбекнинг ўзини кўришга муяссар бўлган, ҳафтада икки маротаба бўладиган “Табийй география”дан кенг қамровли сабоқ бермоқ учун “гарчиллатиб” қадам ташлаб синфимизга кириб келадиган домламиниз бирдан кўринмай қолди.

Синф раҳбаримиздан Суннат Алиевич қаттиқ бетоб эканлигини эшитиб қолдик. Нишонбой яна уч-тўрт бола Собиржон ака етовида “Гўрбанниса” (“гор-больница”)га бордик. Докторлар ичкарига қўймади. Эртасига Суннат Алиевич вафот этганлиги ҳақида шум хабар тарқалди. Синфимизнинг катта-кичик қизлари бир жойга тўпланиб олиб, йиғлашди.

Физкультура ўқитувчимиз “Махсумов” биринчи марта ҳаммамизни тик турғизиб қўйиб, соатига қараганича роса беш минут сукут сақлаттирди.

Бундай гайритабиий “аза тутиш”га одатланмаган айрим болалар бетоқатланиб ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаган, қаеригадир қўл юбориб, қашинган эди, домла кўм-кўк кўзларини қаттиқ тикиб, ўрисчалаб нимадир деди. Шубҳасиз, сўкинаётган эди.

Роса бир ҳафта ўтиб, физкультура дарсини яна шундай мотамсаролик билан бошладик — Сталин вафот этганди.

3. ҚОЙИЛМАҚОМ ТОВУҚХОНА

Орадан йиллар ўтди.

Бироз девонавороқ, гаройиб феъл-атворли ўқитувчимиз Суннат Алиевичнинг қонида бор фазилатмиди, ўлчоқли “меъёрга” тушмас шунақароқ одамиди ёки бизларни синамоқчи бўлиб ҳазиллашармиди, бир-биридан ажабтовур гап-сўзлари мени ҳамон ўйга толдириб келади. Ҳар қалай домла барча тенгдошларимда яхши таассурот қолдирган, ҳамон эслаб юрамиз.

Айниқса, болаликда мияга чиппа ўрнашиб қолган тасаввурдан қутулиш қийин кечаркан. Тошкентга келиб, ўша улкан “япалоқ тош” умуман бўлмаган, йўқлигига ишонч ҳосил қилган бўлсам-да, ҳамон қаердадир бордай туюлаверди; номида бироз айқаш-уйқашлик бор икки машҳур шахс бошқа-бошқа одам, ҳатто эгизак ҳам бўлмаганлигини билиб турсам-да, узоқ йиллар давомида битта одам қиёфасида гавдаланаверган... Ғ.Ғулом, Ойбек каби буюк алломуларга-ку, умуман яқинлашиб бўлмаслигига аллақачон ишониб қолгандим...

Машҳур шоир Қуддус Муҳаммадий билан бемалол гаплашиш, ҳатто у киши бошқарадиган адабиёт тўғарагига аъзо бўлиб кириш мумкинлигини эшитиб, шаҳар марказидаги ўқувчи-болалар саройига бордим, устознинг адабий сабоқ дарсларига қатнай бошладим.

Қуддус аканинг ҳам ўзига хос фазилатлари кўп эди: бирон журнал ёки газета саҳифаларида шогирдлари ижодидан намуналар чоп этилиши у кишини беҳад қувонтириб юборар, улардан бир қўлтиқ қилиб таниш-билишларга улашар ва, албатта, “бу бизнинг тўғарақдан чиққан” деб қўшиб қўярдилар.

Машгулотларга қатнаб юрган пайтларимизда ҳам даста-даста китоб кўтариб келиб, ўқинлар деб, ҳаммамизга биттадан тарқатардилар. Бу китоблар, шубҳасиз, биздан олдинги “шогирд”ларининг янги босилиб чиққан асари бўларди.

Музыка билим юртини битириб, адабий тўғарақдан “учирма” бўлганимиздан кейин ҳам устозни тез-тез йўқлаб турардик. Айниқса, шеър ёки ҳикоядан иборат бирон машқимиз матбуот юзини кўрса, суюнчи олмоқчидай у киши ҳузурига чопардик.

Илк китобимнинг намуна нусхаси қўлимга теккан кун тўғарақдошим Султон Жаббор билан Қуддус домлани хурсанд этмоқчи бўлдик.

— Мен ҳам қуруқ бормай. Ҳовлига кетдик. Даланинг мева-чевасидан устозга олиб келамиз, — деди у.

Аслида Султон ака ҳар кўрганда шаҳардан анча чет, Бўкага боравериш катта асфальт йўл беткайидаги бог-роғли ҳовлиларига олиб кетаман, деб қоларди. Насиба бугунги кунга қўшилган экан.

Сўриларда “Ҳусайни”, “Каттақўрғон” узумларининг саватдай-саватдай бошлари куз офтоби селида олтиндай товланади. Фарқ пишиб етилган жоноқи олмалар, йирик-йирик нашватилар шохларини синдирғудай ерга қадар буккан. Томорқа этагидаги анжир мевалари ҳам бол боғлаб ётибди.

Ҳавонинг таровати ўзгача.

Вақт алламаҳал бўлгунча райҳон ва турфа гуллар ҳиди уфуриб турган яланглик рўясидаги каравотда жимир-жимир юлдуз тўла осмон юзига қараганча гурунглашиб ётдик.

Эрталаб барвақт турдик. Бирига узум тўлатилган, иккинчисига ҳар хил мевалар солиб, устидан анжир терилган ва унинг шапалоқ барглари билан ёпилган челақларни кўтариб, катта йўл бўйига чиқдик.

Куддус ака китобни кўргач, қувониб кетди.

— Ёдгор, Ёдгор! — дея одатдагидай овозларини баланд қўйиб рафиқалари — келинойини чақирди. — Мана, кўриб қўй, шогирдимнинг бириңчи асари босилиб чиқди! — китобчани баланд кўтариб кўрсатди, сўнг: — Толиб Йўлдошни ҳам чақир, тезроқ келсин, — деди.

Биз Толиб Йўлдош номини кўп эшитар, шеърларини ўқиб, ёд олардик. Демак, у киши ҳам шу ерда экан-да! Жуда савлатдор, баҳайбат одам бўлса керак, деб хаёлимдан ўтказиб тургандим, бир пайт бошига эски чит рўмол танғиб олган, қошлари ҳаддан зиёд ўсиқ ва қалин, хипча гавдали, оёқларидан тортиб, шим почалари шимариб қўйилган тиззалари кўзигача лой чапланиб ётган ўрта яшар киши айвон рўясида пайдо бўлди.

Бу одам ҳовлининг кўздан четроқ нариги этагидан келганлиги билиниб турар, боя кимдир ўша томонда куйманиб, кетмон билан лой қораётгандай бўлувди.

— Толибжон, мана, кўриб қўйинг, тўғарагимиз аъзоларидан яна бирининг қалдирғоч китоби босилиб чиқди! — дея устоз мени кўрсатиб қўйди-да, кейин алоҳида таъкидлагандек, — Машраб юртидан! — деди.

— Э, қуллуқ бўлсин! — Толиб ака эндигина ювилгани учунми, ҳали нам, муздай қўлини менга азот узатиб, табриклаган бўлди.

Биз ўзимизни мухлислари қатори санаб юрадиган шоир Толиб Йўлдош Қуддус аканинг ҳовлиси этагига товуқ катаги қуриб беришга ваъда қилган, ҳатто қачонлардир унча-мунча гувала ҳам қўйиб кетган экан. (Дарвоқе, ўша пайтлар “Етти хазинанинг бири” — товуқчиликка эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилган, ижодкорлар бу “соҳа”ни шарафловчи назму наср битишарди.) Султон ака билан биримиз гувала узатиб, биримиз лой қориб, Толиб акага қарашадиган бўлдик.

Бир пайт бош устамиз кутилмаганда “Уйланмаганмисанлар?” деб сўраб қолди. “Йўқ, ҳали” деганимизни эшитиб, бармоқларини бигизлаб насиҳат қилган бўлди: “Тўғри қиласанлар! Машойихлар болалигим — пошшолигим деб бекорга айтишмаган. Мазза қилиб юраверларинг! Докторларнинг айтишларича, Лев Толстой яна ўн-ўн беш йил яшаши мумкин бўлган. Бироқ хотини дастидан қочиб кетиб, қаҳратон совуқда шамоллаб, поезд станциясида ўлади. Аёлимни жанозамга аралаштирманглар, деб васият қилади. Ана шунақа, хотин зоти!”... Шундан кейин Толиб ака уйдаги машмашадан бироз нолиди.

Машҳур шоир деган номи бор одамнинг ўзига яраша ташвишлари бўларкан-да, деб ўйланиб тургандим, кутилмаганда у киши:

— Наманганнинг қаеридансан? — деб сўраб қолди.

— “Тахта кўприк”дан, — дедим.

— Ҳа, “Фишт кўприк”ка яқин жой. Ўша ерда Мулла Охунд мадрасаси бўлган. У киши авлиё — Шоҳ Машрабнинг устозлари...

Шундан кейин гап мавзуи “Девонаи Машраб”га кўчди-ю, устамиз кўз олдимизда бутунлай бошқа бир одам — жуда катта илму ҳикмат эгаси қиёфасида гавдаланди. Буюк шоирнинг шеърлари, газалларидан ёд ўқир, улар нима сабаб бўлиб ёзилганлиги ҳақида сўзлар, баъзи тушунарсиэроқ жумлаларга изоҳ берар, саноқли газаллари орқалигина бизга маълум аллома Машрабнинг уммондай бепоён ички дунёси, беҳаловат болалиги, сарсон-саргардонликда кечган ҳаёти, ҳар сатридан исён алангаси уфуриб турадиган шеърияти билан муфассалроқ таништирарди. Кексаликда дор остида якун топган жафокаш умрининг сўнгги кунлари ҳақида ҳикоя қиларди.

Мен шу дақиқаларда бу одамнинг кичкина вужудига бунчалик кўп Машраб

каломини ёддан айтиш, бир-бирдан гаройиб ривоятларни рисоладагидай ҳикоя қилиб бериш маҳорати қандай жо бўлдийкин, деб ўйлардим. Устоз Қуддус Муҳаммадий тез-тез қайтариб турадиган хоҳ шеърӣ, хоҳ насрий бўлсин, ҳар қандоқ асарни шунчаки ўқишгина эмас, юракдан ҳис этиб, УҚИШ кераклиги ҳақидаги сўзларини эслаб, ҳали Толиб Йўлдош деган бу шоир олдида биз ҳеч ким эмаслигимизни англаб қолардим, лойга ботиб ишламасдик, балки Машрабхонликнинг олий мақом сабогини олардик, гўё.

Толиб ака гап орасида бизларни яна битта сирдан воқиф этди. Балки бу “сир” эмас, оддий ҳақиқат бўлгандир, устоз Қуддус домла сабогининг қайтариғи деб ҳам аташ мумкиндир.

Дарвоқе, у:

— Модомики адабиёт деган қутлуғ даргоҳ остонасига қадам кўйибсанлар, шу нарсани яхши билиб оларинг! — деди-да, курси устидаги чойнақдан пиёлага чой кўйиб симираркан, нарироқда турган, негадир яхшилаб оқ рўмолча тахламига ўралган китобни аста очиб, бизга кўрсатди. Бу Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи эди. Устамиз уни доим ўзи билан олиб юради, ўқиб туради шекилли, саҳифалар қатига узун қилиб қирқилган қоғозча — хатчўп солиб кўйилган эди. — Мана шу асарни қайта-қайта ўқиларинг, Машрабни ёд оларинг! Бу ўзбекдан чиққан икки зотнинг барча ёзганлари катта мактаб, адабиёт алифбоси! — Сухбатдошимиз китобни бизга қаратди, афсуслангандай бошини қимирлатиб кўйди. — Эҳ, шундай асар йўқ қилиб юборилган. Одамлар қаттиқ кўрқув исканжасига солиб кўйилганидан бирон нусхасини сақлаб қолишининг иложи бўлмаган. Яхшиямки маърифатли бир юртдошимиз ватанни тарк этаётиб “Ўткан кунлар”ни ўзи билан олиб кетган экан. Бу ўша матн асосида босилган!

— Наҳотки бирон нусхаси ўзимизда топилмаган, ҳеч ким сақлаб қололмаган? — шеригим китобни авайлаб рўмол қатига ўраётган Толиб акага савол назари билан қаради.

— Э, укалар, — устамиз сенлар нимани билардинг, дегандай, кўпни кўрган кишиларга хос салмоқдор овозда сўз бошлади, — кўрқитиб олинган оломонни ҳар кўйга солиш мумкин. Буни Сталин яхши билган! Халқнинг кўзини очадиган, ҳушёр торгтириб турадиган миллат раҳнамоси борки, “сопини ўзидан чиқариб” йўқ қилиб турган. Бунинг учун сиёсатнинг энг “доҳиёна” усули қўлланган. Яъни “дастёрлик”ка худо иқтидор, ақл-заковат билан ичиқора бадфъеликни кўшиб ато этган имони омонат маддоҳлар саралаб олинган. Уларнинг саҳнага чиқиб, қойилмақом рол ижро этиши шарт бўлмаган. Минбарларда, йигинларда ваъз айтиб, ҳаммани оғзига қаратса, бас! Шунга яраша мукофотлар садақа қилинган, катта имтиёзлар берилган. Айниқса, бу хилдаги зўраки муттаҳамларнинг ижодкорлар ичидан чиққани кўпларнинг бошини еган. Чунки улар ўзидан сал “баланд” келадиган “касбдоши” борки, фисқу фужур билан йўқ қилиш пайига тушган. Яқинда бир мажлисда Абдулла Қаҳҳор худди мана шундай иззатталаб нусхалар ҳақида “Уларга кўйиб берсанг, кўйиб, кули кўкка созурилган иморатнинг ёлғиз мўрисидай қаққайиб, ўзи қолса!” деб хўп гапни айтибди... Энди мен сенларга сўзнинг индаллосини айтсам, Абдулла Қодирий ана шундай “ўзимиздан чиққан бало”лар қурбони бўлган. Уни ўлдириб ҳам тинчишмаган, асарларигача йўқ қилишмоқчи бўлган! Лекин, — дея киприклариға қадар туташиб кетган қалин, ўсиқ қошларини чимириб, озгина сукут сақлаб қолди-да, сўнг сўзига якун ясади, — инқилобдан аввал, ўнинчи йилларда Ликошин таржимасида рус тилида босилиб чиққан “Дивана-и-Машраб” китоби билан “Ўткан кунлар”нинг биринчи нашри Яшин акада бор деб эшитаман...

— Ҳа, ўша китоб Комил Яшинда борлигини Ойбек акадан у кишининг портретини ишлаётган пайтларим эшитганман!

Овоз келган томонга ўгирилиб қалампирнусха дўппи кийган, хипча, тик қомат, кўринишидан қирқ ёшлар чамасидаги кишига кўзимиз тушди. У хонадон соҳиби билан шундоқ қаршимизда, гишт ётқизилган йўлакчада турарди.

Қуддус ака сомонли лой билан силлиқлаб сувоқдан чиқарилган катакхона-уйчага завқ билан қараб “ҳай-ҳа-ай” деб қўйди-да:

— Кичкинтойларбоп кичкина ферма бўпти-ку! Толибжонга қойил, яхшигина қурувчи уста экан! Абдулҳақ, сизнинг ҳовлингизга ҳам битта шунақасидан қурдирамиз. Ҳозир товуқчиликка эътибор катта. Етти хазинанинг бири! — деди.

— Энди, Қуддус ака, — у кишининг гапини бўлди ёнида турган дўппили одам, — бир девор қўшни бўлганимиздан кейин мана шунинг ўзи икки ҳовлига етади,— сўнг узун қилиб қурилган катакка ишора қилди, — бу ерда ҳазилакам товуқ боқилмаса керак!

Толиб ака ҳозиржавоблик билан сўз қотди:

— Ҳисоб-китоб бўйича катак йигирма паррандага мўлжалланган. Зарур бўлиб қолганда яна кенгайтириш мумкин.

Қўшни киши қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Ана, кўрдингизми, Қуддус ака, бутун маҳаллага етаркан!

Шу орада қўча эшик томондан узун йўлак бўйлаб савлатдоргина, қомати тик, кўринишидан Қуддус акага тенгдош бир киши шахдам қадамлар билан юриб келиб, гуруннга қўшилди:

— Қуддус Муҳаммадий партия ва ҳукуматнинг ҳар бир чақиригига лаббай деб жавоб берадиган ҳақиқий ижодкор! Товуқчиликни янада ривожлантириш ҳақида Қарор чиққанди, биринчилардан бўлиб “Инкубатор жўжалари” деган шеър ёзган. Мана энди, амалий ишни ҳам бошлабди!

Дўппилик одам унинг сўзларига қўшимча қилди:

— Иброҳим ака, энди газетангизда ҳабар ҳам боссангиз бўлади. Ташаббуснинг устида турган манаву шоир Толиб Йўлдош экан!

— Ундай бўлса Толибжон шу хусусда шеърин лавҳа ёзсин, дарров чиқарамиз...

Хуллас, қурилмамизни кўрган кишилар “яхши” деб баҳо беришди, мақташди.

Толиб ака уларни йўлакнинг нарироғигача кузатиб қайтаркан, бизларга деди:

— Дўппилик киши машҳур рассом Абдулҳақ Абдуллаев, Қуддус акага ўнг томон қўшни. Унинг ёнидаги ёзувчи Иброҳим Раҳим, чап томон қўшни.

Чинданам девор уриш-у сувоқчиликда устамизнинг қўллари гул экан. Икки бурчагида тухум қўядиган “уйча”лари, қўноққа мўлжалланган ёғоч сўрилари ҳам бор шинамгина катак таҳсинга арзигудек қилиб қурилганди. Ёрулик тушиб турувчи бир нечта жажжи дераза кўзларига тут наваларидан “панжара” ясалиб, эшик ўрнига эски тунука печканинг ёпқичли қопқоғи ўрнатилган, ҳатто нарироқдаги водопровод жўмрагини очсангиз резина “қувур”дан сув оқиб келиб, катак ўртасидаги цемент ҳовузчани ҳам тўлдирадиган қилинган эди.

— Мана энди, Тоживой, — деди Толиб ака сарғиш сочлари доим диккайиб турадиган, икки юзида сепкил аралаш “кулгичи” бор Қуддус аканинг ўртанча ўғлига қараб,— зўр жўжалардан олиб келиб, яхшилаб уч ой боқсанг, ундан кейин потирлатиб тухум қила бошлайди. Қарабсанки, тайёр қуймоқ-да! — сўнг устамиз ўз қўли билан қурган “иншоот”ининг у ёқ-бу ёғига қараб, завқ билан қўшиб қўйди. — Бунақаси Тошкентда иккита. Биринчиси Ойбек аканикида!

Беихтиёр Толиб акага ўгирилиб сўрадим:

— Уни ҳам Сиз қурганмисиз?

— Албатта. Олдинроқ қурганман.

Негадир Ойбек акадай одам яшайдиган даргоҳда бу хилдаги сомон сувоқ, чўп панжара, эски тунука “эшикли” товуқхона бўлишига ишонгим келмасди.

Ҳовли ўртасидаги ёғоч каравотга ёзилган дастурхон устида узоқ гурунглашиб ўтирдик. Толиб ака чўнтагидан икки-уч варақ буклоглик қоғоз олиб, янги ёзган шеърларидан ўқиди. “Тўртликлар” Қуддус акага маъқул тушиб, айримларини тақрор ўқиттирди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолганда устоз бизларни дарвоза олдиғача кузатиб чиқаркан, менга сал аввалроқ айтган гапни яна бир бор эслатди:

— Китобчадан иккита олиб келишни унутманг-а! Нозик кишиларни зиёрат қилишга борамиз.

Қуддус ака қандайдир кўтаринки руҳ билан айтган “Нозик кишилар” замирида нима яширинган бўлиши мумкин?

Албатта, янги китобим баҳона, каттароқ адиблар билан таништирмоқчилар, шекилли. Султон ака ҳам йўлда кетатуриб шундай тахминни айтди. Агар шу рост бўлса, Толиб Йўлдошдай шоир билан гуваладан девор кўтариб, сувоққа лой узатиб туриш бахтига муяссар бўлган мендай одам учун бу яна бир қутилмаган бахт!

4. ГУЛЛАР ҲИДИ ТУТГАН ҲОВЛИ

Илк китобчамнинг муаллиф учун деб берилган нусхаларидан яна икки донасини олиб, Қуддус ака ҳузурига ошиқдим.

Куз ўрталари, ҳаво илиқ эди. Шунга қарамай, устоз ички астари, ёқалари патила-патила жунли жигарранг узун чакмонни елкага ташлаб олди. У ниҳоятда катта, қўпол, кийса ўнгу чап барлари ерга теккудай эди.

Кичкина йўлдан катта кўчага чиқиб, уни кесиб ўтаётганимизда Қуддус ака: — Миртемир домлани кўрамиз, — деб қўйди.

Маҳалла ҳовлилари оралаб кета бошладик.

Ниҳоят, қанотларидан бири қия очиқ турган дарвоза қаршисига келиб тўхтадик.

Қуддус ака деҳқонсифат одам эди. Остонага яқинроқ келгач, оёқларини ерга “тап-тап” этиб уриб, кўча эшик қанотларини ланг очиб, ичкарига қадам қўйди.

— Ҳо-о-ув, Миртемир ака, биз келдик!

Саранжом-сарийшта ҳовли яланглиги ўртаси доирасимон гулзор бўлиб, ўша томондан райҳон бўйига аралаш ҳидлар димоққа урилгандай бўлди. Гулзорга яқинроқ қўйилган курсида орқага ташлатиб дўппи кийган, шунинг учунми, пешонаси кўримли кишига кўзим тушди. Шубҳасиз, бу шоир Миртемир домла эди.

Тўғриси айтсам, мен айниқса ёшлар ўртасида номи машҳур, ошиқона шеърлари қўлма-қўл ўқиб юриладиган бу кишини газета-журналлардаги сурати орқали яхши “танир”, қарашлари шиддатли, анча навқирон қиёфада тасаввур қилардим.

Миртемир аканинг рўпарасида мен тенги, озгиндан келган, қарашлари тийрак йигит ўтирарди.

Домла сўзларни чўзиброқ, беозоргина талаффуз билан ширали қилиб айтадиган одам экан.

Ўрнидан туриб:

— Э, келинг, Қуддус оға, келинг, бўтам, — дея иккимизни кутиб олди. Сўрашдик. Йигит ҳам ўрнидан турди, саломлашди.

Миртемир ака дастурхоннинг ўзларига яқинроқ томонида турган чойнак устидаги шоҳи ёпқични кўтариб чой қуйишга тутинганди, шу хизматни мен адо этсам, домла, дея у кишининг қўлидан чойнакни олмоқчи бўлдим. Бироқ изн бермади:

— Бўтам, Қуддусвой ўзимизники! Сиз меҳмон — бу даргоҳга биринчи келишингиз. Мезбонлик бурчимни адо этай.

Қуддус ака:

— Майли, домланинг табаррук қўлларидан чой ича қолайлик, — дея менга кўз ташлаб қўйди.

Назаримда, Қуддус ака илк китоби чиққан мендек шогирди билан бир мақтаниб қўймоқчи бўлиб, кўпгина ёшларнинг меҳрибон ҳомий-мураббийси Миртемир акадай одам олдига келган-у, энди нимадир халақит бераётгандай шашти пасайиб қолганди.

Ниҳоят:

— Бу йигит, — дея елкамга қўлини қўйди Қуддус ака, — ўтган йил сиз меҳмон бўлиб борган тўғарагимиз аъзоларидан. Янги китоби чиққанди, бир хурсанд этайлик, деб келдик.

Китобча муқоваси ва ичидаги суратларга диққат билан қараётган Миртемир акага устоз яна яқинроқ келиб:

— Қиссанинг бош қахрамони рассом. Ўзи ҳам суратлар чизиб туради, — деб қўйди таъкид оҳангида.

Домла менга ўгирилиб:

— Янги асарингиз қутлуғ бўлсин, албатта кўздан кечириб чиқаман. Кўп ўқинг, кўп машқ қилинг, бўтам! — деди-да, Қуддус аканинг елкасига қўлини қўйди.

Миртемир домланикидан қайтарканмиз:

— Қаранг, қаранг! — деб қўйди ҳамон завқи босилмаган устоз ҳайрат оҳангида, — жуда иқтидорли йигит экан. Чўгдай ёниб турибди!

Икки кўчани кесиб ўтиб, катта дарвоза қаршисига келганимизда Қуддус ака:

— Ойбек домланинг уйлари! — деб қўйди.

Бу сўзларни эшитгач, бор вужудимни қандайдир ҳис-ҳаяжон қоплаб олди. Наҳотки ҳозир Ойбекдай зот билан учрашамиз? Бу учрашув қандоқ рўй бераркин?... Шунча йил Тошкентда яшаб, ўқиётганимга қарамай, мен у Инсонни бирон марта кўрмаганман. Мана энди бундан ўн йилча олдин ўша марҳум домламиз Суннат Алиевич шавқ-завққа тўлиб сўзлаб берган ҳикояси орқали мурғак кўнгилларимизга сингдирган буюк ёзувчи яшайдиган ҳовли қаршисида турибмиз. Негадир баланд дарвоза тепасига қарадим. Менимча баҳайбат ҳарфлар билан “ОЙБЕК” ёзуви бўлиши керак эди.

Афсус, Ойбек домла уйда йўқ эканлар. Кўнғироқ чалингач, кўп ўтмай останада пайдо бўлган йигитча, дачадалар, деди.

— Борамиз, ўша ёққа! — дея Қуддус ака мен томонга ўгирилди-да, ўзгарувчан куз ҳавосининг совуғи таъсир этдими, қўлтиқдаги сарғиш чакмонни кийиб олиб, деҳқонча шахдам қадам ташлаб, анча наридаги трамвай бекати томон кета бошлади.

5. САРҒИШ ЧАКМОН

Қуддус ака худди навқирон йигитлардай ҳаракатчан, пиёда юришнинг ўта ишқивози эди. Трамвай, троллейбус ёки автобус кутиб ўтиришга тоқати йўқ эди. Уч-тўрт чақирим йўлни кўрдим демасди. Биз шогирдлар у кишига ҳамроҳ бўлиб қолсак, етиб юргунча қора терга ботардик. Устозга тенглашиб юришни Турғун Аюпову Рауф Толибга чиқарганди, улар чопқиллагандай, зипиллаб кетаверарди.

Ўзимча, ишқилиб, “дача” яқинроқ бўлсин-да, деб боряпман.

Устознинг забардаст қоматлари учун бироз катта, кўполроқ, енглари ҳам узун, барлари кўча юзини супургудек айқаш-уйқаш бўлиб бораётган қозоқи чакмон ҳақида жиндай тўхталиб ўтай: бултур кузнинг худди ҳозирги палласидай совуқ тушиб қолган кунларнинг бирида тўғарагимиз машғулоти тугаши билан Қуддус ака Султон Жаббор, Рауф Толиб ҳамда каминани ёнига олиб, кетдик бозорга, чакмон оламиз, деб қолди.

Якшанба куни эди. Юра-юра бир пайт гала-говурли, гавжум бозорга етиб келдик. Уни “Чукурсой” дейишаркан. Мол бозори, кигиз бозори, ўтин-кўмир бозорларини оралаб, чопон бозорини топганимизча анча овора бўлдик.

Бу ерда ҳар хил қишки кийимлар — хуржун кўзидай қалпоғи ўзи билан пўстинлару пахталик бўртма қавиқли пуфайкалар, турли-туман бичиқдаги тўнлар тахланиб ётар, сокинлик ҳукм сураб, гўё улкан бозор узра кезиб юрган гулдирос эпкин шу ерга келганда шашти пасайиб қолгандай эди. Разм солиб билдимки, сотувчиларнинг аксари қари-қартанг чоллар бўлиб, улар ўз молларини мақтаб ҳайқиришмас, ҳайвонот бозоридаги даллолларга ўхшаб томоқни ёргу-дай бўлиб бақиршмасди.

Биз қидирган чакмон сотиладиган жой орқароқда экан.

Жимликни Қуддус аканинг шаштли овози бузди:

— Туя жунидан тикилган, энг иссиқ чакмон кимда бор?

— Ий-йе, ий-йе, бизда бар-да! Буяққа келинг! — бошига бостириб кийиб олган сур телпагининг “қулоқлари” даҳанигача осилиб тушган чўққи соқол қария ингичка товуш билан хўроздай қичқириб юборди, — Мана шу Сиз айтаётган чакмон бўлади, — у қўлидаги жунлари тарам-тарам “шалпанг” ёқали чакмонни шартта устознинг елкасига ташлаб, кийдириб қўйди ва таърифлай кетди, — О, ўзи, ўзи! Сизга мослаб тикилган экан. Қишда жоннинг роҳати, мазза қиласиз!

Чакмончига ҳамоҳанг қилиб, мақтовни Қуддус ака давом эттирди:

— Ҳақиқатан туя жунидан экан. Бир пастда исиб кетдим-а! Ичида печкаси бордай!

Атрофдаги чоллардан бири ҳазиломуз қўшимча қилди:

— Сандали ҳам бор, деяверинг!

— Хўш, чакмонингиз менга жуда ёқди. Баҳоси қанча? — Айтганингизни бераман, дегандай унинг эгасига яқинроқ келиб сўради устоз.

Биз энги анча узун, барлари туфли учларини “ялаб” турган ҳайҳотдай бу “гуппи”ни олманг, бошқа ихчамроғи бордир, дейишга тилимиз айланмай турарди. Қолаверса, устознинг шаштини қайтаришга журьат этолмадик. Унинг устига харидорнинг ўзи қиёмига келтириб мақтаб турган молни қандай “ёмон” деб бўлади. Фақат ёши биздан улугроқ Султон ака қулоғимга шивирлагандай “туя жуниданлиги яхши-ю, лекин фақат сандалнинг ёнида ўралиб ётишга ярайди-да!” деб қўйди...

Унгача Қуддус ака чўнтакдан бир чангал пул чиқариб, чакмон эгасига тутди:

— Айтганингизни санаб олинг!

Чиндан ҳам чакмон фақат уйбоп эди. Уни устоз елкага ташлаб ўтирганини икки-уч марта кўрганмиз.

Бугун эса биринчи марта кўчага кийиб чиқаётгани бўлса, ажаб эмас...

Шундай қилиб Қуддус ака чакмоннинг тафтидан куч-қувват олаётгандай ўзидан-ўзи завққа тўлиб, Абайдан байт ўқиб борар, шоирни таниб қолган йўловчилар одоб билан салом бериб ўтишар, айрим танимаганлар ажабланиб қараб қўйишарди. Билишимча, буюк оқиннинг шеъри ёзда ҳам, қишда ҳам кияр тўнингни қўйма, сенга асқотади, деган маънода эди.

Умуман, Қуддус ака тўгарак машқлари пайтида Навоий, Фузулий, Бедил, Абай, Тўқай каби алломалар ижодидан намуналар ўқир, тушунарсиброқ айрим жумлаларни шарҳлаб, шеъриятнинг бетакрор рангин жилолари билан мурғак қалбимизни нурафшон этарди... Айниқса, “Бу дуня кирларин ювмак учун, кирланиб битдим ўзим” деган байтни ўқиб, “во-оҳ, воҳ”лаб ўринларидан туриб кетганлари ҳамон кўз олдимизда, Абдулла Тўқай бу шеъри билан нима демокчи бўлганлиги ҳақидаги тушунтиришлари ҳануз ёдимизда.

Устоз аслида ўз гурундошини ўта ҳурмат қиладиган, унинг гапини диққат билан берилиб тинглайдиган, камсуқум одам эди. Шунга қарамай, баъзан бир гапга тушиб кетса, тўхтатиб қолиш мушкул эди.

Буюк оқиннинг “Қир-адирлар каби чексиз, шеърияти бўстони”да завқ билан Абайхонлик қилиб, узоқ масофаларга қатновчи автобус бекатига етиб ҳам келдик.

Шаҳардан чиқаверишдаги биринчи бекатда тушиб қолдик. Кенг асфальт йўлнинг чап томонига ўтиб, кичкина боғкўчадан юқорилаб кетдик.

6. АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ ДУТОРИ

Атрофини ажриқ каби ўт-ўланлар босган кичик асфальт йўл бўйлаб катта кўк дарвоза томон яқинлашиб келарканмиз, ичкаридан оҳиста чертилаётган торнинг ёқимли овози эшитила бошлади. Сўнг, унга ҳамоҳанг кўшиқ янгради:

Қора кўзум келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил.

Бизнинг назаримизда узоқ йиллар давомида каттаю кичикнинг юрагига сингиб кетган, эшитган сари эшитгинг келаверадиган Алишер Навоий бобомиз каломи билан айтилувчи бу куй радио орқали таралаётгандай эди.

Бир қаноти қия очиқ дарвозадан ичкарига қадам кўйдигу ҳовли яланглигидаги суянчиқли четан курсиларда ўтирган икки таниш сиймога кўзимиз тушди. Уларнинг бири Ойбек ака, у кишининг ёнидаги салобатли овозда кўшиқ куйлаётган Юнус Ражабий эди.

Ўзининг мумтоз куй-кўшиқлари билан миллатнинг фахрига айланган Юнус ака оҳори тўкилмаган кителнусха оппоқ либосу қалампирнусха дўппи кийган бўлиб, кўлидаги садаф парчалардан нақшин жилолар бериб ясалган, кўринишидан яп-янги дуторни шундай берилиб чертардики, гўё бутун вужуди таралаётган куй навоси билан ҳамоҳанг тўлғониб, нола чекаётгандай эди...

Ойбек ака кўзларини катта очганича ҳайрат билан нигоҳини бир нуқтага тикиб, чуқур ҳаёл оғушига чўмган, негадир кўкраги устида муаллақ турган кўллари титрарди.

Созга овоз уланди:

Юзинг гулига кўнгил равзасин ясаб гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилгил.

Ойбек домла ҳаяжон ичида бошини сарак-сарак қилганича “о-о” деб юборди.

Куй юқори пардалар оҳангида авжга чиқди:

Таковаринга бағр қонидин хино боғла,
Итинга ғамзада жон риштасин расан қилгил.

Ойбек аканинг боши эгилди, забардаст гавдаси кичрайиб қолгандай бўлди. Кўзларида ёш ҳалқаланди.¹

Мен ўзим учун асло кутилмаган, худди тушда кўраётгандай бу ҳаяжонли ҳолатни дарвозадан киравериш йўлак бўйидаги ёғоч скамейкада ўтирганча кузатардим. Устоз Қуддус Муҳаммадий ҳам калому соз мулкининг беназир соҳиблари бўлмиш бу икки Инсонга қараб, сеҳрланиб қолгандай, кўзларини пирпиратиб турар, гўё бутун борлиқни унутган эди.

Ниҳоят кўшиқ тугади.

Беихтиёр кўзим нарироқда ўтирган жуссаси пишиқ, ўрта яшар зиёлинамо аёлга тушди. Шубҳасиз, у хонадон бекаси — Ойбек аканинг рафиқаси эди. Аёл ўрнидан аста туриб, оппоқ дастурхон ёзуғлиқ столга яқинлашди. Эҳтиром аломати билан кўлини кўксига кўйиб, ҳофизга қуллуқ дегандай бўлди, чойнакдан чой кўйиб узатди.

— Раҳмат, Зарифахон!

— Сизга минг раҳмат, Ойбек кўнглини тоғдай кўтардингиз.

Юнус ака кўлидаги чолгу асбобини авайлаб қалами матодан тикилган гилофга жойларкан:

— Абдуллажоннинг дуторини бир синовдан ўтказдик-да! — деб бош қимирлатиб кўйди.

— Яхши, яхши дутор! — деди Ойбек ака ҳофиз сўзини маъқуллагандай.

¹ — О т а м , — дея ҳикоя қилади машҳур ҳофиз Ҳасан Ражабий, — Ойбек домла ҳузурларида бир неча марта бўлиб, “Қаро кўзум”ни ижро этиб берганларида у киши худди кўллари дуога очгандай кўшиқни қаттиқ ҳаяжон билан тинглар, баъзан беихтиёр ўринларидан туриб, нидоли овоз чиқариб юборар, кўзларида ёш милтилларди, мен бунинг гувоҳи бўлганман.

Юнус ака ўрта бармоғини бигиз қилиб, қўлида ушлаб турган дуторга қаратди:

— Ана, “яхши” деб баҳоланди. Менга шуниси керак эди! Энди “буюрт-мачи” қўшнимга бунни юз-хотирсиз топширсам бўлади!

Худди шу пайт Ойбек аканинг нигоҳи даврага яқинлашишга журъат этмай турган Қуддус акага тушиб, юзларида қулги пайдо бўлди.

— Ие-ие, Қуддусвой, — дея ўринларидан туриб, бизни қарши олди.

Салом-аликдан сўнг опахон Қуддус акага алоҳида мулозимат қилди:

— Онангиз — кампир соғ-саломатмилар? Келинпошша Ёдгорой яхши юриб-диларми, болалар ичида ўралашиб!

Юнус ака оҳиста лутф қилди:

— Қизиқсиз-а, Зарифахон, болалар шоирининг хотини бўлгандан кейин ўралашади-да!

Ойбек ака яйраб қулиб қўйди-да, Қуддус акага ўгирилиб деди:

— Нешта, нешта?!

— Қўчқорвой, Тоживой, Тинчлик...

Устоз адашиб кетмаса эди, деб, хавотирда эдим, хайрият бармоқларини бирма-бир букиб, ҳамма ўгил-қизларини номма-ном айтиб чиқди.

Бир марта радиочиларга интервью бераман, деб адашиб кетганди-да! Ўшанда болалар учун эшиттиришлар таҳририяти “Шоир уйдан репортаж” деган махсус дастур тайёрлашга киришган, биз икки-уч шоғирдлар ҳам устознинг уйига таклиф этилгандик.

Ўртага қўйилган ёғоч каравотда ўтирибмиз. Қуддус ака шеър ўқимокда. Ташқарида ичи турли аппаратларга тўла, икки ёнбошига “Радио” деб ёзилган машина турибди. Ундан икки уч микрофонли узун сим ҳовлига тортиб кирилган бўлиб, бошловчи қиз ўзи кўриб турган шоир истиқомат қилувчи хонадон манзарасини узоқ таърифлади, меҳмон бўлиб ўтирган биз шоғирдларни ҳам таништириб ўтди. Сўнг шоирга яқинроқ келиб:

— Қуддус ака, Сиз чинданам болалар шоирисиз. Болаларни яхши кўрасиз. Бунни болаларингиз кўплигидан ҳам билса бўлади. Уларни таништирсангиз, — деди.

Қуддус ака стол устидаги ўзларига яқинроқ қилиб қўйилган микрофонга қараб бир томоқ қириб олди-да:

— Ҳа, фарзандларим кўп, мана, шоғирдларим билан ёнма-ён ўтиришибди, — деб жимиб қолди.

— Фарзандларингизни ҳурматли тингловчиларга таништирсангиз.

— Таништираман. Мана, Қўчқорвой, Тоживой қаптарни яхши кўради, — деб ўгил-қизлари номини айтиб туриб, олтинчисига келганда “Отинг нимаиди, ўғлим?” деб қолса бўладими!..

Шундан кейин бошловчи қулиб юборган, микрофонни ўчирганди...

Бир неча йил аввал бўлиб ўтган бу воқеа Зарифа опа қулогига ҳам чалинган шекилли:

— Қойил, бу сафар адашмадингиз, — деб қўйди.

Юнус ака ёнида ўтирган Қуддус акани саволга тутди:

— Жужуқлар оламида нима гап?

— Уларга атаб шеърлар ёзиб турибмиз, Юнус ака.

Ойбек домла Қуддус аканинг елкасига қўлини қўйиб, гуруннга қўшимча қилди:

— Ҳа, яхши ёзади. Абдулла Қаҳҳор “Қуддусвойнинг кўзига қозондаги қовузоқ ҳам болаларнинг қалпоғи бўлиб кўринади” деб бекорга айтмаган.

Ойбек ака бу сўзларни қийналиб, бўлиб-бўлиб, лекин қандайдир ҳаяжон, энтикиш билан айтди.

Худди шу пайт кўча эшик олдига гувиллаб машина келиб тўхтади, сўнг сигнал овози эшитилди.

Юнус ака:

— Ана, машинага ёғ қуйиб, бизнинг Ҳасанбой қайтди. Энди менга рухсат, — дея филофланган дуторни қўлга олиб, ўрнидан турди.

Зарифа опа нарироқдаги шинамгина қилиб қурилган ошхонадан чиқиб келаркан:

— Овқат тайёр бўляпти. Мен ҳали дастурхон ҳам тузатганим йўқ-ку! — деди.

— Бошқа вақт алоҳида келаман. Йўл-йўлакай бирров киргандим. Абдулла Қаҳҳор кутяпти, икки соатда етиб бораман, деганман. Биласизлар, у жуда пунктуал одам. Дарвоқе, дачасида экан, телефон қилиб: “Дуторингиз битди. Энди бу омонатни ўз қўлингизга топшираман” десам, “Ушлаб туриши биздан, чалиши сиздан бўладиган ўша асбобнинг баҳоси неча сўм?” деди. “Юз сўм атрофида” дедим. Кейин “Уста Усмон биланми?” дейди-я! — у киши қўлидаги соатига бир кўз ташлаб олди. — Ана, вақт ўтиб кетибди. Тезроқ борай, — деди-да, кўча эшик томон юрди.

Ташқарига чиқиб Юнус акани кузатиб қўйдик.

Ойбек аканинг айтиб беришича, ҳофиз қўлидаги дуторнинг ўзига яраша тарихи бор экан. Абдулла Қаҳҳор билан Юнус Ражабий шаҳардаги ҳовлида қўшни туришади. Улар бир-бирларини жуда ҳурмат қилишади. Ҳофиз Абдулла Қаҳҳорникига ҳар қадам ранжида қилганида, шубҳасиз, бир-иккита қўшиқ айтишга тўғри келади. Бироқ ҳар қандай қўшиқни чолғусиз қиёмига етказиб, айтиб бўлмайди. Дутор қўлтиқлаб чиқавериш жонига теккан Юнус Ражабий бир куни шундай дейди: “Ҳар бир ўзбекнинг уйи тўрида битта чолғу асбоби осиглиқ туриши керак-да!” “Ўша оби-тобида чалинадиган асбобдан топиб беринг, пулини тўлай,” — дейди Абдулла Қаҳҳор. “Сизбоп зўрини уста Усмон ясайди. Эртагаёқ у кишига буюртма бераман,” — деб ваъда қилади Юнус ака... Ниҳоят, ярим йиллар ичида қойилмақом дутор тайёр бўлиб, бугун эрталаб қўлга теккани экан...

7. БОҒ ВА БОҒБОН

“Дача”, яъни Ойбек аканинг дала-ҳовлиси ўн сотихлар атрофида бўлиб, киравериш узун ялангликнинг бор бўйича эгаллаган ишком қалин ток сурхлари билан қўмилиб ётар, бир хилдаги ним пушти узум бошлари мўл-кўл, бироқ уларнинг аксарига “кул тушган”, ачиб, касалланганди. Ишком орқасидаги бор майдонни олмазор боғ эгаллаган, ҳосилининг кўплигидан дарахт шохлари ерга қадар эгилиб тушган, айримлари синиб ётарди.

Бу манзара беихтиёр кўз олдимда доим белбоғида қинли пичоқ билан тоққайчи олиб юришни канда қилмайдиган, қаерга борса дарахтнинг тарвақайлаб, шох боғлаб кетган ортиқча навалари борки, тарашлаб “қаддини расо қилиб” юрадиган, колхозда боғбон бўлиб ишловчи Ҳусанбой акамни гавдалантириб юборди. Қариндошларимиз орасида “дарахтларинг Мажнун бўлиб кетибди, кўпдан буён бу томонларга Ҳусанбой ораламаган шекилли”, деган гап юрар, қўни-қўшнилар эса ҳовлиларидаги мевали дарахтлар кам ҳосиллигини акамнинг қайчиси тегмаганлигидан деб билишарди. Мен кўп қузатганман: у киши “патак” бўлиб кетган шохларни аёвсиз кесар, энди бу йилги ҳосилни келаси йил бир қилиб оласизлар, деб қўярди.

Ток сурхларига қараб қўяётганимдан нимадир англаган Ойбек ака:

— Яхшимас, яхшимас, — деб қўйди.

Зарифа опа катта елим идиш олиб келиб, қўлимга тутаркан, узум бошларига ишора қилиб:

— Сиз ёшсиз, болам, узумларнинг касал тегмаганларидан танлаб узинг, — деди.

Ишкомнинг кунгайроқ жойидаги ҳосил бошларидан танлаб уздим. Нарироқдаги водопровод сувида чайдим.

Ойбек ака нимпушти бўлиб етилган узумдан бир гужумни қўлига олиб, бизга қарата деди:

— Яхши, яхши, — кейин ишком томонни кўрсатиб, — боғбон йўқ, қараш

керак! — у киши ҳар бир сўзни тутилиб талаффуз этар, шунинг учунми, жумлаларни қисқа гапиришга ҳаракат қиларди.

Шу он мен пайтдан фойдаланиб, хаёлимдан кечаётган гапни айтишга журъат этдим:

— Узумнинг ортиқча сурхлари жуда кўпайиб кетибди. Кун нури тушмай ҳосилни “шира” босган. Яхшилаб бир хомток қилиш керак!

Гапга Зарифа опа аралашди:

— Шу ишларни қиладиган битта мутахассис — боғбон керак-да!

Мен ҳозиржавоблик билан:

— Ундай одам бор. Чақиртирамиз. Намангандан, — дедим.

Ойбек ака менинг гапимни тасдиқлаган маънода:— Водий... Яхши, яхши! — деди.

Эртасигаёқ Ҳусанбой акамга телефон қилдим.

— Бу йил куз чўзилади. Токларни ноябр охирларида кесса ҳам бўлади. Бир кунни мўлжаллаб бориб қоламан, — деган жавоб келди.

Боғ иши деса акамнинг эринмасдан Хитойга боришга тайёрлигини яхши билардим. Айниқса, Ойбек аканинг номини эшитгач, жуда хурсанд бўлиб кетди.

Шу ўринда бундан ўн йилча бурун рўй берган бир воқеани эслатиб ўтишга тўғри келади. Акам боғбонлик касбининг ҳақиқий фидойиси эди. Саксон уч ёшида шунинг “қурбони” бўлган... Велосипедини минволиб, шаҳар марказидан четроқ маҳалла кўчалари бўйлаб кетаётиб, бир ҳовлидаги ток сўрисига ва “патак” бўлиб ётган узум шохларига кўзи тушиб қолади. Тўхтаб, дарвозани қоқади.

Эшикни очган ёшгина йигитча салом-аликдан сўнг “опоқдада”ни ичкарига тақлиф этади. Ялангликдаги супага дастурхон ёзади.

Шу орада хонадон соҳиби ҳам келиб қолади.

— Ўғлим, — дейди акам томдан ошириб “осмонўпар” қилиб қурилган сўритокка қараб, — бунга ҳўп ҳафсала қипсиз. Лекин жониворнинг ҳосилига жавр бўпти-да! Кун тафти билан шабода керак!

— Шундайку-я, хомток қилайлик десак, шоти — “эшагимиз” калталиқ қилиб турибди, — дейди уй эгаси.

— Бунинг йўли осон — тўрт оёғига ёғоч боғлаймиз-да!..

Ўн қулочча баландликдаги сўритокка мўлжаллаб ясалган “эшак” оёқларидан бири кашакланган жойидан чиқиб кетиб, Ҳусанбой акам юзтубан ерга кулаб тушади. Шифохонада уч кун ётиб, вафот этади... Синган суякларининг огригидан у қанчалик азоб чекаётган бўлмасин, ўша ишқомли ҳовли эгаси ҳол-аҳвол сўраб касалхона палатасига кириб келганида уни жилмайиб кутиб олганини ва “мени кўяверинг, ёшни ҳам армонсиз яшаб кўйгандик. Токингизнинг навалари бақувват — серҳосил, нави ҳам яхши, хомток қилдириб кўйинг!” деганини ўз қулоғим билан эшитганман...

Кузнинг ўрталарига бориб биринчи қиров тушди. Токлар барги лов-лов ёнаётган тандирдаги олов мисол алвон тусга қирди. Худди ўша кунлар Ҳусанбой акам поездда Тошкентга етиб келди. “Ётоқ”дан нари тўғри “дача”га чиқдик.

Акам бемалолроқ ишлаши учун энг аввало ёғоч тахтадан пишиққина қилиб “эшак” — сўри ясади. Унга чиқиб олиб, ўтқазилгандан бери қайчи кўрмаган ток сурхларини бир четдан қиртишлай кетди. Худди сочини елкасига тушириб ўстирган шаҳарлик “стиляга” қишлоқ сартароши кўлига тушиб қолгандай...

Кечга яқин ишдан қайтган Зарифа опа доим ним қоронгиликка чўкиб ётадиган яланглик юзи кеч кузнинг офтоб селига бурканиб ётганига, тепада қизларнинг қирқ кокил сочидай қилиб тараб кўйилган ток наваларига кўзи тушиб қувониб кетди.

Беихтиёр:

— Танимай қолдим-ку! Бу ўзимизнинг ўша дала-ҳовлими! Э, барака топинглар, — деб юборди.

Ойбек ака опани қарши оларкан:

— Яхши, яхши, — дея бир акамга, бир ишком томонга қўллари билан ишора қилди.

Акам кечки дастурхонга фотиҳа ўқилгач, соат тўққизда жўнайидиган поездда қайтиб кетиши кераклигини айтиб, хонадон эгаларидан рухсат сўради.

Ойбек домла миннатдорчилик билдириб акамга пул бермоқчи бўлганди, у киши олмади.

Шунда Зарифа опа:

— Ойбек қўлини қайтарманг, хафа бўлади, — деганларидан сўнг акам битта беш сўмликни олиб:

— Мана шу табаррук пулни эсдалик қилиб доим ёнимда сақлаб юраман, — деди-да, Ойбек ака қўлини сиқиб хайрлашди.

Акам перронда вагонга чиқаркан, ёнидан чарм гилофли янги тоққайчи олиб, қўлимга тутди:

— Манави доим сумкангнинг бир четида юрсин. Домланинг боғларидаги дов-дарахтларига қараб тур. Олмалар анча тарвақайлаб кетибди. У кишининг дуосини ол!

Шундай қилиб, шаҳардан четроқда жойлашган буюк адибнинг дала-боғидан ҳар ҳафта хабар олиб турадиган “боғбон” бўлиб қолдим.

Бу ерга кўп таниқли ижодкор, адабиётшунос олимлар келиб турар, Ойбек акани толиқтириб қўймаслик ёки қимматли вақтларини олмаслик учунми, гурунглари қисқа бўларди. Шу билан бирга, домланинг савлати босса керак, келганларнинг кўпи ниҳоятда сипо тортиб ўтирар, улар деярли овозларини қаттиқроқ чиқаришга ҳам журъат этолмаётгандай туюларди менга.

Лекин баъзида сирли бидонда сут кўтариб, дарвозадан тўғри кириб келганича Ойбек аканинг рўпарасига ўтириб оладиган Маматчол ўзини жуда эркин тутар, шундан кейин ярим соатлар чамаси дала-ҳовли гулдураб турарди. Қария қулоғи огирроқ бўлганиданми, шангилаган овози билан раис томорқа бермаётгани, қўшнисининг “ҳаром ўлгур” сигири савзи эккан эгатларни пайҳонлаб кетганигача қолдирмай арз-дод қилар, охири “сал вақтингизни олиб қўйдим-а, энди узр, сиз катта одам...” дея қўлини кўксига қўйганича таъзим қилиб чиқиб кетар, Ойбек ака унинг орқасидан чехраси ёришиб қараб қоларди.

Комил Яшинни биринчи бор кўрганимда ўз кўзларимга ишонмаганман. Жуда хокисор, содда одамларга хос сиполик билан эшиқдан кириб, Ойбек акадан ҳол-аҳвол сўраб, бир пиёла чой ичар, турли нашриётларда янги босилиб чиққан китоблардан ташлаб кетарди.

Зарифа опанинг шу кишига муқояса қилиб айтган гапи ҳамон эсимда: “Маматсўтчининг бир кунлик шовқини Яшин домла учун бир умрга етиб орғиди”.

Бу ўхшатишни эшитиб, Ойбек ака қотиб-қотиб кулганди.

8. МАМАТЧОЛ

Бир кун келсам “дача” дарвозасига тақалгудай кўндаланг бўлиб ён-верида хас-хашақлар осилиб ётган икки гилдиракли четан арава турибди. Унинг шотиси орасига қоринбоғ билан маҳкам танғиб боғлаб қўйилган қаримсоқ эшак ҳорғинликданми, қулоқларини шалпайтириб, калласини ерга қадар эгиб олган, бўйни, жағи аралаш солинган юганнинг қайиш нўхтаси ўртадаги дарвоза қаноти қабзасига омонат боғлаб қўйилганди. Унг томондаги алоҳида эшикчадан бир амаллаб ичкарига кириб олдим-у, ошхона рўясиди Ойбек ака билан ўтирган Маматчолга кўзим тушди. Бориб сўрашдим.

Зарифа опа “Маматсўтчи” деб атайдиган бу одамга шу пайтгача дурустроқ назар солмаган эканман: жуссаси ихчамгина, чўққисоқол, қарашлари ёш болалардай беғубор, юзларида нимтабассум балқиб турадиган манаман деган деҳқон, даланинг далли кишиси эди. Рассом Абдулҳақ Абдуллаевнинг машҳур “Яхшибой ота портрети”даги ёрқин тароват мана шу одамда мужассамга ўхшаб

кўринди, менга. Ёқавайрон оқ яктаги, эскигина тўрт қалампир гулли дўппи-сини бир томонга қийшайтириб қийиб, чап қулоғига бир тутам райҳон шохчасини қистириб олгани ҳам ўзига ярашиб турарди.

У кафтига солинган носвойни ярим очилган оғзи томон яқинлаштирганди, ток сўрасида осиглиқ турган симқафасдаги какликлар кетма-кет сайраб қолди.

Маматчол носни ҳам унутди. Кафти даҳанига яқинлашган жойда қотди. Кўзлари катта-катта очилди. Мош-гурунч калта қошларини чимириб, бошини сайроқи какликлар томон ўтирди. Гўё чолнинг бутун вужуди қулоққа айланган-у, сеҳрли куйдан завқ олаётгандай эди.

Бир пайт у тилини ликиллатиб, қийқириб юборди:

— Оҳ-оҳ, оҳ-оҳ! Булбул бўп кетларинг-е! Модасини чақиряпти, модасини!

Ойбек ака ҳам суҳбатдошининг қутилмаган бу шавқли хатти-ҳаракатдан руҳлангандай тасдиқ маъносини:

— Ҳа, ҳа! — дея унинг шодон юзларига қараб қўйди.

Бироқ Маматчолнинг ғайритабиийроқ оҳангда чиқувчи ингичка товуши какликлар шаштини қайтарди шекилли, улар бирдан сайрашдан тўхтади.

Қария чала қолган гапининг давомини бошлади. Энди унинг сўзлари чучуқроқ эшитилар, бу тили остига ташлаб олган бир кап носвойнинг таъсири эди.

— С-шу десайгиз, сиз жуда катта одам, ҳукуматдан тотиб ҳамма бияди. Қимматти вақтийиз омай деман-у, бўмайди-да! Буни келинга атсамам бўлайди-ю, у киши ишли одом... Майли, сизга айтақолай — говмуш ўли-иб қо-оди!

Ойбек аканинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Қачон?

— Кеча. Энди сут йўқ. Шунини учун қуруқ келдим.

— Қандай қилиб ўлди? Нега?

Чол бошини сарак-сарак қилди:

— Э, қўшни, сиз сўяманг, мен атмай! — у оғзидаги носвойни бир четга тупуриб, елкасига ташлаб олган лунгида лаб-лунжларини артди, — бир пақирни қулоғидан қилиб сут берарди, жонивор! Ҳали ёш, бақувват эди. Бир ойлик боласи қолди. Агар шундай бўлишини билганимизда оғилга опкириб, маҳкам қип боғлаб қўярдик. Чол-кампир гафлатда қолдик... Ҳа, қандай қип ўлганини сўраяпсиз-а! Мен сизга бир бошдан айтсам, анаву катта даҳанага сув келадиган Заҳарикнинг юқорисида томорқамиз бор. Олдинги раис яхши одам эди. Қамишлар ўсиб ётадиган ботқоқликни қуришиб, экин-тикин экаверинг, деб бериб қўйганди. Ҳозир жа бошқача бўлиб кетган. Экинлар ҳосилга кира бошлаганда эчки, сугир кириб кетмасин деб мол-ҳол, кўрпа-тўшакни ўша ёққа олиб чиқиб кетамиз. Кичкина уйча ҳам тиклаб қўйганмиз, ўша ерда турамыз. Бу йил қовоқ билан мош-лўвия роса бўган. Хирмонни кўтарганда сизларга ҳам олиб келаман... Олдинги кун кечаси денг, говмушимиз арқони ечилганми, ёки қозикни ўзи суғурганми, калхўзнинг янги барралаб турган бедазорига кириб кетган. Кўзи очлик қилиб, хом бедани еяверган... Эрталаб даланинг қоқ ўртасида қорни шишиб, дўмбира бўлиб, аганаб ётган ҳолда кўриб қолдик. Кампирим яккаю ёлғиз ўғлимиздан “қора хат” келганда ҳам бундай дийдиёлаб йиғламаганди. Қўй, худонинг хоҳиши экан, олгандан кейин бериб ҳам қолар деб, аранг юпатдим. Бир амаллаб зовур этагидан хандақ кавлаб кўмдик, говмушни. Эҳ, говмушмисан, говмуш эди. Сут эмас, қаймоқ берарди.

Чол сўзларини диққат билан тинглаб ўтирган Ойбек ака унинг елкасига кўлини қўйиб, юпатган бўлди:

— Кампирга бориб айтинг, йиғламасин. Сугир топилади...

— Мен энди борай. Сиз ҳукуматнинг каттакон одомисиз. Анча вақтингизни олиб қўйдим! — у ўрнидан турмоқчи бўлганди, Ойбек ака бир пиёла чой қўйиб узатди-да, ҳозир, дегандай, ошхона ёнидаги уй томон кетди. Кўп ўтмай қоғозга ўроғлиқ нимадир кўтариб чиқди, чолга яқинроқ келиб, яктаги чўнтагига солиб қўйди.

— Ие-ие, нима қиялпсиз? — Маматчол сакраб ўрнидан туриб кетди ва бир кафти билан чўнтаги устидан пайпаслаб: — Бу нима? — деб сўради.

Ойбек ака сирли гап айтаётгандай оҳиста шипшиди:

— Говмуш сигир! Кампирга олиб беринг!

— Йўқ, йўқ, деҳқончилик яхши бўлган. Ўзимиз бир амаллаймиз, қарздан кўра...

Ойбек ака:

— Қарз? — деди-да, чолнинг юзларига бир лаҳза тикилиб қолди, сўнг “йўқ” деган маънода бошини қимирлатди, — Кампирга, кампирга, — деди.

Қария юзига фотиҳа тортиб, ўрндан кўзгалган чоқ қафасдаги какликлар яна сайрай бошлади. Чол ўша томон қизиқсиниб қаради ва Ойбек акага яқинроқ келиб деди:

— Беозор, бир-бирига вафоли жониворлар. Илгари менда ҳам бўларди. Ишқивозликка боқардим. Булар тоғдан-а? Ўша ёқдан тутиб келинганми?

— Йўқ, — бош чайқади Ойбек ака, — паркентлик дўстлардан, сизга ўхшаган қария бир отахондан совға.

— Сайраши зўр... — Маматчол ўзича яна бир нималардир дея дарвоза томон кетди.

9. ПАРКЕНТЛИК ДЎСТЛАР

Анча “қуруқ”, жазирамали келган саратон кунларининг бири эди. Сочини устарада шип-шийдам қилиб олдириб юрадиган, шунинг учунми афтангоридан кўра откалла бошидаги тўрт гулли дўпписи аниқроқ кўзга ташланиб турадиган Маҳкам ака деган ўрта яшар киши эрталабдан лоҳасланиб, қўлидаги рўмол билан елпиниб ўтирибди. У Ойбек аканинг ҳайдовчиси бўлиб, назаримда жуда қўпол, димоғдор одам эди. (Ахир, кимсан, Ойбекнинг шофери!)

Бир пайт шу одам мени чорлаб қолди:

— Ҳой, ука, жуда куйди-пишди йигит экансан. Ишингни тўхтат, кел, чойни бирга ичамиз.

Ошхона томондан Зарифа опанинг товуши эшитилди:

— Ҳа, келақолинг, овқатни сузаяпман.

Тушлик қиларканмиз, гурунг орасида опа:

— Ойбек кўп ишляпти. Толиқиб қолиши мумкин. Бироз чалғитиш учун қир-далали баҳаво жойларни айлантириб келиш керак! — дея Маҳкам акага ўтирилди.

Шофёр:

— Хўп бўлади, — деди-да, бироз таҳаммулли сўз айтди. — Қаерга борсак экан. Бўстонлиққами, Оҳангарон қирлари томонгами?..

— Лекин, — дея мен беихтиёр гапга аралашдим, — баҳаволикда Паркентга стадигани йўқ. Қир-адирлар орасидаги боғларни бир айланиб келгач, мириқиб ҳордиқ чиқарса бўладиган сарҳовузли оромгоҳ ҳам бор.

— Фақат одамларни ортиқча ташвишга қўймаслик керак, — деди Зарифа опа, сўнг таъкидлагандек қўшиб қўйди, — Ойбек бир ўзини деб бошқаларни ташвишга қўйишни хоҳламайди, дам олгандай ҳам бўлмайди.

— Ўша мен айтаётган жой тинч, гала-говурсиз катта боғ ичида!

— У томонларни кўп айланганмиз, яхши жойлар! — фикримга қўшилган бўлди Маҳкам ака ва таъкид оҳангида деди. — Демак, эртага эрталаб Паркент томонларга жўнаймиз. Ҳамроҳ қилиб, бу укамни ҳам олакетамиз...

Дарвоқе, Ойбек ака қафасдаги какликларга ишора қилиб, Маматсутчига “дўстлардан” деб қўйганида, шубҳасиз, содда ва танги боғ қоровули Раҳматбувани, паркентлик шифокор Бўрибою унинг қадрдон дўсти афандинамо Шоюнус “тақачи”ни назарда тутганди. Чинданам улар қайсидир фазилатлари билан қисқагина мулоқот асносида зийрак адиб кўнглига яқин бўлиб қолгандилар. Яна Ойбек домла “дўстлар” деганда “Китобга арзирли раис Эгамберди”, “агитатсия-пропаганда” ишларининг фидойи дастёри Маъмур акаларни, туякаш Айтбой оғаларни ҳам назарда тутган бўлиши мумкин.

Буларнинг барчаси менинг эски қадрдонларим. Ҳар бири билан танишувнинг қизиқарли ўз тарихи бор...

Мана, ниҳоят, эрталабдан Паркент сафарига отланиб, йўлга тушдик.

— Бу томоннинг йигитига ўхшамайсан, ука! Паркентликларнинг аксарияти Бўстонликдаги хумсонликларга ўхшаб сарғишдан келган бўлади. Буни Искандар Зулқарнайнга боғловчилар ҳам йўқ эмас! — Шофёрнинг бу сўзлари мен учун қутилмаган янгилик эди.

Унга қараб:

— Буни сиздан биринчи эшитишим, — дедим-да, беихтиёр кўз ўнгимда ранги рўйидан тортиб, патила-патила сочларидан тортиб ўсиқ қалин қошларигача сарғишдан келган истараси иссиқ Бўрибой, сўнг ҳаяжонланиб гапирганда юзлари таранглашиб, қизғиш тортиб кетадиган Шоюнус акалар гавдаланди. Ҳатто чехраси доим “бўгриқиб” турадиган Эгамберди раис ҳам...

Орқадан хаёлга чўмиб, жимгина келаётган Ойбек аканинг шодон овози эшитилди:

— Ҳа, ҳа, Маҳкам кўп нарсани билади!

— Ойбек ака, — дарров у кишининг гапига қўшимча қилди шофёримиз, — бу укам ҳам анойилардан эмасга ўхшайди. Паркентни биздан яхшироқ билади-ёв...

Аслида Маҳкам ака икковимиз Зарифа опа тайинлаганидек гап-гаштак билан Ойбек акани бироз “чалғитиб” кўнглини ёзиш пайида сафарга отлангандик. Шундан фойдаланиб ҳозир биз мўлжални олиб кетаётган томонларга илк бор қачон келганим-у, у ердан орттирган таниш-билишлар ҳақида мухтасаргина қилиб гапирга бошладим.

БҮРИБОЙ ДҲХТИР

Бўрибой — тиббиёт олийгоҳига кириш илинжида бўлган бу йигит билан катта шаҳарда кеча бошлаган мусофиротнинг дастлабки кунлари танишиб қолганман. Тошкентнинг Қоратош даҳасидаги ёлғиз кекса онахонникида ижарада туриб, кириш имтиҳонларига бирга тайёргарлик кўрганмиз.

Талабалик “унвони”ни Паркентда, Бўрибойларникида нишонладик. Ўшанда бу маскан кўзимга худди адабиёт дарсликларига тасвири босилган Навоий бобомиз таваллуд топган юрт — Ҳирот шаҳрининг айнан ўзига ўхшаб кўринган.

“Қишлоқ” (бу сўзимдан ошнам бироз ранжигандай бўлиб, Бобур Мирзо ўз даврида Паркентни “шаҳар” деб атаганини таъкидлаб, менга танбеҳ берганди) нинг кунчиқар томони баланд кўрғон деворига ўхшаш тепалик ўраган бўлиб, унинг этакларида шаҳар ястаниб ётибди.

Бўрибой, ҳовлимиздаги баланд айвондан туриб қарасангиз, худди Ҳиротни кўргандай бўласиз, дерди. Гапида жон бор экан.

Биринчи сафарим чоғидаёқ Паркент ва унинг хушчақчақ кишилари билан танишиб, анча-мунча дўстлар орттирдим.

Ошнам шифокорлик дипломини олгач, шу ердаги марказий касалхонада ишлай бошлади.

Паркент ўзи дўппидаккина бўлиб кўрингани билан атрофини ўраган тоғ-тошлар орасида ўнлаб катта-кичик қишлоқ-овуллар яшириниб ётади. Байрам, дам олиш кунлари ҳар томондан одамлар чумолидай ёпирилиб келади, бу ерга! Ҳаммаёқ гавжум, гала-говур бўлиб кетади.

Бўрибой азалдан қувноқ, лутфу карам билан “гапни қаймоққа қориб” (Шоюнуснинг ибораси) гапирадиган, шунингдек, ўз касбининг фидойиси эди. Тез орада мухлислари, ихлосмандлари кўпайди. Яқин атроф, тоғлар ичкарасида “Кўли энгил дўхтир” бўлиб танилди.

Бўрибойнинг ўзи ҳам бирон одам хаста бўлиб ётгани дарагини эшитса, қор-ёмғир демай, яёв ёки от-уловда дори-дармон жомадончасини кўтариб унинг хузурига етиб борар, илҳақ нигоҳларни қувончга тўлдириб, дардга малҳам

бўларди. Ўзим кўп марта уловим (“Ява” русумли мотоциклим бўларди)га мингаштириб қир-адирлар оша Санганагу Кумушкон, Заркенту Намданак томонларга “тез ёрдам” кўрсатишга олиб борганман. Бундай пайтлар латифанамо хангомалар ҳам бўлиб турарди: бир куни Кумушкон тоғлари ичкарисидаги ўн-ўн беш ўтовдан иборат овулга келганимизда ёши бир жойга бориб қолган отахон бемор ётган кампири қолиб “дохтур болам, дорингни анаву ёшроқ женгенга ишир” деб туриб олгани, дуркун “женге” чолнинг иккинчи хотини бўлганлигини оғайним билан тез-тез эслашиб турамиз.

ЭГАМБЕРДИ ОҚСОҚОЛ

Бўрибойлар хонадони жойлашган тепаликка қараб ҳар куни эрта тонгда баргранг “Газик” бигиллаганича овоз чиқариб кўтарилиб келади-да, идора рўясидаги ялангликда тўхтайди. Машинанинг орқа эшиги очилиб, бақбақалари аралаш икки юзида даканг хўроз тожидай қон кўпчиб турадиган эллик ёшлар чамасидаги киши эринчоқлик билан хиром этикли оёқларини осилтириб ерга тушади. Кўпчилик негадир “оқсоқол” деб ҳам атайди.

“Оқсоқол” дастлаб учрашган одамда ҳафсаласиз, боқибегамроқ киши сифатида таассурот қолдириши турган гап. Мен биринчи кўрганимда шундай хаёлга борганман.

Бироқ раис билан яқинроқ мулоқотда бўлиб, гурунгини олсангиз, ишнинг кўзини биладиган мулоҳазали одам эканлигига амин бўласиз.

Бўрибой оғайним: “Эгамберди ака кўмирга ўхшаб “сингиб” ёнадиган раҳбар, уни сал кўзгаб кўйсангиз, ичидан лахча чўғи чиқади” деб бежиз айтмасди.

Бу гапда жон бор: Паркентга киравериш катта асфальт йўлнинг икки томонига қаторасига экилган баланд дарахтларга “қайроқи” ток сурхлари чирмаштириб юборилган. Шохма-шоҳ осилиб ётган узум бошлари ўтган-кетган одамни лол қолдиради. Айниқса, куз офтобиде қирмизи ранг олиб, то биринчи қор тушгунча ҳам товланиб туришининг ўзи бир мўъжиза! Қолаверса, Паркент узуми билан Паркент-да!

Ёки бутун мамлакатда қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш сиёсати авж олдирилаётган, техникага қарши айрим “эскилик тарафдорлари” бўлган раҳбарлар “консерватор” тамғаси билан оқ калтак-қора калтак қилинаётган бир пайтда Паркент кўчаларидан бўйнига осилган кўнғироқчаларни жаранглайиб туялар карвонининг ўтиши замон талабига мулоқ зид бир ҳол! Сиёсий жиҳатдан “феодализм даври”ни кўмсашдан бошқа нарса эмас. Бироқ Эгамберди раис “йўлини топиб” шунга эришган. Албатта, осонлик билан эмас!

АЛОМАТ ШОЮНУС

Бозор томон яқинлашиб келаётган карвон кўнғироқчаларининг овози темирчи уста Шоматнинг ажиб феъл-атворли, танти ўгли Шуюнус қулогига чалиниши билан у қўлидаги босқонни бир четга қўяди, узун илгакли симда осиглиқ турган чит рўмолни олиб, шоша-пиша бўйин аралаш пешонасидаги реза терни артади. Сўнг “озгина дам олайлик, ада” дейди-да, ярим белча пастда жойлашган устахонадан бир сакраб, тинимсиз одамлар ўтиб турган йўлак беткайига ўзини отади. Мисгар оғайниси билан ишқивозликка ўн икки туяга етадиган қилиб ясаб берган кўнғироқчалар садосига маҳлиё бўлиб, қараб қолади.

Ниҳоят, ҳорғин, қари хачири устида мудраётгандай қилт этмай келаётган карвонбоши — Айтбой оғага тегажоглик қилади:

— Ҳей, оқсоқол! Тоғдаги ўроқчиларингиз туяларга сомонни эплаб босишолмабди... Мен саранжомлаб ҳар бирига ўттиз қанордан юклаган бўлардим.

Чол “жияклари” қизаринқираган кичкина кўзларини пирпиратиб:

— Сенга тенг кеб бўлами! Ҳеч ким қилмаган жумушдари қиб журасан-ғўй! — дейди-да, эшагини тезроқ юришга ундайди.

“Кап-катта, бола-чақали” Шоюнус эса, отаси “Ҳо-ов, анқов!” деб чақирмагунча туялар карвони ортидан кўз узмай қараб тураверади.

Содда, очиққўнгил, юз-кўзларидан доим кулгу ёғилиб турувчи, онаси фақат одамларга хурсандчилик улашиб юриш учун туққандай полвонкелбат, шу билан бирга бироз “девонавор” роқ бу йигитни Паркентда кўпчилик яхши билади. Ёши Бўрибойдан бироз “улуғроқ” бўлса-да, унинг синфдош оғайниси. Шубҳасиз, оғайнимнинг оғайниси бўлгач, менга ҳам яқинлиги бор.

Чинданам Айтбой оға айтганидек, “ҳеч ким қилмаган ишларни қилиб юриш” бобида Шоюнусга тенг келадиган бу яқин атрофда топилмаса керак: бир куни оқшом пайт Паркент бош кўчасининг, ўзи ҳам биттагина холос, у томони-ю бу томонини эгаллаб, ҳатто ён-вердаги дарахтлар шохини тортқилаб маккажўхори поялари босилган улкан бир нарса силжиб кела бошлади. Уни на машина, на аравалигини билиб бўларди, худди баҳайбат гарам ўзича ҳаракат қилаётгандай эди... Йўловчилар тумтарақай бўлган, рўпара келиб қолганлар машина-уловини ён йўлакларга бурган, хуллас, ярим ўткинчи сарсон, ярим ўткинчи ҳайрон эди.

Кўча қойдаси бузилган ҳар бир жойда ҳозир-у нозир Эргаш милиса ҳарчанд хуштагини чуруллатиб чалмасин, гарам силжишда давом этарди. Ниҳоят... йўлнинг бурилиш жойига келганда тўхтади. Бир-бирига “кашак” қилиб ортилган бўлиқ макка поялари орасидан дўриллаган овоз эшитилди:

— Эргаш, ўнг томонга қараб қўй, машина йўқми? Ҳовлига етиб олай!

Бу Шоюнус эди.

Шундан кейин унинг кажавали “Урал” мотоциклига бир машина юк ортгани овоза бўлганди.

Ҳатто бир марта Эгамберди раис “енгил-елпи” юкли туяларни кўриб, Айтбой оғага:

— Битта туянинг мотоциклчалик ҳам кучи йўқми? — дея танбеҳ берган дейишади.

Айниқса Шоюнус моҳир тақачилиги билан атрофдаги қишлоқ-овулларда номи машҳур.

“Эшакдай шартаки ҳайвон зотини “дор”га боғлаб ўтирмасдан, отни эса ёлғиз ўзи (одатда уни тақалаётганда ёрдамчи орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туради) тақалаб ташлайверадиган устаси фаранг” деб таъриф беради кўпчилик мижозлар.

Албатта бу ҳамду саноларда муболага йўқ эмас. Бироқ Шоюнус уч йил ичида (отаси бу хунарни энди сен давом эттир дея оқ фотиҳа бергандан кейин) тақа қоқишнинг “пири” бўлиб кетгани рост.

“Менинг йўригим бошқаларникидан осон: овора бўлиб “темир улов” баллонини ечиб, ямаб, ел бериб” ўтирмайман, михлаб қўяқоламан, холос” деб ҳазил гап қилиб юради.

АЙТБОЙ ОҒА

Қаторлашган туялар карвони қиялама йўлдан юқорига ўрлаб, тепаликдаги идора олдиға яқинлашиб келган сари кўнғироқлар овози яқин-атрофда қаттиқроқ акс-садо бера бошлайди, Паркентни тўлдириб, эски замоннинг файтонлари ўтаётгандай бўлади.

Бундан қулоқлари динг бола-бақралар югур-югур қилиб қолишади. Кўчаға ўзларини уриб, дарвозалар остонасига симёғочдаги қалдирғочдай тизилиб, ўтириб олишади. Туялар яқинлашишини кутишади. Хўп қизиқ томоша-да, худди кинодагидай!

Жуссаси ихчамгина, шунга яраша кафтдай юзу чўзинчоқ даҳани остини бир тутамгина сийрак соқол қоплаган, милтиллаган кўзлари зеҳн солиб қараган кишиға қарчигайдек ўткир боқувчи, айни пайтда овози ҳам шаштли Айтбой оға етовидаги карвон идора майдончасига етиб келгач, бир оз тин олади. Қария “йўл бошловчи” — умрини яшаб ҳорғин ва бепарволикка кўника бош-

лаган хачир уловининг тизгинини бир томонга тортади. Жонивор итоаткорона бошини қайириб, йўлга кўндаланг ҳолда туриб олади.

Қаторни бузмай тартиб билан келаётган карвон бўйлаб жонланиш сезилади. Шундан кейин туялар ниманингдир илинжида туртиниб-суртиниб олдинга интиладилар. Карвонбошидан бирон рўшнолик кутгандай кўпикли лаблари билан кавшаниб, бўйинларини осмонга чўзганча тек турадилар.

Қисқа муддатли шу норасмий “маросим” дан сўнг жониворлар бирдан узун бўйинларини пастга солинтиради. Қария эгар ёнбошидаги хуржун кўзидан эски чит рўмолни олиб, унинг тугунини бўшатади, биттадан бўлакланган “калла қанд” ола бошлайди. Туялар эпчиллик билан лабларини чўзиб, ўз улушларини илиб олгач, яна кавшанганча саф бўлиб, пастга эниб йўлни давом эттиради.

(Айтбой оға циркдаги ҳайвон ўргатувчиларнинг бундай йўригини қандоқ йўллар билан ўзлаштириб олганини ҳеч ким билмайди. Бироқ ҳар ойда туялар учун озуқа деб омборчидан қанд олиб туришига раис қарор чиқариб бергани кўпчиликка маълум. Лекин шу ҳам осонликча бўлмайди: Тошканбой хўп яхши йигит-у, “бошбух” лигига боради-да! “Туяларингиз қачон қандга тўяди?” деб, баъзан зам-зама қилиб қўяди.)

Карвон ярим чақиримча наридаги чорва учун қишки ем-хашак жамғариладиган саройга яқинлашиб келгач, унинг катта, сербар тахталардан ясалган икки қанотли дарвозаси ланг очилади. Туялар тўғри хас-хашак, пичанлар тоғ-тоғ бўлиб турган гарамлар рўпарасига келишади. Уларга қамчи ўқталиб, бақир-чақир қилишнинг ҳожати йўқ, карвонбошининг хиёлгина имоси билан ўзлари чўк тушадилар-да, яқинда сийлов тариқасида берилган ширинлик мазасини қайта тотаётгандай бепарвогина кавшаниб ётаверадилар.

Қисқа муддат ичида юклар тушириб олинади.

Карвон яна кўзғалади. Сўқмоқ йўллар оралаб тоғ этагидаги қир-адирларга, ўрим-ийгим авжа минган бугдойзорлар пайкали томон йўлга тушади.

Мана, бир неча йилки, икки-уч ойлик қиш тинимини демаса, карвон гимирлагани-гимирлаган. Фалладан кейин пичан мавсуми бошланади. Сўнг лойгарчиликдан машина-тракторлар юролмайдиган бўлиб қолган сўқмоқлар бўйлаб олис манзилгоҳлардаги чўпонларга керакли озиқ-овқат ва бошқа анжомларни етказиб бериш... Хуллас, туяларнинг ҳам, унинг сарбони Айтбой оғанинг ҳам тиними йўқ. Лекин қария бундан нолимайди. Ўз кўнглидаги ишни топиб олганидан хурсанд... Туяларнинг бир маромда қадам ташлашларига монанд улар бўйнидаги кўнгироқчалардан чиқаётган овозларга маст бўлиб, қари эшагига ўтирганича кетаверади. Бу унинг учун бироз оғир, машаққатли юмуш бўлса ҳам сурурли, ўтган ёшлик даврларини эслатиб юборади: уруш бошланган йили тенгдошлари қатори уни армияга олишмади — чап оёғини сал оқсоқлаб босарди. Туя қўшиладиган колхоздаги учта аравадан бирига бириктириб қўйишди. Тўрт йил мобайнида шу жонивор билан нимаики иш бўлса қилишди. Айниқса, галла ўрим пайти ўн беш чақиримча наридаги Янгибозорда жойлашган “Заготзерно”га бугдой ташишар, (э-ҳа, шунча масофага тоғ-тош оралаб ўйдим-чуқур сўқмоқлардан ҳар кеча-кундузда икки-уч марта бориб келишнинг ўзи бўладими!) икковлари ҳам чарчоқдан ҳолдан тойишар, баъзан Нортуя (уни эркалаб шундай деб чақирарди) почалари ости шишиб, оғзини кўпик босар, оёқларини кўтаролмай дармонсизликдан чўккалаб қолаётган пайтлари бўларди... “Айналайин Нортуям, озгина чидагин, мана, уруш ҳам охирлай деб қолди. Худонинг марҳамати кўп, ҳали ёруғ кунларга етишамиз. Бўйинтуруқдан шилиниб, яғир бўлиб кетган гарданларингни, ярачақа тошган ўркачларингни шифобахш дорилар билан ўзим даволайман, ундан кейин парваришингни жойига қўйиб, бир боқайки, ҳамманинг сенга ҳаваси келсин... Устинга сулув аёллар тиккан чиройли, жимжимадор сарпо ёпаман, бўйинларингга кумушдай ялтиловчи кўнгироқчалар осаман...” Қарангки, Айтбойнинг илтижолари ижобат бўлди: уруш тугаган кундан эътиборан Нортуяни аравага қўшмади. Асраб-авайлади. “Мол дўхтир” топиб келиб, яраларини даволаттирди. Яхши боқувга қўйиб, парваришлади. Шундан

кейин унга эт битиб, баданлари таранглашди. Ҳатто сайл олди бир мусобақада ўзидан ёшроқ туяларни ортида қолдириб, соврин олди. У қайтадан ёшараётгандай эди... Қўшни овулнинг сулув қизи Айнурани бўйнига кўнғироқлар осиб ясатилган Нортуюда “олиб қочгани”ни ҳамон ширин бир тушдай эслаб юради... Афсус, кейинчалик колхоз иккига бўлинди-ю, Нортую қўшни “Коммуна”дилар қўлига ўтиб кетди.

Кейин, кейин... машина, тракторлар кўпайиб, туяларга одам қарамай қўйди. Улар унутилган эски буюмлардай кераксиз бўлиб қолди, гўё...

Дарвоқе, неча марта колхоз катталари ҳозир миниб кетаётган мана шу уловини “хачирингиз қариб, шарти кетиб, парти қопти, уни қирга ташлаб келинг, сизга зўр саман йўрға берайлик” дейишди. Кўнмади. Гижинглатиб той минадиган даври қоптими! Шу “Нортой”имнинг ўзи яхши, карвон этови ҳадисини олган, деди. Қолаверса, Айтбой оға шунча йил хизматини қилиб келган беозор бир жонзотни энди қариб куч-қувватдан қола бошлагани учун яйдоқлаб, ҳувиллаган дала-даштга ҳайдаб юборишга қандай журъат этсин! Шу инсофданми? Қаҳратон қиш кунлари тоғлардан “у-ув” тортиб, тушиб келадиган қашқирю оч бўриларга тириклай ем бўлиш қандай даҳшат... Умуман, ҳалол меҳнат билан оғирингни енгил этиб келган нимаики жонзот бўлса, вақт ўтиб ундан воз кечиб юборишни ақл бовар қилмас инсофсизлик дея тушунади, қария.

Мана, туялар йил сайин камайиб бормоқда. Яйловларда, яқин-атроф овул кўчаларида кўринмай қолди ҳисоб.

Бу ҳолни фақат Эгамберди оқсоқол пайқади. Ҳушёр, мулоҳазали одам-да! Барака топсин.

У колхоз фаолларини йиғиб, мажлис ўтказди. Заҳматкаш, беозор ҳайвон бўлган туялар ҳақида айнан унинг юрагини ўртаб юрган гапларни айтди.

Сўзига якун ясаб:

— Нимага бирон дарахт ёки экин турини йўқ бўлиб кетиш хавфи тугилса, агроном-олимлар бонг уради-ю, биз шундоқ кўз олдимиздаги жониворлар тақдирига бефарқ қараб турамыз, — деди-да, Айтбой оғага қаради, — мана, бош чўпонимизнинг гапларига қараганда, бизда бор-йўғи ўн икки бош туя қолган холос. Буларнинг бари бир нечта машина ўрнини босиши мумкин. Оғанинг ўзи туя карвонини бошқариб, ўнта шофернинг юмушини бажараман, деб ўтирибди.

— Ҳа-я, туяларда нима айб! — раис сўзини маъқуллаган бўлди қария ва кўшиб қўйди, — болаларимиз туя нелигин билмай ўсмасин! —, Хуллас, ўша куни чорвачиликнинг кичик бир тармоғи сифатида туячиликка ҳам эътибор қаратиш ҳақидаги раис киритган таклифни ҳамма бир овоздан маъқуллади. Туяларга “карвонбоши”лик вазифаси Айтбой оғанинг розилиги билан унинг зиммасига юклатилди.

Мана энди ўн йилдан ошяптики туя карвонининг доврўғи кўп жойларга ёйилган.

Бундан хабар топган ҳар нарсадан кўз-қулоқ “Ўзбекфильм” киносчилари ҳам ашқол-дашқолларини машиналарга юклаб, Тошкентдан чиқиб келадиган, туялардан бир нечтасини танлаб олиб, қачонлардир навқирон йигит Айтбой орзу қилганидек заррин сарполар “кийдириб”, устига сербежам кўшкли тахтиравонлар ўрнатиб, кинога туширадиган одат чиқаришди.

Ҳатто бир марта ўшаларнинг бошлиғи “хизмат ҳақи” ўрнида ҳар туяга бир қопдан-ўн икки қоп оқ қанд келтириб, қандайдир харажатлар қоғозига қўл қўйдириб олган, ўшанда жониворлар бир йилча мазза қилишганди...

МАЪМУР АКА

Баъзан Бўрибойлар ҳовлисидан чиқаётиб, идора қаршисида Эгамберди акага рўпара келиб қолардик.

Раис аввал:

— Э, дўхтир, — деб Бўрибойдан ҳол-аҳвол сўрар, сўнг менинг қўлимни олиб, қалай, зерикиб қолмаяпсизми? Колхоз дала-боғларини бир айлантириб келай, — дерди.

Мен миннатдорчилик билдирдим.

Бир кунни “оқсоқол” аста юриб, қаршимга кела бошлади ва хурсанд кайфиятда гап қотди:

— Сизга қойил, қаламингиз ўткир экан. Азизахон довругини бутун республикага ёйиб юбордингиз. Аввал радиода тинглагандик. Мана, энди матбуотда ҳам чиқибди, — у қўлидаги газетани ёзиб кўрсатди-да, елкамга қўлини қўйиб, тасдиқ маъносида деди: — Жуда тўғри ёзгансиз, ҳақиқий, ҳаммага ўрнак, машғал жувон. Ёшлигида ҳам олов бўлган!

Мен раҳмат деб улгурмагандим, бир зумда қаердандир пайдо бўлиб қолган партком Маъмур ака раиснинг сўзларига қўшимча қилди:

— Ёзганингиз бизнинг агитация ва пропаганда ишларига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилди. Раисимиз тўғри айтдилар. Колхозимиз обрўсини район, област, бутун Ўзбекистон партия комитетлари олдида янада кўтариб юбордингиз. Раҳмат ука! — Маъмур ака қўлимни олиб, юмшоқ қафтлари билан қаттиқ қисиб қўйди.

Раис Эгамберди ака билан тенгдошга ўхшаса-да, хомсемиз, гавдаси бироз пачоқ кўринувчи бу партия сардорининг баландпарвоз шоирнамо сўзларидан ҳам антиқароқ, одам эсида қоладиган “хислатлари” анчагина эди: доим икки ёнбоши шишиб турадиган қалин тринка шим, ялтиллаган, қўнжи тиззадан юқорироқ қора “амиркон” этик кийиб юрар, бурни остига тангадай қилиб қўйган мўйлови, қорачадан келганлиги, айвони жиягига қапишиб кетган шапкаси... яна қайсидир томонлари билан грузинларга, ҳатто Сталинга ўхшаб кетарди. Гапиратиб, жўшиб кетган чоғлари чаплаб ўсма суртгандай қуюқ қошларини учирайб қўйиш одати бор эди. Лекин ҳар бир сўз, хатти-ҳаракатида бегубор соддалик, кимларгадир мутелик аломатлари сезилиб турарди.

Бу одам “оқсоқол” атрофида доим соядай эргашиб юрар, раис қаерда бўлса, уни ўша ерда кўрардингиз.

“ҚИЗЛАР БРИГАДАСИ” ҚОРОВУЛИ

Машинамиз соя-салқин Янгибозор кўчаларини ортда қолдириб, тақир даштга кириб келди. Шу дашт қўйнига найзадай санчилган Паркентга элтувчи асфальт йўлнинг икки томонида чексиз яйдоқлик ястаниб ётар, истиқболимизда эса баҳайбат тоғлар ҳамда улар этагида сузиб юргандай яшил нуқталар кўзга ташланарди.

Ниҳоят, олисдан, йўлнинг чап томонини эгаллаган қуюқ дарахтзор кўринди. У ер менга таниш ва кадрдон бўлиб қолган сўлим гўша. Кўча бўйидаги дарвозадан озгина юриб, ичкариласангиз, олди равонли иморат ҳамда суви милмиллаб турувчи катта ҳовуз устига қурилган шийпон қаршисидан чиқасиз.

Атрофдаги дов-дарахтлар шохига илинган тўрқовоқлар дапқур-дапқур силкиниб, беданалар “қаҳқаҳа”си бир дақиқа ҳам тинмайди. Оқшом пайтлари эса уларга булбулларнинг жўровоз “хонишлари” қўшилиб кетади.

Бу ерни “Азизахоннинг боғи” ёки анъанавийроқ қилиб “Қизлар бригадаси” деб ҳам аташади.

Дарвоқе, таровати ўзгача бу даргоҳ шаддодгина Азиза қиз номи билан боғлиқ. Ёшлар орасида чўлқуварлик урф бўлиб турган урушдан кейинги йиллар Янгибозор билан Паркент оралигидаги қақроқ чўл бағрига ҳашар йўли билан сув келтириб, боғ яратиш ташаббуси шу қиздан чиқади. Ҳатто бу ҳашарда ўша пайтлар Паркентга йўли тушиб қолган Усмоҳн ота Юсупов ҳам қатнашган, мевали илк ниҳолларни ўша киши ўтқазган дейишади.

Мана, энди бу томонларга қадам ранжида қилган бирон мўътабар меҳмон ёки каттароқ лавозимли раҳбар зоти йўқки, бу боққа кириб ўтмасин... Бу ерда турли йиғин, сайиллар ҳам ўтказиб турилади.

Паркент боғлари тароватини ўзида мужассам этган бу сўлим масканга ёзги таътил пайтлари Бўрибой иккимиз тез-тез келиб турар, баъзида икки-уч кунлаб қолиб кетардик. Чунки ошнама “Қизлар бригадаси” бошлиғи, тўғрироғи, “онахони” Азиза опанинг жияни эди. Шунинг учунми, боққа ташриф буюрувчилар ичида биз бошқачароқ кутиб олинадиган меҳмонлар сирасига кирардик.

Аввал идорадан қилинадиган кўнғироқ, ундан кейин “табелчи” Зуфар ака-ю қоровул отанинг югур-югурларидан сўнг “нозик кишилар”нинг бу ерда пайдо бўлиши бригада аъзолари орасида анча “тартиб-интизом” сақланишига сабаб бўлар, овозлар меъёрида чиқарилар, ҳамма, ҳатто Азиза опа ҳам “қароргоҳ”ни холи қолдириб, боғнинг ичкари жойларида қўйманиб юришарди.

Меҳмонлар кетгач, шийпондаги ҳаёт тагин ўз ҳолига тушар, жонланиш бошланарди.

Бироқ бошқалардан фарқли ўлароқ, Бўрибой иккимизнинг бу ерда бўлишимиз бунинг акси — эмин-эркинликни янада авж олдириб юборарди: бир тўп қиз-жувондан иборат “аъзолар” орасида қандайдир кўтаринки руҳ ҳукм сураар, саратоннинг иссиғида бетоқатланиб, улар бир-бирларини ҳовуз сувига пишиб, шалаббо қилишар, қувлашмачоқ ўйнашар, ҳатто доим нимадандир норозидай хўмрайиб юрадиган, негадир “Бабар, Бабар” деб чақирадиган икки опа-сингил соқов қизларнинг чеҳрасида ҳам табассум пайдо бўлар, анча қаттиққўл, ўзини кўпкелинли қайнонадай тутувчи Азиза опа эса бир “бити тўкилсин” дебми, ўз аъзоларининг бу шўхликларига монелик қилмасди. (Дарвоқе, ўша “Бабар”лар кейинчалик “Бегона” қиссасини ёзишимга туртки бўлган, унинг дастлабки тўла нусхаси “Суръат” деб аталувчи район газетасида босилиб чиққанди.)

“Қизлар бригадаси” боғининг доимий мезбони ҳамда қоровули Раҳматбува билан жуда иноқлашиб кетганман. Унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб, гапга солишни, қизиқ-қизиқ “кечинма”ларидан эшитишни яхши кўрардим. Ўзи ҳам бирон асарга бемалол киритса бўладиган тап-тайёр қаҳрамон: доим ёқавайрон яктаги устидан юпқа қавиқли чопон кийиб, белбоғ боғлаб юради. Кетма-кет носвой каппалайверишидан тили усти кўқариб кетган, гапирганда ёки кулганида милклари орасидан бир жуфт тиши қандак ўрик данакчасидай баралла кўриниб туради.

Лекин кўнгли ҳам, қўли ҳам очиқ инсон. Одам ажратмайди. Боққа ким кириб келса, “келинг, меҳмон”, деб дарров олдига дастурхон ёзади. Қариянинг оила, бола-чақаси борми-йўқми, қизиқиб кўрмаганман. Ўзини менга анча яқин тутса-да, бу хусусда гап очмаган. Қишин-ёзин шу ердалигини яхши биламан, боғ ўз уйидай бўлиб қолган.

Зуфар аканинг айтишича, бува аввалига фермадан товуқ келтириб, боқишга киришган, аммо ҳамма ёқни титиб-булғатиб, гулзор-гоморқалардаги экинларни ҳам қийратиб юборганидан кейин ҳафсаласи пир бўлган. Беозор сайроқи парранда — бедана, какликларга қизиқиб қолган. Айниқса, какликларнинг тухумидан кўпайтириш ҳадини олган. Баъзан эътиборли меҳмонлар келиб қолганида, тўрт-бештасининг баҳридан кечиб юборади.

Беданалар ҳам анча-мунча. “Кўпайиб” кетиб, тўрқовоқлар етишмай қолса, катта тўрқафасга қамайди.

Мен бу ажойиб овозли жониворларни ҳам ҳар ҳафтанинг якшанба кунлари келиб турадиган қаймоққа ўхшаб, қайсидир фермадан ташлаб кетишса керак, деб ўйлардим.

— Беданаларнинг йўриғи бошқа! — Раҳмат бува ўсмоқчилаб берган сўровимга тушунтириш оҳангида жавоб бера бошлади. — Улар човли-чўмични бидонга солиб, тортиб олинадиган тайёр қаймоқ эмас, матраб билан тутилади. Ўзига хос гашти бор. Азонда уйғотаман.

Қаймоқ қандай “олиниши”ни биламан — бир марта кўрганман. Ёнбошига “Молоко” деб ёзилган колхознинг сут-товар фермасига қарашли машина саҳар калласидан “бип-бип”лаганича шийпон саҳнига кириб келади. Раҳматбува кўзларини базур очиб, бир қўлида чўмич, иккинчисида сирли тоғорача билан чопиб

келади. Унгача ҳайдовчи йигит сарғиш рангга бўялган япалоқ катта темир бўчка ёнига занжир билан “кашаклаб” қўйилган узунчоқ алюмин бидон қопқоғини очади, чол узатган “човли” билан коптокка ўхшаб юмалоқланиб қолган қаймоқ бўлагини олиб, идишга солади... Сўнг машина бўғилиб, инқиллагандай овоз чиқариб орқасига тислана бошлайди, кенг асфальт йўлга чиқиб олгач, ўқдай учиб шаҳар томон кетади.

...Чинданам бедана тутишнинг гашти антиқа экан: худди бирон жиноят содир этишга чоғланган шубҳали кишилардай писиб-қимтиниб анжирзор оралаб юрдик-да, унча катта бўлмаган полиз пайкали устидан чиқдик.

Беш-ўн қадам нарида бир томони узоқдаги қир этақларига бориб туташган катта бедазор ястаниб ётарди. Қунишиб, бошни хам қилиб олганча ўша ёққа кета бошладик.

Барра ўтлар япроғи шабнамга пишилиб ётарди, кийимларимиз тиззагача шалаббо бўлди.

Раҳмат бува бир қўлида матраб ушлаб, иккинчи қўлидаги чанқовузга ўхшаш асбобни ўрта бармоғи билан “чалганича” эмаклаб борар, шунда субҳидам жимлигини бузиб калта-калта “бибиқ-бибиқ” овози янграр, “чолғу”дан чиқаётган бундай нозик сайроқиликка ҳамоҳанг бўлиб, чолнинг очиб-юмилаётган огиз тубидан яна бир оҳанг чиқардики, худди бир жуфт бедана басма-басга жўро-возлик қилаётганга ўхшарди.

Айни шу пайт бедазор ёнидаги ўқариқ тарафдан кетма-кет “жавоб” садолари эшитила бошлади. Раҳмат бува бир лаҳза ҳайкалдай қотиб қолди... Кейин мен томон аста ўгирилиб, гавдангни ўт-ўланлар орасига яшир, деган ишорани қилди.

Ҳамроҳимнинг ярим эгилган узун гавдаси ғира-шира билан “чаплашиб” кетгандай бўлди. Шубҳасиз, у ўзини ўқариқ ичига олганди.

Бир пайт матраб ишга тушди шекилли, “шити-р-р” этган товуш эшитилди. “Жўровоз” сайрашлар тинди.

Бироқ жимлик узоққа чўзилмади.

Мен худди бошимни кўтаришим билан борлиқ олам жимлигини бузиб юборишдан чўчигандай бағримни ерга бериб жимгина ётар, қулоғимни динг қилганча бедазор томондан эшитилаётган шарпалар ёрдамида ов “жараёни”ни кузатиб турардим.

Ниҳоят, “бибиқ-бибиқ” анча наридан эшитила бошлади. Демак, отахон эмаклаганича нариги ўқариққа етиб борган. Ов авжида...

Бир пайт ичимда нимадир ўрмалаб юргандек бўлди. Баданимга шилимшиқ, одамни сескантирадиган симобдай суюқлик сачраб кетганини ҳис этдим. Вужудим қақшаб, ўрнимдан сакраб турдим. Шунда анча очилиб қолган кўйлагим ёқасидан жонҳолатда типирчилаб бир қурбақа чиқди-да, ўзини қалин ўт-ўланлар ичига отиб, кўздан гойиб бўлди.

Шартта эгнимдаги намиқиб кетган кийимни ечиб, баданимни ишқалаб арта бошладим, нарироқдаги полиз пайкали бошида қаққайиб турган чайла томон кетдим.

Раҳмат бува овоз бериб, мени чақирди. Шунда Паркент юқорисини ўраб турувчи тоғлар бағри шафақ рангга буркана бошлаганди.

Отахон бугунги ов баракали бўлганидан хурсанд:

— Қадамингиз қутлуг бўлди. Энди буларнинг ярмичасини сизга тортиб, кавоб қилиб бераман, сизга. Мазаси жуда бошқача бўлади. Раис ҳам меҳмон кеб қолиши мумкин, деётганди. Қолгани ўшаларга...

— Сайраб турган нарсанинг гўштини ейиш қандоқ бўларкин, — дедим чолнинг сўзларига рўйхушлик бермай.

У ярқ этиб, мен томон қаради:

— И-е, қизиқсиз-а, ўғлим, бу булбулмиди!

— Майли, бугунча тутилган беданаларни Эгамберди ака меҳмонларига илина қолайлик. Қаймоқ нонуштанинг таоми. Уни фақат эрталаб еса шифо бўлади, деганди дўхтир Бўрибой!

— Азизахоннинг жияни Тўлаевми! Ҳа, у бир нарсани билмаса, айтмайди! — сўзимни маъқуллаган бўлди Раҳмат бува.

Ўша куни отахон халта-қопчиқ оғзидан потирлатиб ўттизга яқин беданани санаб, катта симтўр қафасга қамай бошлади.

— Қаранг, шунча бедана тугилди-я! — дедим азонлаб мотоциклини патиллатиб келиб қолган Зуфар акага.

— Энди бу ёғига буванинг ови бароридан келаверади. Бедазор ўқариқлари атрофига экилган тариқлар пиша бошлади! — деди у Раҳмат бувага зимдан кўз ташлаб қўяркан...

МАДАНИЙ ҲОРДИҚ

Раис Эгамберди ака айтган, партком Маъмур ака томонидан мафкуравий таҳсинга сазовор бўлган Азиза опа ҳақида ёзган очерким эълон қилинганидан икки ойча вақт ўтиб, тўкин-сочинли куз кунларидан бирида Бўрибой ошнам мени йўқлаб шаҳарга келиб қолди:

— Тезда юраркансан, Маъмур ака машинасига ўтқазди-да, “партиявий топшириқ” дея мени юборди. “Бог”да катта тантанали йиғин чақирилган, Азиза опа орденли бўлди.

Биз дарвозадан кириб келганимизда мажлис охирлай деб қолган, маҳаллий шоир Ориф Одилхонов қаҳрамон аёлга бағишланган ҳамду саноли шеърини баланд овозда ўқиётган экан. Ҳамма шу ерда — област, район катталари-ю комсомол сардорлари ҳам... Ошхона ёнбошида Шоюнус “Раҳмат бува боқавериб ҳўкиздай семиртириб юборган” шохдор қўчқорни икки оёғидан нок шохига илиб олганича терисини шилиш билан овора...

Кечга яқин раис хурсанд кайфиятда елкамга қўлини қўйди:

— Азизахоннинг “герой” бўлишида сизнинг хизматингиз бор. Мақолангиз билан “катта”нинг назарига туширдингиз, айтишларича, у киши ўқибдилар... Шунақа ҳар нарсага бир туртки сабаб бўлади!

Раис шундай деб тургандан кейин, партком ҳам бирон гап айтиши керак-да, ахир! Маъмур ака қалин қошларини бир чимириб олди-да, иккинчи елкамга кафтини қўйди:

— Район, обкомдаги ўртоқларни айтмайсизми, ҳаммалари хурсанд... Айниқса орденли бригадамиз аъзоларини Тошкентга “култпоход” қилганингиз зап иш бўлди. Азизахон аъзолари ҳам хурсанд. Ўртоқ Ладўшкин (ўша пайтдаги эл оғзига тушган район раҳбари)нинг ҳам қулоқларига етиб борибди. Хотинқизларнинг сиёсий савиясини ошириш учун мана шундай агитация-пропаганданинг “Култпоход” усулидан кенг фойдаланиш керак, дедилар... Бизам “Кинё энг зўр нарса” деган Валадимир Илич Лелин сўзларини клубга ёздириб қўйганимиз, катта-катта қилиб. Ҳақиқатан дохий айтганларидек, кино зўр нарса. Уни ҳар бир партия аъзоси тез-тез кўриб туриши керак. Ҳа, энди бизам... мана, раис Эгамберди икковимиз, ўша кинёни кўриб келайлик, бир “поход” уюштиринг, ука! “Индийска” экан, ўзингиз уларга яқин одамсиз... (Гап ўша пайтлар машҳур бўлиб кетган “Сангам” ҳинд фильми ҳақида кетар, сал олдинроқ Азиза опа бошчилигида унинг “қизлари” бир автобус бўлиб Тошкентга келишган, “култпоход”ни мен уюштиргандим.)

— Сизлар вақт топсангиз бўлди, “поход” уюштириш ҳеч гап эмас. Мана, эртага якшанба экан. Озгина дам олиб, ҳордиқ чиқариш ҳам керак-да! — дедим.

Маъмур ака кўз қири билан раисга қаради:

— Нима қилдик? Бизам бир одамларга ўхшаб “култпоход”га бориб, дам олайликми?

— Майли, Маъмуржон. Фақат кечга яқин!

— Ана, келишдик. Майли! — партком масала ҳал дегандай, бошини қимирлатиб менга ўтирилди ва сўради: — Кинё кечкурун ҳам кўрсатадими?

— Ҳа. Охирги сеанс еттидан бошланади. Эртага ўзим келиб Сизларни олиб кетаман.

Маъмур ака бу фикримга қўшилмади:

— Овора бўлманг, ўзимиз борамиз.

Раис унга қўшимча қилди:

— Шофер Раҳимжонга бориладиган жойни тушунтириб қўйсангиз бўлгани. У шаҳар кўрган бола.

Пойтахтнинг қоқ марказида жойлашган “Хива” кинотеатрида бош назоратчи — контролёр бўлиб ишловчи болалик оғайним Нуъмонжон Маҳаммад-жоновнинг оталари Орифжон амакига навбатдаги “томоша”га Паркентдан колхоз катталари келишаётганини айтдим. Кечки сеансга икки жой ҳозирлаб қўйдик.

Улар бироз кечикишди.

Маъмур ака узрини айтган бўлди:

— Райкомда мажлис чўзилиб кетди. Тўғри ўша ердан келяпмиз.

Раис икковларини қоронғида пайпасланиб, “хурматли меҳмонлар” жойига обориб ўтқаздик. Мен уларга ҳамроҳ бўлдим. Фильм бошланиб қолганди... Энг қизиғи орадан ярим соат ўтар-ўтмас юмшоқ креслолар “тафти” элитди, шекилли, раис билан партком бир-бирларига суяниб... хуррак ота бошладилар.

Ошиқлар муҳаббат алангасида куйиб-ёниб бақир-чақир қилишганда ҳам, кулоқни қоматга келтириб кўшиқлар айтишганда ҳам... уйғонишмади.

Ниҳоят “кинў” тугади.

Чарақлаб чироқлар ёнғач, томошабинлар “гур-р” этиб ўринларидан туришди, ўтиргич-ёғоч курсиларнинг тарақа-туруқи авжга чиқди. Бундан хушёр тортиб кўзини очган Эгамберди ака:

— Сал кўз илиниб қоптими, Маъмурбой? — дея шеригини туртди.

Маъмур ака чўчиб тушгандай бошини кўтарди, қаддини ростлаб, кўзларини пирпиратганча мен томон ўгирилди:

— Лекин, зўр кинў экан-да! Мазза қилдик! — дея гўё сирни бой бермаган бўлди, қалин қошларини учуриб...

Ҳикоянинг худди шу ерига келганда “Азиза опа боғи”ни ортда қолдириб, Паркентга кириб кела бошладик.

Орқада хаёлга чўмибми, айтаётган сўзларимга кулоқ тутибми — жимгина келаётган Ойбек ака бирдан қаддини ростлаб ҳаяжонли овозда деди:

— Яхши. Яхши... Одамлар. Китобга арзийди. Ёзинг!

Маҳкам ака мен томон бир қараб олди-да, кулганича деди:

— Бизни бу томонларга бекорга бошламаган экансан, ука! Ажойиб дўстларинг бор экан, — сўнг овозини пастлатиб, алоҳида оҳангда қўшиб қўйди, — Бунақа кишиларни кўрсалар Ойбек акам эски кадрдонларини топиб олгандай яйраб кетадилар. Балки улардан биронтаси учраб қолар.

— Аввал айтганимдек қайтишда боққа кириб Раҳматбуванинг бир пиёла чойини ичамиз. Ҳозир эса Шоюнусни учратишимиз мумкин. Бозор томон ҳайдайверинг...

МАРОҚЛИ САФАР

Бугун дам олиш кун — якшанба.

Паркентда қиёмат кўпган. Ғала-ғовур авжида. Ҳаммаёқ дўкону расталар, чойхонаю ошхоналар, кўчаю катта-кичик майдонлар қир-дала оралаб, тоғтош ошиб келганлар билан лик тўла. Сартарошу чархчи, қассобу кавобчининг кўли-кўлига тегмайди.

Машинамиз бозор рўпарасидаги катта кўчанинг четига келиб тўхтади. Ён-атрофдан эшитилаётган қийқириқлар, ўз молини мақтаб “Кеп қолинг!” деб бақаришлардан кулоқ қоматга келарди.

Ойбек аканинг синчков назари чап оёғининг тиззаси кўзидан пасти “ёғочоёқ”, эски шапкасини пешонасининг ярмичасигача бостириб кийиб олган ўрта яшар кишига тушди. У кўлидаги тол хивичидай майда қилиб қирқилган узун қора резинка шодасини эпчиллик билан ҳаволатиб силкитар, ўтган-

кетганинг нақ оёғи остига отар, сўнг тортиб олар, айниқса хотин-халаж яқинлашганда дўриллаган овозини баралла қўйиб “хиргойи” бошларди:

— Ўзингизга иштонбоқ,
Эрингизга иштонбоқ,
Болангизга иштонбоқ,
Ечишингиз осонроқ,

олаверинг бештасига бир танга!

Ойбек ака бошини чайқаганича кулиб қўйди, ёнидан пул чиқариб шофёрга олиб бориб беринг деган ишора қилди.

Маҳкам ака қўлида икки дона “иштонбоқ” билан қайтиб келди ва уларни бирма-бир чўзиб кўриб:

— Пишиқ! Велосипеднинг яп-янги камерасидан қайчиланганга ўхшайди, — деди.

— Нега буларни олдинг? — Ойбек сал норози оҳангда сўради.

— Ўзи қўймади-ку. Иримига деб олавердим. Аммо берган пулингизга бунақасидан мингтасини олса бўларди.

— Ҳа, ҳа! Иштонбоғ қиласан!

Ойбек аканинг бу сўзидан Маҳкам ака ҳузурланиб кулди-да, менга ишора қилди:

— Шунинг учун иккита олдим. Манаву укамга ҳам...

Худди шу пайт гурра-гурра одам кириб-чиқиб турган шундоқ қаршимиздаги бозор дарвозаси томондан қулоғимга жарангдор, таниш овоз эшитилиб қолди:

— Э, кеп қолинг! Арзончилик бўп кетди. Майдонтолнинг қайроқи бугдойидан, сўлқиллаган нон. Учтаси бир танга. Мунақасини умрингизда кўрмагачисиз.

Бундоқ қарасам, Шоюнус нон сотаяпти. Хаёлимдан лип этиб, “темирчиликни ўзгартирибди-да” деган фикр ўтди-ю, ўша томон дурустроқ тикилгандим, беихтиёр кўзларимиз тўқнашди.

— Э, қадрдонгинам, — у нон тўла саватни йўл бўйида қолдирди-да, қучоғини очганича биз томон чошиб келди. Сўраша кетди:

— Кўринмайсиз? Дўхтир ошнамдан сўрагандим, икки бор кеб кетибсиз-у, беҳабар қопмиз. Кечагина анаву “рентгенчи” Умар “найнов” билан сиз ҳақингизда гаплашгандик.

— Бир марта отангиздан сўрасак, қозоқ оғайниларилингиз олдиға қимизхўрликка кетганингизни айтдилар. Нечук, темирчилик, унга қўшиб тақачиликни ҳам ташлаб новвойчиликка ўтдингизми?

— Э, қайда, — Шоюнус дўпписини пешонаси устига туширган қўйи бошини қашиган бўлди, — бундоқ қарасам, бозор ичида битта нон йигирма тийиндан бўп кетибди. Паркентда бир арзончилик қилиб юборай, дедиму новвойдан иккита саватини кўтарасига олиб, арзон-гаров сотаяпман.

Шоюнуснинг охириги бу сўзлари Ойбек акани ҳайратлантирди, кўзларини катта-катта очиб, унга қаради. Шоюнус ҳам у кишига ўгирилиб, ишонқирамайроқ сўради:

— Наҳот, Сиз Ойбек домласиз?

— Ҳа, ўзлари! — жавоб бердим мен.

Шоюнус шошиб, қўлларини яқтакнамо узун нимчаси барига артди, Ойбек акага узатди:

— Ассалому алайкум, муҳтарам зот, Паркентимизга хуш келибсиз!

Ойбек ака унга жилмайиб қараб:

— Нон арзон — яхши, яхши! — деб қўйди.

— Ана, домла тўғри айтдилар, арзончилик — яхши-да! — деди Шоюнус бошини қимирлатиб. — Қуллуқ, Ойбек ака, қуллуқ, — дея камтарона жилмайди, одоб билан кафтини кўксига қўйди.

Ён-веримизда одам йигила бошлаган, атрофдан “Ойбек, Ойбек!” деган

ҳаяжонли сўзлар эшитилмоқда эди. Ҳатто “Шоюнуснинг таниши экан” деган гап ҳам қулоққа чалиниб қолди.

Шоюнус яқинроқ келиб, мендан сўради:

— Йўл бўлсин?

— Кумушқон, Заркент томонларни бир айланиб келишга кетяпмиз.

— Қайтиш қачон?

— Пешиндан кейин. Йўл-йўлакай “Бог” да бироз тўхтаб ўтамиз!

— Яхши. Бўрибойни топаман. Ўша ерда кутамиз. Айтбой ога ҳам тоғдан бугун қимиз олиб тушмоқчи эди.

— Оғанинг туя қарвони тоғдан тушиб турибдими?

— Энди илгаригидай кўчаларни тўлдириб, “парад” бўлиб ўтишлар йўқ. Обком бюросида “эскилик тарафдори” деб Эгамберди акани яна қаттиқ танқид қилишган. “Виговор” ҳам беришибдиймиш...

Худди шу пайт қутилмаганда ёши бир жойга бориб қолган, оппоқ соқолли қария одамлар даврасини ёриб кириб, Шоюнуснинг қулоғига ёпишди, бармоқлари билан омбирдай қисиб, жон-жаҳд билан гапира бошлади:

— Сен аҳмоққа ақл кирадими-йўқми! Тоған-тутганингни совуришни қачон бас қиласан?

Шоюнус бошини шартта пастга тортиб, бозор томон қочди. Отаси Шомурод бува унинг орқасидан қувалай кетди...

Қаердандир пайдо бўлиб қолган Эргаш милиса лўппи юзларини баттар шишириб, чўзиб-чўзиб ҳуштак чала бошлади.

Ойбек ака аввал нималар бўлаётганига тушунолмаётган турди, кейин кўпчиликнинг шодон қийқириқларига ҳамоҳанг қулиб юборди. Ва... қутилмаганда бозор дарвозаси ёнбошидаги нон тўла сават томон кетди, оқ дастурхон ёпқичини кўтариб, сават ичига бир даста пул ташлаб қўйди...

Катта йўлдан чапга қайрилиб, то унинг адоғи бўлмиш Кумушқон манзилгоҳигача бордик. Бир нечта қишлоқ, овулларни томошалаб ўтдик. Сўнгра яна Паркентга қайтиб, Сўқоқ йўлига тушиб олдик.

Гўзал Заркент қишлоғининг юқори қисмидаги тоғ ёнбағирлигида қўйларни эслатувчи қояга ўхшаш харсанглар сочилиб ётади. Шунинг учун бу ерни “Қўйтош” деб атайдилар. Шу тошлар орасидан отилиб чиқувчи шифобахш сувли булоқлар бўйида ўтириб, салқинламоқчи бўлдик... Аввал атрофимизда ҳар нарсага қизиқувчан бола-бақра, кейин катталар йиғила бошлашди.

Ойбек аканинг бир даста китобини кўтариб, ёшгина жувон келди — қишлоқ кутубхоначиси экан. Дастхат ёздириб олди.

Биз чашма атрофида худди тўрт бурчак курсидай бўлиб ердан чиқиб турган харсанг тошларга ўтириб олгандик. Тезда кўрпачалар пайдо бўлди. Қаердандир курси ҳам олиб келишди.

Мўътабар адиб ташриф буюрганлиги ҳақидаги хабар қишлоқ оқсоқоли, хўжалик бошлиқлари қулоғига етиб борганга ўхшарди.

Ойбек ака учрашув расмий тус олиб, кўпчиликка малол келмасин, деб ўйлади шекилли, узоқ ўтирмади, ўрнидан туриб чашма сувлари ўйноқлаб оқиб турган жилғалар атрофини айланиб чиқди. Катта харсанг тош устидан икки қулочча пастликка отилиб тушаётган шаршарачага қўлини тутиб, бир неча қултум сув ичди. Ҳар бир хатти-ҳаракатини қизиқиш билан кузатиб турган, жама-лакоч Фотима-Зухралардай бир-бирига ўхшаш икки қизалоқ бошларини силаб, эркалатган бўлди. Сўнг қўлни кўкракка қўйиб, йиғилганлар билан хайрлашди.

БИР ЖУФТ КАКЛИК

Вақт кечга томон оққанди.

Паркентдан чиқиб, Азиза опанинг боғига яқинлашарканмиз, дарвоза қаршисида йўлга кўндаланг қилиб қўйилган “Урал” мотоциклига ҳамда унинг ёнбошида қаддини расо тутиб турган Эргаш милисага кўзимиз тушди.

У қоидасини келтириб бизларга “честь” берди, кейин қўлидаги ола таёғини гир айлантириб “Диққат!” маъносида кўкраги оша юқори кўтарди ва дарров тушириб, шашт билан дарвоза томон йўналтирди.

— Расмийчилик зўр-қу! — деб қўйди Маҳкам ака.

— Бу Шоюнуснинг иши! — дедим.

Ойбек аканинг кулги аралаш шодон овоз билан гапимни маъқуллагани эшитилди:

— Ҳа, ҳа! Шоюнус, Шоюнус...

Соё-салқин шийпон яланглигига кириб келганимизда оғайнилар икковлашиб катта ҳовуз устидаги ёғоч каравотга кўрпачалар тўшаб, дастурхон тузатиш билан банд эдилар.

Дарахт шохларига илиб, устидан оқ лунги ташлаб қўйилган ўнлаб тўрқовоқлар дапқур-дапқур силкиниб, беданаларнинг “қаҳқаҳа”си ҳам қулоққа чалиниб қоларди.

Шоюнус билан Бўрибой йўлимизга пешвоз чиқишди. Ошхона томондан ҳаллослаб Раҳмат бува етиб келди.

Ойбек ака Бўрибойга кўзларини катта-катта очиб, маъноли қараш қилди: Дўхтир! Сизни биламан, — бу одам айтган, дегандай менга ишора қилиб қўйди. Сўнгра худди қишдан янги чиққан ток зангидай қорайиб кетган сертомир қўлларини ёқавайрон яктаги устига чалиштирганча бир четда хокисор қараб турган қоровул чолга қараб деди:

— Маматвой. Маматвой... Худди ўзи!

Бу гапни бува тушмагур бошқача англаб, меҳмонга яқинроқ келди, узун бармоғини ўзига “бигиз” қилиб:

— Йўқ. Мен Раҳматвой, Раҳматвой! — деди.

Ўртага аниқлик киритишга тўғри келди:

— Ойбек аканинг дала ҳовлиларида Сизга ўхшаш Мамат бува деган қўшнилари бор. Худди ўша кишига ўхшайсиз, деяптилар!

— Ҳа-а!.. У қўшнингизси кампири борми? — савол назари билан меҳмонга қаради бува.

— Бор-бор! — деди Ойбек ака ҳам ҳозиржавоблик билан.

Раҳмат бува беозоргина ўкинч оҳангида:

— Меники йўқ, — деб қўйди.

Ўртадаги мулоқот бунақа тус олиб кетишини кутмаган, ҳар доим қулоғи динг, тили шай Шоюнус чапанича гап қилди:

— Бева қолганингизга йигирма йил бўлди. Бутун маҳалла санганакли суқ-сургина Ризвон кампирга никоҳлаб қўййлик деганда, елкага чопонни ташлаб бу ерга келиб, танда қуриб олдингиз. Бутун бригаданинг қирқ қизу жувони сизнинг измингизда. Яна нима керак, бобой?!

Раҳмат бува кўзларини жавдиратганича индаёлмай қолди.

Ойбек ака Шоюнусга жилмайганича қараб қўйди.

Бундан у руҳланиб кетди шекилли, тилига яна эрк берди:

— Домла, индамайгина дунёга келдим, жимгина яшадим, яшаяпман. Энди шундоқ ўтиб кетавераманми, дейман-да, баъзан гапириб-гапириб оламан!

Ойбек ака гапга чечан бу йигитнинг беғубор баҳор осмонидай чарақлаб турувчи кулгичли юзларига тикилиб қолди. Алломанинг донишмандона салобат сеҳри эврилиб турувчи чехрасига бир лаҳзали маҳзун паришонхотирлик соё ташлаб ўтгандай бўлди... Билинар-билинемас титроқ тугган кўрсаткич бармоғини лаблари устига келтириб, бийрон-бийрон гапира олмаслигига ишора қилгандай бўлди. Сўнгра “анъанавий” “Яхши! Яхши!” лаҳжасини юракдан чиқариб айтди-да, ўзига хос яна бир одати — яқинлик аломати сифатида Шоюнуснинг елкасига қўл ташлаб қўйди... Кейин нари юриб кетди...

Атрофда беданалар хониши авжга чиқа бошлаганди. Ойбек ака завқли нигоҳ билан тўрқовоқларга кўз ташлар, қайси қатор, қайси шохдаги беданалар сайрашда илғорлик қилаётганини аниқламоқчи бўлар, биз Маҳкам ака икковимиз куйлаш дебочаси қаердан бошланиб, қаерда авжга чиқаётганини имо-

ишора билан кўрсатиб турардик. Шу дақиқаларда устознинг бунчалик қизиқувчанлиги мени ҳайратлантирар, беихтиёр қайсидир Шарқ файласуфининг “Донишмандлар қанчалик буюк бўлмасинлар, шунчалик соддадирлар” деган ҳикмати эсимга соларди.

Ниҳоят, кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлдики, сидқидилдан сайраб, бир-бирига ҳамовозлик қилувчи беданалар кўп экан. Лекин орачира номига “бибиқ-би-биқ”лаб, дами ичига тушиб кетадиган “дангаса”лари ҳам йўқ эмасди. Уларнинг шохда осиглик турган “ошиён” — тўрқовоқлари қимир этмасди. Ойбек ака шулардан бир-иккитасига ишора қилиб “ғўдайган, ғўдайган” деб қўйди-да, атрофи анвойи гулларга бурканган асфальт йўлак бўйлаб кета бошлади. Йўлак адоғида олдига симтўр тутилган узун қатакча кўзга ташланарди. Бу қурилма айнан адиб дала-ҳовлисидаги Толиб Йўлдош бунёд этган “иншоот”ни эслатар, унинг ичида бир тўп каклик кезиб юрарди.

Ойбек ака салобатли қадини хиёл буккан ҳолда какликларга кўз тикиб қолди. Табиат бу беозор жониворларга бор-йўғи уч хил ранг билан бир олам гўзаллик бахш этган: кулранг жило устидан қизларнинг камон қошидай тарам-тарамлаб тортилган қоп-қора чизиқлар-у, бир парча лоларанг шафақдай қизиллик... Бу мукамаллик олдида лол қолган адиб ўзича ярим ботиний товушда шивирларди: Ё, қудратингдан! Ё, қудратингдан!

Раҳмат бува ҳурматли меҳмоннинг какликларга бўлган қизиқишини кўриб, яна ўзича тушунди:

— Булар ҳали ёш — жўжа! Семиз етилганлари ҳов, анаву қафасда!..

Бўрибой мени имлаб ёнига чақириб хаёлимни бузди:

— Азиза опа бугун келмайдиган кун — ҳордиқ. Идорадагиларга кўнгироқ қилиб қўйиликми?

— Ҳожати йўқ, — дедим, — озгина дам оламыз-да, йўлга тушамиз.

— Эгамберди ака эшитиб қолса, хафа бўлади. Маъмур акани-ку, қўяверасиз: бундай агитация-пропаганда тадбирига алоқадор сиёсий ишдан бизни беҳабар қолдирибсан, деб қаттиқ ранжиши турган гап!

— Йўл-йўлакай бирров кириб ўтишди, дея қоласиз. Насиб этса, Ойбек акани “Қизлар бригадаси” аъзолари билан учрашувга алоҳида олиб келамиз.

— Бўлмаса эшитинг: ҳозирча амалга ошириладиган тадбир режаси шундай!

— Бўрибой бармоқларини биққи кафтлари устига бирма-бир букиб санай кетди, — Биринчиси — ҳозир енгилгина чой ичилади; иккинчиси — буванинг айтишича, меваларнинг кўпчилиги, айниқса, анжир фарқ пишган. Домлага боғни, анжирзорни айлантириб, бир кўрсатамиз. Меваларни узиб ейишнинг завқи жуда бошқача бўлишлиги ўзингизга маълум... Хўш, учинчиси — боғ сайридан қайтганимизча отахон ярим косадан тансиқ таом — бедана шўрва тайёрлаб туради. Биласиз, бобой бундай ишларнинг пири бўлиб кетган! Тўртинчиси — дастурхонга икки сихдан каклик кавоб тортамиз. Тузган “меню” миз қалай, маъқулми?

— Маъкулку-я... Айтилган “бир пиёла чой” жуда “қуюқлашиб” кетмади-микан?

— Энди, бу саволни Шоюнусга берасиз! Қўй сўймоқчи бўлганди, аранг тўхтатиб қолдим.

— Нима, тақачиликнинг тушуми шунақа кўпми?

— Бутун Паркент ва унинг узоқ-яқинидаги от-хачир-эшак минганларга ягона уста — “вулканизатор” шунинг ўзи. Шоҳу гадо деганларидай, ҳамманинг иши тушади.

— Нега энди арзонгаровга нон сотиб юрибди, ҳали кўриб қолдик!

— Пули кўпайиб кетганда бир-бир шунақа “девоналиги” тутиб қолади. Ўзингиз яхши биласиз-ку!..

Танаси ер бағирлаб баравж ўсиб ётган анжир шохлари гуж-гуж ҳосилга бурканган, улар кечки офтоб нурида олтиндай товланиб, кўзни ўйнатарди. Анжирзор оралаб унинг қиём боғлаб ётган меваларидан тотиб кўрдик. Сўнгра

кўчати Қувадан келтирилган анорзор пайкалини айландик. Унга ёндош бўлиб ўрик, нок, бодом, гилос, шафтоли, беҳи, гайноли дарахтлари билан қопланган мевазор боғлар ястаниб ётарди.

Ойбек ака айрим мевалар тури ва хусусиятига қизиқиб Шоюнусни саволга тутар, “маълумотлар”ни мен доим Маҳкам ака ўзи билан олиб юрадиган “Ён дафтар”га ёзиб борардим.

Ниҳоят, бир соатча боғ айланиб, шийпон томон қайтдик. Яланглик четидаги тунука қўрада жиз-биз бўлиб кавоб пишар, ундан таралаётган иштаҳани қитиқловчи хушбўй ҳид атрофни тутиб кетганди.

Бирдан Ойбек аканинг кўзлари нарироқда чўнқайиб олиб, нимадир қилаётган Раҳмат бувага тушди-да, “И-и-и” дея ҳаяжонли товуш билан тез юриб келиб, чолнинг елкасидан тутди.

Буни кутмаган қария гап нимадалигига тушунмай, шошиб елкаси оша меҳмонга қараб қолди. Унинг бир қўлида тиғи ўтқир, ялтиллаган пичоқ, иккинчи қўлида бошини ҳам қилиб, титраб-қақшаётгандай семиз бир каклик турар, сал нарироқда эса типирчилаб, оёғи каноп билан боғланган иккинчи жонивор ётарди.

Ойбек аканинг:

— Йўқ-йўқ, сўйманг! — дея қилаётган нидосини Раҳмат бува дарров тушунди. Пичоқни энги барига артиб, белбоғида осилиб турган чарм қинга солди-да, ўрнидан турди.

— Қуллуқ, қуллуқ, меҳмон, — дея қўллари кўкраги устига қўйиб, бир четга ўзини олди.

Бўйнига қадалган пичоқ тиғидан омон қолган жонивор жонҳолатда ўзини одамлардан холироқ боғ томон уриб қочишга шайланмади, қанотларини қоқиб, учишга ҳам ҳаракат қилмади, балки нарироқдаги оёқлари банди қилинган шериги ёнига талпиниб, унинг пинжига тикилиб олди.

Бу жуда таъсирли ҳолат эди. Ойбек ака уларга узоқ тикилиб қолди. Сўнг Раҳмат бувага ўгирилиб, майин жилмайди, қўллари билан жониворларга ишора қилди.

...Ойбек ака дастурхонга қўйилган бедана кавобдан икки-уч тишлам егандай бўлди, холос. Сўнг мезбонлардан туриш учун ижозат сўради.

Дарвоқе, қуёш ҳам ёнбошлаб, ложувард нурларини сачратиб, борлиққа аста бостириб келаётган шом қоронғилигининг борлиққа қора парда ташлашга чоғланаётган кўринмас шарпаси билан азалий жангга киришганди.

Раҳмат бува ичига бир жуфт бояги каклик солинган симтўр қафасни кўтариб келди-да, Ойбек ака қўлига тутди ва ҳеч ким кутмаган лутфли гап қилди:

— Бу жониворларнинг халоскори ўзингиз. Мен эса булар олдида гуноҳқор бандаман...

Ҳовузнинг муздай сувига ташлаб қўйилган бир чирпит қимизни машина томон олиб келаётган Шоюнус беихтиёр:

— Қойил сизга, отахон. Энди ўзим зўр бир кампир топиб бераман, — деб қўйди.

10. ТЎРТ АЗИМ ЧИНОР

Бир куни Маҳкам ака билан Эски Жўва бозоридан анча-мунча нарса харид қилдик.

Зарифа опа дастурхон тузаб, қайсидир йиғилишдан чиқиб, тўғри шу ерга келадиган нозик меҳмонларни кута бошлади.

Ниҳоят, кеч пешинга яқин Ойбек ака Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзодаларни бошлаб, ҳовлига кириб келди.

Фафур Фулом оҳори тўкилмаган янги қалампирнусха дўпписини бошининг бир чеккасига қийшайтириб кийиб олган ҳазилкаш, қувноқ киши экан. Зарифа опага кўзларини қисиб, чапаничасига нимадир гап айтди ва қаҳ-қаҳ отиб қулди. Бошқалар ҳам унга қўшилишди.

Абдулла Қаҳҳор бошқаларга нисбатан ёши анча улугроққа ўхшаб кўринса-да, ниҳоятда кўрам, истараси иссиқ одам экан. Яна оғир, вазмин кишига ўхшаб кўринди. Сўзларни озу соз қилиб, чертиб-чертиб айтар, албатта, бу даврада қизиқиш уйғотарди. Шунинг учунми, Шайхзода дапқур-дапқур “қани, ўзларидан сўрасак?” дея Абдулла Қаҳҳорни гуруннга чорлаб турарди.

“Ўзларидан сўрасак?” Ҳеч кимникига ўхшамас, бегубор оҳанг, кўтаринки руҳда айтиладиган бу сўз Шайхзоданинг ўзига хос ибораси экан. Бу одамни мана шу гапи туфайли аввалдан билардим. Хушфеъл, ҳамма билан эл бўлиб кетиш хислати борлиги, айниқса, қўли очиқ, танти Инсонлигининг гувоҳи бўлиб, ҳайратга тушганман: ўшанда ҳамма газета-журналларнинг қалам ҳақи Алишер Навоий театри майдони қаршисида жойлашган бинонинг учинчи қаватидаги кассадан олинарди. Кичкина “туйнук” эшикча ҳали очилмаган, беш-олти киши навбатда турардик.

Ичимизда кийим ва қўлларидоги қора мой юқларига қараганда паст қаватдаги ҳарф териш цехидан чиққанлиги шундоқ билиниб турган йигирма беш ёшлардаги йигит ҳам бор бўлиб, у олдинроқда турарди.

Бир пайт узун йўлакдан таниш чеҳрали бир киши савлат билан қадам ташлаб келди-да, гулдурос овозда:

— Ассалому алайкум, яхшилар! — деди.

Ҳаммамиз навбатга келиб қўшилган кишига ўгирилиб, алик олдик.

Бу деярли кўпчилик танийдиган шоир Шайхзода эди.

Кўярда-кўймай олдинги қаторга ўтказмоқчи бўлгандик, “Йўқ, азизларим, тегирмон навбати билан,” деб унча рўйхушлик бермади.

Шунда касса ёнидаги турган иш кийимидаги йигит:

— Шайх ака, бари бир Сиз биринчисиз, — деб туриб олди.

Шайх ака:

— Бир сўзликка ўхшайсан, майли, сазанг ўлмасин, — деди-да, бирдан овозни янада баландроқ қилиб: — Ўзларидан сўрасак, болалар нечта? — деди.

— Иккита, Шайх ака.

— Кўринишингдан ҳисоб-китобликка ўхшайсан. Биринчиси ўғил, иккинчиси қиз бўлса керак!

— Худди шундай, домла! — тасдиқлаган бўлди йигит.

Шайх ака хурсанд кайфиятда бизларга қараб деди:

— Ана, кўрдингларми, бизам кўп нарсани биламиз!

Шарақлаб “эшикча” очилди. Шубҳасиз, Шайх ака навбатнинг бошида эди. Анчагина, бир даста пул олди. Унинг шартта ярмини ажратди-да:

— Энди укам, бундоқ қиламиз, — дея бояги йигитга қаради, — анови иккита жужуқларинг нималарни яхши кўришини мендан яхши биласан. Мана шу пулга ҳар хил ширинликлар, совға-саломлар олгин-да, уларга Шайх бобонг бериб юборди, дегин!

Йигит узун қора халати чўнтагига солинган минг сўмдан ошиқ (ойлик маош 100-120 сўмлик пайтлар) пулни кўриб, бирон сўз айтишга улгуролмай қолди. Шайхзода қўлида папиросини тутатганича зинадан пастга тушиб кетиб борарди.

Ўшанда мен кўрган ва билган Шайхзода яна папиросни бурқситганча чекиб ўтирибди. Бармоқларини “муштук” қилиб, орасига олиб чекиш одати бор экан, Шайхзода аканинг. Кўп чекаркан — келганидан бери бу учинчи чекиши бўлса керак!

Фафур Фулом эса оқ кителининг ён чўнтагидан чиройли носқовоқ чиқариб, тилининг остига бир кап нос ташлаб олди. Бу мен учун асло қутилмаган “янгилик” эди.

Абдулла Қаҳҳор носқовоқни қўлига олиб, унинг қорнидаги гулпарчин нақшларни, тиқинида силкиллаб турган майда чарм попуқчаларни диққат билан кўздан кечираётганди, Фафур ака у томон энгашиб оғизда нос билан нимадир деди.

Абдулла ака жилмайиб, парвосизгина “жавоб” қилди, Фафур Фулом мункиб кетгандай, қаддини ростлаб, қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Узиб олдинг, Абдулла! — деб қўйди.

Ўта зукко, мушоҳадаси кенг бу адибнинг “кам гапириши, гапирганда ҳам “узиб” олиши” ҳақида талабалар ётоқхонасидаги филолог йигитлардан кўп эшитардим. Одатда “огиркарвон” биз “шарқшунос”ларга нисбатан адабиётчилар эҳтиросга тез берилувчи, арзимас ҳангомалар устида ҳам жиққа-мушт бўлиб баҳслашаверадиган бўлишади. Бирон йиғилиш ёки мажлисда сал шов-шувли гап чиқиш исини билишса-ку, дарров кўз-қулоқ бўлиб, етиб боришади.

Бир куни ҳамхонам, “тортишув” бобида ён-веримиздаги “қўшни”ларгача “ҳа-да, ҳа-да” деб “чўқиб” ташлайверадиган, шу сабабдан “рақиблари” орасида “Жўжаҳўроз” деб ном орттириб олган Омон Мухтор гап топиб келди. Лазиз Қажумов айтганмиш: эртага Ёзувчилар Уюшмасида катта йиғилиш бўлармиш. Унда Абдулла Қаҳҳор ҳам қатнашиб, бирон “янги гап айтиб қолиши мумкин” эмиш.

Ниҳоят, ўша йиғилишда бўлиб қайтган филологлар бизнинг хонага тўпланиб олиб, Абдулла Қаҳҳор айтган “гап”ни ҳар томонлама таҳлил қилишди: қалам аҳли ҳар вақт, ҳар қачон ўз номига муносиб ҳалол бўлиши керак. Ҳалол, пок одам ҳеч кимнинг олдида тили қисик, ўзини бировга тобе ҳис этмайди, юз-хотирсиз бор ҳақиқатни баралла айта олади. Лаганбардорлик, “ялоқилик” ўз қадрини билувчи ижодкор учун уятдан бошқа нарса эмас... “Баҳсчи”ларнинг гапларига қараганда, минбарга чиққан ҳар икки нотикдан биттаси президиумда савлат тўкиб ўтирган ҳукумат раҳбарига таъзим қилгандай “қимматли вақтингизни аямай бизнинг бу даргоҳга ташриф буюрганганингиздан беҳад хурсандимиз ва бу ташриф оталарча меҳрибонлик рамзидир” дея ҳамд-сано айттаверибди. Шунда олдинги қаторда ўтирган А.Қаҳҳор сўз сўраб шундай дебди: “Баъзи ҳамкасбларимизга қўйиб берсангиз, энг нозик жойни ҳам ялаб, юнгини тескари қилиб юборишдан тоймайдиганга ўхшайди. Ижодкор бундай паст кетмаслиги, бир поғона юқори бўлиши керак...” Мана шундай гапларни айтиб, индамай залдан чиқиб кетган адиб шу дақиқаларда бир-биридан забардаст ўз ҳамқалам дўстлари ичида савлат тўкиб ўтирар, унга Фафур Фуломнинг тан берганича бор эди.

Охирлаётган ёзнинг ҳузурбахш салқин оқшомларининг бирида Ойбекнинг дала-боғ ҳовлисида жамулжам бўлган тўрт забардаст аллома тасвирини ҳеч бўлмаса “қоралама” қилиб, қоғозга тушириб олмаганимдан ҳамон афсусдаман.

Ул муҳтарам зоглар сиймоси она замин бағридаги илдилари бақувват, гуркираб кўкка бўй чўзган шохлари ям-яшил, ҳаётбахш ва паноҳгоҳ тўрт азамат чинор мисоли хотирамда абадий муҳрланиб қолган. Шу билан мени ҳамон аламли бир савол қийнаб келади: нега улар икки йилга етиб-етмас вақт мобайнида гурсиллаб қулаб, жон-дилдан севган, зирқироқли дард-аламларига балоғардонликни виждоний бурч деб билган Юртни жуда эрта, ҳатто пайгамбар ёшига етмай ташлаб кетдилар? Қайси ёвуз кучлар бу забардаст чинорлар иллизига пинҳона ўз болтасини урдийкин?..

11. ЭНГ ШИРИН БЎТҚА

Бир сафар Ойбек акани зиёрат қилиб келасан, деб Тошкент университети, Шарқ куллиётининг ҳиндий тили бўлими талабаси, яқин укам Амирхон Файзуллаевни “дача”га ўзим билан олиб чиқдим.

Қандил пиёлалардай етилиб пишган олмаларни териб яшиқларга жойладик, бўш пайтлари қисқа-қисқа бўлса ҳам Ойбек аканинг гурунгини олардик. Баъзан Амирхон у кишига зимдан қараб қолар, қорачадан келган юз-кўзлари ифодасидан худди Ҳизир ҳузурига тавофга келган кишининг ботиний ҳайрат аломатларини сезиш мумкин эди...

Навбатдаги қиладиган ишимиз дарахтлар тагини юмшатиб, уларга шакл бериш эди. Чунки қиш яқинлашиб, ҳавода этни жунжиктирувчи совуқ изгирин аломати уфуриб турарди.

Келаси якшанба Амирхон икковимиз “дача”га қараб анча барвақт йўлга тушдик.

Ойбек ака ялангликнинг нарироқ беткайидаги усти ёпиқ айвончада қалин, майин жунли қозоқи чакмонни (ўша, биринчи бор келганимизда Қуддус ака бу далабоп кийим, дея мақтаб-мақтаб, кечки салқин туша бошлаган пайт Ойбек акага кийгазиб қўйганди) елкага ташлаб, хаёлга берилган ҳолда ўқлоққа ўхшаш узун таёқни бармоқлари орасида айлантириб, машқ қилиб ўтирарди.

Биз устозга халақит бергимиз келмади, аста иш жойимиз — олмазор ёққа ўтиб кетдик.

Бир маҳал “и-е, и-е” деб дарахт шохлари оралаб Ойбек ака устимизга бостириб келиб қолди. Сўрашиб олгач, юринглар бу ёққа, дегандай, қўллари билан яланглик томон ишора қилиб, кета бошлади. Биз у кишига эргашдик.

Жойиштининг ошхонага яқинроқ еридаги столга дастурхон ёзилган бўлиб, унинг устига катта оқ сочиқ ёпиб қўйилганди. Ойбек ака сочиқни кўтарди: нон, қанд-қурс, мураббо, қаймоқ ва оғзи пастга тўнтариб қўйилган пахта гулли пиёлалар кўринди. Домла уларга кўрсаткич бармоқлари теккудай қилиб, ишора билан “нонушта... уччовимизга” дея кулиб юборди.

У кишининг шу пайтдаги нуроний чеҳрасида балқиб турган беғубор табас-сумдан, мен сизларни кутаётгандим, энди биргаликда чой ичамиз, деган маънони англадик.

Рўпарадаги ошхонада ялтироқ идишнинг қопқоғи зириллаб овоз чиқарар, унда ҳовур пурқаб, сув қайнарди.

Амирхон Ойбек ака қўлларидан чойнакни олмоқчи бўлди, бироқ:

— Зарифахон йўқ. Мезбон бугун ўзим, — дея ҳарчанд илтимос қилса-да, кўнмади.

Устознинг раъйини қайтаролмадик. Аини шу ҳолат менга Миртемир аканинг “мезбонлик бурчи” ҳақидаги гапини эслагиб юборди.

Учовлон биргалашиб нонушта қилдик. Сўнг тезгина ишга тушиб кетдик. Ҳавонинг қовоғи солиқ эди.

Олма дарахтларининг ортиқча шохларини кесиб, шакл беришга шунчалик шўнғиб кетибмизки, “мезбон” тушликка чақирганини ҳам эшитмабмиз. Бир пайт қўлларидан чўмич билан тепамизда турибди:

— Юринглар, бўтқа еймиз, бўтқа. Тайёр бўлди.

Қачонлардир бу машҳур зот билан ёнма-ён ўтириб ҳамсуҳбат бўлишнинг ўзини тасаввурига сигдиролмаган биздай мухлисларга у кишининг ўз қўли билан таом пишириб келтириши ақл бовар қилмас ҳодисадай туюлиши мумкин. Бироқ, бу ҳақиқат эди. Бир умр эса қоладиган Ойбекона соддалик, Ойбекона камтарлик, Ойбекона меҳр-муҳаббат билан йўғрилган ҳақиқат эди!

Устоз “бўтқа” деб атаган ўша овқат мазаси жуда бошқача, биз бундай лаззатли таомни биринчи бор тотиб кўраётгандай эдик.

12. НОТАНИШ МЕҲМОН

Тушдан кейин боғбончилик расамади бўйича олмазорни қондириб суғордик. Буни дарахтлар “қиш уйқуси”га кетишдан олдин бериладиган “қавс суви” дейилади. Боғ этагидаги бўш ердан эрта баҳорда “кўмма” қовун кўчати ўтқазиш учун тайёрлаб қўйган хандақчаларни ҳам сувга тўлдирдик.

Энди кўчага чиқиб, даҳана бошидаги ариқча қулогини беркитиш керак эди. Мен ялангликдан ўтиб борарканман, Ойбек ака қаршисида бошини ҳам қилганича ўтирган, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, эллик ёшлар чамасидаги озгиндан келган кишига кўзим тушди. Танишга ўхшади, қаердадир кўргандайман.

Доира столнинг бир четида турган семиз, боғичли папкага қараганда, бу

одам омадсизроқ ёзувчи ёки илмий ходим, у қўлёмасини кўтариб келган бўлса керак, деган тахминга бориш мумкин эди.

Ажабки, Ойбек ака меҳмонга жуда такаллуф билан нималардир дер, муҳим бир гапни уқдираётгандай эди.

Катта ариқ бўйлаб кетган ажриқзор сўқмоқдан даҳанага яқинлашганимда, нарироқда йўл бўйидаги теракзор панасида ўтирган яна бир таниш одам қорасини кўриб қолдим. У мени кўрдими, йўқми, билмайман. Лекин азот ўрнидан туриб, ўзини дарахтлар ичига олди... Тарвақайлаган саватдай сочлари бошини хийла катта қилиб кўрсатарди, доим думалоқ кўзойнак тақиб юрадиган бу кишини дарров танидим — нашриёт ходимларидан Эркин Сиддиқов эди. Илк китобим босилиш арафасида у ерга қатнаб, кўп марта учратганман, салом-алигимиз бор эди. Яна шуни билардимки, эшиги устига “Бўлим бошлиғи” деб ёзиб қўйилган хонасидан кулги аримасди. Ҳузурига кирган хоҳ аёл, хоҳ эркак борки, хандон отиб чиқарди.

Ҳа, эсладим: анаву ичкарида Ойбек ака қандайдир гап уқдираётган кишини шу “бўлим бошлиғи” хонасида кўрганман. Баъзан индамайгина бошини эгиб, қандайдир қўлёмани кўтариб олган ҳолда нашриётдан чиқиб кетаётганда дуч келиб қолардим. Демак, бу одам омади чопмайроқ юрган қаламқаш. Эркин Сиддиқов уни Ойбек ака ҳузурига етаклаб келгану энди бу ёғи нима бўлишлигини ҳов, дарахтлар ичида биқиниб олиб, кутиб ўтирибди... Қизиқ, нега яширинади...

Шундай хаёллар билан кичкина ариқчадан ҳовли томон оқиб келувчи сув қулоғини боғлаб, эшикдан кириб келдиму Ойбек акани ҳалиги одам билан тўғридаги ишқом ёғочида осиглик турадиган паркентлик дўстлардан совға — қафасдаги бир жуфт каклик ёнида кўрдим.

Нотаниш одам ҳамон хокисор бир қиёфада мунғайиб турар, Ойбек ака ичкаридаги жониворларга ишора қилиб:

— Қаранг. Аҳил, аҳил, — дерди.

Дарвоза олдига машина келиб тўхтади. Машина эшигининг очилиб-ёпилган овози эшитилди.

Орадан бир неча дақиқа вақт ўтар-ўтмас, ҳовли томондан аёл кишининг қий-чуви эшитилиб, ҳаммаёқ қиёмат бўлиб кетди.

Нима кор-ҳол юз бердийкин, дея Амирхон икковимиз ялангликка томон чопдик.

Юзларидан доим меҳр тўла табассум ёгилиб турадиган, оқила, ширинсўз Зарифа опамизни ҳеч қачон бундай асабий ҳолатда кўрамиз, деб ўйламагандик...

Какликлар безовталаниб ўзини ҳар қасққа урганида қафас қаттиқ-қаттиқ силкиниб кетар, Ойбек ака кўзларини катта-катта очиб асабийлашган ҳолда нималардир дея рафиқасини тинчитмоқчи бўлар, бироқ опа нима қилишини билмай, андаргумон бўлиб яланглик ўртасида туриб қолган одамга қараб “Яна уялмасдан бу даргоҳга қайси юз билан келдинг-а,” деб дашномли маломат тошлари ёғдиришда давом этарди.

Ниҳоят, тинимсиз айтилаётган ҳақоратларнинг зил-замбил юкига ортиқча дош беролмаган “меҳмон” аста кўча томон йўналиб, кўздан ғойиб бўлди...

Бизлар ювиниб-тараниб шаҳарга қайтишни мўлжаллаб тургандик, Ойбек ака бирга кетамиз, деб қолди. У киши қандайдир йиғилишга бирров бориб келиши керак экан.

Катта кўчага чиқиб бурилишимиз билан домла шоферга “тўхтанг” ишорасини қилди ва қутилмаганда олд эшикни очиб, пастга тушди.

Бекатда туриб олиб, бояги одам — “шериги”га нимадир уқдираётган Эркин Сиддиқов тўсатдан рўпарада пайдо бўлган Ойбек акани кўргач, кўзойнак остидаги думалоқ кўзлари баттар катталашиб кетгандай бўлди.

Ойбек ака, машинага ўтиринглар, дея унинг ярим очик турган эшиги томон ишора қилди.

Эркин ака:

— Раҳмат, домлажон. Ҳозир автобус келиб қолади, — дея тавалло қилишга тушди.

Ойбек ака инкор маъносида бош қимирлатиб қўйди. Эркин ака у кишининг сўзини қайтаришга ортиқча журъат этолмади.

Икки кўшимча йўловчи билан орқа ўриндиққа бироз сиқилишиб ўтирдик. Машина инграгандай силкиниб қўйди-да, юриб кетди.

Озгина юрганимиздан сўнг ҳиқиллаган бўғиқ йиғи овози эшитилди. Ёним-да бир ҳовучгина бўлиб, бошини осилтириб олганича кетаётган киши юраги тўлиб нола чекарди.

Шунда Эркин аканинг бу одамга энгашиб паст овозда қилган “насиҳат”-ни эшитиб қолдим:

— Бўлди, оқсоқол, қичиқ қилмай жим кетинг, домланинг кайфиятлари бузилади!

Қизиқ, бу бечора қай аҳволда-ю, унга айтаётган гапини қаранг!..

Барибир ниманингдир хаёлига берилиб кетаётган Ойбек ака сергакланди, хушёр тортиб, ёнбоши билан орқага ўтирилди. Жабрдийданинг кўзларидаги ёшни кўрди, юзларида қандайдир ҳамдардлик аломатлари пайдо бўлди, ўзингни тут, дегандай, анчагача елкасига кафтини қўйиб борди.

Орқада бизлар билан ёнма-ён ўтириб кетаётган бу одам ким-у, унинг жумбоқ “тақдири” шубҳасиз, Амирхон иккимизни ўйлантириб қўйганди.

Машина шаҳар марказида жойлашган Ёзувчилар уюшмаси биноси олдидаги майдончага келиб тўхташи билан барваста қомат, қадамлари шаштли, сочлари жингалак, кўркамгина, ўрта яшар киши биз томон илдам юриб кела бошлади. У Ойбек акани кутиб олишга чиққан экан, дарров машина эшигини очиб, қуюқ сўрашди ва рўпарадаги иморатга олиб чиқувчи тош зиналар томон бошлади.

Эркин Сиддиқов ҳаммага эшиттириб:

— Билиб қўйинглр, шу одам шоир Рамз Бобожон бўлади, — деб қўйди.

Ҳайдовчи Маҳкам ака Ойбек ака тайинлаганидек бизларни “уй-уйларимиз”га элтиб қўйиш учун машинани жилдирди.

Хадра майдонига етай деганда ёнимда ўтирган киши тушиб қолди. Биз билан бошини қимирлатиб индамайгина хайрлашаётганди, Эркин ака унга қараб яна гап уқдирган бўлди:

— Ҳадеб шумшайвермай, энди қоматни сал тик тутинг. Шунақа бўлиши керак эди. Бу ёғи яхшилик!

— Раҳмат, Эркинжон, барака топинг. Яхши ҳам сиз бор экансиз.

— Ростмана раҳматни Ойбек акага айтасиз... Анаву қўлёмаларни кўриб чиққан бўлсангиз, эртага редакцияга келтиринг-а!

— Албатта, албатта, — икки букилганича таъзим қилиб қолди биз учун ҳамон нотанишлигича қолаётган одам.

— Ёнларингда ўтириб келган кимса ким, биласизларми? — деб қолди Эркин ака машина юриб кетгач, худди кўнглимизда кечаётган қизиқишни сезиб тургандай. — Бир пайтлар талотўпда оломонга қўшилиб, Ойбек акага тош отиб қолганлардан!... Нашриётда штатсиз ходим. Кимларнингдир қутқусига учган, қилгиликни қилган-у, мана энди ич-этини еб, ўзини-ўзи тамом қилиб юрибди. Бир куни гап устида “илмий ишим тайёр бўлиб турганда, ўша...ни еб қўйдим-у ҳамма мендан ўзини олиб қочадиган бўлди, ҳеч ким қайрилиб қарамайди” деб ёзилиб қолди. Домланинг олдида боришингиз керак, у киши кечиримли одам, деб кўп гапирдим. Илло, бундай қилолмайман, юзим шувут, дерди. Мана бугун таваккал деб, арқонга боғлагандай олиб боргандим, айтганим бўпти. Илмий ишни домла ўзим кўриб чиқаман, деб олиб қолибди. Ҳақиқатдан Ойбек ака кўнгли дарё одам! У кишини авлиё деганларича бор...

Биз Чорсу талабалар ётоқхонаси қаршисида тушиб қолдик.

Ўша куни кечаси гупиллатиб қор ёғиб чиқди. Шу билан дала-боғнинг мавсумий кузги ишлари якун топиб, баҳор келишини кута бошладик.

13. ТИНЧИМАС ТАЖРИБАКОРЛАР

Хусанбой акамнинг Тошкентда бўлиб, Ойбекдай ёзувчи қўлидан чой ичиб қайтгани ҳақидаги сўзларига ҳеч ким ишонмабди. Беш сўмликни кўрсатса, бунақа пул ҳар кимда ҳам бўлиши мумкин, дейишибди.

Қишки таътил қилиб, уйга борганимда:

— Суратга тушволсак бўларкан, — деди афсус оҳангида ва одатига кўра ярим жилмайиш билан кўзни қисиб, қўшиб қўйди, — кейин ўша суратни раис Соиббоевга кўрсатиб, попугини бироз пасайтириб кўярдим.

Гап орасида, акам қайчини йўқотмадингми, мен тайинлаган ишларни бажардингми, деб сўради.

У киши ўта синчков, шу билан ҳар бир ишни пухта қилиб бажарадиган, бошқалардан ҳам шундай бўлишини талаб қиладиган одам.

Қандай ишлар бажарганлигимиз ҳақида гапириб, баҳордан бошлаб яна нималар қилишимизни, Ойбек ака ҳозир шаҳар ҳовлида эканликларини айтиб бердим.

— Ҳа, мартнинг бошларида “Туятиш” анор навидан тўрт туп бериб юбораман. Боғ этагидаги товуқ катаги ёнида анчагина кунгай жой бекор ётибди. Ўша ерга қатор қилиб, ўтқазиб кўясан.

— Сиз айтаётган ер банд. Тўртта чуқур кавлаб, ўғитга тўлдириб қўйганмиз. Баҳорда “Кўмма” қовун эсмоқчимиз.

Акам “ҳо-о” деб овоз чиқариб, дурустсан-ку дегандай, қошларини чимириб, синамоққа сўради:

— Қовунга у ернинг ҳавоси пастлик қилмасмикан?

— Ўзингиз ҳар нарсага роса иштиёқ билан қаралса, бизда анқонинг уруғини ҳам ўстириб, ҳосил олиш мумкин, дердингиз-ку!

Акам бундай жавоб эшитишни кутмаган эканми, бироз жимиб қолди, сўнг қилиб юборди-да, тан бергандай:

— О-ба сен-ей, майли, анор кўчатлари кўкариб, амал олгунича қовунлар пишади. Энди “Кўмма”га жой тайёрлаган бўлсанг “Кампирчопон” уруғидан олиб кет, палаги бақувват, касалликка чидамли! Хунуқроғу қовунмисан-қовун-да! — деди.

Акам колхознинг “Канал тепаси”даги токзоридида боғбон бўлиб ишлар, ёғоч ишқомлар этагидаги бўш ётган калта-култа ерларга ўзи ўйлаб топган “Кўмма” усулида қовун экиб, икки-уч баробар ортиқча ҳосил олиш бўйича оғизга тушган, ҳатто шаҳар истироҳат боғида ҳар йили кузда ўтказиладиган “Қовун сайли ширинаги”да бир неча бор голиб ҳам бўлган.

У ҳар йили ток сурхлари қирқилиб кўмиладиган пайт иккита мардикор ёллаб, узумзорнинг аввалдан мўлжаллаб қўйган ерларига бел баробар қилиб чуқур кавлатар, ичига икки-уч қопдан чиринди гўнг тўкиб, сув бостириб кўярди.

Эрта баҳор келиши билан қиш бўйи қувват олиб “қутуриб” ётган чуқур атрофига олти тупдан қовун кўчати ўтказар, дастлабки кунлар кўздан панароқ турсин, дебми ёки бирдан тушиб қоладиган аёздан асраш учунми, устига алоҳида қоғоз ёпқич “кийдириб” кўярди.

Бу эринмаган, ҳар доим “Қаловини топиб қорни ёндириш мумкин” деган сўзни ўзига шиор қилиб олган акамнинг биронта мен деҳқонман, деган одам ҳаёлига келмайдиган, фақат маълум кишиларгина биладиган мураккаб ва ўта содда “тажрибаси” эди. Яъни, қовун деганда ҳамма унинг уруғидан экиб ўстиришни тушунади. Хусанбой акам эса ойнаванд кичкина қазноқ-иссиқхонада, алоҳида қипиқли картон “тувакча”ларда кўчатни етиштириб олар, кўпчилик полизларга экилган қовун-тарвуз уруғи униб чиқиб, “отқулоқ” бўлмасдан “Кўмма-полиз” теварагидаги кўчатлар найчалаган, ернинг зўридан доира шаклига кириб, атрофга гуркираб палак отган бўларди. Ундан кейин қарабсизки, ҳар найча атрофида қўшалоқ нишона — хамакчалар пайдо бўлиб етилар, тезгина тўр тортиб, кетма-кет банд берарди.

Бундан бир неча йил бурун акам қайсидир журналда “Кампирчопон” қовун нави ҳақида мақола ўқиб қолиб, унинг муаллифига хат ёзган, бир амаллаб ўша қовун уругидан топганди... Бу нав ўз номига яраша қорамтир, эски чопон каби бурушиқ, кўрган киши кўзига палаги қуриб, яхши пишмай қолган қовоқни эслатарди. Дастлаб “Кампирчопон”нинг нишона ҳосилини кўрганлар “Тинчимагур Хусанбой қовоқнинг илдизини ёриб, қовун кўкартирибди” деб гап тарқатишган. Бироқ, у етилиб, мазасини тотиган одам борки, тасанно деб юборади.

“Янги нав”нинг шухрати бутун колхозга ёйилади. Одамлар: “Ҳа, энди толга атиргул навдасини пайванд қилиб, ўстирган одам-да, унинг қўлидан ҳар иш келади. Фақат озгина ўқимаган-да, йўқса, катта олим бўлиб кетарди,” деб ўз ҳайратларини билдиришарди.

Акам ана шу огизга тушган қовун уругидан бир ҳовуч бераркан, уни кўчатга тайёрлаш йўл-йўриқлари ҳақида батафсил тушунтириш берди.

Баҳор бошларида Намангандан тўрт туп “Туятиш” анор ниҳоли келди. Далаҳовли калитини Зарифа опадан олиб, Амирхон икковимиз кўчатларни “Кўмма” — хандақчалар орасига ўтқаздик.

Ётоқхонамизнинг доим қуёш нури тушиб турадиган дераза раҳидаги тувакчаларда асраб-авайлаб ўстирилаётган қовун палакчалари ҳам қарич баробар бўй чўзиб қолганди.

Ниҳоят, ер бағрига илиқлик ўтиб, қуёш тафтидан кўпчий бошлаган кунларнинг бирида қовун тупларини авайлаб яшиқларга жойладик. Далага олиб бордик.

“Кўмма”дан анчагина кўчат ортиб қолди. Уларни ташлаб юборишга кўзимиз қиймай, бақувватроғидан тўрт донасини танлаб олиб, деворга ёнбошлатиб қурилган эски товуқ катаги (ўша Толиб ака айтган “қурилма”) ёнига ўтқаздик, яна шунчасини яланглик рўясидаги ток сурхларидан холироқ ишқомнинг кунботар тарафига эдик.

Энди буларни алоҳида парваришлаб, том билан ишқомда қовун етиштириш тажрибасини синаб кўрмоқ учун шундай қилгандик.

Биз ҳар якшанба боққа чиқишдан олдин Зарифа опага қўнғироқ қилардик. Опа бизни кутиб олар ёки ишлари кўпроқ бўлса, ҳовли калитини берар, музлатгичда егуликлар борлигини айтиб, оч-наҳор қолманглар, деб тайинларди.

Кунлар исиб, энг аввал ҳовлига кираверишдаги бир туп ўрик, кейин олмалар ҳам қийғос гулга кириб бўлдики, Ойбек акадан дарак бўлавермади. У киши шаҳарда ижод билан банд ёки бирон жойга дам олишга кетган, деб тахмин қилардик, ўзимизча.

Биз Амирхон икковимиз дала-ҳовлининг бир пайт Ойбек ака айтганидек “миришкор боғбони” эдигу лекин бор диққат-эътиборимиз “полизчилик”ка қаратилганди. Палакларнинг ҳам авжи бошқача, ҳафта сайин ҳосилга ҳосил кўшилиб борарди.

Пастаккина товуқ катаги тепасининг ўзида ўндан зиёд нишона бор, ҳатто уларнинг айримлари декчадай бўлиб, кўзга ташланиб қолганди.

Ишқомга ёнлама қилиб, чирмаштириб юборган қовунларимиз ҳам томошақовоққа ўхшаб осилиб турар, мўрт поясини қайириб тушиб кетадиган даражада йириклашиб борарди. Ўшаларнинг тагига ёғочдан чамбарак ясаб, каноп ипда сўриток ёғочларига тортиб кўярдик.

Фаройиб бу “тажриба”миз ўзимизни қизиқтириб кўйган, ҳафта охирлаши билан унинг натижаларини билиш учун боққа етиб келардик.

Зарифа опа ҳам олима аёл эмасми, баъзан “агар шу ишларинг муваффақиятли чиқса, ишқомда қовун етиштириш деган янгилик ихтирочилари бўласизлар” деб кўярди.

Дала-боққа баъзида шаҳардан келиб қоладиган хонадон фарзандлари ўша замоннинг зайли эканми, ўрисча гаплашишар, газета-журналлар ўқишар, Хитойдаги “хунвейбин”лар амалга ошираётган мутаассибона хатти-ҳаракатлар

ҳақида баҳсу тортишувлар қилишарди-ю, негадир “тажриба” қовунларга эътибор бермай, кечга томон апил-тапил йиғиштириниб, кетиб қолишарди.

Биз ҳайрон бўлардик...

Зарифа опани биринчи кўрган киши анча жиддий, ўз ишига пухта, “қаттиққўл” раҳбар аёллардан бўлса керак, деб ўйлаши турган гап. Менда ҳам дастлаб шундай таассурот қолдирган. Ҳатто бироз димоғдорроқ, “зодагон” ҳам бўлиб туюлган. (Ахир Ойбекдай кишининг рафиқаси!)

Аслида ундай эмас. Опа дала-ҳовлига келган заҳоти сарамжон-саришталикни яхши кўрадиган тиниб-тинчимас уй бекасига айланарди. Бирон дақиқа бўш турганини кўрмасдик. Аввал ошхонани тартибга келтиради. Ялангликни супуриб, шакароблатиб сув сепади. Нонуштага дастурхон ёзади. Унда албатта Маматчол келтирган сут-қаймоқ бўлади. Сўнгра зираворлар кўшилган масаллиқли “қайнатма”ни милтилатиб ёқилган газ плитаси устига қўяди, овқат тушликка тайёр бўлади, вақтида тамадди қилиб олинглар, деб соатига бир қараб олади-да, кўчага келиб тўхтаган машинага ўтиради.

Опа пиширган таом ниҳоятда тотли бўларди. У кишининг пазандалигига қойил қолардик.

Ўта инжиқ бўладиган ижодкорлар учун ўчоқ бошида бажариладиган бундай масъул юмушнинг “пири” деб тан олинган Абдулла Қаҳҳорнинг рафиқаси Кибриё Қаҳҳорова, айниқса, пазандалик бобида унча-мунчага буй бермайдиган аёл эди. Шу опа бир куни домла Озод Шарафиддинов томонидан ўз шаънига айтилган мақтовга қўшилмайроқ: “Сиз Зарифахон опа пиширган таомлардан тотиб кўрмаган кўринасиз,” деган экан...

...Ўша куни дала-боққа одатдагидан кечикиброқ тушга яқин —соат ўн иккиларда етиб келдик. Чунки автобус бекатида фалсафа фани ўқитувчимиз Маҳмуджон Нурматов (мен-ку, бу одамдан “қутулганман”, бир ойлardan кейин ўз “қасби”га хос анча инжиқ шу акахонга Амирхон давлат имтиҳони топшириши керак эди) мени учратиб қолиб саволга тутди:

— Китобинг ҳақида Ойбек домланинг журналида тақриз чиқардим. Ўқидингми?

Гарчи бу янгиликни энди эшитаётган, Ойбек домла бош муҳаррир бўлган “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг янги сонини ҳали олмаган бўлсам-да, Маҳмуджон аканинг кўнгли учун:

— Ҳа, — дея жавоб қилдим.

— Ундай бўлса, — деди домла сўзимни шартга бўлиб, — Бешёғочдаги истироҳат боғи чойхонасида девзира гурунчдан ош бўляпти. Роппа-роса соат тўққиз яримда Чустий домла Толиб Йўлдош билан ўша ерга келишмоқчи. Кеча Союзда машрабхонлик бўлган.

— Ошни мен қилардим-ку, — дедим чайналиброқ, сўнг шеригим Амирхонга ишора қилдим, — биз шошиброқ тургандик.

Файласуф домла одати бўйича доим қизғиш тортиб турадиган ихчамгина бурни устига қўл чўзиб, бармоқ учи билан силаб кўйгандай бўлди-да, ўзига хос шанғи овозда чапани гап қилди:

— Қўйсанг-чи, баҳонангни. Ош ўша мақола муносабати билан бўляпти. Қолаверса, бугун якшанба — дам олиш куни. Борадиган жойларингга бир соат кечиксанглар ҳеч нарса қилмайди... Керак бўлса, хат ёзиб бераман.

Гап келганда отангни аяма, қабилда ҳазилнамо луқма ташладим:

— Менга бари-бир, манаву укам ҳозир кутубхонага бориб, Гегел фалсафасини ўқиши керак. Сизга Давлат имтиҳони топширади. Хатдан кўра...

— Э, бу йигитми, ўзи яхши бола. Гегелни ўқимай қўверсин.

Ўртада енгил кулги кўтарилди.

Учовлашиб анча узоқ бўлмаган Бешёғоч томон кетдик.

Чустий домланинг қандайдир иши чиқиб қолибди. Толиб аканинг ўзи келди-да, нигоҳи менга тушиб:

— Гувалапаз шогирд шу ерда экан-ку. Қани, лойкаш шеригинг? — деб сўраб қолди.

Мен Амирхонни кўрсатдим:

— Шерикнинг мана бу янгисини топиб олганман!

Шундан кейин гап Толиб ака бошчилигида Қуддус Муҳаммадий хонадо-нида қандай қилиб товуқ катаги қурганимиз ҳақида бошланиб, мавзу Ойбек аканинг дала-ҳовлисидаги “қурилма”га келиб тақалди.

Мен катак яхши сақланганлигини, товуқчиликка ярамагандан кейин полизчиликка хизмат қилсин, дея икки ёнбошига қовун экиб, палагини томига чиқариб юборганимизни айтдим.

Толиб ака қалин қошларини чимириб, менга бир қараб олди-да, шундай деди:

— Сенлар қовун экибсан. Ундан олдинроқ зўр овчиман деб ҳаммага мақта-ниб юрадиган Мавлон Икром ўша ерда бошлаб қовун туширган...

Толиб аканинг айтишича, шифокорлар Ойбек акага махсус боқилган то-вуқнинг парҳез гўштидан истеъмол қилишни тавсия этади. Толиб ака бу хабар-ни Зоҳиджон Обидовдан эшитиб, хайрли ишга бош-қош бўлишга киришади. Парҳез гўштли товуқлар учун махсус катак қуради. Қайсидир мутахассис ту-зиб берган рўйхат бўйича Эски Жўва бозоридан: туйилган макка — бир қоғ; арпа — бир қоғ; тариқ — бир қоғ; кепак — бир қоғ; майдаланган тош, қум, шиша синиқлари ҳаммаси — ярим қоғ; оҳак — бир челақ; зиғир ёғи — бир кило қилиб сотиб олинади. Жўжалар ҳам келтирилади. Бироқ орадан бир ой ўтиб-ўтмай, яқин-атроф қир-дала эмасми, тулкилар пайдо бўлиб, кечаси бир нечта жўжани қийратиб кетади. Бу шумхабар Мавлон Икром қулоғига етиб бориб, ўша кунёқ қурол-аслаҳа билан дала-ҳовлига келади. Олмазор ичига палатка тикиб, пойлоқчилик қилади. Биринчи кеча тинч ўтади... Эртаси ярим тунда эса... Минг машҳур овчи бўлган билан омад чопмаса қийин экан: иккин-чи жаҳон уруши йиллари Эроннинг Мозандарон тоғ сарҳадларида шерлар ор-тидан қувалаб ўтакасини ёриб юрган (буни кўплар эшитган, ўқиган ҳам) шикорнавис шоиримизнинг бу сафар ови бароридан келмайди. Снайперликни Матёқуб Қўшжонов мендан ўрганган, деб юрадиган акахонимиз қўшотарни елкага маҳкам тираб, роса мўлжалга тўғрилаб кўройдинда девор устидан юриб келаётган қўшнининг... мушугини тулки деб нақ оёғидан отиб қўяди. Биғилла-ган овозу жўжаларнинг чий-чийи ҳамма ёқни тутиб кетади.

Бундан хабардор бўлган Ойбек аканинг юраги гаш бўлиб юради. Бу ҳам етмагандек, орадан кўп ўтмай жўжаларга қандайдир касал тегиб, тутдай тўки-лади. Охир-оқибат “парҳез парранда гўшти” етиштиришга мўлжалланган То-либ аканинг кичкина “ферма”си барбод бўлади.

Бироз латифага ўхшаб кетадиган бу ҳикоя тугаши билан дастурхонга дев-зира гурунчлари “ўйноқлаб” турган палов келди. Уни Маҳмуджон домланинг фарғоналик шогирди — ёш файласуф йигит Қодиржон қойилмақом қилиб пиширганди.

Ошдан кейин босиб-босиб аччиқ кўк чой ичилгач, Толиб ака шим почаси-ни сал юқори тортиб, пайпоғи “кўнжи”дан бир неча буклоглик уч сўмлик чиқарди. Улардан биттасини ажратди-да:

— Даврабоши Маҳмуджон ўзингсан, шекилли. Халфана неча сўмданга туш-ди? — деб сўради.

Маҳмуджон ака:

— Қўяверинг, — дея қўл силкиди, — пулни асраш йўлини яхши биларкан-сиз. Тўғри қиласиз — чўнтакда турса, кетиб қолади. Жойига солиб қўйинг. Лекин Ойбек домланинг дала-ҳовлиларида қилинган тулки ови ҳам Машраб ҳақидаги ривоятларингизга ўхшаш қизиқарли экан.

— Ривоят эмас! — бироз жаҳли чиққан бўлди Толиб акаимизнинг, — Ҳақиқат! Ўша жўжалар боқилган катакхонани манавилар ҳам кўрибди, — бизга қўли билан ишора қилиб, сўнг қўшиб қўйди, — Мавлон Икромнинг ўзидан сўраш-ларинг ҳам мумкин!

— Овчилар қўшиб-чатиб гапираверадиган лофчи бўлади.

— Бу гапинг тўғри, — “даврабоши”ни маъқуллаган бўлди Толиб ака, —

Мавлон Икром, девор ошиб бир гала тулкилар туша бошлаганди, “сочма” билан ҳаммасини қаторасига ер тишлатдим. Уларнинг терисини ачавотлик Мўлтон мўйначига обориб, Ойбек акага зўр чакмон тиктириб берганман, деб анча вақт мақтаниб юрган, ўшандан кейин.

Ўртада яна кулги кўтарилди.

Дастурхон йиғиштирилиб, кўзгаларканмиз, Толиб ака бизга тайинлади:

— Ойбек ака билан Зарифа опага салом айтларинг. Катакни эҳтиёт қил, кейин керак бўлади.

14. НУРАФШОН ҲОВЛИ СУРАТИ

Дарвозанинг бир қаноти қия очиқ, кўча юзию ичкари жойиштигача супуриб, ҳалқоб сув сепилган, атроф саришта эди. Демак, Зарифа опа шу ерда. Одатдагидай бугун ҳам анча барвақт келган кўринади.

Ҳовлига кириб, ошхона ёнига қўйилган курсига ўтириб олганича қилқалам билан ниманидир берилиб чизаётган опага кўзимиз тушди.

Биз ялангликни кесиб келиб, салом бердик, опа, одатдагидек, нимтабас-сум билан алик олди-ю, ўз ишини давом эттираверди. Бутун диққати рангларни танлашга қаратилган, фанердаги бигиз михча — “кнопка” босилган қоғоз юзида эса ёзнинг таровати — ишқом узра ёйилган ток сурхларидаги беғубор барглар, эндигина етила бошлаган узум бошлари, кенг ялангликка парча-парча ёғду бўлиб урилаётган қуёш жилолари — ҳаммаси бир бўлиб акс этиб турарди. Манзара сурат моҳирона берилаётган рангли сайқалдан янада тиниқлашиб, кўзга яққолроқ ташланиб борарди. Ҳатто дарвозадан кираверишдаги ён-лама қилиб ўрнатилган ёғоч ўриндиқ ҳам кўриниб қолди. Унда баъзан ёзишдан, бармоқларини ҳаракатлантириш учун қиладиган машқлардан чарчаган пайтлар хаёл суриб ўтирган Ойбек акани кўриб қолардик.

Ниҳоят, расм сўнгги “пардоз”дан ҳам чиқди. Биз унга маҳлиё бўлиб қараб қолдик.

Кўзимиз олдида яхшигина мусаввир сифатида гавдаланган опахонимиз қилқаламни сувбўёқ қутиси турган доира столнинг бир четига қўйди-да, суратни икки ёнидан ушлаб нигоҳидан нарироқ қилди, обдан тикилди, сўнг бизга қаратди:

— Ёмон чиқмади, чамамда. Қалай?

Биринчи баҳони мен бердим:

— Ҳақиқий санъат асари!

Сурат чизишдан унча-мунча хабари бор, ҳавас учун расмлар чизиб юрадиган Амирхон бироз баландпарвоз таъриф билан сўзимга қўшимча қилди:

— Ранглар жилосида Ўрол Тансиқбоевнинг маҳорати шундоқ кўзга ташланиб турибди!

Зарифа опа қулди:

— Қайда. Шунчаки “қоралама”. Бир чизгим келиб қолди-да. Шунақа, бўш вақтлари қўлимга қилқалам оламан. Ҳаваскорлик!

— Бироқ, — дедим опанинг гапини бўлиб, — яхши мусаввир эканлигингиз ҳақида Чингиз акадан эшитганмиз.

— Чингиз Аҳмаровни танийсизми?

Жавобни Амирхон берди:

— У кишининг шоғирдлари!

Зарифа опа менга дурустроқ ўгирилиб қаради:

— Китобчангизни ўқиб, сезгандай бўлувдим-а.

Шундан кейин гурунгимиз ўзидан-ўзи қизиқ кетди: опа бир пайтлар машҳур рус рассоми Репиннинг шоғирди бўлган Николай Розиннинг Тошкентдаги устахонасига қатнаб тасвирий санъат сирларини ўрганган экан. Чингиз Аҳмаровни миниатюра жанрида янги мактаб яратган замонамизнинг Беҳзоди деб атади.

Бугун опа, одатдагидек, бирон ёққа шошилмас, вақти бемалолроқ эди. Тушликни бирга қилдик.

Гап орасида қаршимиздаги дераза раҳига тиклаб қўйилган, ҳали ранглари қуриб улгурмаган расмдаги “камчилик” ни айтишга журъат этдим:

— Назаримда ҳовли хувиллаб тургандай — ўриндиқ бўш. Ўша ерда Ойбек ака ўтирганларида янада файзли чиқарди, дейман.

— Ўйлаб кўрдим, — дарров нима демоқчилигимни тушуниб етгандай жавоб қайтарди Зарифа опа, — Ойбекнинг суратини чизишга журъат этолмайман. У кишининг савлати босади. Бунинг учун Абдулҳақ Абдуллаев бўлиш керак...

Водопровод жўмрагига яқин намтоб жойда бир даста райҳон, турли гул кўчатлари турарди. Яланглик атрофига кичик гулхоналар ясаб, уларни ўтқаздик. Ўғитлаб, суғордик.

Баравж қовун барглари сал сўлгин тортибди. Бу чанқаганлик белгиси. Демак палакдаги ҳосил ўзига керакли “шира”ни олиб, етилишга тайёр бўлиб турибди... Яна озгина вақт ўтказиб, бир сув берилса, қовун эт олади, тош босади, мазаси эса тилни ёрадиган бўлади. “Кўмма”нинг ўзига хос “нозик” томони мана шунда! Буларни Хусанбой акамдан эшитганман.

“Полиз”га сув қуйишни янаги якшанбага қолдирадиган бўлдики...

Ишқомга тараб юборилган сурхлардаги ортиқча шох-шаббаларни бутаб, хомтоқ қилдик. Амал олиш палласига кирган узум бошлари одам кўзига янада кўримлироқ бўлиб, ташланиб қолди.

Айниқса, “осма” қовунлар ёнида “Инв” (“инвентар”) ёзувли рақам қўйилган картон “ёрлиқлар”нинг туриши бошқача эди.

Уларга кўзи тушган Зарифа опа кулиб юборди:

— Вой, эринмаганлар-ей! Лекин ҳафсалаларингга қойил. Ака-ука чинакамига фантазёр экансизлар. Бу қилган ишларингни Ойбек ака кўрса роса кулади.

Кўпдан бери тилимиз учуда турган саволни бериш пайти келганди:

— Ойбек ака Тошкентдадилар? Нега боққа чиқмаяптилар?

Амирхон ҳам илҳақ бўлиб нима садо чиқаркин, дегандай, опанинг оғзига қараб қолди. Чунки баъзида нега домла кўринмаяптилар, дея ҳиқиллаб қолар, нияти ёнида олиб келадиган қайсидир ҳурилиқога бағишланган “Санобар” деган етти-саккиз варақли шеърини ўқиб бериб, бирон маслаҳат эшитиш эди.

Зарифа опа бир дақиқа сукут сақлаб турди-да, қисқагина шу гапни айтди:

— Ойбекнинг тоби бўлмади. Кўлларини ҳам қимирлатолмай қолганди. Хайрият, энди ўзини яхши ҳис этапти. Яқинда бу ерга олиб келамиз. Боғни соғинган. Атрофни тартибга келтирганимиз шундан!

15. БИЗ БИЛМАГАН ОЙБЕК

Амирхон домланинг кўлларига нима бўлган, деган ишорага яқин яна бир гап айтганди, Зарифа опанинг ним табассум балқиб турган чехраси бирдан жиддий тус олди. Юзидаги ажинлар янада қуюқлашиб, ранги ўзгарди. Бутун мамлакат, эл ардоғидаги энг азиз одамнинг энг бахтли, армонсиз умр йўлдоши деб фаразлаб юрган бу аёлнинг шу дақиқалардаги фаромуш, андуҳли ҳолати бизни ҳайратга солди. Иккимизни кўпдан бери ўйлантириб келаётган, ўзимизча ҳар хил тахминларга бориб юрган шу савол Зарифа опамизнинг дил ярасини тирнаб юборгану энди унинг вужуди оғриқдан қақшаётгандай эди.

Бирдан у ярқ этиб бизга ўгирилди:

— Ойбекнинг мажолсиз ҳолга келтирилган кўллари, оғриқли юраги ва барча тазийқларга чидаш берган метиндай иродаси ҳақида гапирадиган бўлсам катта бир китоб бўлади. Биласизларми, ёмон одамлардан ўлим ҳам ҳазар қиладди, деган гап бор. Бу бекорга айтилмаганлигини чет эллик руҳшунос олимлар исботлаб, илмий асарлар ёзишган. Уларнинг аниқлашларича, “Ёмон одам” худбин, ўзгаларга яхшилиқни раво кўрмайдиган, фақат “ўз” қобигига ўралиб яшайдиган кимсалардир. Бундайлар ўта эҳтиёткор, кўрқоқ ва маккор, ташқи таъсирлардан вужуди “ҳимояланган” беписанд мавжудод саналади. Улар руҳиятига “Виждон азоби” тушунчаси сингмайди, шунинг учун яшовчандир... Ой-

бек эса ундайларнинг бутунлай тескариси: бировларнинг ташвишисиз яшай олмайдиган, муҳтожларга қўлидан келганча яхшилик қиладиган, тез таъсирланувчи, шунингдек, ҳаммага ишонувчи одам эди. Унинг бундай фазилатлари атрофидаги айрим “ёмон”ларга ёқмасди, энг қабиҳ усуллар билан Ойбек бошига маломат тошлари ёғдиришарди. Бироқ у нолимасди. Ўзини ҳам руҳан, ҳам жисмонан қийнаётган кимсалар устидан шикоят қилиб, ҳеч кимга дардини ошкор этмасди. Ҳатто “ички кечинмалари”ни мендан ҳам яширарди. Лекин у кишининг теварагида бўлаётган ғийбату тухматлардан яхши хабардор эдим. “Эътибор берма, буларнинг ҳаммаси ўткинчи” деб фақат ўзини ижод билан овутарди. Ҳа, бир марта... ўша кун Ёзувчилар союзидаги мажлисдан (айтишларига қараганда, минбарда ўтириб олган сўзамол “қораловчи”лар уни ҳатто йиғлаш даражасига олиб келганлар) ниҳоятда тушқин, асабий ҳолда қайтиб келиб, кечаси билан мижжа қоқмай чиқди... Эрталаб ёзув столи устида бир нечта дардли шеърларга кўзим тушган, бу ниҳоят, жафокаш юракдан ситилиб чиққан нидога ўхшарди. Улардан айримларини ёдда сақлаб қолганман:

Майли, нима деса десин одамлар,
Ит хуради, ўтади карвон.
Виждон билан қимматдир дамлар,
Ҳар вақт эшдир қалбимга виждон!

* * *

Дўстим, ёмонлардан зинҳор ҳазар қил,
Фирибгар ошнолар зимдан тўсар йўл.
Ҳақиқатни суймас виждонсиз, бахил,
Куйганмен улардан: ёғдирган тош-дўл.

* * *

Тош экан бу бошим,
Ҳеч ёрилмади,
Ёғилди минг тош...

— Ҳа, чиндан ҳам бу инсоннинг боши тошдан эди. Бироқ асаб ҳар нарсага кўникавермас экан. Ойбек акаларинг, — дея сўзида давом этди опа, — бийрон тилли, шеър ўқиса ёки минбарга чиқиб гапирса, ҳаммани ўзига маҳлиё қилиб кўядиган оташнафас одам эди. Йиғину давраларга ўзининг салобати, зукко хушмуомалалиги билан файз киритарди. Унга ҳамманинг ҳаваси келарди. Мана, ўн тўрт йилки, Ойбек шу аҳволга тушиб қолган. Аслида уни шу кўйга солиб кўйишди. Ўшаларнинг кутқусига учиб Ойбекка “ташланиб” қолганлардан биттаси тавба-тазарру қилиб, бу ерга келганини кўргансизлар... Барибир, Ойбек уни кечирди. Бошидан ошиб-тошиб ётган ишларини қолдириб, ўшанинг қораламасини ўқиб чиқди. “Яхши” деб тақриз ёзиб, илмий кенгашга тақдим этди. Бечоранинг шунча эзилгани етар, ортиқча “қийнаманглар” дея шогирдларига тайинлади...

Биз замоннинг кўп алғов-далғовли кунларидан беҳабар икки талаба худди тушга ўхшаб кетадиган, бироқ бор ҳақиқатдан иборат Зарифа опанинг ҳикоясини тинглардигу беихтиёр кўз олдимизда кутилмаган, тасаввур қилиб ҳам кўрмаган бошқа Ойбек гавдаланиб кетарди: мана, у танча ёнида қунишиб ўтириб олиб, керосин чироқ ёруғида давримизнинг буюк асари сифатида тан олинажак “Навоий” романини ёзмоқда. Қаҳратон қиш совуғи бир амаллаб тиклаб олинган очиқ айвон ёнидаги торгина хонани ҳам ўз домига тортган. Ёзувчининг қалам тутган қўллари совуқдан увушиб, ўзига итоат этмай қолади. Шунда у бармоқларини лабига тутиб, қалб ҳарорати билан илиқлик бахш этади. Яна ёзишга киришади... Озгинадан кейин қалам оппоқ қоғоз устида беихтиёр тўхтаб қолади. Навқирон, эндигина ўттиз етти ёшни қаршилаётган Ойбекда ортиқча мажол йўқ. У ниҳоятда чарчаган, очикқан ҳам. Доим ёнида

ҳамдам, ҳамнафас умр йўлдошига бирон егулик борми, дея илтижоли қараш қилади. Уруш қаҳатчилиги бу хонадонга ҳам аллақачон ўз таъсирини кўрсатганди. Уй бекаси кўзларида пайдо бўлган ёшни яшириш учун ўрнидан туриб, токчаларга қўл югуртириб чиқади. Бирон бўлак қаттиқ нон ҳам қолмаган. Хайрият, ҳавончада озгина талқон ҳамда бўз халтада ун юқи қолган экан. Хурмачадан ярим қошиқча ёғ чиқди... Улардан битта коса тўлар-тўлмас “иссиқ овқат” тайёрлади. Ойбек уч-тўрт қошиқ тотинади, холос, қолганини эрталаб болалар ичар, деб четроққа олиб кўяди. Кўлларини бир-бирига ишқаб, бармоқларини уқалаб, яна ёзишга тушади.

Шу орада дапқур-дапқур Ички ишлар вазирлигидан махсус ходим эшикни қоқиб келади. Келганда ҳам кечаси, ярим тунда келади. Мақсад, иддао нима, айтмайди. Ойбекни олдига солиб, олиб кетади. Жувон минг хаёллар билан таҳликали тунни бедор ўтказди. Ўзига таскин беради: қўлига кишан солишмади-ку!

Ниҳоят, тонгга яқин ҳорғинликдан силла-мадори қуриган Ойбек остонада пайдо бўлади. Алам ва хурсандчиликнинг аросатли кўз ёшлари юзини юва бошлаган жувон унга талпинади, ўзини бағрига отади.

Бир оғиз гапи билан одамни бор-йўқ қилиб юборишга қодир, ўша даврнинг ҳокими мутлақларидан кал, биткўз, сўпоқ бошининг икки чеккасида диккайиб турадиган кулоқлари гайритабиий, негадир гезарган совуқ башараси Ойбекка сувдан янги чиқиб, титраб-қақшаётган ўлат теккан каламушнинг турқ-атворини эслатадиган шу маҳкама бошлиғи Кабулов (аслида Кабулидзе)нинг “назари” ёзувчига тушиб қолган. Негадир Ойбек билан шахсан ўзи “шугулланади”... “Нима учун ораларингдаги “душман” ҳамкасбларинг ҳақида бизга маълумот бермайсан,” — деб сўроққа тутаверади... Соатлаб зах ертўлага тушириб кўяди. Шубҳасиз, бирон “маълумот” ололмайди.

Бир марта Кабулидзе ҳузурига келтиришганда министр худди Бухоро амиррига ўхшаб, зарбоф либосларда ўтирганмиш. Кайфдан юмилаёзган кўзларини аранг очиб: “Ие, сен анову ёзувчи-шоирсан-да. Мунча уруғларинг кўп, ҳали ҳам тирикмисан?” — дейди-да, газаб билан югурдақларига ташқарига чиқариб ташлашни буюради.

Афсус, бу хўрлашлар бежиз эмас, ўша даврда Ойбек устидан беминнат хабар етказиб турувчи “ҳамкасблар” топилган. “Ҳамкасб”ларки, улар ёзувчи билан давраларда, мажлисларда гап-гаштак қилиб ўтириб, суҳбатини олган, дастурхонда чой ичган айрим “дўст, шогирдлар”дан иборат бўлган.

Ойбек ҳар доим тунда олиб кетилиб, бошига солинган қийноқлар ҳақида рафиқасига бирон нолиш гап айтавермаган, уни аяган, руҳан тушкунликка берилмасин, деган.

Лекин вақт ўтиб, ўша “ўтмиш” бўлиб қолган воқеалар ҳақида оддийгина қилиб сўзлаб бергану охирида: “Зарифа, “ташқарига чиқариб ташланг” ўрнига “отиб ташланг” демаганига шукур қилсанг-чи”, — деб кўшиб қўйган...

Шу алфозда ўта қийинчиликлар билан буюк Алишер Навоий ҳақидаги забардаст асар дунёга келади. У 1944 йили китоб ҳолида босилиб чиққач, Ойбек номи янада машҳур бўлиб кетади.

Адабий жамоатчилик романни катта воқеа сифатида кутиб олади. Ойбекнинг мухлислари, кўпдан-кўп ҳамқалам дўстлари беҳад қувондилар.

Афсус, эзгуликнинг душмани — қабоҳат бўлгани каби кўролмаслик, гийбатни касб-корга айлантириб олган баъзи кимсалар “чақув” услубини ўзгартириб, бошқача ҳужум йўлига ўтадилар.

Ойбек ижодининг чўққиси деб тан олинган, халқ кўлидан қўймай ўқиб турган “Навоий” романини ҳар томондан “текшириб” сиёсий тус билан таҳлил қилувчилар чиқиб қолади. “Социалистик реализмдан чекиниш” айбига авж бериб, ижодкорларни “оқ калтак-қора калтак” қилиш русуми қайта бош кўтара бошлаган, кўлидаги мунаққидлик қаламини “қизил таёқ”қа айлантириб олганлар кўпайиб қолганди. “Навоий”га ҳужумни ана ўшалар бошлайди.

Бу ҳужумлар руҳан покиза, ҷумолига ҳам озор беришни ўзига раво кўрмайдиган Ойбекдай одам қалбини ўртаса-да, у матонат билан ўткинчи “тортишув”ларга эътибор бермасликка ҳаракат қилади. Ўзини доим оғир-вазмин тутади. Ҳатто “ҳужумчи”ларни кўрганда ҳеч нарса билмагандай улар билан сўрашади, гурунг қилиб, бирга чой ичади. Баъзиларини меҳмон ҳам қилади.

Бироқ инсон вужуди темирдан эмас...

Айниқса, адибнинг иккинчи йирик асари “Олтин водийдан шабадалар”га қарши бошланган ҳужум, ҳатто биз ўзимизча энг мўътабар, ҳурматли инсонлар даргоҳи деб юрадиган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидаги айрим казозолар (Зарифа опа номма-ном айтганлар орасида биз устоз билиб, дарсликлардан шеърларини ёд олиб юрадиганлар ҳам бор эдики, ҳайратдан ёқа ушладик)нинг йиллар давомида ҳам ошқора, ҳам пинҳона ўтказиб келган руҳий тазйиқлари асоратсиз қолмайди.

Мана, ўн тўрт йилки...

Дала-ҳовлига қилган бу сафарги ташрифимиз Ойбек, қолаверса, у кишининг умр йўлдоши Зарифахон опа ҳақидаги тасаввуримизни бутунлай ўзгартириб юборди.

У забардаст ёзувчи, шоиргина эмас, бизнинг кўз олдимизда букилмас иродали, янада улуғвор, афсонавийроқ Инсон қиёфасида гавдаланиб кетди.

Биз Зарифа опани кимё фани бўйича катта олима эканлигини яхши билардик. Бироқ уни тасвирий санъат олаmidан яхши хабардор, нозик дидли шеърят шайдоси, адабий мушоҳадаси кенг оқила аёл эканлигига бугун гувоҳ бўлдик. Дунёда заррача армони йўқ, бутун шодлигу рўшнолик, ҳурмату эътибор — барча-барча сийловлар соҳибаси, деб ўйлаб юрган бу муштипар опахоннинг юрагида уммондай ғам-андуҳ қатланиб ётганини шу кун ҳис этдик.

Бу аёлни Толиб Йўлдош айтган “Лев Толстойдай одамни ҳам ажалидан бир неча йил аввал ўлимига зомин бўлган хотин зоти”га мутлақо қиёслаб бўлмасди. Меҳр-муҳаббат, садоқат, фидойилик тимсоли эди. Умр йўлдошига отилган ҳар бир маломат тошига балогардон бўлган. Ҳаётнинг пасту баланд кунлари йўқчиликка сабр, тўқчиликка шукр қилиб, ҳамиша суянчиқ, ҳамнафас бўлиб, у Инсон ёнида турган.

Мана, бугун ҳам Ойбек акани дала-ҳовлига қадам ранжида қилишидан олдин, бу ерга келиб, кутиб олиш тараддудига тушган. Эрталабдан бери тиними йўқ.

Ҳаммаёқ, ошхона, унинг ёнидаги айвонли уй, яланглик ялаб-юлқигандай сарамжон қилинди.

Мевалари йириклашиб, кўзга ташланиб қолган олмазорга ҳам файз кирди.

Фира-шира қоронғи оралай бошлаганда машина келди, шаҳарга қайтдик.

16. ХОНАМ ВА ҲАМХОНАМ

Илми нужумнинг турли йўналишлари бўйича сабоқ олувчи юзлаб талабаларнинг бошпанаси бўлмиш ўша шаҳар марказидаги кўп қаватли ётоқхонамиз биноси кечкурунлари, айниқса шанба, якшанба оқшомлари поездлар пишқириб келиб-кетиб турадиган вокзалдай гувиллаб кетар, эшиклари аксар ланг очиб қўйиладиган ҳар бир “хонақоҳ”да баҳс-гурунг сурони, “ғиж банг” мусиқалар шовқини авжга минарди.

Лекин мен истиқомат қилиб турадиган “кулба” ҳар хил талотўплардан истисно. Бунинг қатор сабаблари бор: биринчидан — бутун тўрт қаватли бинода ягона ҳисобланувчи икки кишига мўлжалланган хона узун йўлакнинг энг охири — “овлоқ” ерига жойлашган.

Унинг устига бу хонамизни бошқа “қўни-қўшни”лардан аксар қулфлоглик турадиган “Кирхона”, “Сантехник” хоналари ажратиб туради. Иккинчидан — шеригим Маҳмуд ака ўта камгап, ёши улуғ кишиларга хос бамаъни, босиқ одам. Аввалги йилги ҳамхонам “филолог”лардан фарқи шундаки, Маҳмуд ака журналист, битирувчи курс талабаси.

У ҳар шанба кун дарсдан сўнг Чиноздаги ҳовлисига бола-чақаси олдига кетарди. Ўзим ҳам дам олиш кунларининг оқшомги сокинликларига ўрганиб қолган, ундан вужудимдаги чарчоқни фориг этувчи ҳаловат сокинлигини туйдим.

Бироқ бугун негадир илк бор ёлғизлик асоратини ҳис этаётгандайман...

Одатдагидек, хонада бир ўзим. Маҳмуд ака азонги электричкада етиб келади. Плиткага чой қўйиб, дамлайди, мени уйғотади. Нонушта қиламиз. Кейин Ойбек акадан гап очади. У кишининг боғига қатнаб юрганимизга ҳаваси келади, “орада бўлган суҳбатни кундалик қилиб ёзиб боришни унутманг” деб тайинлашни канда қилмайди. Журналист-да!

Агар ҳозир шу одам хонада бўлганда, унга Зарифа опадан эшитганларимнинг барини оқизмай-гомизмай сўзлаб берардим. Юрагим тўлиб турарди.

Каравотим ёнидаги жавончадан ўтган йил Ойбек ака дастхат ёзиб берган “Навой” романини қўлимга олдим. Бу асарнинг дунёга келишининг ўзи катта бир тарих экан. Унинг ҳар бир саҳифасидан совуқ-изғиринли кунларнинг этни жунжиктирувчи нафаси уфуриб тургандай...

Беихтиёр марҳум домламыз Суннат Алиевичнинг сўзлари қулогим остида жаранглаб кетгандай бўлди: “Бундай машҳур кишиларга яқинлашиб бўлмайди. Улар ҳар хил шпионлардан ҳимоя қилинади, давлат қўриқлайди...” Демак, бир оғиз сўзи билан истаган одамини йўқ қилиб юборишга тайёр Кабулидзегга ўхшаганлар ва унинг атрофидагилар “шпион” эмас, давлат одамлари ҳисобланганлар...

Шу дақиқаларда талпина-талпина ҳаётбахш манзилгоҳга етдим, деб сароб устидан чиққан сарбон мисол, ҳафсалам пир бўлган, ёзиш-чизишдан ҳам қўнглим совугандай эди...

17. ҚОРОНҒИ ТУН ҚЎЙНИДА

Кўларим юмилиб, уйқу элитаётгандай бўларди-ю, бироқ қандайдир ҳаловатсизлик вужудим узра ўрмалаб юрганга ўхшарди.

Хонамизнинг шаҳардаги энг гавжум ҳисобланмиш катта кўчага қаратиб қурилган деразаси кўларидан доим гувиллаб эшитилувчи машина-трамвайларнинг овози, кетма-кет жиринглашиб чалинувчи қўнғироғи аллақачон тинган. Бу қисқа муддат давом этадиган ҳол. Саҳармардондан яна шовқин-сурон бошланади. Чунки бозор шундоқ ёнбошимизда!

“Қизиқ, бу сукунатни биринчи бўлиб ким бузаркин?” — мен учун дунёда бундан бошқа ташвиш йўқдай айнан шу фикр мудроқ миямда чарх ураётганими, ёки ҳаёл сураётганими, англаб етолмасдим. Лекин уйқу билан бедорлик ўртасида талош эканлигимни сезаётгандай эдим.

Ниҳоят, уйқу устун келиб, борлигимни паға-паға момиқ булутлар ўрай бошлади. Кейин... осмонда худди театр саҳниси учун ишланган улкан манзара сурат устидан тортиб қўйилган ҳарир пардага ўхшаш баҳайбат мато пайдо бўлиб, оҳиста ҳилпирай бошлади. Олисдан мункиллаб қолган бир қариянинг гавдаси кўринди. Аниқ кўриб турибман: унинг ёнида ҳозир оташин шеърлари билан кўпчилик, айниқса ёшлар орасида таниқли Абдулла Орипов ҳам бор бўлиб, хокисоргина бош эгганича келарди. Отахон менга яқинлашиб, аста қўлимдан тутди, рўпарадаги пиллапоялардан юқорига етаклади. Тўрт тарафини китоб тўла жавонлар қоплаган ёп-ёруғ хонага кириб келдик. “Мана, ўша Толиб Йўлдош айтган асарнинг илк нусхаси. Асраб-авайлаб сақлаб келаман. Ҳар ким ҳам билвермайди” дея муқоваси устига “Ўткан кунлар” деб ёзилган китобни менга узатди нотаниш қария. Уни қўлимга олиб, кўкрагимга босдим-у, “Яшин ака, Сизмисиз?” демоқчи бўлдим, бироқ, негадир тилим гапга айланмади. Ўзимча ўйлармишман: “Бу кишини яқинда кўргандим, озгина вақт ичида шунчалик қариб қолганини қаранг”. Ички бир туйғудан қўнглим равшан эмиш: “Абдулла Қодирий китобининг нодир нусхаси ўзимизда бор экан, нега кўпчилик билмайди”. Бу янгиликни кимгадир етказишни истардим...

Катта, гавжум кўча бўйлаб кета бошладим. Қаршимдан ҳасса тутган, сочлари оппоқ, қадди хиёл букилган мўсафид киши чиқиб қолди. Дарров танидим: бултур... йўқ-йўқ, қачонлардир Ойбек акани кутиб олган шоир Рамз Бобожон эди, бу. Салом бердим. Лекин менинг овозимни яқин-атрофдан эшитилган қандайдир гала-говур босиб кетди. Бундоқ сергаклиниб қарасам, шоирга эргашиб соч-соқоллари ўсиқ, бошларида кулоҳ, елкасида качкул осиглик қаландарнамо бир тўда кишилар келмоқда. Улар орасида дўстим Баҳодир Жалолов ҳам бўлиб, качкул ўрнига сурат чизиш дастгоҳини ёнбошига дўппайтириб олиб олганди. Энг қизиғи, мозийнинг мўътабар алломаларига хос кўрку салобат билан бир қўлида узун асо, иккинчи қўлида негадир жуда юпун либосдаги “чўкиб” бир ҳовучгина бўлиб қолган шоир Азиз Абдураззоқ елкасидан тутган ҳолда мусаввир Рўзи Чориев борар, у жуда қариб қолганига қарамай, ўзини бардам тутар, дамба-дам ҳассасини юқорига силкиб, Рамз Бобожонга ишора қилиб: “Бу Инсонни олқишланглар, соф муҳаббатга садоқат ҳайкалини қўйди, ўз “Тож Маҳал”ини яратди,” — дея ҳайқариб қўяр, бошқалар ундан рағбат олиб, шу сўзларни қайтаришарди. Шоир эса мухлислар олқишини эшитмаётгандай жим-жит, бепарво кетиб борарди...

...Тавба, нималар бўлаяпти? Нега ҳаммаёқ ним қоронғи? Дарвоқе, ҳозир кеч кирди, албатта, қоронғи бўлади-да! Шунга ҳам бош қотириб юрганамни қаранг!.. Деворлари тўкилай деб турган бўлса-да, унинг ичкарасига олиб кирувчи зиналари ялтироқ, узунасига қимматбаҳо гиламлар тўшалган кўҳна бино қаршисидан чиқиб қолдим. Мени номаълум куч ўша ёққа етакларди, гўё. Қандайдир махфий хизмат маҳкамасининг ўта сир тутиладиган ертўлалари бўйлаб кетаётгандай эдим. Қоронғилик охирида милтиллаган чироқ ва бир қаноти хиёл очиқ катта, вазмин эшик кўринди. Унинг ёнбошида эса, муштдайгина бўлиб, қунишганча... Толиб ака ўтирарди. Эғнида эски пальто. Бошида ўша-ўша яғири чиқиб кетган “грузинча” шапка. Ялангоёқ. Негадир пайпоғи ҳам йўқ. Юрагимни кўринмас бир дард эзгилаб ўтгандай бўлди. Лекин одамни кўрқувга соладиган, ҳувиллаб ётган бу даргоҳда тирик зот борлигидан, қолаверса, менга анча қадрдон бўлиб қолган кўнгли дарё, ширинсухан шу одамни учратиб қолганлигимдан кўнглимда таскин тўйдим. Дарвоқе, мен айнан шу кишини — Толиб акани қидириб юрган эдим-ку! “Қаранг, қаранг “Ўткан кунлар”нинг илк маротаба чоп этилган нусхаси ўзимизда бор экан” дердим у кишига кўлимдаги китобни кўрсатиб. Бироқ қариб-қартайиб қолган шоир мени эшитмас, қалин қошлари остидан хира тортган кўзларини пирпиратиб қарар, оддийгина ёғоч ҳассаси учи билан тахта полга уриб, нуқул бошқа гап айтармиш: “Ҳар ойнанинг охирида шу ерга келаман, озгина мурувват қилишади, уч-тўрт кунлик овқатимга етади... Сен кириб чиқавер, мени шошаётган жойим йўқ. Кир, ичкарига кир!” “Сиз Машрабни ёд билган устоз одамсиз. Наҳот шу арзимас садақа учун келасиз!” дедим-да, тўғридаги қопқора зирҳли эшик томон қарагандим, унинг устидаги зарҳал ёзувга кўзим тушди-ю, ҳарчанд ҳаракат қилсам ҳам ўқиёлмадим.

Нега бу ерда бу аҳволда ўтирибсиз, Толиб ака, демоқчи бўлиб, ён-веримда тим қоронғиликдан бошқа нарсани кўрмадим. Гўё оғир қора пардалар тушиб, ҳаммаёқ беркилгандай эди. Фақат қия очиқ эшик тирқишидан қилич дамидай узун ёруғлик тушиб турибди холос. Беихтиёр эшикка яқинлашиб, қабзасидан тортгандим, қаршимда ўрта аср тож-тахт ворислари қароргоҳига монанд қилиб безатилган улкан хона пайдо бўлди. Унинг тўридаги “тахт”да ўзига ярашмаган бир атворда ўтирган сўпоқ калла, ранги кесакнамо, елкасига эса хўп бежамкор зарбоп тўн ташлаб олган кимсага назарим тушди. Унинг башараси дақиқа сайин ўзгариб турар, дам одам, дам қандайдир махлуқ қиёфасида кўзга ташланарди.

“Наҳот, бу ўша Кабулидзе?” дермишман ичимда.

Унинг қаршисидаги катта шоҳона стол усти турли-туман ичимликлар, ҳар хил ноз-неъматларга тўла эди. Ўртадаги улкан зарҳал лаганда эса қандайдир ҳайвоннинг пиширилган калласи турар, унинг косасидан отилиб чиқаёзган кўзлари худди одамни таъқиб этаётганга ўхшаб, юракда ваҳима уйғотарди...

Жимжимадор ҳарир либосли, негадир елкаларида қўш қаноти бор бир гуруҳ париваш қизлар “махлуқ” атрофида гир айланиб вазмин мусиқа садоларига монанд рақс ижро этар, айримлари ишва қарашлар билан тахтиворга “ўйин-қароқлик” қилиб қўярди... Бир пайт у қийиқ кўзларини йириб-йиртгандай хиёл очиб, ихраб олди-да, шахвоний назарла раққосалардан бирининг билагидан ушлаб ўзига тортди, тилло узуклар тақилган нозик бармоқларидан ўпмоқчи бўлди. Бироқ қиз рўйхушлик бермай, эпчил ҳаракат билан ўзини олиб қочди. Шунда “махлуқ” ёнбошидаги ҳар хил қийқим қоғозлар-у хазон уюмлари аралаш бўлиб, ивирсиб ётган бурчакка... (ажабо, у ерни танаси ўргимчакни-кига ўхшаш, боши эса одамсимон сон-саноқсиз қурт-қумурсқалар босган бўлиб, бир-бировига ўралиб, тинимсиз гимирларди) қўл чўзганди, чангалида бир даста пул пайдо бўлди, уларни раққоса устидан сочди.

Бу ерда яна бир кўриниб-кўринмас “шарпа” ҳам липиллаб турарди. У кўройдинда ерга тушадиган букри одамнинг хира соясига ўхшаса-да, доим ўйнаб турувчи бақрайган (худди ўртадаги пиширилган калланикига ўхшаш) кўзлари, кўмир кукуни унниқиб қолгандай қорамтир билаклари аниқ кўринарди. “Шарпа” “тахтивор”нинг чап ёнбошида соқчидай яшириниб турар, аҳён-аҳёнда хуфёна хатти-ҳаракатлар билан раққосаларга хушомад қилиб қўярди.

Ойна табақалари заррин пардалар билан ўралган бу кенггина хилватгоҳда икки жонзоту бир “шарпа”дан бошқа ҳеч нарса йўққа ўхшаб кўринганди. Бироқ қандайдир ингроқдан сесканиб, шундоқ рўпарамда қатор териб қўйилган... тобутларга кўзим тушди. Улар ҳозир пайдо бўлдим, олдиндан бормиди, билломадим. Учинчи тобут ёнида синиқ қўлтиқтаёқ ётибди. Ингроқ ўшанинг ичидан чиқаётган экан. Майитнинг жони ҳали узилмаган чоғи, оппоқ сурп кафан кимдир тортқилаётгандай қимирлаб қўярди. Яна дурустроқ кўз ташлаб билдимки, нимадир уни ютоқиб, ўз домига тортиб чайнарди. “Ахир бу ер ўша машъум “Қорамозор”-ку! Бу томонларда нима қилиб юрибман, қандай келиб қолдим, тезроқ чиқиб кетсам-чи” дермишман-у, оёқларим қандайдир ботқоққа ботиб қолган, унинг домидан тортиб олишга мажолим йўқдай эди....

Бир пайт мастона кўзларини пирпиратиб, гингшиниб ўтирган тахтдаги жонзот хушёр тортиб, ўрнидан туриб кетди. Нимадандир огоҳ бўлгандай, ингичка қилтириқ бўйинларини чўзиб, фармонбардорлик билан бақира бошлади:

— Ҳой, ким бор бу ерда?

Хонага соядай бир кимсанинг кўланкаси судралиб кирди ва садо чиқди:

— Лаббай, бузрукворим!

— Маъракаларда биз рўйхатдан ўчирган “номатлуб” кимсалар пайдо бўлиб қолаётганмиш!

— Уларнинг йўлини тўсиб бўлмайди. Айниқса, аза кўп.

— Сен бундай гапларни айтма. Бу “Америка овози”дагиларнинг валдирашига ўхшайди. Тўй-томошалардан гапир! У ёғини сўрасанг, одам зоти аввал ҳам ўлган, яна ўлаверади. Бу табиат қонуни. Менга қўйиб берса — худонинг марҳамати, дердим... Лекин гап бошқа томонда: маҳкамамиз номини сотиб юрган гуруҳвозлардан эҳтиёт бўлиш!

— Маъқул, Бузрукворим!

— Сенам “Бузрукворим, Бузрукворим” деб алдаш йўлига ўтиб олдинг. Анаву мен жинимданам ёқтирмайдиганлар билан салом-алигинг бормиш, бурчак-бурчакларда ҳиринглашиб, гап-гаштак қилармишсан?

— Ундай эмас, устоз.

— Шунини яхшилаб билиб ол, сен менинг ишончли одамимсан. “Душман энг аввало посбонни қўлга олишга ҳаракат қилади”.

— Бу ҳаммага маълум ибора.

— “Ҳаммага маълум”лигини қўй, мендан биринчи марта эшитаяпсан!

Кўланка мулозим кўлидаги дафтарчага шошиб-пишиб нималарнидир ёзиб олди-да, таъзим қилгандай бўлди. Беихтиёр лаблари орасидан шивирлашга ўхшаш зорланиш эшитилди: “Яна маломат, аҳмоқона шубҳа-ю ҳадиксираш бошланди. Энди эговлаб, жонимни ҳалқумимга келтиради.”

— Нималар деяпсан, минғирлаб?

— Ўзимча, хаёлан...

— Йўқ, ундай эмас, — қув қараш билан бошини бир силкитиб қўйди “тахтивор”, — ёлгон гапирма, бола! — Кўрсаткич бармоғини осмонга нуқди, — ҳамма нарсадан хабардор этиб туришади. Менга ким сотқинлик қилса, мана шундай қиб!... — у ялтироқ тилла санчгични олиб, дастурхон ўртасидаги қалланнинг чакчайган кўзларидан бирига урди, кавлагандай тортиб чиқарди, — ўйиб оламан! — деди-да, оғзига солиб, чайнай бошлади — ... ва гажийман! — Сахро тимсоҳининг ҳалқумига ўхшаш бадбуруш лаб-лунжлари атрофидан қандайдир қорамтир суюқлик оқиб тушиб, бақбақаларини юва бошлади.

Мулозимнинг беҳузурликдан афтлари буришди, лекин бу ҳолатни билдирмасликка ҳаракат қилди, дастурхон четидаги оппоқ сочиқлардан бирини олиб, “хўжа” сига тулди. “Тахтивор” ингичка қорамтир бармоғини унга нуқиганича салмоқдор овоз билан насиҳатни давом эттирди:

— Билиб қўй, уларга яқин юрма. Гуруҳовозлар бизнинг биринчи душманимиз. Менга қўйиб берса, ҳаммасини ном-нишонсиз қилиб ташлардим... Барибир сезиб турибман, бу ерда қандайдир одамлар юрибди, ҳар бир хатти-ҳаракатимизни кузатиб! Мен уларни яхши биламан. Қирқ йилдан бери аҳвол шу, турли йўллар билан асабимга тегишади. Тўхта, тўхта, дарвоқе, бу атрофда кимлардир бор.

— Ҳеч ким йўқ...

— Сезяпман, бор! — шартта унинг гапини кесди “тахтивор”, — яхшилаб қара, қоровулни оёққа турғиз. Бу даргоҳга руҳсатсиз бирон кимсанинг қадам босиб киришга ҳаққи йўқ! Милиция бўлинмасини чақиринглар! Кимдир бор бу ерда!

Таҳликали шовқин-сурон бутун иморатни босиб кетди. Узун йўлақлардан безовта босилган қадам товушлари эшитила бошлади.

Ниҳоят, остонада кимдир пайдо бўлиб, хириллаган, бироз ҳаяжонли овоз билан:

— Анаву, ҳар доим келадиган шоир ўтирибди. Бошқа ҳеч ким йўқ, — деди.

“Тахтивор” ҳафсаласизгина қўл силтади. — Ҳали ҳам тирикми? Бу ёзадиганлар итузумнинг уругидай кўпайиб кетган экан-да! — у ҳиқичоқ аралаш зап гапни айтдимми дегандай, кўзларини сузиб, тиржайган бир алфозда ёнига қараганди, орқада ўралашиб юрган “Уккикўз” бирдан одам қиёфасига кириб, таъзим этди:

— Амирим, назмда-ю лутфи карамда бебаҳосиз. Дурдай терилиб келувчи сўзларингизга жарангдор овозингиз билан сайқал бериб, баъзида хокисор термулишларингиз ила ҳаммани маҳлиё қилиб қўйиш қудратига эга ҳийлакорлик соҳибисиз!

— Бас қил! — бақириб юборди “Амир”. — Мен ялаб-юлқайверадиган лаганбардорларни ёмон кўраман.

— Оҳ, оҳ, қандай камтарсиз-а! Ҳозир ҳамма онасини сотиб бўлса ҳам мақтовга маҳтал бўлиб турган бир пайтда сиздай ажойиб меҳрибон раҳбарга ҳамду сано ўқмай бўладими! Тўгри, сиз бор диққатни ўзингизга қаратиш, бошингизни силатиш учун инжу сўзлардан гулчамбарлар ясовчи мисоли фабрикасиз, кўзингизга ёмон кўринганлар учун аёвсиз газаб заҳрини сочадиган аждаҳосиз!

— Овозингни ўчир!!

“Уккикўз” турган жойида бир сакраб тушгандай бўлди-да, кутилмаганда кўрқинчли арвоҳ қиёфасига кирди. Жун босиб кетган орқа тарафида гажак думга ўхшаш бир нарса элас-элас кўзга ташланарди... Ҳайратдан қаерга келиб қолдим, бу шайтон-ку, тушда кўряпманми, ўнгимми деб ўзимга-ўзим савол берармишман.

“Тахт” даги кимса эса ўтирган жойида гижиниб, тап-тақир бошини чангаллаб, ўкраб, йиғи аралаш бақирармиш:

— Мени кўролмайдиганлар кўп! Арзу дод қиламан! Ҳаммасини йўқ қилдираман, йўқ қилдираман! — бирдан унинг қандайдир махлуқниқига ўхшаш

темир чангакдай қорамтир қўллари мен томон чўзилиб кела бошлади.

Жонҳолатда ўзимни ташқарига урдим:

— Толиб ака, Толиб ака! — дея йўлакдан у кишини излай бошладим. Тезроқ кетайлик бу ердан демоқчи бўлардим-у, ним қоронгиликдан бошқа ҳеч нарса кўзимга илинмасди...

— Ҳой, ҳой, тинчликми? — тепамда ҳайратдан бошларини сарак-сарак қилиб Маҳмуд ака турарди, — бунақа одатингиз йўқ эди, босиринқирадингиз шекилли...

Базўр бошимни кўтариб ўрнимдан турдим. Ҳамхонам юзига қараб-қарамай:

— Э, ака, босиринқираш ҳам гапми, етти ухлаб хаёлга келмайдиган воқеалар — қариб-қартайиб, ҳассага таяниб қолган ёзувчи-шоирлар тушимга киришибди, — дедим.

— Демак, бу — уларга яқин юрганингиз аломати! Умрлари узоқ бўлади! — акахон ўртадаги столга қишлоқдан келтирган нон, чиллаки узум, шиша идишдаги қаймоқни қўйиб, нонушта дастурхони ёза бошлади...

18. ХАЁЛНИНГ УЧҚУР ҚАНОТЛАРИ

Апрел ойи охирларида рўй бериб, бутун Тошкентни алғов-далғов қилиб юборган қаттиқ зилзила ҳали тинчимаган, дапқур-дапқур ер силкиниб турарди. Бу силкинишлар унча кучли бўлмаса-да, одамлар юрагига гулу солиб қўйган, кўпчилик орасида “яна бир бор кучли зилзила бўлармиш” деган ваҳимали гаплар юрарди.

Ўша кундаги кетма-кет қайтарилган ернинг безовта тўлғонишлари ҳам анча кучли бўлди. Ҳамма ўқув хоналарини ташлаб ўзини кўчага отди.

Кечаси кўрган тушлар таъсириданми, эрталабдан кайфиятим йўқроқ, бошимда билинар-билинмас оғриқ асорати гимирлаб турарди. Бундай пайтларда шартта бирон йўловчи машина ёки автобусга ўтириб, Бўстонлиқ тоғлари томон кетвориш одатим бор. У ерларнинг ҳавоси мусаффо. Таниш-билишлар бисёр, гап-гаштак билан кўнгил чигилини ёзиб келардим. Бу сафар негадир юрагим тортмади. Унинг устига эртага яна дарс.

Ўқув биноси билан оралиғи бир қадам бўлган Чорсудаги ётоқхонамиз олди гала-говур. Ҳамма кўчада. Ҳатто “тавонхона”си биринчи қаватда жойлашган, биз талабаларни уззукун катта “дошқозон” — алюмин кастрюлкада қайнаб турадиган, баҳоси 21 тийинли қизил лавлаги аралаш карам шўрва билан боқадиган ошпаз Анна хола ҳам қўлида мис чўмичини тутганча йўлак бўйидаги дарахт остида мунгайиб турибди. Ширмой нондай бўртиб турувчи қип-қизил икки юзи оқаринқираган.

Мен индамай эшик зинаси томон йўналгандим, орқадан чийиллаган овоз эшитилди:

— Нуридино-ов!

Бу ўта эҳтиёткор, шу ерда истиқомат қилувчи талабаларнинг деярли кўпчилиги исм-шарифини ёддан биладиган, шунингдек, ўзи туғиб, катта қилиб қўйгандек ҳаммани тежаб-тергайверадиган тиниб-тинчимас “комендант” онахонимиз Инна Моисеевна эди.

— Ичкарига қадамингни босма, болам, ҳозир қайтиб келиши мумкин, деган гаплар юрибди!

Гап ниманинг “қайтиши” ҳақида кетаётганини тушундим:

— Зилзилани айтаётган бўлсангиз, аллақачон “қайтиб”, тоғлар остига ўзини урди.

Кампир елка қисганича орқамдан қараб қолди.

Доим гала-говур бўлиб турадиган ётоқхона йўлаклари жим-жит, бирон инсон зоти кўринмасди.

Зилзила асоратини столдаги тарелкадан думалаб тушиб хонамиз полида сочилиб ётган олмалардан сезиш мумкин эди. Уларни бирма-бир териб оларканман, беихтиёр кўзим Маҳмуд аканинг каравоти устидаги оқ сурп чойшабга

тушди. Чойшаб дўппайиброқ турар, ёстиқ томони эса худди қимирлаётганга ўхшарди. Бир сесканиб кетдим-у турган жойимда қотиб қолдим. Кейин хушёр тортиб, дурустроқ қарадим. Каравотда ҳеч қандай ғайритабиий ҳолат рўй бермаётганлиги маълум бўлди. Фақат сурп ёпқич бироз гижимланиб, тагида нимадир борга ўхшаб кўринган экан, кўзимга. Бу ҳам тунги бир-биридан галати, айқаш-уйқаш тушларнинг асорати бўлса керак, деб ўйладим.

Бундай бош оғриги, машмашанинг давоси душхонага бориб, муздай сувда бир чўмилиш-да, ҳеч нарсани ўйламасдан бир соатча мизгиб олиш!

Ётибман. Қани энди, кўзим сал илинса-ю, ором олсам! Ҳеч нарсани ўйла-масликка ҳаракат қиламан, аммо ҳаёлимда кечаги тунда кўрганларим липил-лаб, намоеън бўлаверади. Анави, ёнимдаги каравотдан эса, инқилилган овоз эшитилмоқда. Оқ сурпни тортқилаб, чайналаётганини аниқ кўряпман. Бери-роқда қўлтиқтаёқ ҳам ётибди... Шартта бошимни кўтариб, ўрнимдан туриб кетдим. Хонада жим-житлик. Ўша-ўша гижимланган оқ ёпқичли Маҳмуд ака-нинг каравоти. Унинг ён-верида ҳеч вақо йўқ. Негадир акахон бу сафар армияда ўрганиб келган одати бўйича ётадиган жойини тахтакачдай қилиб қўймаганди. Мен чойшабни таранг тортиб, икки ёнини қалин кўрпанинг остига қистирдим. Кўнглим ўрнига тушгандай бўлди. Яна жойимга ётдим.

Бошимдаги ланжлик бироз тарқади, кўнглим ёришиб борарди. Калаванинг учини йўқотиб, энди топиб олгандай, тунда кўрган тушларим тафсилотини бирма-бир хаёл чигиригидан ўтказиш бошладим: қизиқ, қўлтиқтаёғ-у кафан чайнаб ётган чалажон мурда... Бирдан хаёлнинг учқур қанотлари мени ўз оғушида олис тоғлар ортидаги “Қорамозор”га айланган шаҳристон харобалари томон олиб кетди.

19. “НАНАЙЯ”ЛИК АФЛОТУН

Аслида бу афсонами, тўқилган ривоятми, бир нарса дейиш қийин. Бироқ шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди, дейдилар. Демак, эшитганларим замирида маълум ҳақиқат борлигига ишонаман.

Бу — бир неча йил аввалги гап: ўшанда жойларнинг топономик атамалари пайдо бўлиш тарихига қизиқа бошлаган, болалар газетасининг “сайёр мухбири” (ўша пайтда газета бош муҳаррири Фани Жаҳонгиров менга шундай хат қилиб берганди) сифатида тоғли Бўстонликдан бери келмай қолгандим. Ай-ниқса, олис Пском водийсининг энг юқори қисмида жойлашган қадимий Шоҳижаҳон харобалари; қарийб юз чақиримдан зиёд масофадан илонизи бўлиб оқиб келувчи дарё қирғоқларида, шунингдек, яқин-атроф азим тоғлар этагида “сочилиб” ётган ям-яшил манзилгоҳ гўшалар атамаси қачон, нима сабабдан пайдо бўлган, нимани англатади, менга тинчлик бермасди.

Полвонак қишлоғидаги мактабнинг тарих ўқитувчиси, янги танишим Мир-зомут Холмирзаев нанайлик почта мудирига учрашсангиз ишингиз осон кечади, деб маслаҳат берди.

Нанай — муаззам Чотқол тоғлари оралаб қарийб бир юз эллик чақирим ичкарилаб кетган Пском водийсига киравериш остонада жойлашган, хўп гўзал қишлоқ. Кунгай томондаги тоғ ёнбағридан қайнаб чиқувчи кўпдан-кўп булоқлар маскани. Уларнинг шарқирама суви теп-текис ўтлоқлар оша мевазор боғлар, серунум далаю томорқаларга ошиқади. Ҳар бир хонадондан ўйноқлаб, оқиб ўтади. Сўнг баланд қоя тошлардан хиромон этаётган раққосалардай эшилиб, пастга ўзини уради.

Мана шу манзаранинг узоқдан кўринишиёқ одамни лол қолдиради.

Полвонакдан Нанайгача бир соатли йўл. Пиёда юриб чарчамайсиз. Чунки атрофни ўраб олган гўзал табиат оламига, чах-чах ураётган булбулларнинг хонишига маҳлиё бўлиб бораверасиз.

Гавжум гузар марказидаги почтахонани ҳам, унинг якка-ю ягона соҳибини ҳам осонгина топдим.

“Мудир” думалоқдан келган, “откалла” боши гавдасига нисбатан каттароқ,

дўнпешона, этаклари узун, кенг қилиб тикилган ятакнамо либос кийиб олган эллик ёшлар чамасидаги одам эди. У билан дастлаб учрашган кишида ўзини юқори мартабали амалдорга хос ўта такаббур тутувчи, гашни келтирадиган ипириқчи, калондимоғ кимса сифатида таассурот қолдириши аниқ эди. Яна чақчайган кўзларини бигиздай тикиб қарашлари, калта қошларини чимириб туриши ҳам ёқимсиз эди.

Оқ яктагининг ўнг ёнбошида чақалоқнинг калласидай бир нарса дўппайиб турар, баъзан ўша ерга қўл юбориб, кафти билан силаб қўяр, шундай пайтларда оғриқдан бўлса керак, афти буришиб кетарди. Кейинроқ билсам, бу одамнинг чурраги чиқиб қолган, анчадан бери шунинг азобини чекаркан.

Хуллас, ўз маҳкамасининг ягона ходими бўлган почта мудирини (номини эслаб қололмаганман) Мирзомут ака номини эшитгач, сал жилмайиб билан илиқ қарши олган, айниқса, болалар газетасининг “сайёр мухбири” эканлигим ҳақидаги бир парча қоғоз — “Гувоҳнома”ни кўргач, ташрифимдан, муддао нималигига астойдил қизиқиб қолганди.

— Укамулло, мен сенга айтсам, Мирзомут сени менга йўллаб тўғри қипти. Кўпдан буён овлоқ, ҳар кимнинг ҳам назари тушавермайдиган бу жойларимиз тарихи билан қизиқувчи одам топилиб қолар, деб юрардим. Э, укамулло! — бирдан у қўлидаги соатига қаради-да, гап тамом дегандай жасадини хиёл қийинчилик билан ўтирган жойидан узиб, ўрнидан турди. — Тушлик пайти бўп қопти. Аввал иқтисод, кейин сиёсат! Уйга кетдик.

Ҳар қандай жойда ҳар бир гўшанинги ўз жонкуяри бўлади, киндик қони тўкилган юрт довуғини ҳамма ёққа ёйғуси келади. Шубҳасиз, Нанай почтахонаси нозирини ҳам шундай жонкуярлар тоифасидан эди.

Одий тоғликлардан фарқ қилмовчи, бироқ анчагина билимдон, ўтмишдан яхши хабардор, гайритабиийроқ нақлларга содиқ бу одам ўз қишлоғи ва яқин атрофларда “Афлотун” деган ном чиқарган экан. Яна Мирзомут аканинги гапларига қараганда, “Шоҳижаҳонда қадимшуннос олимлар билан икки йил ёнмаёни юриб, ер қазиган, кўп нарсаларни ўрганган, ёнбошидаги дарди бедавони ҳам ўшанда орттирган. Қадим тарихга оид кўп китобларни олиб туради. Почта ўз қўлида-да!”

Сухбатдошим курраи замин юзига қўниб турган кичик бир заррачадан ҳам миттироқ Пскомнинг “оламшумул” ўтмиши ҳақида турфа ҳикоялар сўзлар, уларга сал аниқлик киритмоқчи бўлиб, саволга тутсангиз, кўнглингизга шубҳа оралаганини дарров фаҳмлар, укамулло, ҳузуримга келдингми, айтганларимни эшитаверсанг-чи, дея жеркиб берарди.

У жуда жўшиб кетиб, тез-тез гапириб юборар, шунда баъзан айтганларини қоғозга туширишга улгуролмай қолардим.

— ...Масалан, Пскомга киравериш дарвоза вазифасини ўтовчи мана шу сен қўриб турган Нанай ҳақида гапирадиган бўлсам, бу қишлоғимиз номи қадимги месопотамияликларнинг миллий қаҳрамони, буюк саркарда Нанайга номи билан боғлиқ деб биламан. Демак, биз кимларнинг авлоди эканлигимизни билиб қўйишинг ва буни кенг халқ оmmasига етказишинг керак, укамулло! Бизнинг Нанайга қўшни ҳов ана, кўриниб турган кичкина Богистон қишлоғида мусулмон оламининг машҳур уламоларидан бири деб саналувчи, лекин бундан қишлоқ аҳлининг ўзи беҳабар Насириддин Убайдуллоҳ бинни Маҳмуд аш-Шоший, яъни диний адабиётда Хожа Аҳрор Вали деб аталувчи машҳур зот 1404 йилда таваллуд топганини ҳам ёзиб олишинг лозим. Тўғри, бундай омманни “ақидапарастлик”ка чорловчи “ўтмишни идеаллаштириш иллоти” ҳукуматимиз сиёсатига мос эмас. Шундай бўлса-да, билиб қўйганинг яхши. Пскомнинг бошланиш қисми — Қоронғитўқай этакларида жойлашган Шоҳижаҳон бир пайтлар гуллаб-яшнаган шаҳар бўлган. Ҳозир ўт-ўланлар босиб ётган хароба иморатлар деворлари шундоқ кўзга ташланиб турибди. Шаҳристонга элтувчи сўқмоқ ёқасида Шайх Булғорий ҳазратларининг қабри бор. Ўз замонасининг дину диёнат пешволаридан бўлмиш бу мўътабар зот олис Булғористондан келиб, шу ерда қўним топган. Кўпчилик “Булғор ота қабри” деб ҳам юритади,

ўша жойни... Дарёнинг нариги қирғоғида жойлашган Пском қишлоғи юқори-сида кўҳна қабристон бор. У ерда Шайх Абдулло Ансорий мангу уйқуда ётиб-дилар. У киши асли Эдил (Волга) бўйларидаги шаҳарлардан бири Ансорда таваллуд топган. Ҳазрат ўта билимдон, зукко шоир ҳамда жаҳонгашта Инсон бўлган. VIII аср охирларида бир даста муридлари билан Самарқанд, Жалолобод орқали мана шу сокин тоғлар орасидаги манзилгоҳга келиб, муқим яшаб қолган. Яқин атроф аҳоли ўзларини у кишининг авлоди деб ҳам билишади. Қишлоқ бузруглариининг гапларига қараганда, Шайх Ансорий қабри устидаги IX асрнинг иккинчи ярмига тааллуқли ёзув битилган мармар лавҳа уруш йилларида сақланиб келган. Кейин уни “эскилик сарқити” деб олиб ташланган... Водийнинг қоқ белига жойлашган Тепар қишлоғининг ҳам қизик ўз тарихи бор: Мен сенга айтсам, укамулло, Шош давлатига қарашли Фарғона, Еттисув музофотларини бир-бири билан буғлаб боғловчи карвон йўлининг гавжум манзилгоҳи ҳисобланмиш бу гўшада Ислом дунёсининг яна бир машҳур намоёндаси етишиб чиққан. Яъни у ерда истиқомат қилувчи эл оғзига тушган фозилу уламо бир зотнинг фарзанди, кўп масалалар ташбеҳи бобида ўз падари бузрукворидан устунлик қила бошлайди. Ниҳоят, ота саратоннинг чилласида тўсатдан совуқ тушиб, дарё сувини муз қоплаган кун, бизнинг масъала талашиб, муттасил давом этадиган баҳсларимиз Оллоҳга ҳам ҳуш келмади, иккимизга бу ер торлик қилиб қолди. Сизнинг билим қамровингиз йирик кентларга муносибдир, деб ўғлини қишлоқ адоғидаги тепаликка олиб келиб, олис-олисларга ишора қилади. Бундан кўнглида бироз ранж пайдо бўлган йигит, отажон, бизни тепар қилдингиз-да, деб отини пастга томон йўрттириб кетади. Бу Тошкентдай шаҳри азимга келиб, катта мартабалар соҳиби даражасига кўтарилган Шайх он Тоҳур ҳазратлари эди. Тепар қишлоғининг номи ана ўшандан келиб чиққан... Энди сени менинг ҳузуримга юборган Мирзомут муаллим ҳақида гапирадиган бўлсам, ҳозир у яшаб турган Полвонак қишлоғи аҳолиси қадимда асли бешбулоқлик бўлишган. Эҳ, бунинг достони бошқача!

20. ШАЙТОНЛАР ҲИЙЛАСИ

Сухбатдошим қутилмаганда “Шоҳнома”дан байт ўқий бошлади. Мен Шарқ шеърятининг назокат тили бўлган улугвор форсийни яхши билмасдим. Бироқ шеърый жумлалар аро баён этилаётган воқеаларни тўла-тўқис англаб борардим: одил ва доно Заҳҳоб подшо бошқараётган мамлакатда фаровон турмуш, шодхуррамлик йилдан-йилга баравж бўлиб бораверади. Бундан шайтонлар салтанатида безовталиқ бошланиб, улар саросимага тушиб қолади. “Ҳаддан ошиб кетган” бу юрт фуқаролари орасига нифоқ солиш режаси тузилади. Подшоҳ ҳузурига ошпаз қиёфасида маккор жосусни юбордилар. У пазандалиқ маҳоратини намоён этиб, ширин-шакар таомлар тайёрлаб, шоҳ Заҳҳоб таҳсинига сазовор бўлади.

Ниҳоят, жосус пазанда: “Шоҳим, мен ўз вазифамни адо этдим. Энди руҳсат бергайсиз”, — деб Заҳҳоб ҳузурига киради. Ҳукмдор тотли таомларинг билан мени беҳад хурсанд этдинг, тила тилагингни, деб фармон қилади. Бир қошиқ қонимдан ўтинг, шоҳим, шу забардаст елкаларингиздан ўпсам, бас, дейди пазанда. Подшоҳ йўқ деёлмайди, кўнади. Бироқ орадан кўп ўтмай ўша ошпазнинг лаблари теккан жойдан икки шоҳдор заҳарли илон бош кўтариб чиқади. Шоҳ Заҳҳоб ожиз, улар нима буюрса, адо этишга мажбур. Агар итоат этмаса, илонлар вишиллаб бўйнидан бўға бошлайди...

Пскомнинг юқори қисмини ўраб турувчи азим тоғлар орасидаги Ихнож кўли бўйларида жойлашган гўзал Бешбулоқ ва унинг аҳолиси бошига тушган кулфат ҳам шунга ўхшаш. Бироқ инсон зотини ёлғон мақтовлар билан осонгина йўлдан оздириш мумкинлигини билган шайтонлар бошқача макр йўлини тутдилар.

— Улар қадим-қадимдан шоирларга топиниб, ақл-заковатнинг гултожи ўшалар, деб келишган. Шундай экан, Бешбулоқ юртига ўз маддоҳимизни юборамиз, — дейди машваратга яқун ясаган Ота шайтон.

— Албатта, унинг назари паст, сўқир, дийдаси қаттиқ бадавийлар зотидан бўлиши керак. Йўқса кўнгли бўшлиқ қилиб, одамлар томон оғиб кетиши мумкин, — дея луқма ташлайди ҳар машваратга аралашиб, ўз ҳукмини ўтказиб турадиган Она шайтон.

Шундай қилиб, Бешбулоқнинг ҳурмат-эътиборга сазовор, одил, элпарвар подшоҳи бўлмиш Элутмишнинг икки гарданидан шохдор илонлар бош кўтариб чиқмади, балки ёнида инсон қиёфасидаги шайтон-маддоҳ пайдо бўлди. У ҳамду саноли тилёғламаликлари билан элбоши юрагини маҳв этиб борар, мақтовли ашъорларининг чегараси йўқ эди. Бора-бора Элутмиш шуҳратпарастлик бандасига айланди. Атрофига жамулжам бўлган аҳли донишларни менсимайдиган, фақат менинг айтганим-айтган, деб туриб оладиган одат чиқарди. Юрагида инсон зотини энг тубанлик ботқоғига бошлайдиган шубҳа пайдо бўлди. Кимки жўялироқ бирон маслаҳат берса, мен сендан ақллироқман, дея амалга интилаётгандай бўлиб кўринди, назарида. Уларни саройдан узоқлаштириб, бошқа юртларга бадарға қила бошлади. Юртнинг беш музофотини аҳилликда бошқариб турган беш фарзандларидан ҳам тахтга даъвогар чиқиб қолиши мумкин, деб хавфсирашга тушди. Уларни одатдаги муҳим йиғин-мулоқотларга яқинлаштирмай кўйди. Кайф-сафога берилди. Авомнинг аҳволи кун сайин оғирлашиб бораётганига қарамай, дабдабали мажлису ақл бовар қилмас зиёфатлар авжга чиқди. Дала-боғлардан баракот кетди. Юрт харобага айланиб, кўчаларда ҳеч қутилмаган ҳол — тиламчи-гадолар пайдо бўлди. Отанинг зулмкорлиги, панду насихат бобида ўз бурчини унутгани фарзандлар аҳиллигига раҳна солди. Улар орасида ер-сув талош бўлди. Булоқлар қуриди. Юртда алғов-далғовли кунлар бошланди. Бироқ маддоҳ мулозим ҳамон тиниб-тинчимас, мамлакат “озоду обод”, халқ “фаровону шод” дея ҳаммаёққа жар солишда давом этарди. Ниҳоят, пичоқ суякка бориб етганини ҳис қилган халқ кўзгалди. Бир пайтлар ардоқда бўлган, кейин кўпчилик ишончини йўқотган Элбошидан юз ўгириб, шайтоний васваса кулига айланиб, бутун мамлакатни пароканда этгани учун тахтдан ағдарди. Юртнинг энг фозил, эътиборли кишиси мавлоно Ҳазрат Аъламни зиндонбандликдан озод этиб, ўзларига бошқонликка сайладилар... Шундан кейин шайтонлар вакили — маддоҳ шоир ич-этини еб, кўп ўтмай ўлим топди. Ими-жимиди қабристоннинг бир овлоқ четига кўмиб келишди.

Бу хабарни эшитган янги Элбоши афсус билдирди:

— Нима бўлганда ҳам марҳумнинг ҳурматини жойига қўймоқ лозим эди. Чунки унинг шоир деган номи бор...

Бу сўзлар оғиздан-оғизга ўтиб, оломонни оёққа турғизди. Ҳамма қабристон томон йўл олди. Майитни иззат-икром билан мақбаранамо сағана қуриб, янги жойга қайта дафн этдилар. Бироқ шу билан юрт тинчимасди. Элнинг боши мотамдан чиқмай қолди. Улат теккандай бир кечада қанча-қанча одамлар ҳаётдан кўз юмар, бунинг сабабини билолмай ҳамма ҳайрон эди. Ўлим бутун-бутун маҳаллаларни ўз домига торта бошлади.

Бундан ваҳимага тушиб қолган халқ бу фожиалар сабаби нимада эканлигини билмоқ мақсадида кўпни кўрган, зукко мавлоно Ҳазрат Аълам ҳузурига вакил юборади. У киши бунинг сири эртага аён бўлур, дейди.

Мавлоно ярим тунда оқ отни етаклаб қабристонга йўл олади. Янги кўтарилган қабрлар оралаб юради. Шоир “ётган жой” — сағанага яқинлашганида от безовталаниб, тисарилади-да, қаттиқ пишқиради, ўзини шиддат билан четга олади.

Эртасига бутун Бешбулоқ аҳли орасида овоза тарқалади: қабрга қўйилган шоир эмас, малъун экан. Кафан чайнаётганмиш, энди ямлаб-ямлаб барчамизни ўз домига тортиб кетармиш. Ундан қутулишнинг бир йўли бормиш, холос...

Бешбулоқнинг энг моҳир темирчи усталари бешта кескир чопқи ясадилар. Бешта довюрак, забардаст йигит танланиб, биттадан эгар-жабдуқли от ажратилди. Уларга махсус ниқобли кийим тикилди. Шарт: ярим тунда қабристонга бориб, халқ орасида яшин тезлигида “Шоирни малъун” номини

олиб кетган қабрни бузиб, кафан чайнаётган майитни қиймалаб, чопиб “тинчитиш!”. Шундагина юртга осойишталик қайтади. Агар йигитлар шуни уддасидан чиқолмасалар, майит уларни ҳам “ямлаб” ўз ёнига тортади, болачақаларига-да омонлик бўлмайди.

Тоат-ибодат билан барча маросимларни адо этиб, покланган йигитлар отларини йўртиб қабристон томон кетадилар. Бироқ малъун қабрига яқинлашиб, ўз кўзларига ишонмай қоладилар: у ердаги омонат сағана ўрнида баҳайбат қоп-қора харсанг пайдо бўлиб қолган, бу тош яқин-атрофдаги қабрларни ҳам босиб-янчиб ётарди. Гўё уни қандайдир қудратли самовий куч осмондан улоқтиргандай эди.

Аслида бу шайтонлар “каромати” эди: ўз “элчи”лари вафотидан сўнг уни дарров унутиб юборишган бўлса-да, марҳумга қарши қўлланаётган чора ҳақидаги хабар яшин тезлигида уларга етиб келган. Инсонлар бизга қарши тош отганда қараб турамузми, дея шу ишни амалга оширишганди...

Бешовлон йигитнинг боши қотди. Улар қўлларидан ҳеч нарса келмаслигини англаб етишди. Халқ уларни ранжу ҳасрат билан кутиб олди.

Ўша кун тонг отди, қуёш тераклар бўйи кўтарилиб қолди ҳамки, беш паҳлавон йигит ғафлат уйқусидан уйғонишмади... Бешбулоқ мотамсаро юртга айланди. Одамлар орасида тушкунлик, ваҳима авжга чиқди.

Узоқ йиллик умри давомида кўпни кўрган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тоғиб, яхши-ёмонликларнинг гувоҳи бўлган, ҳар қандай вазиятда ҳам ўз маслаҳати, йўл-йўриқлари билан халқ мушқулини осон қилиб келган мавлоно Аълам кунма-кун авомни ўз гирдобига тортаётган бедодликнинг асл илдизи қаерда эканлигини яхши биларди. Бироқ ўз вақтида унинг пайини қирқолмади. Эл-тутмишда пайдо бўла бошлаган шуҳратпарастлик иллатини ўз вақтида тағтомири билан юлиб ташлай билмади. Занжирбанд қилишга ҳукм этилганда ҳам тақдирга тан бергандай жим турди... Мана, энди қандайдир шайтоний куч ўзини ҳам ямлаб-ютаётгандай, оёқларидан тортаётгандай...

Бешбулоқнинг обрў-этиборли бузруг кишилари ўз ҳузурига чорлади.

— Юртдошларим, — деди у ниҳоятда ўксик оҳангда, — мана шу узукнинг кўзидай кичкина жаннатмакон мулкимиз ишига шайтон аралашди, орамизга кириб олиб, ич-ичимиздан емирди. Афсус, ғафлатда қолдик. Энди бу ёғига омонлик йўқ... Мени олисроқ бир жойга, ҳов анаву Ихнож кўлининг кунчиқар қирғоқларига этаклари тушган тоғ ёнбағрига дафн қилинлар... Бизни ўраб турган атрофимиздаги тоғларнинг бағри кенг манзилгоҳни ўзгартиринлар. Бу ер Қорамозор бўлди, энди яшаш мушкул!

Мавлоно Аълам васияти бажо келтирилиб, аҳоли ғам-андуҳ билан қадрдон киндик қони томган ўз гўшасини ташлаб, чиқиб кетади. Ҳозир у ерда хароба иморатлар қолдиғию қадим қабристон сақланиб қолган. Ўша баҳайбат қора харсанг ҳамон узоқдан кўзга ташланиб туради. Анчагина қисми ерга чўкиб кетган. Тоғ яйловларига чорва ҳайдаб чиқувчи чўпон-чўлиқлар у ерга яқинлашмасликка, айниқса, Қорамозор теварагида ётиб қолмасликка ҳаракат қилишади... Кафан чайнаётган малъун одам тугул, ҳатто яқин-атрофдаги жамийки ҳайвонларни ҳам “ямлаб” ўз домига тортармиш. Унинг теварагида бирон дарахт тугул, ҳатто гиёҳ ҳам ўсмасмиш...

Кутилмаганда қандайдир бўғиқ, гулдурос овоз эшитилди. Бутун иморат зириллаб кетгандай бўлди. Хонамиз поллари гижирлади. Тепадан нимадир кўчиб тушди. Олис афсоналар қанотида чарх уриб юрган хаёлларим чилпарчин бўлди. Сакраб ўрнимдан турдим-да, хонамизнинг бозор томонга қараган дераза қанотларини очиб юбордим. Шундоқ кўзга ташланиб турувчи катта майдонда қайнаб ётган оломон орасида ҳам безовталиқ бошланиб, ғалаговур кучайганди.

Ниҳоят, силкиниш тинчиди. Бундай ҳолатда ором олиб, оёқни бемалол узатганча ётиб бўлмасди албатта, аста йўлакка чиқдим.

— Сенга ҳеч нима бўлмадими? Кўрқмадингми, болам? — дея ташқарига чиқишим билан ёнимга чопиб келди “комендант” онахонимиз.

21. УСТОЗ ФАТВОСИ

Ҳарорат бирдан кўтарилиб, ёзнинг жазирамаси бутун борлиқни ўз заптига олди. Чилла бошлангандай эди. Шубҳасиз, “Бог” томонларда ҳам кун қизиб кетган. Бундай пайтда ердан намлик тез кўтарилиб, ҳар қандай экин сувсаб қолади. Бизнинг қовунларни ҳам ташналик қийнаётган бўлса керак. Ҳафтанинг ўрталарида дарсдан чиқиб оқ улардан хабар олгани йўлга тушдик.

Кеч пешин пайт дала-ҳовлига етиб келганимизда... дарвозадан кираверишдаги ялангликда Ойбек акага, яна у киши билан гурунглашиб ўтирган қорамғиз, ўттиз ёшлар чамасида ўхшаб кўринса ҳам яланг боши калнамо, кўзойнакли одамга кўзимиз тушди.

Ойбек ака бизни кўрган заҳоти, гап айнан Амирхон икковимиз ҳақимизда кетаётган эканми:

— Ана, ана, миришкор боғбон, мана шулар! — дея қизларнинг “Қирққокил” сочидай таралган ток сурхларидаги узум бошларига ишора қилди ва менадан, — акангиз, катта боғбон яхшими? — дея сўради.

— Ҳар борганимда Сизга салом айтиб юборадилар, Ойбек ака, — дедим-да, кўшиб кўйдим, — Анор кўчатлари ҳам кўкариб, ҳатто икки-уч нишона кўрсатди!

— Кўрдим. Яхши, яхши. Боғбони зўр! — бирдан домла завқ билан кулиб юбордилар. — Қовун, қовун. Толибнинг катаги устида ҳам... Яхши, яхши! — дедилар-да, ўринларидан туриб Амирхон икковимизнинг қўлимиздан олдилар. Меҳмон, сизам юринг, дегандай ялангликнинг кунботаридаги ишқомда осилиб турган қовунлар томон бошладилар.

Ойбек аканинг юзларида бизга таниш бўлган содда кишиларга хос беғубор жилмайиш акс этар, чақноқ кўзларида ҳайрат аломатлари бор эди.

— Диня?! — деб сўради меҳмон негадир ўрисчалаб. Сўнг бирон жавоб кутиб ўтирмай, ўзича кўшиб кўйди, — мен кабачка деб ўйлабман.

— Янгиллик. Яхши, яхши! — дедилар Ойбек ака ва қўллари билан олмазор этагини кўрсатдилар, — у ерда Толибнинг томида қовун, бу ерда ҳовлининг ишқомида қовун! — кейин менга ишора қилиб, — бу тажрибон, — Амирхоннинг елкасига қўлни кўйиб, — бу йигит таржимон! — деб кўшиб кўйдилар.

— Барибир булар қовунлигига ишонмайман. Афтини қаранг, бужмайиб ётибди. Кабачка ё “кавак”ни ўзи! — деб туриб олди меҳмон киши чўрткесарлик билан.

— Амирхон, — дедим укамга ўгирилиб, — шу акахонимизга “кабачка”дан бир едирмайимизми!

— Пишдимикан?

— Пишмаган “қовоқ” бўлса ҳам узамиз. Анаву “инвентар”ланган “8” рақамлиси етилганга ўхшайди!

Нарироқда ўтган йили Ҳусанбой акам пишиқ-муштаҳкам қилиб ясаган ёғоч “эшак” турарди. Ўшани олиб келдик. Амирхон лип этиб устига чиқди. Кўримсиз, пўстлари гадир-будир, бужмайган, қорамтир, шакли ҳам бўз халтадаги могор босган сузмадай бўлиб осилиб тушган “кампирчопон”ни узди.

“Инв. 8” ёзилган каноп бойлагичли “ёрлиқ”ни меҳмон қўлига тутгандик, у ҳайратдан “О-го” деб кўйди.

“Полизчилик”даги биринчи тажрибамиз бизни уялтирмади. Ўзи чақмоқ қанддай оппоқ, мазаси ҳам шунга яраша хуштаъм қовунимизни назарга илмай “кабачка”га қийслаган киши кичкина каржни қўлига олиб, бир тишлади-ю, кўзойнаги остидан юмалоқ кўзларини ўйнатиб яна бир бор “О-го” деб юборди. Бу “қойил, тан бердим” дегани бўлса керак.

— Яхши! Яхши. Беғубор, — таърифлади Ойбек ака.

Меҳмоннинг ҳам юзи очилиб:

— Мен бунақа қовунни биринчи ейишим. Чет элники бўлса керак. Молодец! — деб кўйди-да, биздан астойдил сўради:

— Шу атрофли деҳқон болалари бўлсангиз керак?

— Йўқ, шаҳарданмиз, — дедим.

— Қайси шаҳардан?

— Тошкентдан! — дедик шеригим икковимиз тенгига.

— Деҳқончиликларинг дуруст. Қаерда ишлайсизлар? — яна қизиқсиниб сўради меҳмон.

— Ҳозирча талабамиз. Мен деҳқончиликда “тажрибон”. Бу укам ҳиндий тили бўйича мутахассис. Мана, бугун Ойбек домланинг “таржимон” деган оқ фотиҳаларини олди.

Ойбек ака чой қуйиб узатаётган Амирхонга қўллари билан ишора қилиб, гапимни тасдиқлаган бўлди:

— Ҳинди, ҳинди... Таржимон.

Худди шу пайт эшикдан Зарифа опа кириб келиб қолди-да, меҳмон билан қалин сўраша кетди:

— Э, Шухратжон, қайси шамол учирди! Кино оламидаги ижодий ишларингиз яхши кетаётганига шубҳамиз йўқ. Масковдан қачон келдингиз? Янги фильм битай деб қолгандир?

Сухбат асносида шу нарса маълум бўлдики, бизлар бирини томда, бирини ишқомда етиштираётган “Кампирчопон” қовунимизга ишқивоз бўлиб “роса пишиб етилганда иккита-учтасини берасизлар, Москвага юбораман, қанча де-саларингиз пули нақд” деб илтимос қилган бу одам машҳур кинорежиссёр Шухрат Аббосов экан...

Қуёш ерни қиздириб турганда экинга сув қуйиб бўлмайди. Шунинг учун бироз кеч тушиб, ҳавонинг шашти пасайишини кутдик.

Унгача дарахтлар остини юмшатдик, сўридаги ортиқча узум шохларини бутаб, бирсидра хомток қилиб чиқдик.

Ниҳоят Амирхон қўлига кетмонни олиб, ташқаридаги катта ариқдан сув қулоғини очиб келишга кетди-ю, анча вақт ундан дарак бўлмади. Олмазор ора-лаб ариқчани тўлдириб келган сувни полиз чуқурчалари томон йўналтирдим.

Бир пайт Амирхон келиб қолди. Ойбек ака эшик йўлагидаги скамейкада дам олиб ўтирган экан, уни гапга солиб, бирон нарса ёзиб турасизми деб сўрабди.

— Шеър машқ қиламан деб, ёнимдагини чиқариб ўқиб берай дедим-у, тортиндим, — деди.

Мен унинг гапини маъқуллаган бўлдим:

— Яхши қибсан. Мана, мен у кишига китобчамни берганимга анча вақт бўлди. Ҳали бирон фикр билдирганлари йўқ. Демак, ёзганим хомроқ ёки ўрта-миёна. Сенинг “Санобар” “қасиданг” ҳам шунга яқинроқ, домлабоп эмас. Бугун буюк алломадан шоир эмас, “таржимон” деган унвон олдинг. У киши бу гапни бекорга айтгани йўқ. Шунини оқлашинг керак...

Энди укам Ойбек ака билан учрашган қутлуғ дамларни, у кишининг фотиҳасини олган ўша кунни фахр ва қувонч билан эслаб юради.

Ҳозир моҳир таржимон — Амир Файзулла деган номи бор...

22. ҚУТЛУҒ ДАРҒОҲГА ЙЎЛ

Баъзан шундай тасодифий ҳолатлар бўладики, ҳаётингизда бугунлай бурилиш ясаб юборадиган ёки кўпдан буён дилингизда тугиб юрган эзгу ниятингизга эришганингизни билмай қоласан.

Бир кун Ойбек ака ҳузурига мен аввалдан танийдиган, лекин салом-алик қилишга ҳаддим сиғолмаган (Қуддус устознинг ён қўшнисини) ёзувчи Иброҳим Раҳим келиб, анча вақт гурунглашиб ўтиришди.

Меҳмон кетар чоғида мени ҳузурига чақирди, кўришишга узатилган қўлимдан тутганича Ойбек акага:

— Бу йигит Қуддус Муҳаммадийнинг шогирдларидан. Яхши биламан, — деди-да, сўнг менга деди: — Эртага ҳузуримга боринг! “Гулистон” таҳририяти шундоқ “Сквер”нинг ёнида!

Ойбек ака шундай қилинг, дегандай, елкамга қўлини қўйиб, бошини қимир-латиб қўйди.

Кечга томон “дача”дан қайтарканман:

— Иброҳимжон олдига ўтинг! — дея яна бир эслатди.

— Албатта ўтаман! — дедим.

Бирон китоб ёки журналнинг янги сонидан олиб келсам керак, деб ўйладим, ўзимча.

Аммо гап бошқача бўлиб чиқди:

— Ишлар қалай, мактабда?! — дея энг аввало ҳол-аҳвол сўраган бўлди Иброҳим ака.

— Ёмон эмас, домла!

— Хабарингиз бор, журналимиз қайта нашр этилиб, яқиндан чиқа бошлади, — Мен авваллари жуда жиддий, унча-бунчани назар-писанд қилмайдиган одам деб ўйлаган бу киши худди ўз тенгдоши билан гурунг қилаётгандек, юмшоқ ва беозор оҳангда сўзларди. — Бизга ишга келасизми?

Бу асло қутилмаган савол эди. Бироз эсанкираб қолдим. Чунки таҳририят қонун-қоидаларидан бутунлай беҳабар, мактабда бир-бирини қайтарувчи осонгина сабоқ бериш йўриғига ўрганиб қолган мендек оддий бир ўқитувчининг бундай обрўли журналга ишга таклиф этилиши етти ухлаб тушимга кирмагани.

Бош муҳаррирнинг синчков қарашлари мени баттар ҳаяжонга солди. Иброҳим ака бу ҳолатни сизди шекилли, майин жилмайди:

— Бу ерга келсангиз зиён қилмайсиз. Ҳар қалай, болалар ичида ўралашиб қолгандан кўра адабиётга яқинроқ бўлган яхши. Ойбек ака бир нарсани билмаса, бундай демайди.

Гапнинг индаллосига қараганда, бу фикр Ойбек акадан чиққан экан-да! Шундай бўлгач, йўқ дейишга тил борармиди.

— Қўлингизда ишлашни эплай олармикиман?

— Эплайсиз. Эплотмасангиз, ўргатишади, тажрибали ёзувчи, адиблар устозлик қилишади. Адабий сабоқ оласиз!

Шундай қилиб, дастлабки жиддий сабоқни “Гулистон” журнали таҳририятида ола бошладим.

Устозларим асосан икки киши. Бўлим мудиримиз Сайёр ака ҳисобланса-да, нима учундир таҳририятда жуда кам кўринади. Баъзи-баъзида келиб қолади-да, хона тўридаги ўз иш столига ўтириб олиб қандайдир қоғозларни кўздан кечирган бўлади, кейин шавқ-завқ билан “рўмон” ёзиш билан жуда банд эканлигини айтади, ихчам бармоқларини лўппи кафллари орасига олиб, эзади. Қирсиллаган овоз эшитилади... Яна бир пайт, бош муҳаррир билан ижодий таътилда юрган ёки москвалик биродарлари янги ёзаётган “рўмон”ни тезроқ поёнига етказиш учун шарт-шароит яратиб қўйилган Перделкино ижод уйига олиб кетган, ҳатто “Юность” журналининг бош муҳаррири Дементьевнинг шахсан ўзи асарнинг сўзма-сўз русча матнини сўраб, кўнгироқ устига кўнгироқ қилаётган бўлади. Безор бўлиб кетган Сайёр ака жигибийрони чиқиб, уларни койиб бергани ҳақида гапирди: ҳой, менга қараларинг, гуноҳим “рўмон” ёзишга киришганимми! Ошна-оғайничилик ҳам эви билан-да! Бундоқ сабр қилсаларинг-чи...

Мудиримиз, айниқса, “рўмон” сўзини ўзига хос шавқ-завқ билан анча баланд пардаларда айтар, унинг баъзи бобларини ёзиш жараёнида бошдан кечираётган ҳис-туйғуларни жиловлаб улгуролмаётганлиги, (негадир) қабристонларга чиқиб кетаётганлиги тўғрисида сўзлар, назаримизда ўзбек адабиёти йирик бир шоҳ асар яратилиш арафасида тургандай эди... Бироқ бу асар “Бошсиз ҳайкал”дай ажойиб достони билан кўпчилик оғзига тушган шоир Сайёрга шуҳрат келтирмади.

Шубҳасиз, “Хулқар” деб номланган етти қиссадан иборат “рўмон”ни биз “Гулистон”лилар ўқиб чиқдик. Муҳокама ҳам... одатдагидек, Ёзувчилар уюшмасида эмас, журнал таҳририятида, кичик доирада бўлди. Ўта расмиёна тус бериб, йиғилишни партком ва бош муҳаррир ўринбосари Ҳамид Нурий очди ва бошқарди. “Ҳозирги пайтда энг долзарб мавзу — партиявий интернацио-

наллик руҳида ёзилган" янги йирик асар билан ҳамкасб ижодкорни чин юракдан табриклади. Рустам Раҳмон Водийда ижодий сафарда юрган бош муҳаррир Иброҳим Раҳимнинг "рўмон" ҳақидаги таҳсинли "Хат"ини ўқиб эшиттирди. Навбатдаги сўзни олган отахон Йўлдош Шамшаров "Иброҳимжоннинг ёзиб юборганларини" маъқуллаган бўлса-да, асар ҳали анча "қиёмига етмаган, хом"-лигини айтди. Сайёр аканинг ранги сал оқариб "Сиз бекорга бу чолнинг додини бермайсиз" дегандай ер остидан Шукур Холмирозевга қараб қўйди... Бошқалар ҳам "яхши, лекин йўл-йўлакай тўғрилаб кетса бўладиган жузъий камчиликлар" ҳақида гапиришди. Назаримда "бўлимимиз" номидан сўнгги ва асосий гапни Шукур ака гапириши керак эди. Лекин у киши таҳририятда ишлар кўпайиб кетганлигини айтиб, асарни ҳали тўла ўқиб улгуролмадим деди-да, менга ишора қилди:

— Уч кун вақт бердик. Ҳижжалаб ўқиди. Фикрлари бор. Айтсин.

Менинг сўзим қисқа бўлди:

— Ё, бу "рўмон" деб аталган китоб жуда буюк асар — ўқиб тушуниб етолмадим, ёки ҳеч нарса эмас!

Ҳамма мен томон анграйиб қараб қолди.

Сайёр ака шашт билан ўрнидан туриб кетди:

— Тушунмасанг адабиёт ичида ўралашиб, нима қилиб юрибсан?!

Бу гаплар "бизнинг "Адабиёт бўлими"да нима қилиб юрибсан, дегандай туюлиб кетди менга.

Ловуллаб турган оловга Йўлдош ота сув сепиб, сал пасайтирмақчи бўлди:

— Ҳали ёш, лоп этиб хаёлига келган гапни ўйламай айтиб юборди. Ўзи, баъзи машҳур асарларни яхши тушуниб, мазмунини чақиш учун икки-уч бор ўқишга тўғри келади. Масалан: Тургенев асарлари...

Сайёр ака қўлини бигиз қилиб, менга қаратди:

— Бу тушунмаса, "Хулқар" қандай "рўмон" лигини келажак авлод тушунади!

Русум бўйича янги асар муҳокамаси қатнашчиларини қайсидир чойхонада ёзиб қўйилган дастурхонга таклиф қилинади. Шукур ака қистади, мен бормадим.

Афсуслангандай:

— Шу гапни айтмасам бўларди, энди Сиз билан "бўлим"да ишлашим амри-маҳол, — дедим.

Шукур ака менга чимирилиб қаради. Жаҳли чиққанлиги шундоқ билиниб турарди:

— Нега ундай дейсиз? Бор гапни айтдингиз. Қойил! Ҳеч қаёққа кетмайсиз. Бирга ишлашамиз. Сайёр аканинг сўзларига парво қилманг. Кўпиртириб айтadиган гаплари каби, жаҳли чиқиши ҳам ҳавойи...

Барибир мен анча вақт бўлим бошлиғимиздан ўзимни олиб қочиб юрдим.

Шу орада Сайёр ака Фафур Фулом номли нашриётга бош муҳаррир ўринбосари бўлиб, ишга кўтарилиб кетди.

"Рўмон"даги етти қиссининг деярли ҳаммаси газета-журналларда кетма-кет давомли бўлиб, босилиб чиқа бошлади. Ҳатто "Бир кеча хаёли" китобча ҳолида босилди... Мен уларни тушуниб етиш учун "мағзини чақиб" ўқишга ҳаракат қилардим... Қисса-китобчани эринмасдан уч марта ўқидим-у, охир ҳафсалам пир бўлиб, асар муқовасидаги сарлавҳа юқорисига "Кўкнорининг" деган сўзни худди босмаҳонада босилгандай қилиб ёзиб қўйдим... Сўнг бу қитмирликдан ўзим ҳам ноқулай аҳволга тушиб, уни кўздан панароқ жойга яшириб қўйдим.

"Хулқар" романи яхлит китоб ҳолида босилиб чиқди. Мен уни Фафур Фулом нашриёти жойлашган бино этагидаги дўкондан сотиб олдим-да, шу нашриётда босилиш арафасида турган янги қиссамдан хабар олгани учинчи қаватга кўтарила бошладим.

Кутилмаганда Ҳусниддин Шарипов билан пастга тушиб келаётган Сайёр акага тўқнаш келиб қолдим. У, қўлга тушдингми, дегандай менга галати қараш қилди. Салом бердим. Алик ўрнига қўлимдаги китобга кўзи тушиб, хиёл жилмайди:

— "Ҳеч нарса эмас" деб менсимаган китобни сотиб олибсан-да!
 — Энди диққат билан ўқиб чиқмоқчиман, Сайёр ака!
 — Қани, менга бер-чи! — деди-да, "Хулқар"ни қўлига олиб, тик турган жойида дастхат ёзди, қайтариб узатаркан, — бизда чиқаётган қиссанг зўр экан. Ўқидим. Корректураси келган. Синчиклаб қараб чиқ. Хатоси бўлса, тўғрила! — деди таъкид оҳангида.

Шундан кейин Сайёр аканинг феълига яраша хафагарчилик, гина-кудуратни тез унутадиган бағри кенг одамлигини тушуниб етдим. У киши билан яқин бўлиб кетдик. Кўпдан-кўп адабий учрашувларга бирга борардик.

Бироқ "Хулқар" тақдири аянчли бўлди. Китобхон "тушуниб" етмади. Айниқ-са, Матёқуб Қўшжоновнинг "Ҳаёт бошқа, хаёл бошқа" танқидий мақоласи асарни чилпарчин қилиб ташлади.

Сайёр ака эса матонат билан бундай танқидларни кўтарар, тан ҳам оларди. Шунга қарамай насрий асарлар ёзишга кўпроқ вақт сарфлади, шеъриятда ортирган обрўсини бу жанрда тополмай ўтди...

Хуллас, бу "лирик чекиниш"дан сўнг менинг "Гулистон"таҳририятида бошлаган иш фаолиятимга яна қайтадиган бўлсак, "Адабиёт бўлими"нинг барча юмушлари шўринг қургур биз икки ходим, яъни каминаю устоз Шуқур Холмирзаевнинг елкасида эди. Лекин бир амаллаб машинкадан чиқариб "туширган" қўлёзмаларининг айримлари иккинчи устоз томонидан қайтариларди. Иккинчи устоз деганим, чўян декчадек ялтиллаган бошини қўллари орасига олиб, ҳафсала билан силаб қўйиш одати бор Йўлдош ота Шамшаров эди. У ўша пайтлар кенг адабий жамоатчилик орасида номи жаранглаб турган, Абдулла Қаҳҳор назар қилган бўлимимизнинг етакчи ходими Шуқур ака Холмирзаевга сўзимни ўтказаман деб бобоқ хўроздай "пат"ларини хурпайтириб олар, шундан сўнг, албатта, икковлон ўртасида даҳанаки жанг бошланиб кетарди.

Шу одам бир куни бош муҳаррир хонаси ёнбошидаги кичкина хосхонасига мени чорлаб, кўрсаткич бармоғи билан стол четига бир урди, расмиёна оҳангда деди:

— Қаҳҳор қисса ёзпти. Нима қилиб бўлса ҳам, шундан бир парча олиб келасан, Бу редакциянинг, яъни бош муҳаррир Иброҳимжоннинг топшириғи! — шундан кейин Дўрмонга қандай бориб, Қаҳҳорни қандай топиш мумкинлигини тушунтирди-да: — У одамни ҳеч кўрганмисан, ўзинг? — деб сўради.

— Бир марта Ойбек аканикида кўрганман, — дедим.

— Гаплашганмисан?

— Йўқ. Фафур Фулом, Шайхзодалар билан бирга меҳмон бўлиб келишганда, чой ташиб турганман.

— Ў-ў, зўр-ку!

Ҳа, дала-боғда адабиётимизнинг Азим Чинорлари жамулжам бўлган ўша қутлуғ кун Абдулла Қаҳҳорнинг қандайдир сеҳрли нур ёгилиб турувчи чехрасига кўз ташлаб, ул зотнинг назарига тушгандай бўлгандим...

Мана, энди масъулиятли вазифа баҳона, буюк адиб билан юзма-юз учрашиш олдида турибман...

"Ойбек тўрт юз йилга тенг келадиган қирқ йиллик ижодий фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳам ҳозирги ва келажак адабий авлод қаршисида устод бўлиб гавдаланаверади", — мана шундай сўзлар билан буюк адиб даҳосига муносиб ўз баҳосини берган Абдулла Қаҳҳор даргоҳига мени элтувчи Катта Йўл бошида Ойбекдай Инсоннинг ўзи турганини сезгир муштарий англаган бўлса керак.

Яна олдиндан қўшимча қилиб шуни айтмоқчиманки, шу қутлуғ Даргоҳнинг ёши бир жойга бориб қолган бўлса-да, қаддини расо тутган, ўзи букилмаган ва биров буколмаган ПОСБОНИ — Абдулла Қаҳҳор учун ҳам кўплик, ҳам озлик қилувчи ташвиш-у қувончли кунларининг қисман гувоҳи бўлганим; устознинг ҳар хил ҳолатдаги қатор суратлари (айримлари ҳозир адиб уй-музейига қўйилган)ни чизиб олганим; икки йилдан зиёд вақт мобайнида

ёзиб борган “Қундалик”ларим саҳифасидаги шуқуҳли бир хотиралар дебачаси бўлиб қолган.

... Дарвоқе, Йўлдош ота обдон тушунтириб берган манзил бўйича Дўрмонни топиб бордим.

Май ойи охирларига хос иссиқ кунлар бошланган. Худди саратон чилласига ўхшаш атрофда қилт этган шабада йўқ. Лекин қалин дарахларга кўмилиб ётган боғ ичи хийла салқин. Ўртада мезазорни иккига ажратиб, ҳайқирганча анҳор тўла сув оқмоқда. Узун йўлакнинг ишқом билан ўралган, ток сўриларида бўлиқ хусайни бошлари кўзга ташланади. Яқинлашиб келаётган саховатли тўкин ёз тароватидан одам кўнгли яйрайди.

Узоқда кўриниб турган ҳовли яланглиги қадар анҳор бўйлатиб ўтқазилган анвойи гуллар акси Марғилон атласи мисол мавжли сув юзида ранго-ранг бўлиб жилоланади.

Ишқом адоғидаги икки туп сада орасига қўйилган ёғоч каравотда сувда тўлқинланаётган гуллар аксига ҳамоҳанг атлас кўрпачалар ёзуғлиқ. Ўртада хон-тахта. Унинг бир четида турган кўкиш “Спидола” радиосидан ёқимли куй таралиб турибди.

Мен ҳовли рўясига яқинроқ бориб, қаршидаги айвон тарафга кўз ташладим-у, четан ўриндиқда ручка бандини иягига босганича хаёлга чўмиб ўтирган Абдулла Қаҳҳорни кўрдим. Адибга халақит бергим келмади, орқага қайтдим.

Ихчам темир дарвоза ёнбошидаги бетон супачага ўтириб улгурмагандим, йўлак томондан салмоқли овоз эшитилди:

— Нега қайтдингиз, келавермайсизми? У ер жуда иссиқ-ку!

Бошимни кўтариб, шундоқ рўпарада турган Абдулла акага кўзим тушди. Бироз ҳаяжонландим.

У киши барваста қаддига ярашган одмигина, енги калта кўйлак кийиб, оёғига ихчам шиппак илиб олган, оппоқ сочлари хийла тароқ измига тушмаган бўлса-да, ўзига жуда ярашиб турар, қарашларида донишмандона нигоҳ, босиқ синчковлик бор эди.

Муддаомни эшитгач:

— Қани, юринг-чи, — деди у киши сўрашишга узатган қўлимни ҳамон кўйиб юбормай, ҳовли тарафга бошларкан.

Гапнинг очиги, ниҳоятда “қаттиққўл” деб таърифи кетган бу одамнинг қўллари гоят ҳароратли, меҳрибон эканлигини мана шу дақиқалардаёқ ҳис этдим. Аввалроқ хаёлан Абдулла Қаҳҳорнинг муомаласи ҳам феълига яраша бўлса керак, шунинг учун менга топширилган вазифани расмиёна адо этаманда, дарвозадан нари қайтақоламан деб тузиб қўйган режаларим ўзидан-ўзи барҳам топди.

Айвонга чиқдик. Абдулла ака стол устидаги қўлёмаларни четга йиғиштириб, қия очиқ турган эшик томон ўтирилди:

— Меҳмон келди. Кибриёхон, бизга қаранг.

Хижолат тортдим:

— Овора қилиб, Сизни ишдан қолдирмоқчи эмасман, домла.

— Овораси борми, — адиб стол устидаги қоғозларга ишора қилиб қўйди, — бу сизнинг ҳам ишингиз, энди биргаликда ҳал қиламиз. Ахир харидор сиз. Танлаб, ёққанини олишингиз мумкин.

Абдулла аканинг жиддий ҳамда бироз жилмайиб айтган бу сўзларига нима деб жавоб қайтаришни билмай қолдим. Аммо менга шу нарса маълум эдики, шундоқ қаршимда адибнинг яқинда ёзиб тугатилган “Муҳаббат” қиссаси турар, ундан икки-уч боб алоҳида-алоҳида қилиб ажратиб қўйилганди.

Чой устида қиссанинг “Етим” деган қисмига “харидор” бўлдим. Тўғрироғи, “эгаси”нинг ўзи “шу ерини олсангиз зиён қилмайсиз, раҳбарларингиз ҳам шунга рози бўлишган”, деди.

Бироқ ўша куни “Етим” қўлимга тегмади.

— Лаби-лунжини сал тўғрилагандим, энди шу аҳволда сизга бериб юбор-

сам бўлмас. Машинкадан чиқартириб қўяман. Яхшиси, эртагамас, индинга келиб, олиб кетинг, — деб қолди Абдулла ака.

Бежиримгина қилиб кўчирилган ўн бетлар ҳажмидаги қўлёманинг тўрт-беш жойига қалам урилгани боис, суҳбатдошимнинг кўнгли тўлмаётгани сезилиб турарди.

Кейинчалик нозиктаб қалам соҳибининг бу хислати таҳририят ходимларига нисбатан ўта ҳурмат белгиси эканлигини сезиб қолдим. Устоз “бепардоз” тақдим этилган асарни жуда “қийналиб” ўқирди. Бир куни саҳифаларини нуқул “сўгал” босиб кетган ўртамиёна адибнинг қўлёмасини кўздан кечириб ўтириб “мол эгасига ўхшабди” дегани қулоғим остида қолган...

Ниҳоят гап айланиб Абдулла ака мендан:

— Хизматингиз адабиёт бўлимида бўлса, ёзиб турсангиз керак? Қоралаган нарсаларингиз борми? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, битта қиссам бор! — бу сўзларни қандай журъат қилиб айтиб юбордим, ўзим ҳам сезмай қолибман.

— Олиб келинг, кўрайлик-чи!

“Ана холос, бир оғиз “Ҳа” билан қўлга тушдим, шекилли!” Минг хаёллар оғушида таҳририятга келсам, иш вақти тугаб, ҳамма уй-уйига кетиб бўлибди. Йўлдош аканинг эшиги ҳам берк эди.

Демак, эртага шанба. Индинга Дўрмонга борсам, журналнинг топширигини бажарган бўламан. Энди ўзимнинг ишим-чи... Яхшиси, обрўнинг борида баланд дорга осилмай қўяқолай!

Бироқ эрталаб бу фикрдан қайтдим. Таваккал деб кун бўйи ўтириб, асаримни ўқишли бўлсин деб унинг қизиқарли жойларига мос тўрт-беш “лирик” расмлар ишлаб янги папкага жойладим. Бир нусха “Оқшом кўшиқлари” китобимдан ҳам кўшиб қўйдим. Яна кўзни чирт юмиб, папка ёнига янги ёзиб тугатган “роман” қўлёмасини кўшиб юбордим...

Абдулла ака икки йилча муқаддам босилиб чиққан қисса китобчамни қўлга олиб, у ёқ-бу ёғини ўтириб кўрди. Кейин қўлбола муқовасига киноафшала-рига ўхшатиб сурат ишлаб, “Бегона” ёзуви битилган папкани кўздан кечираркан:

— Ҳафсалангиз зўр-ку! — деб қўйди.

Мен унганча адиб тасвирини бир варақ қоғозга “қоралама” қилиб олишга улгурган, яна иккинчисини чиза бошлаган эдим.

Абдулла ака четан креслога ёнбошлаб ўтирган жойидан қаддини тикроқ тутиб, мен томонга қизиқсиниб қаради. Суратга кўзи тушгач:

— Ҳа, — деди жилмайиб, — ҳунарингиз чакки эмасга ўхшайди!

Салмоқдор қилиб айтилган бу сўзларда “энди шу ҳунардан қолма, орқасидан туш” деган маънони англаб, адабий иқтидорим тақдири узил-кесил ҳал бўлди, деб тургандим, адиб қўлёмалар солинган папка устига кафти билан уриб:

— Қани, кўрамиз, ҳунарингизнинг қай бири зўрлик қилиб, сизни тортиб кетаркин! — деди.

Мен “Гулистон” учун бекаму кўст қилиб тайёрлаб қўйилган “парча”ни олдим-да, яқин дақиқалар ичида устимдан ҳукм чиқиб қоладигандай, тезроқ бу ердан жўнаб қолиш тараддудига тушдим.

Лекин мен учун бугунги куннинг энг қувончли воқеаси шу эдики, ёнимда Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига қараб туриб чизган сурати бор. Унинг кўнгилдагидай чиққанидан хурсанд эдим.

23. САБОҚ СОАТЛАРИ

Орадан икки ҳафталар чамаси вақт ўтди. Ёзувчилар уюшмаси биноси олдида биринчи қиссамнинг босилиб чиқишида кўп хизматлари сингган ношир ҳам ёзувчи Носир ака Фозиловни учратиб қолдим:

— Қаерларда юрибсан?

— Сурхондарёга командировкага кетгандим. Кеча қайтдим.

— Абдулла Қаҳҳорнинг суратини ишлабсан!

— Ҳа, ишладим. Мана, кўринг! — папкамдан авайлаб икки варақ қоғозни олиб, ундаги расмларни кўрсатдим.

Носир ака кўча ўртасида туриб олганича кўзларини қисиб, суратларга узоқ тикилиб қаради. Кейин:

— Биттасини эсдалик учун менга совға қилсанг, бир янгилик айтаман, — деди.

— Майли, икковини олақолинг! — у кишининг илтимосига жон деб рози бўлдим.

Носир ака суратлардан бирини танлади-да:

— Бунисини эҳтиётлаб сақлаб қўй. Ўзинга кейинроқ керак бўлади, — деди.

— Энди айтақолинг, нима янгилик? — безовталаниб сўрадим у кишидан.

— Ҳа, дарвоқе, сени Абдулла ака излаб юрибди. Гаплашмоқчи шекилли.

Дўрмонга бор.

Тушдан кейин иккинчи қаватда жойлашган эшиги устига “Адабиёт ва санъат бўлими” ёзуғлик ҳонамизга яқинлашиб келарканман, ичкаридан шашт билан чиқиб келаётган Йўлдош акага кўзим тушди. Яна Шукур Холмирзаевдан бирон “гап” эшитган шекилли, кўзойнаги устидан чиқиб турувчи қошлари чимирилганди. Берган саломимга “алик” ўрнига:

— Қаҳҳор сени қидириб келди. Бир нарса ёзган эмишсан. Иброҳимжондан рухсат ол-у, Дўрмонга бор. Биласан-а, қандай боришни? — деди.

Бош муҳарриримиз Иброҳим Раҳим икки кундан бери йўқ. Рухсат сўрашга на ҳожат! Шунинг учун кечга томон ишдан кейин бир оз ҳайиқиш, бир оз дадиллик билан ёзувчи ҳузурига йўлга тушдим.

Мана, у киши олдида худди кечирилмас гуноҳ қилиб қўйган мактаб ўқувчисидай шумшайиб ўтирибман. Жазога мунтазир одам каби тик қарашга ҳайиқаман, лекин кулоқлар динг.

Бироқ, ёзувчидан бирон садо чиқса-чи! Жим, бепарво.

— Биласизми, — ниҳоят варақлаб ўтирган қўлёмалардан аста бошини кўтариб мен томон қаради Абдулла ака, — “Оқпадар”ингиз қинғир-қийшиқ қилиб, чала чизилган суратга ўхшайди. Яъни, хом! Яхши дам едилмаган палов одамни бўктиради, ўлдириши ҳам мумкин!

“Роман”им қиличдай урилган мана шу сўзларнинг қурбони бўлди.

Навбат қўлбола муқовали “Бегона”га келгач, гап бунданам жиддийроқ қилиб айтилса керак деб тургандим, хайрият, Абдулла аканинг чехраси сал ёришди, папкани баландроқ кўтарди:

— Бу ёзганингиз дуруст. Бирон нарсани англаса бўлади. Рассомлик дардини билиб, кўриб туриб ёзгансиз. Камчилигини биргаликда кўриб чиқамиз, қиртишлаймиз...

Шундан кейин адабиётимизда ўзига хос мактаб яратгани тан олинган, ўнлаб қаламкашларни атрофига чорлаб, уларга талабчанлик билан устозлик қилган адибнинг, баъзан хусумат тоши босиб, ҳақиқатнинг залварли палласи ердан узилиб қолган дамларда ҳам матонат билан расо қаддини букмаган, қадр-қиммат, ростгўйликнинг барқарорлиги ҳар қандай тубан фиску фасодлардан устун эканлигини ўзининг покиза эътиқоди, маънавий теранлиги билан кўз-кўз этолган Инсоннинг қутлуг даргоҳига кенжа шогирд сифатида аъзо бўлиб қолдим...

Ҳар ҳафтанинг жума куни янги қиссани биргаликда “қиртишлаб” чиқади-ган бўлди.

Албатта, айтилган вақт-соатда етиб келардим. Абдулла ака шовуллаб икки тегирмонча сув оқиб турувчи ариқ устига қурилган ёғоч каравотда ёнбошлаб олиб, қўлида қалам билан бир нималарни ўқиб ўтирган бўларди.

Ташрифимнинг биринчи куни оппоқ дастурхон ёзилган хонтахтанинг бир четидаги “Бегона” қўлёмасига кўзим тушиб, ҳаяжонланиб кетганимдан анча вақт яланглик рўясида унсиз туриб қолганман.

Адиб қиссанинг дастлабки саҳифаларини кўздан кечирарди...

Ўшанда қўлёманинг ўн бетчасини кўриб чиқдик. Тўғрироғи, Абдулла ака ўзи ўзгартирган баъзи жумлаларни ўқиб, асл нусхаси билан таққослар, шундай бўлса, дурустроқ чиқади дея мендан изн сўраётгандай бўлар, шубҳасиз, адибнинг ниҳоятда содда, кўнгилдан чиқариб айтаётган бу сўзлари мени эсанкиратиб кўярди. Сиз нима десангиз — шу-да, домла, дейишдан нарига ўтмасдим.

“Бегона” ҳафта сайин ярқираб, юз очиб борарди. Мен қиссанинг баъзи ташбеҳли жумлалари устида соатлаб ўтириб “кўриб чиқилган” варақларини ўзим билан олиб кетиб, аввалгисига солиштириб кўрар, шунда “Абдулла ака сабоқлари” дейилгувчи атама замирида қанчалик сўз сеҳрининг қудратли жозибаси яшириниб ётганини англагандай бўлардим.

Ҳар келганимда устознинг икки-уч соат вақтини олардим. Бир куни хижолат чеккандай:

— Абдулла ака, бу ёзганим анча бўш экан, кўп вақтингизни оляпти, — десам, жиддийроқ тус олиб турган юзлари бирдан ёришиб:

— Янги чақалоқ дунёга келган экан, уни йўргаклаб кўпчиликка кўз-кўз қилиш бурчимиз-да, — дедилар. Мен индаёлмай қолдим.

Икки ой деганда асарнинг сўнгги саҳифалари “қиртишланиб” таҳрирни яқунлайдиган кун ҳам етиб келди.

Кибриё опа шу муносабат билан девзира гурунчдан палов тайёрлаш ҳаракатига тушганди.

Абдулла ака қўлёмма солинган папка устига кафти билан уриб:

— Мана, ниҳоят чақалоқ ҳам тетапоя бўлди. Энди у туртиниб-суртиниб ўз йўлини топиб олади, — деб қўйди.

— Раҳмат, Абдулла ака, анча овора бўлдингиз.

— Сиз галати одам экансиз, — бирдан у киши менга ўтирилиб, жиддий қараш қилди-да, сўнг паст овоз билан қўшиб қўйди, — “чақалоғ” ингизнинг ҳамма ёғини “чўзилаб” ташладим-у, раҳмат, “сиз нима десангиз — шу-да!” деб туравердингиз. Одамнинг ўз фикри ҳам бўлиши керак. Наҳот, ҳамма айтганларим сиз учун “тўғри”?

Мен галати бир ҳолатга тушиб қолдим. Қандай жавоб қайтаришни билмай тургандим, у кишининг ўзи тилим учудаги сўзни айтишга ундовчи гап қилди:

— Асар муаллифи сифатида ўз фикрингиз йўқми?

— Битта фикрим бор, айтишга ийманиб юрувдим. Қандоқ бўларкин, Сизга шак келтирсам?

— Ҳеч нарса бўлмайди. Айтинг-чи, қани!

Шундоқ олдимизда турган папкага ишора қилдим. У ерда “Бегона” устидан қалам билан чизиб, тепасига “Дилпора” деб ёзиб қўйилганди.

— Қиссанинг аввалги номи дурустроққимиди!

— Ҳа, жарангдорроқ демоқчисиз-да! Мана, бор экансиз-ку! Нега шунча кундан бери индамадингиз?!

Нарироқдаги айвон рўясида овқатга унаётган Кибриё опанинг овози эшитилди:

— Сизга индаб бўладими? Унинг устига бу укам жўжабирдай йигитча бўлса!

Адиб “Дилпора” ёзуви устидан қалам тортиб қўйди-да (Устозга ҳурмат юзасидан асар “Шарқ юлдузи” журналида “Дилпора” номи билан эълон қилинган) менга жилмайиб қаради:

— Шунақа кўрқинчли одамманми?

24. АБДУЛЛА ҚАҲҲОР КИМ?

Қарангки, Абдулла ака ва унинг теварагида айланиб юрадиган “ўта инжиқ”, “тили захар” деган ваҳимали гапларга мутлоқ зид, гоят бамаъни, бағри кенг, камсуқум, ҳар бир сўзни саралаб, шунга яраша “оҳори” тўкилиб қолишидан ҳадиксиратгандай беозор нафис оҳангда гапирадиган одам эди.

Яна шуни билдимки, у кишининг муаллиф билан “ишлаш” услуби айрим ўз айтганларида қатъий туриб оладиган, қўлидаги қаламни қайчига айлантисан юборадиган ҳамкасблардан мутлақо фарқ қилар, катта-кичик бўлсин ижодкорга ҳурмат кўзи билан қарарди.

Абдулла Қаҳҳор кимлигини тўла англаб етиш адиб асарларини ўқиш билан чегараланмайди, балки ул зотни тинглаш, яқиндан мулоқотда бўлиш ҳам зарур.

Дастлабки учрашувлардаёқ бу одам ҳақида менда аввалдан пайдо бўлиб, тасаввуримга қаттиқ ўрнашиб қолган ўй-хаёлар қанчалик бемаъни эканлигини англаб етдим.

Тўғри, Абдулла ака лаганбардорлик, бировлар олдида тилёғламалик қилиб, ҳаддан зиёд паст кетиш, фиска-фужурга ўчлик қобилиятсиз ижодкоргагина хос иллат деб билар, уларга аёвсиз ўз баҳосини берарди.

Бир кунни таниқли, аммо отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган калондимоғ, шу билан ўта жиззаки бир “ҳамкасб” ҳақида гап кетганда “Унга яқинлашиб бўлмайди, ҳол-аҳвол сўраб ҳам балога қоласан. Сассиқ қўнғизнинг ўзи — оёқлари осмонда бўлиб ётган жойидан тўғрилаб, йўлга солиб юборсанг орқасидан ел чиқариб қўлингизни ифлос, қўнглингизни беҳузур қилади” деганди.

Бундай “геша тегмаган” гапни фақат Абдулла Қаҳҳордан эшитиш мумкин эди.

Ҳа, у ёмонларга ёмон эди. Аяб ўтирмасди. Айниқса, бировларга қайишмайдиган бахил феълли нусхаларни кўришга тоқати йўқ эди. “Кўлидан келадиган яхшилиқни ўзгаларга раво кўришдан оғинадиган одамда инсоф на қилсин” дерди, бошқалар ташвиши билан яшаш ҳаётининг бош мезони деб биларди.

Ҳукумат икки марта унга уй беради. Биринчисини эр-хотин келишиб, бизку бир амаллаб яшаб турибмиз, палончи қийналиб қолди дея серфарзанд бир ёзувчига ҳада қилишади. Иккинчисини “бошпанасиз” ёш ёзувчига тўёна ўрнида топширишади... Абдулла ака арзимас баҳона билан “назар”дан қолган иқтидорли ёш қаламкашларга кўрагини тутиб, балогардонлик қилганлигини кўпчилик гувоҳи бўлган. Айниқса ўша даврлар учун табиий деб қаралувчи номи яширин “қора рўйхат”га тушиб қолганлар асло кечирилмасди. Матбуот, радио-телевидение, нашриёт эшиклари унинг учун тақа-тақ беркилар, бу “қатагон” қачонгача давом этади, билиб бўлмасди. Шу “эшик”ни очишга ҳеч ким журъат қилолмай турган бир пайтда бирон газета ёки журнал саҳифаларида А.Қаҳҳорнинг янги асари чиқиб қолар, унга пешлава қилиб, ўша тушкунликда юрган шоир асаридан парча келтирилган бўларди. Бу унинг номи “оқланди” дегани эди.

Абдулла ака бир сўзли одам, унинг айтганига шак келтириб бўлмасди. Бу баъзан тор доирадаги оилавий муносабатларда ҳам ўз аксини топарди. Бир кунни Кибриё опа:

— Пардозчилар олдида бориб, “муқова”ни (юзни демоқчилар) сал оролатиб келай, — дедилар.

— Ҳали ҳам кўринишингиз шафтоли қоқидай эмас! — беозоргина қилиб айтилган бу сўз, бориб нима қиласиз деганга ишора эди.

Орадан озгина вақт ўтиб, опахон яна аввалги иддаога яқинроқ гап қилганди, Абдулла ака овозни сал баландлатиб деди:

— Қассобнинг мушугидай мунча суйканавердингиз? Ҳозирча бизга бўлаверасиз, дедим-ку!

Кибриё опа индаёлмай қолди.

Буюк мураббий, меҳрибон ва мушфиқ Инсон Абдулла Қаҳҳор шундай одам эди.

25. “КОСТРЮЛКАРАНГ” МАШИНА

Кеч кузнинг изғиринли оқшоми эди. “Газ —21” русумли оч ҳаворанг “Волга” устини бир сидра эланиб ўтган қор қоплаганди. Абдулла ака билан Кибриё опа Ҳамза номидаги академик драма театрида қўйилаётган “То-

бутдан товуш”нинг навбатдаги намоишини кўриш учун мени ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлишди.

Абдулла аканинг енгил, оч кулранг жерси пальтолари бўларди. Уни айвон рўясидаги илгичдан олдим-у, кийдирмоқчи бўлдим. Бироқ устоз ҳарчанд ҳаракат қилмасинлар, қўллари енгни тополмай бошқа ёққа кетиб қолаверди. Бундоқ қарасам... у кишининг савлати босганиданми, ўнг енгни юқори кўтариб, пальтонинг чап енгини тутаётган эканман...

Зийрак адиб буни дарров пайқаб, нарироқда турган Кибриё опага қаради, ҳазил-мутоиба билан деди:

— Яна Сиз буни уйлантираман деб юрибсиз, енгини тополмайди-ю...

Гап келганда отасини аямайдиган опа лутфли жавоб қилди:

— Ҳали ёш. Ўрганиб кетади.

Саҳни унча катта бўлмаган ҳовлига чиқдик.

Абдулла ака яланглик четроғидаги хурмо дарахтининг икки шохи орасига қистириб қўйилган юмшоқ қамиш попукли супургини олиб, машина "томи"-ни қордан тозалай бошлади.

— Шу ишни мен бажарай, Абдулла ака, — дея ҳарчанд ялинмай, у киши қўяверинг, ўзим қиялман-ку, деб изн бермади. Лекин томошабин бўлиб туриш мен учун ноқулай эди. Ҳадеб тихирлик қилаверганимдан кейин яхшигина “дакки” эшитдим:

— Машина ҳам хотиндай нарса. Фақат уни бир киши сийлаб-сийпалаши керак!

Бир ғалати бўлиб кетдим.

Айвон орқали ҳовлига чиқиб келган Кибриё опанинг сўзлари мени ўзимга келтирди:

— Жуда ялтилатиб юбордингиз-ку!

— Ҳа, энди пардоз машинага ярашади. Бунақа ишни аёл киши ҳаддан ошириб юборса, бошқаларнинг суқи кириши мумкин. Қолаверса, сизга бир хушомад ҳам қилмоқчиман... “Шу ҳам машина бўптими, келиб-келиб пачоқ тоғорага ўтираманми!” деб Озоднинг “Волга”сига чиқавермай ноз қилганингизни эслайсизми?...

Бу ўтган йилги воқеага ишора эди. Ўшанда саратоннинг энг авжга минган иссиқ кунлари бошланиб, Дўрмон томонлар ҳам тандирдай қизий бошлаган, шунинг учун Абдулла акалар бир неча кунга Бўстонликдаги соя-салқин Хумсон қишлоғига чиқиб кетиш тарадудини кўриб қўйишганди. Бироқ негадир машинанинг мотори ишламай қолди. Сим қоқиб, қўшни “Қизил Ўзбекистон” колхозидан чақиртирилган уста тузатиш учун икки-уч кун вақт кетишини айтди. Устозга Озод ака, менинг уловимни миниб кетақолинг, деган экан, мана энди у кишининг келишини кутиб ўтирибмиз.

Мен тепага, яқин-атрофдаги боғу далалар қафтдагидек кўриниб турувчи, тўрт томони очиқ, баланд айвонга чиқиб олганман. Нигоҳим узоқда ястаниб ётган поезд йўлидан кесиб ўтувчи йўлга тикилган.

Ана, ниҳоят темир йўлнинг шундоқ чап ёнбошидаги немислар “крематорий”сининг қаққайиб, осмонга бўй чўзган мўриларида бурқсаб қора тутун чиқа бошлади. Бир нечта ғайритабиийроқ вагонларни судраб келаётган паравознинг қичқирғи эшитилди. У “концлагер” рўпарасига келиб тўхтаса керак. Кейин ундан подадай ур-сур қилиб, чалажон “маҳбуслар”ни туширишади... Бугун эрталабдан, иссиқ заптига олмасдан туриб, маҳбуслар майитини печкаларга қалашади, шекилли... Дарвоқе, уруш ҳақидаги қандайдир кинони суратга олаётган “Ўзбекфильм” ижодий гуруҳи ўша томондаги поезд йўлига яқин колхоз даласининг бир қисмига мана шу “ажал фабрикаси”ни қуришган, анчадан бери вагон-вагон “маҳбуслар”ни келтириб, минг азобга солиб қийнашар, отиб, “қуйдиришарди.”

Ўша томонда юқорига ўрлаётган тутун билан ҳамоҳанг бўлиб, ёзувчилар қароргоҳига келувчи кўча юзидан чанг-тўзон кўтарилди. Сўнг икки машинанинг қораси кўринди.

— Ана, келишяпти, — дедим айвон равоғига яқинлашиб, пастда суянчиқли курсида мутолаага берилган Абдулла акага.

— Кострюлка рангидами? — деб сўради у киши китобдан нигоҳини узмай.

— Ҳа, кўк ранг “Волга”, — дедим.

— Демак, Озоднинг машинаси...

Кўриниши битирувчи талабаларга ўхшаб кетадиган, бироқ университет миқёсида обрўйи ман-ман деган домлалар даражасида юрадиган, номи кўп қулогимга чалинган Озод Шарафиддиновни бугун иккинчи марта кўришим эди.

Илк маротаба ўтган йил қишда Абдулла аканинг шаҳар ҳовлисида учрашганмиз. Навқирон йигитлардек қаддини расо тутиб, ўзига ярашган шаштли қадам ташлаб юриши ҳавасимни келтирганди. Бироқ сочини кичкина қилиб, шипаналарнига ўхшатиб қўйгани менга ёқмаганди, ўшанда.

— Анча ушланиб қолдим. “Немисларингиз” поезд йўлидан ўтказмай, ушлаб туришди. Жуда ишлари авжида! — деди Озод ака бироз кечикканлиги учун узр сўрагандай, ярим ҳазил оҳангида, машина эшигини даранглатиб ёпганича Абдулла акага яқинлашаркан.

— Сизни мен кутаётганимни айтмадингизми?

— Айтгандим. Майда-чуйда амалдорлари қолган экан, биронтаси қулоқ солмади, китоб ўқимаслар! “Дўстингиз” фон фельдмаршал Шряхтер жаноблари ёнилиги излаб Тошкентга кетган, шекилли, нукул машиналарнинг эски-туски баллонини ёқиб ётишибди...

Ҳозир номи эсда қолмаган фильмда “концлагер коменданти” ролини ижро этаётган кекса машҳур артист Абдулла аканинг яқин дўстларидан бири эди. У “сьёмка”лар орасида эълон қилинадиган танаффус пайтида баъзан бир-икки “адьютанти” етовида ёзувчи ҳузурига келар, гап-гаштак билан бироз чарчоғини ёзиб кетарди.

Бир кунни шу одам, Абдуллажон, Сизнинг сеҳрингиз бор, суҳбатингизни тингласам, яхши бир китоб ўқигандай ҳузур қиламан, чарчоқларим босилади, деганда, адиб унга жавобан : “Гапингизга қараганда бу, немислар ҳам ўзимизга ўхшаган халқ бўларкан-да”, дея лутф қилиб, елкасига қўл қўйган, айна шу дақиқаларни ҳозирда номи таниқли фотомухбир Нуъмонжон Муҳаммаджонов суратга тушириб олганди. Абдулла ака унга қараб “ишқилиб, аппаратингизда плёнка бормиди?” дея ҳазиллашиб қўйгани ҳам эсимда.

Хуллас, гап мавзуси “коменданте фон фельдмаршал”дан “кострюлкаранг” машинага кўчди. Тўғриси, уни машина дегулик рафтори йўқ эди — худди калтак еявериб бурун-даҳанию лаб-лунжлари қийшайиб қолган омадсиз боксчининг афт-башарасига ўхшар, лат емаган жойи қолмаганди.

— Бо, худо, келиб-келиб шунга ўтираманми? — деди нозиктабиатроқ Кибриё опа Абдулла акага қараб.

У киши жавоб қилди:

— Ўтирасиз-да! Кимнинг аравасига тушсанг, ўшанинг қўшиғини айтасан дейдилар. Кўриниши сал бундайроқ бўлгани билан...

— Ҳа, ҳа, тўғри айтдингиз, Абдулла ака, — гапни дарров илиб кетди Озод ака, — ўзи зўр машина. Сизга ишониб топшираётганимдан билиб олаверинг. Лекин мусулмончиликда бераётган “мол”нинг айрим қусурларидан воқиф қилиб қўйиш фарз дейилган. Яъни, машинанинг манаву рул томонидаги чап орқа эшикни очмаган маъқул. Кейин ёпилмайди. Ўнг томондагисининг бандидан сал кўтариб, тиззанинг кўзи билан бир ниқталса, чиппа ушлаб қолади. Ҳайдаётганда қаттиқ суянманг — ўтиргич орқага кетиб қолиши мумкин. Тормоз яхши ишлайди. Сигнал лўкидонини қаттиқроқ боссангиз чалинади... Орқа юкхона эшигининг қулфи бузилган. Шунинг учун уни очиш-ёпиш йўли антиқа — мана бундай! — Озод ака бир-икки энликча бўлиб “оғзи” очилиб турган юкхона эшигини куч билан кўтарганди, жигарранг қайиш билан “бўйни”дан танғиб қўйилган нақ беш килолик торози тоши кўринди. Эшик қайта ёпилиб кетмаслиги учун унга тираб қўйиладиган кетмондаста йўгонлигидаги ёғоч мослама ҳам ўзи билан бирга экан.

— Мана энди жомадонларни бемалол жойлаштиравириш мумкин, — деди антиқа “арава” эгаси нарироқда “Бо худо-бо худо” деб ҳайратдан бошини сарак-сарак қилиб турган Кибриё опага қараб.

— Озод! — деди ниҳоят Абдулла ака. — Бу машинанинг айтилмаган яна қайси қусури қолди?

— Қусури шуки, “муқоваси” кўримсиз, чатоқроқ. Аммо ичи бақувват, мотори кучли. Бориб келгунларингизча уялтириб қўймаслигига кафолат бераман. Ана, шундай бўлгач, мунча “Бо худо” лайверасиз, Кибриё опа!

Абдулла ака машинага ўтирганди, у хиёл лопиллаб, гижирлаган овоз чиқарди. Ўзича:

— Худди Собир Абдулланинг ўзи-я! — деб қўйди-да, рул ёнидаги радио кулогини бураганди, ашула янграб кетди. — Шу туришига радиоси ҳам борми, ҳали!

Озод ака ҳозиржавоблик қилди:

— Соатини айтмайсизми, соатини!

Ўшанда Абдулла Қаҳҳордай нозиктаъб ҳайдовчининг дидига мос топ-тоза, доим ялтиллаб турадиган машинада юришга ўрганиб қолган Кибриё опа “Кострюлқаранг” “Волга”га бир амаллаб жойлашиб олганди.

26. БОШПАНА

Устознинг доим эшиги очиқ, келди-кетди тинмайдиган, нурафшон хонадонининг соҳибаси, ҳамманинг ҳавасини келтирадиган, олқишга сазовор пазанда, меҳмондўст, бағри кенг, ширинсухан фозила аёл Кибриёхон опанинг ўт пуфагида дапқур-дапқур санчиқли огриқ кўзголиб, безовта қилиб турарди. Шифокорлар касалхонада ётиб даволанишни бир неча бор маслаҳат бердилар. Бироқ Абдулла акани ташлаб қаёққа кетардим, дея улар таклифига рўйхушлик беравермасди.

Бир куни Дўрмонга борсам, устоз ранглари анча синиққан, хомуш кайфиятда ўтирган экан.

— Опангизни операция қилишди, — дея дастурхон четида турган ялтироқ ош қошиқни қўлга олиб кўрсатди, — шуни тўлдирса бўладиган тош чиқибди-я! Одам жони ҳар нарсага чидаш бераркан, — бошни сарак-сарак қилиб, — Сергей (Дўрмондаги ижод уйи директори) янги сўйилган жўжа гўшти топмоқчи. Кампир (хизматкор аёл) қайнатиб берса, кечга томон хабар олиб келамиз, — деди.

Ёғоч каравот қўйилган анҳорнинг нариги томони Ёзувчилар уюшмасига қарашли ер бўлиб, у ерда бир нечта туп ўрик дарахти ўсар, шохларда рангга кира бошлаган мевалар кўзга ташланарди.

Мен қўлимга кичкина идиш олдим-да, ариқдан сакраб боғча томон ўтдим. Ҳали навниҳол ўрик тусларини бир-бир силкитдим. Икки-уч дона мева тушди, холос. Қўлимга кесак олдим.

Шунда Абдулла ака:

— Овора бўлманг, у “Литфонд”га қарашли ўрик, унча-мунчага тушавермайди, — деб турганди, ҳовли рўясиди Чуст дўпписининг аслини танлаб-танлаб киядиган ва ўзига ҳўп ярашадиган Сергей ака пайдо бўлиб, соф ўзбекча гап қилди:

— Униси тушмаса, буниси-да! Мана, меванинг сизбоплари, — у қўлидаги лаган тўла олтиндай саргайиб пишган ўрик, олма, шафтолиларни кўрсатди.

Кечқурун Кибриё опани кўргани бордик.

Катта йўлга чиқиб, мен автобус бекатида тушиб қолмоқчи бўлгандим, Абдулла ака:

— Ижара уйингиз ўша, сиз айтган Кўкча томондами? — деб сўради.

— Ҳа.

— Элтиб қўяман.

— Овора қиламанми, у ерга тўғри трамвай боради.

— Сизни елкамда кўтариб кетаётганим йўқ-ку!..

Ўзимни жуда ноқулай ҳис этдим. Унинг устига Абдулла ака мени катта кўчанинг оғзига ташлаб кетмади. Машинани ҳали асфальт ётқизилмаган Оқсой кўчасининг адоғигача ҳайдаб бориб, мен ижара турадиган ҳовлининг оддийгина бир қанотли эшиги рўпарасида тўхтатди ва пастга тушди. Шундан кейин билдимки, устоз яшаш жойимни ўз кўзи билан кўрмоқчи.

Ёши анча ўтиб қолган қизи билан яшовчи қария онахоннинг чолидан қолган ҳовлиси унча катта эмас, олди узун айвонли бир даҳлиз, бир уйдан иборат эди. Яланглик тўрига нимадир мақсадда ихчамгина қилиб қурилган уйча университет ётоқхонасидан “учирма” бўлгандан кейин икки йил давомида камина учун бошпана вазифасини ўтаб келаётганди.

Абдулла ака торгина, бир кўзли деразаси бор, ҳатто қишда онда-сонда ёқиладиган пастак гиштин печка устига ҳам газета тўшаб, китоблар тахлаб қўйилган “кулба” да узоқ ўтирмади. Атрофни бир сидра кўздан кечириб чиқди. Кампир дамлаб киритган чойдан ҳўпларкан:

— Биз ҳам бундай ижара уйлардан кўпини кўрганмиз. Лекин ҳозир замон бошқа, ижод учун энг аввало яхши шарт-шароит керак. Яшин ёзувчиларга янги уй қурилмоқчи дегандай бўлувди. Аввал “Литфонд”га, кейин у кишининг ўзига “кесак отиб” кўрамиз... — деди.

Абдулла Қаҳҳордай одам Жонон бувининг уйига келиб, бир пиёла чой ичиб кетганлиги ҳақида яқин-атроф кўшни хонадонларда дув-дув гап бўлди. Айниқса, кампирнинг қизи адиб китобларидан бирига дастхат ёздириб ололмаганидан афсуслар эди...

Мен ёзувчилар учун янги қурилаётган кўпқаватли уйдан умидвор бўлишга ҳаққим йўқлигини яхши билардим. Буни “Литфонд”га олиб борган аризамни аввал қабул қилмай, Абдулла аканинг кўнғироғидан кейингина олиб қолишгани, уй берамиз деб ваъда қилолмаймиз, дейишгани кўрсатиб турарди. Ахир уюшмага аъзо бўла туриб уйсиз, ижарада юрганлар қанча... Камина аъзо бўлиши учун камида яна иккита китоб чиқазиши керак...

Абдулла ака бир куни гап орасида уйланиш ҳақида гапириб қолди.

— Ижара жойга ҳам хотин олиб бўладими! Ҳозир ҳар қандоқ қизнинг отонаси энг аввало куёвнинг бошпанаси борми, деб сўрайди, — деди Кибриё опа.

Абдулла ака жилмайиб опага қаради:

— Тўғри айтасиз. Муаммонинг бу томони ҳам бор. Дарвоқе, мен Яшинга айтгандим, хатни тезроқ элтиб бериш керак...

Шу куни менга иккита вазифа топширилди. Биринчиси, вилоятдан келган қайсидир ижодкорнинг қўлтиққа аранг сигадиган салмоқдор драма асарини почта орқали эгасига жўнатиб юбориш; иккинчиси, Яшин ака номига ёзилган, бошқачароқ қилиб айтганда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисига “отилган тош” — хатни шахсан у кишининг ўзига элтиб бериш.

— Эртага яқшанба. Эрталаб уйига борганингиз маъқул! Идорасида бошқа хатлар орасида аралашиб кетади, — дея маслаҳат берди Абдулла ака.

Почтадаги ходима аёл нақ икки килоча келадиган жўнатмани қабул қилишдан аввал “баҳоси қанча” деб сўради. Шу томонини аниқлаб олмаган эканман. Абдулла аканикига қайтиб бордим. Эр-хотин маслаҳатни бир жойга қўйиб, жўнатмани бир сўмга баҳолашди...

Ёзувчилар раҳбари истиқомат қиладиган каттагина ҳовли шаҳарнинг қоқ марказида жойлашган бўлиб, у ерни осонгина топдим. Вақт ҳали эрта бўлишига қарамай, икки қанотли дарвозанинг бир табақаси хиёл очиқ турарди.

Турли-туман гулларга бурканган кенг саҳнли ҳовли осуда жимжитликка чўкиб ётар, олди равонли уйдан сал берироқда пашшахона тutilган сербежам ёғоч каравот кўзга ташланарди.

Дарвоза ёнбошидан чиқиб турган йўғон симнинг ялтироқ лўкидонидан ушлаб торгандим, ичкарида тарақлаб занг урилгандай бўлди.

Бироз дақиқа ўтгач, остонада ўрта яшар ўрис аёл пайдо бўлиб, “Комил Нугмонович уйда йўқ” лигини айтди.

Яна “Ариза”ни кўтариб, Абдулла ака олдига бордим.

— Ўша аёлнинг гапига ишониб, қайтиб келавердингизми? — деди у киши ўзи берган конвертни қайтариб оларкан, жиддий қиёфада.

— Ҳа. Энди...

— Ҳовли ўртасида пашшахона тutilган катта каравот турибдими?

— Турибди! — дедим-у албатта бу гап қизиқроқ бир мавзуга боғланишини кута бошладим.

Дарров у кишининг “жиддий” чехрасини ўзига ярашадиган майин табас-сум эгаллади... Ниҳоят мен кутган... йўқ-йўқ, асло ҳаёлимга келмаган қочиримли сўз айтилди:

— Ҳа, энди турган бўлса, пашшахонанинг бир четини аста кўтариб кўрмадингизми, кўрпанинг қаеридадир, гужанак бўлиб ётган бўлармиди... Майли, Яшинни ўзим қидириб, топаман. Айтадиган гапларим ҳам бор...

Шундай қилиб, Абдулла ака сабаб, Уюшма аъзоси бўлмасам-да, унинг ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган имтиёздан фойдаланиб, бошпанали бўлганман.

Абдулла Қаҳҳорнинг фақат ўзига хос, ўзига ярашадиган, зимдан қараган-да унинг салоҳиятию ўлчамига тўғри келавермайдиган хислатлари ҳам бор эди. Буларнинг кўпига ўзим гувоҳ бўлганман.

Бир кун устоз ташқаридан оташкуракни олиб келинг, деб қолди. Келтириб бердим. Унинг қисқичи билан столда турган бир даста пулни олиб, ойнаванд шкаф ичига солиб қўяркан, менга тайинлаган бўлди: зинҳор ёдингизда тутинг, хотиннинг пулига қўл теккиза кўрманг. Улар битта мих келтириб қоқса ҳам, бутун иморатни ўзим кўрганман, деб ўйлайди. Эркакнинг топгани бошқа...

Оташкурак билан шкафга қўйилган пул бир соатча олдин почтачи ташлаб кетган ҳар ойнинг ўрталарида келадиган Кибриё опанинг нафақаси эди.

Бу хил мисоллар ўта жиддий адиб руҳиятига ноҳос бачканаликдай бўлиб туюлиши, ҳатто айримларни ажаблантириши мумкин. Бироқ шунини унутмаслик керакки, Абдулла Қаҳҳор ҳам сатирик, ҳам аёвсиз фош этувчи “ўткир тилли” асарларнинг беназир устаси бўлган. Зеро, аччиқ кесатиқларию тағдор ҳазиллари бир-бирини тўлдириб турган.

27. ЎНТА ТЎСИННИНГ ПУЛИ

“Адабиёт муқаддас даргоҳдир, ўнг келган одам кунини кўриб кетаверадиган улгуржи моллар бозори эмас” деган эди устоз гурунлардан бирида. Бу даргоҳга “ўғри мушукдай эшик қолиб, девор ошиб тушадиганлар”ни жуда ёмон кўрар, иқтидорсизлик билан ҳаваскорликка ёзилган ҳашаки асарларни қаттиқ танқид остига оларди. Бирон адабий анжуман ёки мажлисда айтган нишонга тегувчи гаплари кўпчилик орасида дарров овоза бўлиб кетарди. “Бу китобни не машаққатлар билан дўппимни ҳидлаб-ҳидлаб ўқиб чиқдим”. “Ундан куйган латтанинг ҳиди келади” — бу фақат Абдулла Қаҳҳорга хос сўзлар. Шунинг учун унга ўзини яқин тутувчи ҳамиятли ижодкорлар Абдулла Қаҳҳордан ҳайиқиб туришар, ёзилдими — босилиши шарт деган тушунчадан нари турар эдилар. Чунончи, устознинг “Ёзувчининг сандиғида мерос асарлари ҳам қолиши керак” деган гапи бўларди.

Бир кун Абдулла ака шогирдлари ичида “эркароқ”, устозга унча-мунча ҳазил-мутойиба гап айтишга ҳам ҳадди сиғадиган, номи анча танилиб қолган ижодкорлардан бири янги ёзган ҳикоясини келтириб деди:

— Энди буни чиқармасам бўлмайди. “Маданият” газетаси келатган жума сониди босмоқчи. Тахминан бешта тўсинга етадиган гонорарини ҳам олдиндан берамиз, дейишди... Биласиз, Абдулла ака, янги уй қураямиз. Томини ёпиб олиш керак. Ҳавонинг авзойи бузуқ — янаги ҳафтадан ёмғир ёғармиш.

— Қани, ёзганингизни ўқинг, эшитайлик-чи! — деди устоз унинг арз-қолини обдан тинглагач.

Шогирд иккиланиб қолди. Етти саҳифача ҳажмдаги ҳикояни ўқиб, ёқти-ролмаслиги аввалдан ўзига маълум шекилли, ялинганнамо гап қилди:

— Эшитмай, газетада чиққанда ўқимай ҳам қўяқолинг, демоқчи бўлиб олдингизга келгандим. Анжонли усталар қараб туришибди.

Абдулла ака ҳикояни унинг муаллифи қўлидан олиб, кўздан кечира бошлади. У кишида тез ўқиш хусусияти бор эди.

Бир пайт:

— Ҳм-м, қахрамонингиз — аёл эрига хиёнат қилиб, охири пушаймон бўлади. Ўзимникдан қўямасин, деб унинг олдига қайтади. Ҳеч нарсадан беҳабар бечора эркак хотинининг кўзи очилганидан хурсанд... Ахир, бу ўқувчини сичқоннинг икки қулоғидан ушлаб, сувга бир чайиб олиб, мана энди луқмай ҳалол бўлди деб алдаш билан баробар-ку!.. Асарингиз чиқмабди... Ҳозир бозорда битта тўсиннинг баҳоси қанча? — деб сўраб қолди.

Шогирд ҳам дангалига жавоб қилди:

— Айтишларича, йигирма-йигирма беш сўм.

Абдулла ака нариги хонадан Кибриё опани чақирди:

— Анаву театрдан юборишган пулдан ўнта тўсинга етарли қилиб, икки юз эллик сўм ажратинг...

— Бу қарз ўрнида, бошқа зўр ҳикоя ёзиб, қайтараман! — деди шогирд пулни киссага соларкан.

— Энди пул сизники, “қоралама” бизники бўлди. Олди-берди қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ! — Абдулла ака ҳикоя қўлёзмасини ўзидан нарироққа, стол чеккасига тап этиб ташлаб қўйди.

Орадан йиллар ўтиб, ўнта тўсинга “баҳоланган” ҳикоя тақдирига қизиққандим, Кибриё опа:

— Абдулла акангиз бўш ёзилган нарсаларни тип-тиниқ сув устида сузиб юрадиган хас-хашакка қиёсларди. У бир кунмас-бир кун қалқиб чиқиб, муаллиф обрўйини тушириб қўйиши мумкин, дерди. Ўзларининг қанчадан-қанча “қораламалари” ҳам сақланиб қолмаган. Кўпи Дўрмондаги анҳорда оқиб кетган. Баъзиларини тутиб қоламан деб, чўкиб кетай деганман.

28. ЗАРРИН ҚАТРАЛАР

Абдулла Қаҳҳор теран фикрли, ўта зукко, бамаъни, аллома Инсон сифатида уни кўрган ва билганлар ёдида яхши сақланиб қолган. Устознинг мулоқотлари, давра суҳбатлари, дўстлар билан ўзаро гурунглари ҳеч қачон шунчаки “оддийгина” кечмас, адабиёт олами, сиёсат ва халқнинг турмуши муаммоларига дахлдор бўлиб, Олий сабоқ дарсини эслатарди. Ҳозирги кунда ҳеч бўлма-са ўша пайтлардаги ўзаро қилинган мулоқотлар тафсилотини ёзиб бормаганлигидан афсусланиб гапирувчи замондошлар ҳам учрайди. Бунда жон бор, албатта.

Лекин бундай ижодкорлар дилига биров таскин берадиган ишлар қилганимдан мамнунлигимни айтиб ўтишим жойиз. Шулардан бири 1967 йилнинг ёмғирли куз оқшомларида қурилган суҳбатнинг қисқа “тафсилотлари”дир. Устоз “шунчаки” гап орасида айтиб ўтган бу сўзлар чин маънода “заррин қатрлар” деса арзигулик:

1. Ўз касбини хом-хатала асарларни мақташ билан лаганбардорликка йўналтириб олган хомтама мунаққиднинг эшак бозоридаги даллолдан фарқи йўқ.

2. Ёзилган китобнинг ҳажмига қараб эмас, айтилмоқчи бўлган иддаонинг вазнига қараб баҳолаш керак. “Вазн”ни белгилашда торози палласига кесак эмас, тош қўйган маъқулроқ.

3. Ёзувчи ўқувчини эмас, ўқувчи ёзувчини излаб топсин.

4. У ҳар кунни йигирма саҳифадан кам ёзмаслигини айтиб, мақтанди. Эссиз қоғоз!

5. Ёзганим қолади деб ёзаверди. Ниятига етди — энди ёзганлари ўзидан бошқа ҳеч кимга керак бўлмай қолди.

6. Бу раҳбар оғзининг ели билан кўпчиликка яхшилик қилиши мумкин эди.

Лекин қилмасди. Оғринарди. Шунинг учун ҳам бири икки бўлмади. Тобутини тўрттагина ўткинчи кўтарди.

7. Илҳом ҳар доим жўшиб келавермайди. Шунинг учун ёзолмасликдан ўкинмаслик керак. Ёзиб қўйиб ўқитолмаслик бу — катта фожиа!

8. Бир китобда ўқидим, олимлар тадқиқот ўтказиб шу тўхтама келишибди: яшил рангни севувчилар — қалби нозик, покиза; сариқ рангни севувчилар — равшан фикрли; қизил ранг ишқивозлари эса ҳовлиқма, ҳар бир ишга аралашиб, жанжал чиқаришни истовчи кишилар бўларкан. Охиргиси — худди ўзимиз-а...

9. Ёзган ҳар ким ҳам ёзувчи бўлавермайди.

10. Баъзи китобларда оддийгина қилиб айтиб қўйса бўладиган воқеалар тафсилоти аччиқ ичакдек шунчалик чувалаштириб тасвирланадики, муаллиф худди қўлини чаганоғи остидан айлантириб, қулоғини қашийтганга ўхшайди.

11. Жуда хокисор, камтар, яхши одам. Негадир ўзини ёзувчи деб билади. Ҳар кўрганда унга ачинаман — қани энди ёзганлари ҳам ўзига ўхшаса!

12. Карнайчи ҳақида ёзиш учун томга чиқиб, карнай чалиш шарт эмас.

13. Хонадонда чироқ бўлмаслиги мумкин. Лекин китоб бўлмаса, бу гўшанинг кундузлари ҳам зимистондир.

14. Бу одам шундай устамонки, вазелинсиз ҳам ҳар қандай тешикка кириб, осонликча чиқиб кетаверади.

15. Хотини малласоч бўлгани билан доим елкасида “қора”ларни илаштириб юради.

16. Аёл ҳақида ёзаётганда энг аввало у Она эканлигини унутмаслик керак.

17. Хушомадгўйликни ҳаддан ошириб ялтоқланиш — Инсонни қўл-оёғидан тубанликка тортувчи чоҳдир.

Бу хилдаги ҳикматомуз ибораларни Абдулла Қаҳҳор айтиб қўяқолмас, уларга ўзи амал қилар, бошқаларни ҳам шундай қилишга ундарди.

Шунинг учунми, “юқори”дагилар, ҳатто сафдошлари орасида уни зимдан ёқтирмовчилар анча-мунча эди. Айниқса, мафкуравий раҳбарият хушёр, ҳаммаша адибдан ҳадиксираб турарди.

29. КИМГА — ТҶЙ, КИМГА — АЗА

“Душман қалъани олишдан олдин энг аввало турли макр-ҳийла билан посбонни тузоққа илинтириш пайида бўлади. Бизнинг посбонимиз шарм-ҳаё, уят эди. Биз буларни ичкиликка бой бериб бўлдик. Қалъа қўлдан кетди. Ор-номуссизликдан уялмайдиган бўлиб қолдик. Айниқса, Сиз ёшлар мана шу ҳамиятсизлик балосидан эҳтиёт бўлинг!”

Ўша давр қолипига асло тўғри келмайдиган, тарғибот ва ташвиқот яловбардорларини анча довдиратиб қўядиган бу сўзлар адибнинг олтмиш йиллиги олдидан университет ўқитувчи ва талабалари билан бўлган учрашув кечасида янгради, радио овоза қилди, кўп ўтмай “Уят” бўлиб, магбуотда чиқди.

Бир томондан маст-аластликка ружу қўйиш урф бўлиб бораётган, “Қизил тўй” деб аталмиш “никоҳ кечалари” (никоҳ ўқитишнинг ўзи “эскилик сарқити” сифатида унутилиб борарди) “пири бадавлат” қариялар қадаҳ кўтариб, келин-куёвни “дуо” қилиш авжга минаётган паллада ичкилик иллатини бу қадар шармисор қилиш “социалистик тараққиёт анъаналари”га қаршиликка ўхшаб кўринса-да, айнан жамоатчиликни ташвишга солиб келаётган, кимдир бор овоз билан айтиши лозим бўлган ҳақиқат эди, бу!

“Уят” бутун бир миллатни ахлоқий таназулга тортиб бораётган офатдан огоҳ этувчи, хушёрликка чорловчи бонг бўлиб янгради. Унда кўтарилган мавзу ханжар тигидай икки томонлама кесувчи, юқори раҳбариятни бироз ноқулай аҳволга солиб қўядиган даражада кескин эди. Умуман, “муомалага қўнмас” бу одам қачон “силлик” гап айтган?!..

“Бизда ҳамма халқлар тенг ҳуқуқли” дея дунёга ногора чалиб, миллий тилларни сиқиб чиқариш очикдан-очик сиёсат даражасига кўтарилган бир

пайтда, ўзбек тилини ҳимоя қилиб бонг уриш авж олиб бораётган порахўрлик иллатини бош мавзу даражасига кўтариш, қуллуқвозлик-лаганбардорлик — миллатнинг кушандаси деб баралла овоз билан айтиш эшитган қайси қулоққа ёқарди!

Абдулла аканинг дунё юзини кўрган куниеқ кишанлаб, катта дарахтга боғлаб қўйилган, узоқ йиллар ўтиб, занжир чириб-узилиб тушса ҳам ўша дарахт теварагида айланаверган, ҳайдашса ҳам нари кетмаган фил ҳақидаги ҳикоясини кўпчилик тинглаган. Қиссадан ҳисса деб “вақт келиб, бизнинг аҳволимиз ҳам шундай кечади-ёв” деб қўйишини эшитиб-эшитмаганга солганлар бўлган. Аммо келажакдан умидвор ҳар бир киши адиб узоқни кўзлаб, армонли гап қилаётганини сезмай қолмасди.

Албатта, бу хилдаги “машварат”лар сергак қулоқларга дарров етиб борар, кимларнидир газаб отига миндириар, бироқ Абдулла Қаҳҳордай букилмас одам билан юзма-юз тўқнашишга ҳар ким ҳам журъат этавермасди. Устига-устак, адибнинг 60 йиллигини нишонлашга катта тайёргарлик кетар, “Тўйбоши”-нинг кўнглини ранжитиш одобдан эмасди.

Юбилей куни ҳам етиб келди. Пойтахтнинг анъанавий тантаналар ўтказиладиган энг катта театр зали одамлар билан лиқ тўлган. Саҳнада юқори лавозимли арбоблар, узоқ-яқиндан келган адибнинг ҳамқалам дўстлари ўтиришибди. Тантанали кеча тафсилотлари тўғридан-тўғри эфирга, телевидение экранига узатилмоқда.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзбек адабиётида тутган ўрни, ҳалоллик ва ҳақиқат куйчиси, айниқса ёшларнинг меҳрибон мураббийси эканлиги ҳақида нутқ ва оташин табрик сўзлари янгради. Ва ниҳоят “яқунловчи сўз” юбилярга берилди. Бу қатъий одат тусига кириб қолган “кўрсатилган гамхўрлик учун партия-ҳукуматга, раҳбарият номига миннатдорчилик” билдириб, қуллуқ қилиш мажбурияти дегани эди.

Абдулла Қаҳҳор гапни айтилавериш сийқаси чиқиб кетган эҳтиросли ҳамду санодан бошламади. Аввалдан тузиб қўйилган “юбилей мажлиси”нинг расмий режасини бутунлай бузиб юборди: “Модомики мен ўзбек адиби эканман, шу тантана менга аталган бўлса, “тўйбола” сифатида бир эркалик қилай — ўз она тилимда гапиришга ижозат этинглар! Тўғри, нима деётганимни тушуниш манау, олдинги қаторда ўтирган айрим “ҳамқасб”ларимга қийин бўлар. Мен улар билан қирқ йилчадан бери дўстман. Шунча вақт давомида йилига икки-учтадан сўз ўрганишганда, ҳозир бу даражада бир-биримиздан бегонасираб ўтирмаган бўлардик...”

“Интернационаликка нифоқ солувчи” бундай сўз қандайдир “унсурлар”-нинг тор доирасида эмас, юқори минбардан бутун Ўзбекистон бўйлаб янграганлиги учунми, кечада иштирок этаётган Катта раҳбарни мотамсара кўйга солиб қўйди. У ўрнидан туриб, саҳнани ташлаб чиқиб кетишига оз қолди. Раислик қилувчининг ранги ўзгариб, қарахт бўлиб қолган, яқин-атрофдагилар кўзларини жовдиратиб, бошларини бир-бирига тираб, нималардир дейишарди.

Катта залда эса юракларда пинҳоний ҳайрат уйғотувчи жонланиш пайдо бўлган, у безовта чайқала бошлаган денгиз тўлқинларидай эврилиб, ҳаммаёқни босиб борарди, гўё.

Ёзувчининг кўпчилик маслакдошлари орасида ҳам қандайдир тушунарсиз вазият ҳукмрон эди. “Ҳеч бўлмаса, бугун жимроқ турса бўларди. Бу одамга нима етишмаяпти, ўзи?” дегувчилар топилиб қолди.

— Қаҳҳор тил ҳақидаги бу гапларини радио орқали айтганди. Энди ўзига бағишланган шундай қутлуг тантана кунини айтмаса бўларди. Ҳозир бу масала билан ўйнашиш хатарли! Яқинда тирмизак бир ходимимиз шуни деб ўз бошини ўзи еди!

Бу сўзлар бирон муҳимроқ гап айтмоқчи бўлса, аввал тўртта одамни атрофига чорлаб олиш одати бор Йўлдош акадан чиқаётганди. У киши ҳар доимдагидек давранинг қоқ ўртасида шекилли, думалоқдан келган миқти гавдаси

кўринмас, лекин дашномлироқ оҳангда чиқувчи овози баралла эшитилиб турар, “ўз бошини ўзи еган тирмизак” ҳақидаги гап эса, каминага тегишли эди.

Қарийб чорак асрдан сўнг янгитдан нашр этила бошлаган “Гулистон”нинг дастлабки сонлариданоқ қаҳҳорона журъат билан иш юритган Иброҳим Раҳимга осон эмасди. Журналнинг ҳар сонидида “қалтисроқ” бир нарса чиқиб қолар, шундан кейин “юқори”дан кўнғироққовзлик бошланар, бош муҳаррир (“Муҳаррир” деб ёзилишининг ўзи ҳам кўп тортишувларга сабаб бўлганди). “Катта маҳкама”га, у кишининг ўринбосари, таҳририят фирқа ташкилотининг котиби Ҳамид Нурий “горком”га чақиртирилди.

Айниқса, Эркин Воҳидов таржимасида Расул Ҳамзатовнинг “Доғистоним” дostonи билан Алихонтўра Соғуний томонидан тақдим этилган “Темур тузуклари”нинг боса бошланиши мафкурачи ўртоқларнинг ғоят газабини кўзготди. Ойномани тўғридан-тўғри сиёсатга тўғри келмайдиган “миллатчилик” ҳамда “ўтмишни идеаллаштириш”да айбладилар.

— Айтгандим-а, айтгандим! Шу нарсаларинг бошга битган бало бўлади, Иброҳимжонни “ейди” деб! — Йўлдош ота пилдирабми, гурсиллабми хонамизга кириб келди-да, юпқа лабларини буриштириб, кафтларини бир-бирига қарсиллатиб урди. Сўнг ялтироқ бошини чангаллаганича оғир мусибатга дучор бўлган одамдай қаршимиздаги курсига ўтириб олди.

Табиатида ўзига хос инжиқлиги бор адабий ходим Шукур ака Холмирзаев отахоннинг мана шундан кейин бошланадиган “анъанавий” силтовли панднасихатларини эшитишга чоғлангандай, унга безрайиб қараб турарди.

Аммо хонага қаддини расо тутиб, аскарчасига қадам ташлаганича бош муҳарриримиз кириб келди-ю, Йўлдош аканинг одатдаги дийдиёси барҳам топди. У Иброҳим акани “юқори”дагилар “еб” қўйишмаганидан ҳайратга тушгандай унга кўзларини жовдиратиб қаради ва хавотирли овозда сўради:

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди бошлигимиз. Сўнг ҳаммамизга бирсидра кўз ташлаб олди-да, босиқлик билан таъкидлади. — Ҳа, энди иш бор жойда камчилик топилади. Демак, ишлаётган эканмиз! Руҳан тушманглар!

Катта хўжайиндан кўра югурдаklarининг запти ёмон бўлади дейишади. Ҳамид акани “горком”да роса пуйпалоғлашса керак, жиққа тер босган лўппи юзлари аралаш бақбақаларини дастрўмол билан артганича ҳаллослаб иккинчи қаватга кўтарилиб келаётганини кўриб қолардик. У киши ҳеч биримизга индамас, хонасига масъул котиб Султон Акбарийни чақириб олиб, қайсидир масалада тортишиб, сан-манга боришар, овозларини баралла қўйиб, бақир-чақир қилишарди.

Йўлдош ота эса қадамларини эҳтиётлаб босиб, хонаси эшигини аста қулфларди-да, қаёққадир жўнаб қоларди.

Бу хилдаги машмашаларнинг гувоҳи бўлатуриб, жанжалли мавзуларга қўл уришга ҳам юрак бетламай қолади, ҳамма нарсадан ҳафсаланг пир бўлиб, барчасига тупургинг келади.

Шундай ҳордиқли кунларнинг бирида бош муҳарриримиз мени ўз хузурига чақириб қолди:

— Бир пайтлар пойтахт марказида жойлашган идора эшиклари ёнбошида пайдо бўлиб қолаётган бир тилли пешлавҳалар ҳақида танқидий материал тайёрляпман, дегандингиз. Ушани тезлатинг. Журналнинг келаётган сонига режалаштирдик. Ёнида уч-тўртта фактли суратлари ҳам бўлиши керак! — деди-да, Иброҳим ака котиба Азиза опа орқали фотомухбиримиз Графкинни йўқлатди.

Пойтахтнинг қоқ марказидаги кўчаларни айланиб, бир нечта далил-ашёвий суратлар олдик. Улар ичида шаҳар ижрокомига киравериш эшик ёнбошидаги пешлавҳа ҳам бор эди... Ва худди мана шу сурат менинг “бошимни еди”...

Авалло, ижроком раиси журнал ходими сифатида бизни илиқ қарши олди. Ҳатто хурилиқо котиба қизга чой дамлаб киришни ҳам буюрди.

Хўш, хизмат, деганди, муҳрланган пешлавҳалардан беш-олтитасини олдиға кўйдик. Шаҳар маркази пешлавҳаларида миллий тил ўрни йўқолиб бораётгани

ҳақида мақола ёзилаётганини айтиб, шу хусусда ўз фикрингизни билмоқчимиз дейишимни биламан, раис Асомовнинг бирдан ранги ўзгарди. Бундай савол билан мурожаат қилишга қандай ҳақнинг сизга дегандай, кўзлари косасидан чиқди. Кейин важоҳатли овоз билан:

— Хужжатинг қани?! — деди.

Гувоҳномамни олиб, столининг бир четига “тап” этиб ташлади-да, нарироқда туриб олиб, аппарати “кўзи”ни тўғрилаётган фотомухбиримизга бақирди:

— Ўзбошимчалик бас қилинсин! Ҳозир милиция чақираман!

Эшик қаноти шитоб билан очилиб, ҳурилиқонинг ярим гавдаси кўринди. Раис унга “гинчлик” дегандай ишора қилиб қўйди-да, менга ўгирилди. Тугилган мушти билан столга аста уриб:

— Буржуа миллатчилигига хос саволларингга жавоб билан хужжатингни керакли идоралардан оласан! — деди.

Шу баҳона “эски архаик сўзларни қўмсаётган”, “миллатчилик кайфиятига берилиб кетган” “Гулистон” журналидаги “айрим ходимлар” ҳақида катта-кичик йиғилишларда энди очикдан-очик гаплар айтила бошлади. Ҳамид аканинг кайфиятига қараганда ижрокомда, яна қандайдир идораларда уни роса эзгилаб, додини беришар, мен билан умуман салом-аликни йиғиштириб қўйганди.

Журнал гувоҳномаси энди қайтиб қўлимга тегмаслигига кўзим етганди. Шунинг учун обрўнинг борида Иброҳим ака ҳузурига кириб, аввалги иш жойим — мактабга чақириваётганини айтиб, ижозат сўрадим. У киши меҳрибон раҳбар эди. “Жанг майдонида бизни ёлғиз қолдириш экан-да” дея ҳазил қилди, сўнг қўшиб қўйди: “Барибир биз ҳақмиз, ўткинчи одамларнинг машамасига эътибор бермаслик керак”.

Шундай қилиб, мен ўз бошимни ўзим “еб”, “Гулистон”ни тарк этдим. Тинчгина аввалги қадрдон жойим — жонажон мактабга қайтиб, Абдулла ака таъбири билан айтганда, “Ҳинди болалар” сабоғини чиқараётган кунларим эди.

Амирхон билан театрдан чиқаверишда Зарифа опани учратиб қолдик. (Ойбек ака бироз бетоблиги сабаб, Абдулла Қаҳҳорнинг юбилей кечасига келолмаганди.)

— Қовун қани? Нима қилдиларингиз? — бирдан қизиқсиниб саволга тутди опа.

— Эрталаб юбилярнинг ўзларига “кичик доира”да топширганмиз, — дедик.

— Оба-а, сизларе-й, қойил!

Биз Абдулла аканинг таваллуд кунига атаб алоҳида парвариш қилиб “юбилей” қовуни етиштиргандик. Бу қовуннинг яна бир қизиқарли томони шунда эдики, йигирма кунча аввал унинг қорнига тарашланган ёғоч зирҳи билан “А.Қ. — 60” деб ўйиб, ёзиб қўйгандик. Вақт ўтиб, чизиклар ўрни битиб, яққолроқ из қолдирган, худди табиатнинг ўзи яратган мўъжизага ўхшарди.

Бундан Ойбек ака хабардор, Зарифа опа эса “ҳақиқий фантазёр” лигимизга яна бир бор тан берганди.

30. КУНДАГА ҚЎЙИЛГАН БОШ

“Сен ҳақиқатни айтишдан кўрқсанг, ширингина жоним бор десанг, тескари қараб тур, мен айтай, менинг йўқотадиган ҳеч нарсам йўқ”. Аслида устоз сўзларига шак келтириб бўлмайти дейишадими-ю, бироқ бу сўзларга қўшилиш қийин. Абдулла ака кўп йўқотишларга дучор бўлган. Майли, кимларнидир “ялаб-юлқамай” жимгина юрса ҳам ардоғу мурувватларга сазовор бўлишини яхши биларди. Лекин ундай қилолмасди. Виждоний бурч, ҳаққонийликни ҳамма нарсадан юқори кўярди. Ўз ороми, ҳаловатини деб “йўқотишлар”дан чўчимасди.

“Байналмилалчилик байроғи фақат катта оғалар устида ҳилпирайдиган бўлиб қолди”. “Бичилган буқадай юввош тортиб, ҳамма нарсага бефарқлик қонимизга сингиб бораётганга ўхшайди”. Дастлаб бу сўзларни эшитганимда замирига дурустроқ диққат қилмаган, нега бундай деяртилар, деб ўйлаб ҳам кўрмаган эканман.

Энди билсам, биз шу қадар бефарқ, гурурсиз қилиб қўйилган эканмизки, ўзбек адабиётига, унинг жонқуяр адибига бағишлаб ўтказилаётган бутун тантана давомида бирон оғиз калом бизнинг она тилимизда янграмабди. Шу ўзига бағишланган шодумон тантанага бироз нифоқ ташлаб бўлса-да, ўша тескари байналмилал бедодликдан кўпчиликни Абдулла Қаҳҳор воқиф этди, кўр кўзларни очди. Ёши бир жойга бориб қолганда ўз бошига тушадиган кўп йўқотишлар таъқибларни кўра-била туриб шундай қилди.

Бир кунни жуда тўйиб кетган Кибриё опа:

— Абдуллажон, шу гапларни айтиш зарурми? Озгина муросою мадора ҳам қилиш керак-да! — деганини эшитганман.

Анча толиққан, қаттиқ бетоб устоз узоқ жимиб қолди.

Назаримда, ҳа, Кибриёхон, бекор қилган эканман, деб афсусли сўз айтадигандек туюлди. Бироқ ундоқ бўлмади:

— Нима қилай, отамнинг оти Қаҳҳор бўлса. Мен унинг ўғлиман. Ахир кимдир кундага бош қўйиши керак-ку!...

1968 йилнинг бошлари устоз учун анча оғир келди. Бетоблик, унинг устига ёлғизлик...

Абдулла акалар, одатда, қишни шаҳар ҳовлида ўтказишарди. Мактабдан нари тўғри шу ерга келардим. Баъзан биринчи қаватни эгаллаган катта меҳмонхонадаги каравотда Абдулла ака ётган бўлади, баъзан Кибриё опа.

Бир кунни устоз кулиб шундай деди:

— Касал бўлиш муддатини қирқ саккиз соатдан оширмасликка опангиз билан келишиб олдик. Мана, эрталабдан навбатни у кишига топшириб, хизматдаман! — Абдулла ака қоғоз қутидан дори олиб, пиёлада чой билан Кибриё опага узатди.

Индинига келсам, Кибриё опа у кишининг “хизматида” экан.

Юқорида “ёлғизлик” сўзини эслатиб ўтганимнинг боиси бор. Аввало, ҳеч кимнинг боши ёстиққа етмасин экан. Аммо, етгандан кейин у ёлғизланиб қолса... Мен шу ерда қачонлардир кўнглимни ўкситган, ҳалигача юрагимда тошдай ботиб ётадиган армонли бир гапни холисанилло айтиб ўтишни виждоним бурчи деб биламан: ҳар қачон гавжум, одам аримайдиган, шогирдлару ёрдўстлар гурунги қизиб турадиган устоз хонадони кейинги пайтларда ҳувиллаб қолгандай эди. Дарвоза олдида қаторлашиб турадиган машиналар қораси, ҳазилхузул гаплардан сўнг ичкари меҳмонхонада янграйдиган қулгилар саси ўчган... Номинанча танилиб қолган содиқ шогирдлар ҳам писиб, жимжитлик қаърига сингиб кетгандай...

Дарвоқе, мен бир кун устознинг энг яқин шогирдларидан бири, ҳикоясини “устун пули”га алмаштирган ўша адибни учратиб:

— Абдулла аканинг анча мазалари йўқ. Кибриё опа ҳам касалхонадалар, — дедим.

— Биламан, — деди у киши сал норози оҳангда, шунини айтмасанг ҳам бўларди дегандай ва қўшиб қўйди: — Сен ҳали ёшсан. Кўп нарсаларга ақлинг етавермайди. У томонларда кўп ўралашаверма. Одам қўйилган. Кейинчалик бир умрга косанг оқармайди...

“У томонларда” — бу нима дегани! Абдулла аканикига борма, демоқчимиз? Қанақа “Одам қўйилган” бўлиши мумкин?..

Абдулла ака қаердан келаётганимни дарров сезарди ва:

— Қалай, ҳинди болаларингиз саводини чиқаряпсизми? — дея қарши оларди. Шундан сўнг Ҳиндистон адабиёти, у мамлакатда икки маротаба бўлиб кўрган-кечирганлари, Туркия хотираларидан сўзлар, қиш тезроқ ўтиб баҳор кела қолишию Дўрмонга чиқиб кетиш орзуси ҳақида гапирарди...

Сезардимки, Абдулла ака зерикапти, кимлар биландир мириқиб суҳбат қилгиси келаяпти.

Бир куни ёшлар ҳақида гапириб қолди:

— Хў, бирда боққа бошлаб келган йигитларингиз кўринмай қолишдими? Гаплари пухта, пишиқ, фикрлари теран. Улардан яхши ёзувчи чиқади!

Абдулла ака эслаётган йигитлар менинг катта-кичик тенгдошларим эди.

Ўтган йили ёзда, суҳбатлардан бирида устоз “Эндиги эстафета кимларнинг қўлида бўлади, қалами чархланган ёшлардан борми?” деб сўраган, ўшанда мен ҳали олий ўқув юртларининг бошланғич босқич талабалари бўлган Ҳожиакбар Шайхов, Эркин Аъзамов, Усмон Азимов, Амир Файзулла, Муҳаммадҷон Раҳмоновларни у киши ҳузурига бошлаб келгандим. Ўртада узоқ давом этган қизгин адабий мулоқот бўлганди.

Мен ўшаларни яна устоз ҳузурига бошлаб келиш учун излаб кетдим. Бироқ талабалар учун қишқи таътил бошланганлиги сабаб, Ҳожиакбардан бошқа биронтасини тополмадим.

31. СУКУТ ИЧРА ҚАҲҚАҲА

Устоз бутунлай ёлғизланиб қолмаганди. Ундан болалик қадрдонлари, номи мамлакатга таниқли ёр-биродарлари тез-тез хабар олиб туришарди.

Машҳур миришкор, ўта камтар, йирик олим, “Богбонлар пири” (А.Қаҳҳор) Маҳмуд ака Мирзаев, академик Муҳаммадҷон Ўрозбоевларни бир неча марта бемор Абдулла аканинг кўнглини кўтариб, хонадонида дўстона гурунғ куриб ўтиришганини кўрганман.

Абдулла ака ҳам бўш келмасди, баъзида “Хўрозқанд билан ёш болани алдагандай мени овутияпсизларми” деб уларга “қарши” ҳужумга ўтиб қоларди.

Бир куни Муҳаммадҷон ака билан ўрталарида бўлиб ўтган гап ҳеч эсимдан чиқмайди.

Янглишмасам, якшанба куни эди.

— Абдулла, — деб барвақт эшикдан кириб келди Муҳаммадҷон ака, — сен билан хайрлашгани келдим. Даволанишга кетяпман.

— Хотинни яқинда олдинг-у, даволанишга бало борми!

— Ҳа, энди шунақа бўлиб қолди.

— Лаб-даханинг жойида-ку, ёки панд беряптими? — бу Муҳаммадҷон аканинг баъзида сал очилиб қоладиган пастки лунжига ишора эди. — Қаерда даволанмоқчисан?

— Кримда. Аҳвол чатоқ. Эссендукига бормасам бўлмасмиш.

— Ким шундай дейди? — астойдил қизиққан бўлиб сўради Абдулла ака.

— Дўхтирлар! Қара, текшириб-текшириб шунча касал топишди, — у киши ёнидан бир варақ қоғоз чиқарди ва кўзига яқинроқ келтириб тутди-да, қўли билан тиззасига шаппатилаб деди, — э-ҳе, сон-саноғи йўқ. Уларнинг ёзганини ўқиб ҳам бўлмайди.

Абдулла ака қоғозни олиб, менга узатди.

— Сиз ўқинг-чи.

Ҳар бирига алоҳида рақам қўйиб, лотинчада ёзилган 12 тур касаллик номи-ни ҳижжалаб ўқий бошладим: гипергликемия, нерациреон яшчурная дистанция, анемия, гиперпладия, аллергия...

— Вой-бўй, — деб юборди Абдулла ака рўйхатни охиригача етказишимга сабри чидамай, — Муҳаммадҷон, шунча касалинг бор экан, яна ўз оёғинг билан қимирлаб юрганингга қойил! Хайрлашгани келдим, деганинг ростга ўхшайди. Бутунлайгами?

— Э, нафасингни иссиқ қилсанг-чи, Абдулла. Ўзинг айтардинг-ку, ҳали ўладиган номард йўқ, деб.

— Сени бир синаб кўрмоқчи бўлдим-да!

Ўртада кўтарилган кулгидан деворлар дарз кетаёзди.

Эшик қўнғироғи жиринглади. Почталъон келди шекилли, деб қўйди Абдулла ака менга қараб.

Ҳа, ундан бошқа ким бўлиши мумкин!

Бироқ остонада ўзи букчайганнамо, нурсиз кичкина кўзлари ўта совуқ боқувчан, даҳани ичига тортиб кетган, юзлари буришиқ, бошидаги оддийгина эски қалпоғи четидан чиқиб турган кулоқлари ҳаддан зиёд қип-қизил (совуқдан бўлса керак) эллик ёшлардаги кишига кўзим тушди. У кийиб олган шим почалари ниҳоятда узунлигидан оёқ кийимини ёпиб турарди. Хуллас, бу одам устоз Абдулла ака ҳажвий асарларидаги “карикатура” образларнинг қойилмақом намунасидай қаршимда серрайиб турарди.

Кутилмаганда у лабларини буриштириб, оғзини ангишвона шаклига келтирди-да, чўзиб хуштак чалиб юборди. Кейин турқи-тароватига ярашмаган шаштли оҳангда:

— Ҳа, йигит! Маймунни умрингда биринчи бор кўраётгандай мунча анграйиб қолдинг! Абдулла ака уйдаими? — деди.

Беихтиёр:

— Ҳа, уйдалар, — дедим.

— Қани, бўлмаса остонадан нарироқ тур-чи! — у қўлидаги буклоғлик газетани мен томон нуқди.

— Э, Адҳамжон, келинг, келинг! — Абдулла ака ётган жойида бироз қаддини ростлаб, меҳмонга қўл узатди. Ёнидаги курсидан жой кўрсатди.

— Олтин водийдан шабадаларни олиб келдим. Бугун Сизлардай улуғларни зиёрат қиладиган кун экан... Йўл-йўлакай Ойбек домлани кўрдим. Сизга салом айтдилар.

— Соғлиғи яхшими?

— Кўринишлари дуруст, Абдулла ака. Қўл бироз қийнаяпти, дейдилар.

— Водий қалай?

— Одатдагидек. Юбилейингизни ҳам кенг нишонлаганмиз. Алоҳида саҳифа бағишлагандик, — меҳмон қўлидаги “Коммуна” газетаси варагини ёйиб кўрсата бошлади ва деди, — буни почта орқали юборгандан кўра, ўз қўлим билан элтиб бераман, деб юардим. Кечроқ бўлса ҳам шу бугунга насиб қилган экан.

— Эзгуликнинг кечи йўқ, дейдилар, Адҳамжон.

Гап-сўздан маълум бўлдики, бу киши фарғоналик Адҳам Ҳамдам экан. Довругини кўпдан эшитиб юардим. Ёзган асарларидан кўра унинг ҳақида тўқилган латифалар машҳурроқ эди, назаримда. Латифаларни Фарғона томонларга тез-тез бориб-келиб турадиган ҳазил-мутойибалар устаси Азиз Абдураззоқ тўқиб, айтиб берарди. “Адҳам Ҳамдам Фарғонанинг штатсиз Афандиси” деган гап ҳам шу кишидан чиққан.

Қаранг, шундай одамни танимай, хаёлан кимларгадир қиёслаб юрибман.

Адҳам Ҳамдам билан бирга устоз хонадонига қандайдир файз кириб келгандай бўлди.

Абдулла ака ўзини анча бардам ҳис этар, меҳмоннинг “беозоргина” қилиб айтадиган ҳазил-мутойба гапларидан таъсирланиб, юзлари ёришиб кетарди.

— Энди бунданам қизиғи бўлиб ўтган, — дея суҳбатни янги мавзуга буриб, сўзини давом эттирди Адҳам ака, — эсласангиз керак, беш-олти йиллар муқаддам юқори идоралар бирдан ўғил болаларнинг липпасидан пастроқ — ҳалиги жойига сиёсий тус бериб, диққат-эътиборни ўша ёққа қарата бошлагандилар. Бу “йўл-йўриқ”нинг акс-садоси Водийда жуда бошқача бўлиб жаранглади: боғчаларни, мактабларни комиссия босди. Папка қўлтиқлаган, шляпа кийган салобатли ўртоқлар бирма-бир болаларни “текширув”дан ўтказдилар. “Ўтқизилган” бола борки, унинг отаси ёки онаси катгароқ лавозимли ишда бўлса “эскилик сарқитига берилиб” суннат тўйи ўтказган, деб жазоланаверди — ишдан бўшатилди, ҳайфсан эълон қилинди. Ҳатто наманганлик бир мактаб директори илло, ҳеч қандай тўй қилмаганман, ўғлимнинг оти Суннат, туғилганда шундоқ эди, деса ҳам унинг арз-

додини инобатга олишмабди... Энди мендан эшитинг: Пўлат деган ўғлим бор. Фирт ўрис. Боғчага бориб, кейин ўрисча мактабда ўқиб, шундай тарбияланиб қолган. Ота-бола “твоя-моя” қилиб гаплашамиз. Кимдир “юқори”га шунинг “устидан” ёзибди. Гўё мен катта бир област газетасининг бош редактори, тушунган-билган одам бўла туриб, ўғлимни “суннат” қилдирган эмишман. Обкомдан қўнғироқ бўлди: комиссия келяпти, хонангизда бўлиб туринг, деб. Нимани “текшириш”ларини дарров сездим. Шофёрни мактабга физиллатиб, биринчи синфда ўқийдиган Пўлатни олдириб келдим. Қулоғига яхшилаб қўйдим: “Сени анавуйингни текширгани “доктор” комиссия келяпти. Стол устига чиқариб, шимчангни туширишим билан чоптириб юборасан. Шундай қилмасанг, улар сени “обрезание” қилишади!” Ўрислар бир сўзли, мард бўлишади-да! Пўлат айтганимни қойиллатиб бажарди: унинг пешоби икки кишидан иборат “текширувчи”нинг бўйин-юзи аралаш шляпасигача етиб борди... Шундан кейин мен “йўли учун” “тарбиясиз” ўғлимни ўзбекчасига роса сўқдим. Орқасига бир шаппати ҳам тушириб қўйдим. Сўнг кўрдинглари, “чилпилган” нарса бу даражада чоптирмаган бўларди, деб “меҳмон”ларни сал ҳовридан туширдим.

Энди бу ёғи, Абдулла ака, бунданам қизиқ. Орадан йиллар ўтиб, Пўлатнинг соқол-мўйлови ниш уриб, овози дўриллай бошлади. Мен ўша-ўша “тушунган” раҳбар одамман. Суннат тўйи қилиш “эскилик сарқити” эканлигини яхши биламан. Бунинг сал “иси” чиқиб қолса, ҳаммаёқда даранг-дурунг гап бўлиб кетади. Ўғилнинг бўйи эса меникига яқинлашиб қолган... Шу орада магазинда қоровул бўлиб ишловчи, партиясиз икки ҳовли наридаги қўшним тўй бошлаб юборди-ю, худо мушкилимизни осон қилди. “Э, бормисиз, ҳам-соя, ўғилчангиз ёнига анаву бизнинг “хўкиз”ни ҳам тиркаб, “ҳалоллаб” юборинглар”, дедим-да, қўлига анча-мунча “тўёна” қистириб, ўзимиз эр-хотин Сочига “дам олиш”га жўнавордик... Тўй оқшоми маҳалланинг беш-олти йигитлари қувди-қувди қилиб, Пўлатни тутиб, кўрпага босишибди, усти уни “ҳалоллабди”. Сочидан қайтсак, ўғил оёқларини Қўқон араванинг шотисидай кўтарганча осмонга қараб ётибди. Менга кўзи тушди-ю, гижиниб гапира бошлади: “Пап, ти не коммунист, Бай-феодал. Басмач...” Сўнг “мат-мат”лаб сўкина кетди. “Хрушчёвга ёзаман, партийний виговор бердиртираман” деб кекиртагини чўзаверди... Айниқса, охирги сўзлари жуда “ўтиб” тушди. Чидаб туролмадим: “Хэ, сениям... ёз, ўша Хрушчёвингга! Энди аралашмаган сенинг шу матоҳинг қолувди!” дедим-у хонадан чиқиб кетдим.

Адҳам ака бир лаҳза жимиб қолди.

Бу жимликни Абдулла аканинг босиқ овози бузди:

— Қойил. Тайёр замонавий ҳикоя! — Кейин гурундошига ўгирилиб деди, — Буларни жамлаб, бир китобча қилсангиз-чи!

— Босишмайди-да!

— Бугун бўлмаса, эртага босишади.

Бирдан Адҳам аканинг кўзи девордаги соатга тушиб қолди-да, поездга билети борлигини айтиб, хонадон эгасидан рухсат сўради...

Устоз кейинги пайтлар бу хил дилкаш суҳбатларни қўмсар, лекин ҳар доим ҳам унинг кўнглига яқин кишилар эшик қоқиб келавермасди.

32. ТАЪҚИБ

... Айниқса, ўша кунги устоз қиёфаси ҳали-ҳали кўз ўнгимдан нари кетмайди: эшик ёнидаги тугмачани икки-уч босдим. Анчагача ҳеч кимдан дарак бўлмади. Бир пайт йўлақда оёқ шарпаси эшитилиб, аста занжир шиқирлади. Эшик қаноти қия очилди: рўпарамда ранги бир ҳолатда, оппоқ сочлари тўзғиган, ўнг қўл билан деворга тиралиб Абдулла ака турарди. Унинг адл қомати ҳам хийла чўкиб қолгандай эди.

— Хайрият-е, Сиз экансиз. Мен бўлсам...

Устоз бу сўз билан нима демоқчи бўлди, англолмадим. Бироқ унинг бедор-

лик ёки толиқишданми киртайиб қолган кўзларидаги ҳорғинликни кўриб, эзилиб кетдим. Бу кўзлар доим ҳар тоифадаги одамларга тик қарашга одатланган, ҳеч қачон саросималик нималигини билмасди-ку, ахир!

Биргалашиб ичкарига кирдик. Шунда у кишининг ўнг оёғига ўраб олган қалин жигарранг жун рўмолга кўзим тушди. Авваллари ҳам кўргандим. Аммо ҳозир бироз қийналиб қадам босаётганлигидан кўнглим гаш тортди. Негадир шу дақиқаларда кузда Дўрмондан қайтатуриб, машина газини оёқлари билан қаттиқ босиб, Кибриё опага ҳазил аралаш: “Қаранг, бинойидек! Ҳали хизмат қилади, шекилли” дегани эсимга тушиб кетди...

— Яхши келдингиз, — деди Абдулла ака устига оппоқ жилдли кўрпа тўшалган диван-каравотга омонатгина ўтираркан, — опангиз касалхонага тушиб қолди. Кампирнинг ҳам мазаси қочган, шекилли, дараги йўқ. Тушликни бирга қиламиз.

Чойнакда чой дамлаб келдим. Каравотга яқинроқ қилиб қўйилган кенг гардишли столга дастурхон ёзарканман, бир даста газета-журналар орасида турган қора муқовали адиб “Танланган асарлар”ининг биринчи жилдига кўзим тушди. Аста кўлимга олдим.

Одатда, бундай тўёна мажмуалар юбилейдан сал аввалроқ босиларди. Аммо Абдулла аканинг 60 йиллиги аллақачон нишонланиб ўтиб кетган бўлса-да, ҳали “Асарлар”дан дарак йўқ эди.

Бир куни қачон чиқади, деб сўраганимда “ҳозир маъмурий маҳкамалар китоб бир четда қолиб, дурбинни ҳар ёққа айлантириб, ўзимни текширишяпти, чоғи! — Абдулла ака диван ёнбошида турган альбомдан “фон фельдмаршал Шряхтер” билан қўлтиқлашиб тушган фотосуратни олди. — Ишқилиб, немислар билан алоқаси бўлган, деб қолишмасин-да! Энди артист оғайним ҳам гувоҳликка ярамайди — яқинда қазо қилди”.

Абдулла Қаҳҳор кейинги пайтларда гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона сиққиққа олинаётгани кўпчиликка маълум эди. “Бу ишга наҳот “КГБ” аралашган бўлса! Ахир ўта махфий иш олиб борувчи бу ташкилотнинг бир пайтлар ижодкорларга ўтказган зулмлари ҳақида тинимсиз матбуотда ёзилмоқда-ку”, деган ўйлар кечарди кўнглимдан.

Бироқ кўп ўтмай ўшаларнинг таъқибига ўзим учрадим: катта кўча муюлишида шляпасини бостириброқ кийиб олган турқи совуқ, ўрта яшар бир киши мени кутиб турган экан, йўлни кесиб чиқди-да, қўлидаги ҳужжатни кўрсатди, орқамдан юришингизга тўғри келади, деди. Туркман бозори ёнидаги темир панжарали дарвозасини ҳарбий соқчилар қўриқловчи ҳовлига бошлади. Узунасига қилиб қурилган деворлари оппоқ бир қаватли иморат йўлагининг охиридаги хонага кирдик. Ходим негадир дераза пардаларини тушириб, ичкарини қоронғилатиб қўйди. Кўм-кўк кўзларини қаттиқ тикиб қаради. Мендан давлат аҳамиятига молик ўта муҳим маълумотни олмоққа чоғлангани, гўё.

Бир пайт:

— Мана бундан сенда борми?! — дея менга яхши таниш асарни нақ пешонамга теккудай қилиб кўрсатди. Бу оч сарғиш муқоваси устида “Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат” ёзуви бор китобча бўлиб, шу заҳоти унинг қўлида қайдан келиб, қандай пайдо бўлиб қолди, билолмай қолдим.

“Ёшлар билан суҳбат” адиб юбилеи арафасида ўсмирлар нашриёти томонидан босиб чиқарилган, орадан кўп ўтмай қандайдир хатолик бор, деб сотувдан йиғиштириб олинганлигидан яхши хабардор эдим.

Гарчи бу китобдан бир нусхаси ижара уйимда стол тортмасида турган бўлса-да:

— Бундан менда йўқ, — дедим.

— Так, ҳозир қаердан чиқиб келяпсиз? — яна саволга тутди у кўзларини лўқ қилиб тикканича. Негадир қарашлари худди мушукка ўхшаб кетди.

— Абдулла Қаҳҳор ҳузуридан. У кишидан хабар олиб тураман, — дедим-да, суҳбатдошимни сал инсофга келтирмоқчи бўлдим. — Устоз бетоблар, унинг устига ёлғиз!

Аммо у бу сўзларга парво қилмади. Гўё ҳеч нарса эшитмагандай:

— Нималар ҳақида гап бўлди? — сўроқни давом эттирди.

— Адабиёт ҳақида.

— Яна?

— У кишининг ҳикояси ҳақида.

— Қанақа ҳикоя?

— “Кўр кўзнинг очилиши”. Чет тилида босилиб чиққан экан.

— Қаерда босилган?

— Москвада. “Прогресс” нашриётида.

— Китоб қилиб босишибдими?

— Босишибди.

— У ҳақда нима гап бўлди?

— Мен ҳиндий тилида ўқидим, ўзбекча матни билан солиштирдик. Баъзи жойлари гализ чиққанлигини муаллиф гапирди.

Гурундошим “так”ни яна бир қайтарди-да, сиз билан яна учрашамиз дея қутилмаган, мақсади мавҳумроқ “мулоқот”га яқун ясади.

Шундан кейин унинг қорасини бошқа кўрмадим.

Мана, ниҳоят, олти китобдан иборат адиб асарларининг биринчи жилди босилиб чиқибди. Бундан “камчилик” топишолмаса керак. Лекин жилднинг салмоғидан ҳафсалам пир бўлди. Кўтарганда кафт тўлиб турадиган “семиз” бўлиб чиқишини кутгандим.

— Текшира-текшира босишибди ҳам, — деди Абдулла ака менга мамнун жилмайиб. — Энди бу қолганларининг қулоғидан тортиб чиқарса, ажаб эмас. Қалай, суроби дурустми?

— Ҳа, яхшику-я, — дедим, сўнгра норозироқ оҳангда қўшиб қўйдим, — формати кичрайиб кетибди. Мен эса қалин бўлиб чиқади, деб ўйлагандим!

— Қозонда бори шу-да! Семизликни қўй кўтаради. Уқувчига китобнинг “ориғи” маъқул.

Ўша куни алламаҳалгача Абдулла ака олдида қолиб кетдим. Тагор ижоди, айниқса, исёнкор публицистик асарлари ҳақида гурунглашиб ўтирдик.

Абдулла ака:

— Ёзувчининг баъзи ҳикояларида чинданам бир романнинг салмоғи бор, пачоқ қилиб ташланган халқ дардини ундан ортиқ тушуниб етган адиб чиқмаган бўлса керак, — деб қўйди-да, деворда осиглиқ турган Рабиндранат Тагор суратига тикилиб, қараб қолди. (“Сажда” деб номланган бу сурат асаримни устоз юбилейи муносабати билан у кишига тақдим этгандим.)

— Айниқса, — дея ўртага чўкиб қолган бир муддатли жимликни буздим, — “Ташна тошлар” адибнинг барча асарларининг гултожи бўлса керак. Менга ёд бўлиб кетган. Биз мусиқа билим юртида ўқиётган пайтлар машҳур композиторлар ёзган этюд — машқни қайта-қайта чалиб, мусиқий саводимизни чиқарардик, қўлимиз ўрганарди. Шуни адабиётда ҳам синаб кўрмоқчи бўлиб, ўша “Ташна тошлар”га қиёслаб этюдлар қоралаганман.

— Қизиқ янгилик!

— Ўзингиз ҳам “Адабий ўйлар” мақолангизда “Олим қандай бўлмасин, илмий тажриба устида бош қотиргани каби ёзувчи ҳам адабий тажриба устида ишлайди” деб ёзгансиз.

Абдулла ака ҳайрон бўлгандай ер остидан менга қаради:

— Қачон ёзган эканман?

— Урушдан олдинроқ.

— Хотирамдан кўтарилибди. Майли, “тажриба”нгишни тўхтатманг. Яхши ижро этилган қўшиқни маромига етказиб куйлашнинг ўзи ҳам катта маҳорат талаб қиладиган санъат!

Мен устоздан изн сўрагандай “камтарона” лутф қилдим:

— Лекин ҳали ҳеч ким “Қаро кўзим”ни Юнус ака Ражабийга, “Сарви гулрў келмади”ни Берта опага етказиб ижро этолмаган бўлса-да, мен “Пора” номли ҳикоянгизга “назира” ёзишни мўлжаллаб юрибман.

— Яхши ният — ярим мол. Қани, уриниб кўринг-чи, қандоқ чиқаркин!

Устоз розилигини олгач, сўзларни ўта санжоблаб ёзилган ўша машҳур ҳикояга ўхшатма қилиб, бир нечта “қоралама”лар битганман. Ниҳоят, улардан “Тахтдаги маймун” дегани ўзимга маъқул бўлди. Қайта-қайта ёзиб, машинкадан чиқарганимда, Абдулла аканинг аҳволи анча оғирлашиб қолган, даволовчи шифокорлар зўр бериб, Москвага кетиш зарурлигини айтишарди.

Устознинг охириги шу сўзлари қулогим остида қолган:

— Менинг бетоблигим ҳам буларга оғирлик қияпти, шекилли! Барибир бир оёгим Ўзбекистонда қолади.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳорга ўхшатма қилиб ёзган “этюдим” у кишининг ё дуруст, ёки чиқмабди, деган баҳосини ололмай қолиб кетганидан ҳамон ўкинаман.

33. ТАХТДАГИ МАЙМУН

(А. Қаҳҳорга ўхшатма)

Қадим замонларда ҳам подшоҳлар ўзаро алоқалар ривожига алоҳида эътибор беришган. Борди-келди, совға-саломлар тортиқ қилиш удуми ривожланган.

Туронзаминда жойлашган мамлакат ҳукмдорларидан бири Ҳинд элига саварга отланди. Меҳмонларни катта тантанаю ҳашаматли саройларда кутиб олиб, тўкин-сочин зиёфатлар билан хўп сийлашди.

Ниҳоят, мезбон подшоҳ муҳтарам меҳмон билан хайрлашув чоғида кўплаб инъомлар қатори ўзининг энг яхши кўрган маймунини ҳам совға этди.

Маймун чинданам ақлли, зийрак эди. Янги хўжаси билан тезда эл бўлиб олди. Ҳукмдор атрофида гирди-капалак бўлар, сарой мулозимларининг ҳаммасидан ўтказиб, хушомадни жойига кўярди. Сарой мирзосининг пинжиги кириб, саводини ҳам чиқариб олди. Шоирларнинг “ким ошди” ҳамду саноли мушоираларига зимдан қулоқ тутди.

Бир куни мирзо кўрқа-писа ҳукмдор ҳузурига кириб келиб, унинг шоншавкатини кўкларга кўтариб мақтаб ёзилган қасидани кўрсатди.

— Ким ёзди буни?

— Яхши кўрган маймунингиз, Олампаноҳ!

— Ўзи келиб, ўқиб берсин.

— Ўқиёлмайди. Тил-забонсиз жонивор-ку!

— Ўзинг ўқи!

Мирзо ўқиди.

Қасида шунақанги таърифлу мақтовлар гулчамбарига буркаб ёзилгандики, ҳукмдорнинг ўзи “доною фозиллиги”, “элпарварлиги”, ҳатто “ақл бовар қилмас салоҳият — куч-қудратга эга эканлиги”, “буюк саркардалиги” гача чиппачин ишониб қолди. Ҳали ҳеч кимдан бу қадар садоқат билан битилган ашъорни эшитмаганди. Кўнгли тоғдай кўтарилди. Дарров ҳазинабонни чақирди. Қасидагўй меҳнатини муносиб тақдирлашга фармон берди.

Ҳукмдорнинг амри вожиб. Элга овоза қилиниб, карнай-сурнайлар чалинди, ногоралар даранг-дурунги ҳаммаёқни тутди. Саройга юртнинг казо-казолари чорланди. Маймуннинг елкасига зарбофт тўн ташлаб, бошига олтин жиғали тож кийдирдилар.

Ҳукмдор уни бағрига босиб табрикларкан, барчага қарата:

— Бугундан бошлаб маликушшуаро мана шу зот бўлади, — деб эълон қилди.

Олампаноҳ орадан озгина вақт ўтиб, тахтга ворислик ҳуқуқини ҳам унга бермоқ керак, деб туриб олди.

Сарой аҳли орасида кўпни кўрган, кекса бир донишманд бор эди. Шу киши эътирознома гап қилди:

— Тақсирим, қандай бўларкин? Зоти маймун аталса...

Хукмдор тутган ерини кесадиган, ақл-идрокда тенгим йўқ, дея ўзига бино қўйган бир сўзли, қаҳри қаттиқлар тоифасидан эди.

— Менинг айтганим-айтган! — деб донишмандни жеркиб ташлади...

Хукмдорликка ворис “маликушшуаро” маймун тахт бўш қолди дегунча унга чошиб бориб ўтириб олар, баъзан кўнглига сиққан номаъкулчиликларни қиларди... Ҳеч ким унинг устидан шикоятли бирон сўз айтолмас, айтган тақдирда ҳам Хукмдорнинг газабига дучор бўларди.

Бора-бора сарой ивирсиб, сассиқ қўлансахонага айланиб кетди. Мулозимлар қимматбаҳо гиламу барча анжомларни янгисига алмаштириб улгуролмасдилар.

Ҳаддан ошиб бораётган “маликушшуаро” вориснинг куракда турмас қилиқлари Хукмдорнинг ҳам жонига тегди, газабини қўзғай бошлади.

Айниқса, бир куни у ўзи ўтирадиган ҳашамдор тахтда пайдо бўлган нажасни кўргандан кейин чидаб туролмади. Донишмандни ҳузурига чақиртирди.

— Бу қандай бедодлик! Маслаҳатингни бер, нима қилмоқ керак? — деди.

— Эй, Хукмдор! — жавоб берди донишманд чехрасида нимтабассум билан, — муқаддас тахт ҳаром бўлди. Ундан воз кечишдан ўзга илож йўқ!

Шундан бери халқ орасида таги-тахти билан зотни сўраш одат тусига кирган, дейишади...

34. УСТОЗНИНГ СЎНГГИ СУРАТИ

Ўша куни устозни ниҳоятда хомуш, нуроний чехрасига ярашмаган тунд қиёфада кўрдим. Бир ойча аввал қаламни иягига тираб, ботиний табассум қилиб турган пайтини қоғозга тушириб олгандим. (У расм ҳам адибнинг уй-музейида турибди.) Ҳозир эса мағрур ва букилмас иродали Абдулла Қаҳҳорга бутунлай ярашмаган тушкун ҳолат... Шу билан юзида доим балқиб турадиган одатий хотиржамлик ўрнини ички бир шиддат, андак ташвиш аломати эгаллаганди.

Бейхтиёр папкани очиб, қилқаламни қўлга олдим...

Устоз шу алпозда ўзини қанча дақиқа ушлаб турди, аниқ билмайман. Лекин унинг қиёфасидаги “чизги”ларни имкониятим даражасида тасвирга тушириб улгургандим.

— Расмчиликни бошлабсиз-ку! — Абдулла ака чиройли жилмайиб мен томон ўтирилди. Ҳали ранги селгиб улгурмаган “қоралама”ни кўрсатдим. У киши аввал суратни кўзига яқинроқ олиб кўрди, сўнг нарироқдаги пахта гулли чойнак қорнига тираб, узоқ тикилди.

Шу дақиқаларда портрет асарлар устаси Абдулҳақ аканинг қачонлардир “Абдулла Қаҳҳор тасвирий санъатни жуда яхши тушунади. Унинг портретини ”шунчаки“ ишлаш амри-маҳол. Расмини чизиб тугатгунимча роса қийналдим” дегани қулогим остида қайта жаранглаб кетгандай бўлди.

“Мана, шу Сиз бўласиз!” дегандек ҳилвираган қоғоздаги қора-қура суратни пеш қилганимдан ичимда афсусланиб тургандим, Абдулла ака нигоҳини менга қадади:

— Бу суратга Чингиз Аҳмаров қандай баҳо қўяди, билмайман-у, менга қолса, дуруст. Бироқ қиёфамдаги қора бўёқлар кўпайиб кетмаганмикан?

Бу гапларни эшитиб, “асарим”га хайрихоҳлик аломатини сезгач, ўзимни бардамроқ тутдим. Ундаги “маъни”ни устозга хос лутф билан баён этдим:

— Йўқ, кўпайиб кетмаган. Юзингиз ёруғ, Абдулла ака!

У кишидан садо чиқмади.

Оёқлари толиқди чоғи, қалин одеял орасига узатиб, баланд ёстиққа ёнбошлади. Билинар-билимас қилиб:

— Бу бизнинг охирги сурат бўлади, шекилли, — деб қўйди.

Шундан уч кун ўтгач, Абдулла Қаҳҳорни даволаш учун Москвага олиб

кетишди. Бироқ даволаша олмади. Бутун Ўзбекистон гулларга бурканган, устоз орзиқиб-орзиқиб кутган айни баҳор оқшомларининг бирида уни абадий уйқуга кетган ҳолда темир тобутда қайтариб келишди.

Ўша куни бирдан осмонни паға-паға қора булут қоплади. Момоқалди роқ гулдираб, ҳамма ёққа айноҳаннос солди. Чақмоқ ўтли шамширларини ўйнатди. Шаррос жала куйди.

Эртаси шаҳар марказидаги Свердлов номли концерт залида жамоатчиликнинг адиб билан видолашув маросими бўлди. Адашмасам, ҳаммадан аввал Ойбек ака етиб келди. Мен у кишининг истиқболига чиққандим, индамай кўлимни қаттиқ қисиб қўйди.

Ўша пайтда урф бўла бошлаган эканми, мақомчилар ансамбли одам юракбағрини эзувчи куй ва кўшиқларни дам-бадам ижро этиб туришди.

Қарашлари ниҳоятда дардчил Ойбек аканинг кўзларида бир неча бор ёш кўрдим. У биринчилардан бўлиб титроқ кўллари билан марҳум тобутини кўтариб, елкасига қўйди.

Видолашувга келганлар ичида яна бир кимса лип-лип этиб кўзга ташлашиб қолар, бу ўша, мени сўроққа тутган, ҳали сен билан яна учрашамиз деб кўринмай кетган мушуккўз киши эди. Афтидан, улар адибнинг ўлигидан ҳам кўрқишарди, чоғи...

35. ОЙБЕКНИ КЎРГАН “ПРОДЮСЕР СОҲИБ”

Қачонлардир тақдир тақозоси билан пойтахт академик драма театрида (рассом бўлиб) ишлаб юрган пайтларим режиссёрнинг артистлар билан “ишлаш” услубини обдон кузатганман: энг қизиғи, театр ўзбек театри эди, спектакллар ҳам шу тилда кўйиларди, у биронта ўзбекча каломни билмаганлиги учунми, нуқул ўрисча сўзлар, эҳтиросга тушиши ҳам анча гайриодатий эди — айтгани кўнгилдагидай чиқмаса, асаби кўзгаб, бирдан чап тирсагини тираб ўтирадиган столга муштларди-да, сўнг кафти билан пешонасига шапатиларди. Янада ҳуноби ошган пайтлар бошини чангаллаб, қолган-қутган сочларини юлиб қолар, баъзида тутқаноқ дарди тутгандай кўкрагини ушлар, хириллаб овоз чиқарар, шунда унинг “ёрдамчи”си зудлик билан жабрдийданинг ярим очиқ қолган оғзига қизғиш резина пуркагичда ҳаво аралаш қандайдир суюқлик юборарди. Озгинадан кейин бечора режиссёримиз яна ўзига келарди-да, қий-чув қайта бошланарди.

Буларни ўзимизда кечган режиссёр билан боғлиқ машқ тафсилотларининг қисқа баёни деб фараз қилинг! Энди узоқ бошқа бир мамлакатда бизнинг урф-одат, расм-русум, турмуш тарзимиздан, ҳатто тилимиз оҳангидан мутлақо беҳабар хорижий артистлар жамоаси билан ишлаш режиссёр учун қанчалик мушкул кечишини сезиб турган бўлсангиз керак.

Шундай қийин вазифани таниқли отахон режиссёрларимиздан бири Мақсуд Юнусов ўз гарданига олганди. Яъни, у киши илк бор хорижда ўзбек комедияси — “Олтин девор”ни саҳналаштиришга киришганди. Марказий Осиё минтақасида энг йирик ҳисобланувчи Лаҳордаги театр комплексининг нуфузли жамоаси расман “Олтин девор” номини олган гуруҳга жалб этилган, шубҳасиз, шу гуруҳ раҳбари Мақсуд Юнусов ҳисобланарди.

Кейинги пайтларда у кишида ўз касбига хос қаттиққўллик аломатлари янада авж ола бошлаган, бу албатта, “сан-ман”га боришларсиз бўлмасди.

Раҳбаримиз саҳнага чиқиб, машқ ўткашишга киришган заҳоти қошлари чимрилиб, бирдан ўзгариб қолар, кўллари ҳаммага чоғланган боксчига ўхшаб ҳаракатлар қилар, артистлар салгина хатолик учун кетма-кет танбех эшитишар, ундан биз ҳам қуруқ қолмасдик.

Ҳатто зиммасига комедияни саҳналаштириш билан боғлиқ нимаики муаммо бўлса, маъмуриятга учраб ҳал қилиб бериш вазифаси юклатилган вазираликнинг масъул вакили Рамазон соҳибга ҳам акахонимиз баъзан “артистларинг бўш, латта!” деб замзама қилиб қолардилар.

Айниқса, оммавий ахборот воситалари, радио-телевидение мухбирлари кетма-кет интервью олиб, овоза қила бошлагандан бери “Мақсуд жаноблари”нинг димоғлари анча-мунча кўтарилиб қолганди. Чунки “Продюсер соҳиб” номи билан кўпчилик орасида машҳур бўлиб кетгандилар.

Матбуот саҳифаларида жилмайиб турган суратларини кўрсатиб:

— Қаранг-а, бир пайтлар Сизнинг бошқачароқ қилиб олинган расмингизни босиб чиқаришмоқчи эди. Энди “Продюсер” деб мақтаб ётишибди, — дейишимиз билан у киши афтларини буриштириб, бошни сарак-сарак қилдилар:

— Эслатмаларинг, ўшани! Бу полициясининг ўзи бемаза экан. Арзимас нарсага ваҳима қилиб, одамнинг ўтакасини ёрди!

“Ваҳима” кутилмаганда режиссёримиз самолётдан тушиб, шу мамлакат туп-роғига қадам қўйишлари билан бошланиб кетганди. Тартиб-интизом нозирининг кўзига акахонимиз судраб кетаётган жажжи гилдиракли зил-замбил қора жомадон шубхалироқ кўринди чоғи, очиб кўрсатишни сўради. Жомадон бир четдаги стол устига чиқариб очилди-ю, унинг қопқоқ томонига худди пулемёт ўқларидай қаторлаштириб териб қўйилган ўндан зиёд “ичимлик” шишалари “ярқ” этиб кўзга ташланди. Назоратчи назарига булар шиша эмас, вишиллаб турган заҳарли илонларга ўхшаб кўринди, шекилли, бутун аэропортда тўстўполон бўлиб кетди... Масала “мана шу ғайриқонуний юклар ва унинг эгаси бўлган жаноб”ни шишалари билан суратга олиш ва газета саҳифаларида чоп этишгача етай деб қолганди... Хайрият, орага бизларни кутиб олишга чиққан мамлакат маданият ишлари вазирлиги ходимлари тушиб, жонимизга ора киришди. Шишалар театр “реквизитлари” эканлиги айтилди. Талотўп қанчалик тез бошланган бўлса, кутилмаганда шунчалик тез барҳам топди.

Бу икки ойча аввал рўй берган ҳодиса эди. Бироқ ўшанда “бу ернинг полицияси ёмон бўларкан, уларга рўпара бўлгулик қилмасин” деб юборган режиссёримиз ҳамон қандайдир эҳтиёткорлик исканжасида юрар, биз истиқомат қилиб турадиган, юқори мартабали меҳмонларга мўлжалланган “Жимхона” қароргоҳидаги ҳар доим хизматимизга шай миршаблар илтифотига ҳам рўйхуш беравермас, иложи борича уларни четлаброқ ўтардилар.

Лаҳор шаҳридаги Покистон-Ўзбекистон дўстлик маркази фаолларидан, менинг кўп йиллик танишим шоиртабиат Башир Аҳмад аэропортда рўй берган ўша хангомани эшитиб, “продюсер соҳиб” кўнглига чўкиб қолган губорни тарқатмоқчи бўлди — шаҳар полиция маҳкамасида юқори лавозимда ишловчи ўртоғиникига меҳмонга олиб борди. Барибир Мақсуд акамизнинг чеҳралари очилмади.

Башир соҳиб эртаси кун кечга томон ҳузуримизга кириб келди-да, режиссёримизга қув қараш қилиб, гапнинг “ўғил боласи”ни айтди:

— Сезяпман, Мақсуд ака, уйни соғиняпсиз! Чарчаяпсиз ҳам! Икки ойга яқин вақт давомида тинимсиз ишлашнинг ўзи бўладими! Энди Сизнинг кайфиятингизни кўтаришимиз керак. Махсус дори бор, эртага келтириб бераман!

Мана, энди бир ҳафтаки, “продюсер” жанобимиз Башир Аҳмад қаердандир топиб келтирган қорнида ялтироқ ёрлиги бор, чиройли шишачадаги қорамтир шиннига ўхшаш “кайфиятни яхшиловчи” (“ёшартирувчи” ҳам дейишарди) ҳапдорига ихлосманд бўлиб қолган. Идишнинг ангишвонадай қопқоқчасига яримлатиб қўйиб, сипқириб олгач, хуштаъм шекилли, “оҳ” деб қўядилар. Ҳар кун ичмасдилар, ўтказилаётган машқ кўнгилдагидай чиқмай, диққат бўлсалар, хуморбостига нўш этардилар.

Хуллас, аэропортдаги “ваҳима”га сабаб бўлган “реквизит” зормандалар салгина олдин тугаб қолганди. Улар ўрнини Башир соҳибнинг ҳапдориси босиб, чинданам режиссёримиз кайфиятлари оз-моз кўтарилаётгандай бўлар, биз буни аниқ сезардик.

Бугун эрталабдан иш юришмади. Комедиянинг энг қизиқ жойларидан бири — бош қаҳрамон Мўминчолнинг олтинни йўқотиб қўйгандан кейин жинни бўлиб қолиш ҳолатини талқин этишда рол ижрочиси артист Аслам Раонинг яна Фани Аъзамов “қилиқлари”ни қайтариб, “тақлид”га берилиб кетавериши “продюсер соҳиб”нинг хунобини оширарди.

Шиша “ангишвона” сини тўлдириб, бир отиб олдилар-да, қайта тушунтира кетдилар:

— Ҳой, Аслам, жиннихонада бўлганмисан, ўзинг? Ё, Покистонда жинни зоти йўқми!.. Эҳ, қаерданам ўша видео буларнинг қўлига тушиб қолди-я! Уйга борволе-еб, кўриб келаяпти! (Гап Тошкентдан юборилган “Олтин девор”нинг телевизион театр нухаси ҳақида кетяпти.) Тақлид қилма! Покистонлик жинни бўп берсанг ҳам майли, фақат тақлид қилма! Оригинал бўлсин! “Оригинал” дегани буларнинг тилида нима бўлади, Ансориддин!¹ Таржима қилинг, нега анқайиб турибсиз!

Таржимон хушёр тортиб, “Мўминчол”га тушунтира бошлайди...

Худди шу пайт ҳассасини дўқиллатиб “продюсер соҳиб” атрофида гирдика-палак бўлиб юрган олтмиш ёшлар чамасидаги машҳур кўшиқчи шоир Абдул Гафур Жўш ҳозиргина бир четга қўйилган ҳапдори шишачасини қўлига олади, ажабланиб унинг қорнидаги ёзувларга қарайди ва акахонимизни саволга тутуди: “Тақсири олам, зўрсиз-ку! Буни қаердан топдингиз?” Мақсуд ака баттар тутоқадилар: “Мунча хира пашшадай ён-веримда айланаверади? Орқасида қурти борми, бу чолнинг? Айтинглар, халақит бермасин!”

Биз режиссёримизга бу одам машҳур киши, бизни тушликка олиб кетгани келган, деб яна бир бор эслатдик. “Зиёфатлари жонга тегди. Бошни қотиришмасин. Вақт зиқ. Спектакл “провал” бўлиши мумкин!” — Бу “соҳиб”нинг қатъий қилиб “бориш йўқ” деганлари эди.

Жаноб Жўш муомала оҳангидан унинг мазмунини англаб етди, шекилли, менинг ҳам асабим бузилди дегандай, ҳапдори шишачасини қўлига олди-да, қопқоғини бўшатиб, доридан тўлдириб қўйди. Бир сипқорди. Яна қўйди. Сўнг кафти билан лабларини “артиб” қўйди. Акахонимизнинг ҳар ангишвонани бўшатганда шундай қилиш одатлари бор эди, кузатиб турган эканлар, кутилмаганда жилмайиб “шоир ҳам ўзимиздан экан-ку!” деб юбордилар. Жўш соҳиб ўртада илиқлик пайдо бўлганлигини дарров англаб етди. Мақсуд акага яқинроқ келди: “Продюсер жаноблари, келинпошша Қўқондан деб эшитамиз. Ўтган йил мен бир гуруҳ покистонлик ёзувчи, шоирлар билан Ўзбекистонда бўлганимда Самарқанд, Бухоро, Қўқонни ҳам зиёрат қилганман. Чиройли, одамлари ҳам хўп гўзал шаҳар. Воҳ!” — бош бармоғини бигиз қилиб ҳаволатиб қўйди.

Шоирнинг Қўқонни кўрганию чапаничароқ хатти-ҳаракати Мақсуд акани мойдай эритиб юборди. Ҳапдорининг таъсириданми, сингиб пишган ширмой нондай қизара бошлаган юзлари ёришиб кетди.

Аслида акахонимизнинг ички “дард”лари бизга қисман аён, баъзида билиб-билмай “сир”ни ошкор қилиб қўярдилар. Буни шундан билардикки, кейинги пайтларда Водий тез-тез тушларига кирадиган бўлиб қолганди. Ўшанда “О, Қўқон!” деб беихтиёр ўринларидан туриб кетар, шунда худди у кишини бу ерда мажбуран биз ушлаб тургандай, пешоналарини тириштириб, “Шу ишларингни тезроқ тугатиб берсаму кетворсам, дейман. Лоҳордан Қўқонга самолёт учмайдимми? Наманганга учишини эшитгандим”, дердилар-да, савол назари билан қараб қўярдилар. Биз қитмирлик қилиб, жавоб берардик: “Қўқонда нима қиласиз, келинойи Тошкентда бўлсалар! Ҳозир у томонларда ўн даража совуқ эмиш.”

Мақсуд акамизга нима гап айтсак, у кишидан “контржавоб” эшитишга қўниқиб қолганмиз: “Қани энди, ўша муздай ҳаволардан мириқиб нафас олсанг! Бу ернинг иссиғи ҳам жонга тегди...”

Хулласи калом, гапни “нозик” жойдан олиб, нишонга беҳато тегизган Жўш жанобларига, қўқонлик муҳтарама келинойимизга тасаннолар бўлсин — тушликни кўпчилиги бизга асарлари орқали таниш, айримлари юртимизга ижодий сафар билан ташриф буюрганда меҳмонимиз бўлган дўстлар даврасида ўтказадиган бўлди.

¹ Тошкентлик таниқли ҳиндшунос олим ва таржимон Ансориддин Иброҳимов

Мен учун энг қувончлиси, Жўш соҳибнинг гапларига қараганда бугунги тушлик дастурхонига Аҳмад Надим Қосимий ҳам ташриф буюриши эди...

Шаҳар марказидан унча олис бўлмаган “Ризқ-рўз” деб аталувчи шинам-гина ресторанда бизларни Покистон адабиётининг кўзга кўринган намояндalари кутишар, улар бир неча кун олдин “Ал-Ҳамро” театр маъмурияти орқали телефон қилиб, бугунги бир пиёла чойга таклиф этишганди. Зиммасига биз меҳмонларни ўз вақтида тушликка олиб бориш вазифаси юклатилган, ҳар нарсага қизиқувчан шоир Жўш эса эрталабдан ҳассасини дўқиллатиб театрга келиб олганди.

Лаҳор қадимдан маърифат ва маданиятнинг йирик ўчоқларидан ҳисобланиб келган, бутун Ҳиндистон яримроли мамлакатлари адабиёти намояндalари, олиму донишлари, таниқли давлат ва жамоат арбоблари бўлган кўплаб машҳур кишиларнинг номи шу шаҳар билан боғлиқлиги бежиз эмас.

Бу ерда яшаб ижод этувчи бир гуруҳ урду адабиёт вакиллари жамулжам бўлган дастурхон тўрида мен кўпдан буён учрашувни орзу қилиб юрган машҳур шоир ва адиб Аҳмад Надим Қосимий ўтирар, у кишининг икки ёнидан мамлакатда назм ва наср бобида номи машҳур Амжад Исломо, Ота ул-Ҳақ Қосимийлар жой олишганди. Сал берироқда ичакузди ҳажвий асарлари билан Покистонда кўпчиликка таниқли, ўзбек адаби Неъмат ака Аминовнинг ҳам-қалам дўсти доктор Юнус Батт шакаргуфторлик қиларди.

Тушлик учун қатъий қилиб белгиланган бир соатли вақт тугаб борар, Мақсуд акамиз бот-бот қўлларидagi соат милига қараб қўярдилар.

Мен у кишининг диққатини бироз чалғитмоқчи бўлдим:

— Ҳов, тўрда савлат тўкиб ўтирган қария Ҳинд-Пок урду адабиётининг йирик намояндalаридан Надим Қосимий бўладилар. Ойбек домла Покистонга ташриф буюрганда у кишини кўрган, кутиб олган табаррук Инсон!

Акахонимиз шу ҳам гап бўлдими, дегандай энсалари қотиб, менга галати қараш қилдилар.

— Ойбек домлани ким кўрмабди! Менам кўрганман. Цэкадан телевидениега қирқ минутли кўрсатув тайёрлаш учун “срочна” буйруқ бўлиб қолган. Ойбек акани сўраб-суриштирак, вақтлари жуда зиқлигини айтишди. Шунга қарамай, икки-уч соатни бизга ажратдилар. Ашқол-дашқолларни машинага ортиб уйларига бордик. Маҳмадонороқ оператор бўларди, у ҳам қарамай суратга олаверибди, студияга келиб, плёнкаларни “чиқариб” кўрсак — галстук тескари... Яна Ойбек домлани қидириб, шаҳардан четдаги “дача”ларидан топганмиз...

Гурундошим бошлаган ҳикояни таққа тўхтатиб, икки қаватли кўзойнаклари билан қўлдаги соатга яна тикилдилар, кейин биз эшитавериб кўниқиб кетган одатдаги насиҳатни қилдилар:

— Бунақа кераксиз саволлар билан одамни чалғитманг-да! Ҳозир фақат спектакл ҳақида ўйлаш керак. Гап-гаштак-ўтиришлар кейин ҳам бўлаверади. Мана, вақт ўтиб кетибди. Ҳой, Ансориддин, оғайниларингиздан рухсат сўранг, биз энди турамиз.

Нима бўлганда ҳам Мақсуд акани тушуниш мумкин — қарийб икки ойдан бери игнада қудуқ қазигандек қилинган меҳнат, пешона тери эвазига комедия сайқаллашиб борар, булар ҳаммаси, шубҳасиз, у кишининг ўз касбига хос талабчанлиги натижаси эди. Чунки бу ернинг томошабинлари анойи эмас, икки йилда бир маротаба дунёдаги кўплаб мамлакат сахна усталари ижросида ўтказиб туриладиган “Халқаро театр фестивали”да турли мавзудаги томошаларни кўравериб кўзлари пишиб кетган. Биз мустақилликка эришгандан кейин биринчи бор ўз миллий комедиямизни катта “Ал-Ҳамро” театр сахнасида кўпчиликка ҳавола қилишдай катта синов арафасида турардик.

Боз устига “Олтин девор” премьераси деб белгиланган — асар муаллифи Эркин Воҳидовнинг олтмиш ёшга тўладиган кун — 17 декабр яқинлашиб келарди.

Исломободдан мамлакат маданият ишлари бўйича вазир ўринбосари таниқли шоира Кишвар Ноҳид кун ора телефон қилиб, “Олтин девор” ижодий

гуруҳидан хабар олиб турар, шанба ёки якшанба кунлари эса албатта вақт топиб, Лаҳорга учиб келарди. Ўта дилбар, ширин сўз Кишвар хоним анча мушкул вазифани ўз зиммасига олган, куюнчак “продюсер соҳиб” атрофида парвона бўлиб, биздан ўрганиб олган ягона ўзбекча сўз “акажон-акажон”ни чиройли оҳангда қайтарар, бундан режиссёримиз руҳланиб кетиб “Вой-во-ей” деб, “шабаш-шабаш” (яхши)ни кўшиб қўярдилар. Бундай пайтларда биз Ансо-риддин Иброҳимов билан гап отиб қолардик: “Икки-уч кунлик ҳапдори иқтисод қилинадиган бўлди”.

Хуллас, вақтимиз зиқ эди. Дастурхон атрофида мезбонлар билан яйраб, дурустроқ гурунглашишнинг иложи бўлмади.

Надим соҳиб билан хайрлашаётиб, кўпдан бери у кишини қидираётганимни айтдим, қисқа қилиб, мақсадимни тушунтирдим. Уй телефон рақамларини олдим.

— Кутама.

Бир вақтлар Ойбек билан бўлган учрашув ҳамон кўз олдимда, — деди соҳиб қўлларимни сиқиб.

Лекин ўша кунлар ўта банд бўлганлигимиз учун истаб-сўраб Надим Қосимий жаноблари олдига боришнинг иложи бўлмади.

“Олтин девор” премьераси куни соҳибни театрнинг ҳурматли меҳмонлар учун ажратилган махсус қаторларда ўтирганини кўриб қолдим. Бироқ бафуржа гаплашолмадик...

36. УСТОЗ ЮРГАН ЙЎЛЛАРДА

Лаҳорга қилган кейинги ташрифларим чоғида ҳам Қосимий жанобга бир неча бор кўнғироқ қилдим. Хонадон соҳиблари у киши бошқа шаҳарда ёки чет эл сафарига эканлигини айтишарди.

Бир куни Карочи шаҳридаги бош консулимиз Ойбек Ҳасановдан Аҳмад Надим Қосимий шу ерда бўладиган катта адабий анжуманда иштирок этиш учун ташриф буюрганлиги ҳақида хабар келиб қолди.

Бироқ аллома билан учрашув насиб этмади: мен самолётдан тушган заҳоти Табани “Аэро-Эшия” хусусий авиакомпаниясининг ички йўналишлар бўйича бош нозири Амин Ғозиёний, сал кечикдингиз, ярим соат аввал ул жанобни Малайзияга кузатиб қўйдик, деди афсуслангандай.

Ниҳоят, кейинроқ Қосимий жаноблари билан учрашиш имкони тугилди. “Сиз қидириб юргангиздан хабарлари бор. Албатта якшанба куни уйда бўладилар. Кечга яқин келаверинг”, дейишди навбатдаги кўнғироғимга жавобан, хонадон эгалари.

Шундай қилиб, дўстим Башир Аҳмадникида яна икки кун қолиб кетадиган бўлдим.

Дарвоқе, Башир Аҳмад ким?

Бу саволни кейинги йиллар мобайнида ижодий ва маданий алоқалар дастури бўйича қўшни Покистон заминига ташриф буюрган ўнлаб ўзбек адибларидан хоҳлаганингизга бериб кўринг-а, шубҳасиз, батафсил маълумот оласиз. Башир соҳибни қўқонлик ўрмон хўжалиги раҳбари “афандинамо” Мансурхўжа Хўжаевга бир томчи сувдай ўхшашлиги; уларнинг туғилган йили, куни билан ҳатто мучалигача “бир”лиги; икковида ҳам шоирлик “касали” (иккитадан китобча чиқаришган!) мавжудлиги; очикқўнғил, очикқўллиги; айниқса, Фаргонанинг далли йигитларидай чапанилиги ҳайрон қоларли даражада ҳамоҳанг эканлиги ҳақида қизиқарли ҳикоя эшитасиз. (Бу хусусда камина “Покистон “Олтин девор” тирқишидан” китобида ҳам қисман тўхталиб ўтган.)

Йирик бизнесмен Башир соҳибнинг ҳашамдор иморатли ҳовлиси шаҳарнинг катта мавзеларидан бирига жойлашган бўлса-да, у ерга турли резавор экинли далалар, олтиндай йирик-йирик бошоқлари шамол эпкинида чайқалиб ётган бугдой пайкаллари оралаб ўтувчи серқатнов асфальт йўл орқали борилади. Ҳа, Лаҳор ўзига хос катта шаҳар — парча-парча бўлиб атрофда

“сочилиб” ётгандай. Мавзе, маҳалла ва уларни кесиб ўтадиган кўчаларнинг сон-саногии йўқ. Улар ичидан “Саинобод мавзе, Мирза Ғолиб кўча, 21 хонадон”ни топиш анча қийин бўлса керак деб тургандим, Башир Аҳмад:

— Ҳеч ташвиш чекманг. Аллома қаерда яшашларини оддий таксичидан тортиб, кўча супурувчисигача яхши билади. Ҳатто анаву, Сизнинг атрофингизда гирдикапалак бўлиб юрадиган чаукидар (хизматкор)имиз ҳам! — дея кўшиб қўйди.

Хонадон хизматкори Ҳасан жий савлатидан от хуркадиган полвонкелбат ўттиз ёшлардаги йигит бўлса-да, мўмин-қобил, хуштабиат, жингалаксоч бошини бир томонга солинтириб, хокисор қиёфада жилмайиб турувчи ҳалим бир йигит. Саводи йўқ. Шунга яраша дунёқараш ҳам ҳаминқадар! Мен қаердан келганимни эшитиб “Ўзбекистон ҳам Покистонга қарайдиган жойми?” деб савол берганидан билиб олаверинг.

Уни синамоқчи бўлиб, саволга тутдим:

— Надим Қосимий жанобларини биласанми?

— Биладан-да! Китоб ёзадиган бузрук, аллома!

Чинданам ёши юзларга яқинлашиб қолган бу кекса адибни кўпчилик яхши билади, ҳурмат билан номини тилга олади. Мунаққидлар “Надим Қосимий ҳозирги замон Ҳиндистон яримороли мамлакатлари урду адабиётининг барҳаёт классиги” деб тан олишган.

Бундан қарийб ярим аср муқаддам Ойбек домла мана шу қалам соҳиби билан учрашиб, унинг меҳмони бўлган, шеърхонлик қилишган ва бу ҳақда Ойбек ҳазрат ўзларининг “Покистон йўлларида” номли кундаликларида Аҳмад Надим Қосимийни бир неча бор илиқ сўзлар билан эслаб ўтганлар.

Мен Покистондаги устоз юрган “йўллар” бўйлаб гоҳ машинада, гоҳ яёв юриб, неча бор кезган бўлсам, ягона мақсадим — ўша пайтдаги учрашувлар хотирасида сақланиб қолган кишиларни излаб топиш, энг асосийси Аҳмад Надим Қосимий билан юзма-юз учрашиб, суҳбат қуриш бўлган. Чунки олис йиллар ортида хира тортиб қолган Ўзбекистон—Покистон адабий алоқаларининг тамал тоши қўйилган тарихий воқеа иштирокчиси бўлиб, ҳозир орамизда яшаб келаётган бирдан-бир табаррук зот шу киши эди.

Мана, ниҳоят орзу амалга ошадиган бўлди. Йўлга отланиб турибман.

Хонадон эгалари қутлуғ бир даргоҳга қадам ранжида қилишимни кечаёқ билишган, оппоқ, оҳори тўкилмаган либосларга дазмол уриб, тайёрлаб қўйишган. Ҳасан жий (бизнингча Ҳасанжон) эса оёқ кийимларимни ялтиллашиб оро беришга киришган.

39. МЕНИНГ ЖАЖЖИ ОҒАЙНИМ

“Тақ-туқ, тақ-туқ”. Эшитаяпсизми, бу кичкина шиппакчанинг овози! Фирашира қоронғилик огушига чирмашиб ётган мудроқ сукунат бағрини тилкапора қилиб юборувчи бу акс-садога, мана, бир ҳафтаки, қулоғим ўрганиб қолган. У аввал пастки қаватдан эшитила бошлайди ва дақиқа сайин баландлаб бораверади.

Демак, жажжи “хизматкорим” мени “гафлат уйқуси”дан уйғотиб, бу жафокаш, Инсоният етказаетган жабр-зулмлардан бутун вужуди мўматалоқ бўлиб ётган куррай-заминдаги воқеалардан воқиф этгани келмоқда. “Тақ-туқ”... — бу Эҳтисомнинг оёқ товушлари! У иккинчи қаватдаги менга ажратилган бўлмага кўтарилиб чиққунча йигирмата айланма мрамор зиналарга жажжи оёқчалари билан қадам босади. Шиппагининг устки қопламлари енгилгина чарм бўлса-да, таг пошнаси говак пластмассадан. Тахминан қирқ зарбдан иборат овоз ана ўшандан чиқади.

Энди Эҳтисомни ким, деб сўрарсиз! Сизга гапнинг индаллосини айтсам, бу “йигитча” эски қадрдоним, кейинчалик Мақсуд акамнинг “сирдоши” бўлиб қолган соҳибнинг кенжа набираси! 1995 йилнинг кузида бир гуруҳ ўзбекистонлик адиблар Халқаро Ёзувчи-шоирлар анжуманида қатнашиш учун Ислон-

ободга ташриф буюрган кунларимиз, унинг бобоси “Гапга қулоқ солмаган меҳмонни уриш ҳам мумкин” дея ҳаммамизни “мажбуран” икки машинага босиб, шаҳар марказидаги ўз қароргоҳига олиб кетган, ва зиёфат қизиб турган ўша кеча туғилган бола.

Лаҳордан сим орқали олинган бу хушxabар билан ҳаммамиз Башир жанобни табриклаган, шоира Хосият Бобомуродова шу ернинг ўзида янги дунёга келган мурғак чақалоққа фақат эзгулик, дўст-биродарлик элчиси бўлишини орзулаб ёзган шеърини ўқиб берганди.

Шундан билиб олаверингки, Эҳтисомнинг танишлари кўп. Мен у билан ҳар учрашганда Ўзбекистондаги дўстлар саломини етказиб тураман... Айниқса яқинда унга хурматимни бажо келтириб, бухороча зарбоф тўн, дўппи кийдириб, белига қийиқча боғлаганимдан кейин янада қадрдон бўлиб қолганимиз.

Эҳтисом табиатан камгап. Бобосига ўхшаш “бир қоп ёнғоқ” эмас. Юзидаги “қув” табассум Башир соҳибга тортган холос. Ҳар куни эрталаб роппа-роса соат еттида юқорига — менинг олдимга кўтарилиб кела бошлайди. Худди шу пайтда “РТV” орқали кўрсатиладиган “Дунё хабарлари” телевизион программасини канда қилмай кўришимни яхши билади. Индамасдан хонага кириб келиб, кавотим қаршисига қўйилган ойнаи жаҳон тугмачасини босади.

Кейин кулочкашлаб қўлчаларини ташлайди — сўрашамиз.

— Яшанг, “чаукидар!” — деб қўяман.

У, хайр энди, дегандай жилмаяди, пастга қараб йўналади.

Ярим соатлар вақт ўтказиб қўлида нонушталик солинган патнис билан Ҳасанбой кириб келади.

Бир ҳафтадан бери давом этаётган куннинг эрта тонгдан бошланиш тартиби шундай.

Бугун нечун Эҳтисомнинг қадам товушлари анча барвақт, девордаги соат миллари олтига яқинлашмасдан эшитилмоқда? Дарвоқе, кундалик бажарадиган ишларим анчагина. Яъни, соат саккизда доктор Юнус Батт келади. Китоб дўқонларини айланиб “Гора паблишарс” нашриётида чоп этилган Неймат Аминовнинг урду тилидаги “Темирчидан қолган тиллолар” китобидан бир нечта нусха топишимиз, сўнгра “Покистон ва Марказий Осиё мамлакатлари дўстлик Маркази” да бўладиган адабий гурунгда иштирок этишимиз керак. Бундан ташқари энг асосийси — Аҳмад Надим Қосимий билан учрашув... Эртанги азонги рейсда эса Тошкентга учиб кетаман.

Хуллас, қилинадиган асосий ишларнинг ҳаммаси бугунга тўғри келиб қолган. Айни шунинг ташвишида Эҳтисом ошнам саҳар мардонлаб ҳузуримга ошиққан кўринади.

Ниҳоят эшик қия очилиб, не кўз билан кўрайки... ул жанобнинг шир яланғоч гавдаси пайдо бўлди-ю, “э-ҳа, бу қанақаси, тақсир, оёқда кийимлар башанг, бошқа жойлар вадаванг” деб ўрнимдан туриб кетдим.

Эҳтисом шошганда либос эсдан чиқибди, узр дегандай уялиб нозик қўлчалари билан нозик жойларини яширмоқчи бўлди.

— Ҳа, майли, ҳечқиси йўқ! Кечаги эсдалик суратингиз ёнига бунақасини ҳам қўшиб қўямиз, — дея ёнбошимда турган фотоаппаратни қўлимга олиб, унга тўғриладим...

40. АЛЛОМА ҲУЗУРИДА

Лакшмий роад шоҳқўчасининг биринчи чорраҳасидан чап томонга бурилиб, озгина юрсангиз, ўзбек маҳалла кўчаларига ўхшаш бир-бири билан кесишган йўлларнинг икки ёнидаги кўм-кўк дарахтларга бурканган ҳовлиларга кўзингиз тушади. Улар ташқи кўринишига қараганда бизлардагидек мўл-қўл саҳнли эмас. Лекин барча иморатлар дид билан қурилган.

Умунан Покистоннинг қаерига борманг, ер муаммоси, унинг тақчиллиги сезилиб туради.

Унча катта бўлмаган ажриқзор майдончани тўлдириб копток ўйнаётган бо-

лалардан Мирза Фолиб кўчасини сўрагандик, қаердалигини дарров айтиб беришди, ҳатто “бузрук шоир” яшайдиган хонадонни кўрсатиб ҳам қўйишди.

Даставвал аллома яшайдиган хонадон оддийгинага ўхшаб кўринди. Бироқ дарвозадан ичкарига қадам қўйишим билан ҳовли кичикроқ саҳни эгаллаган бўлса-да, ям-яшил барра ўтлоқ ва унинг атрофига ҳафсала билан экиб, парваришланган турли-туман гулларга кўзим тушди. Кўкдан бир парча чаманзор узилиб, шу ердан макон топгандай.

Икки четини нимпушти гуллар қоплаган йўлак адоғида табассум қилиб қадди расо нуроний бир қария ва унинг ёнида уч ёшлар чамасидаги қизалоқ турарди. Қизча менга кўзи тушиши билан худди аввалдан танишимиз-у, илҳақ бўлиб кутаётгандай, қўлчаларини ёзганча истиқболимга чоғиб кела бошлади:

— Чача жий, чача жий (Амакижон)! — у қушдай учиб келиб, билагимга кўнди, гўё.

Надим соҳиб ҳам қучоқ очганича мен томон келарди:

— Бизнинг сон-саноксиз кўчалардан адашмай, кулбамни топиб келганингиздан хурсандман!

— Шоирлар кўчасида қанча саргардон кезмоқлик — шунча завқ олмоқ билан баробар, ҳузур! — дедим, шоирнинг айна шу мазмундаги машҳур бир газалига ишора қилиб.

— О, бу жавобингиз шоирона бўлди! — ҳайратлангандай бошини сарак-сарак қилиб сўзида давом этди Қосимий соҳиб. — Ўзимни танийсиз — узоқ-яқиндан келган дўстлар учун доим эшиклари очиқ ушбу ғарибхонанинг доимий соҳибиман! Мана бу, тинимсиз нималардир деб бидирлаётган қўлингиздаги “булбулча” эса набирам бўлади. Озгина вақт ўтсин, сиз кимсиз, қаердан, нима учун келганингизгача саволлар беравериб, ҳоли-жонингизга қўймайди. Бирма-бир жавоб беришга мажбур бўласиз. Кўнғироқ қилганингиздан бери меҳмон амаки қачон келадилар деб сўрайвериб безор қилиб юборди. Чунки уйга меҳмон келса бунга байрам, яйраб кетади.

“Ҳақиқий Инсонлар қанчалик ардоқли бўлмасин, улар шунчалик хокисор бўлиб қолаверадилар” — бу жумлаларни, адашмасам, машҳур ҳиндистонлик мунаққиднинг Надим Қосимий ижоди ва шахсиятига бағишлаб ёзилган мақолаларидан бирида ўқиганман. Чинданам мезбондаги самимий соддалик, сўзларидаги майинлик, нуроний юзларидаги беғубор табассум мени ўзига бутунлай ром этиб олганди. Унда Ойбекона салобату покиза камтарлик мужассам эди.

Олди узун айвонли уй томон бошларкан, чаққон ва енгил қадам ташлашлари билан асрни қоралаб қолган қарияга асло ўхшамасди.

Лаҳорда “қиш мавсуми” бўлишига қарамасдан кечки пайтлар ҳам ҳаво ҳаддан зиёд қизиқ кетар, одамни лоҳас қилгудай эди.

Совутгичлар ёрдамида ҳавоси мўътадил қилинган кенг ва шинам хонага кирдик. Бу ердаги асосий кўзга ташланадиган нарса — шифтга қадар бўй чўзган жавон тўла китоблар эди. Деворнинг очиқ қолган жойларида хонадон соҳибининг турли йиллар, турли даврларда таниқли қалам аҳли, давлат ва жамоат арбоблари билан бирга тушган суратлари кўзга ташланарди.

Тўрда осиглиқ турган зарҳал рамкали, бироз сарғиш тортган сурат кўзимга оловдай кўриниб, диққатимни ўзига тортди. Беихтиёр унга яқин бордим. Устоз Ойбекнинг фотосурати. Шавқ билан шеър ўқиётган пайтда олинганлиги шундоқ кўриниб турибди. Сурат остида “1949, ноябрь” ёзуви кўзга ташланарди.

Надим соҳиб аста ёнимга келди.

— Узоқ йиллардан ёдгорлик, — деб қўйди салобатли овоз билан.

Шундан кейин дастурхон устида бошланган суҳбатимиз қизигандан-қизиди. Ярим асрча муқаддам биринчилардан бўлиб Покистонга ташриф буюрган Ойбек ҳақида, кейинги йиллар давомида ривожланиб бораётган адабий алоқаларимиз хусусида узоқ гурунглашдик.

— Ойбек кўзлари йирик, тийрак, сочлари жингала-жингала, кўркам, зарбардаст инсон сифатида хотирамда сақланиб қолган. Унинг оғир, салобатли овоз билан ўқиган шеърларининг жаранги ҳамон қулогим остида эшитилиб

тургандай. Файз Аҳмад Файз ҳам Ойбекнинг салоҳиятига қойил қолган. Ўшанда биринчи бор одамнинг ички дунёси ва руҳияти муштарак бўлса, ботиний туйғу билан таржимонсиз ҳам бир-бирини тушуниши мумкин эканлигига амин бўлганман... Минг бор шукурлар бўлсинки, ана ўша узоқ йиллар олдин қўйилган қадам бесамар кетгани йўқ. Кечикиброқ бўлса ҳам амалга ошмоқда. Кейинги йиллар мобайнида ривожланиб бораётган адабий алоқаларимиз бунга мисолдир. Қатор ўзбек адибларининг асарлари бизда чоп этилгани, улар Ойбек очган йўллар бўйлаб Покистонга келаётгани ҳақидаги хабарларни матбуотда ўқиб, хурсанд бўламан. Бизларнинг ёзувчиларимиз эса халқларимизни руҳан боғлаб турган ҳазрат Имом Бухорий, Ал-Беруний, Ат-Термизий, Баҳовуддин Нақшбандий, Ал-Хоразмий, Заҳириддин Бобур каби буюк зотларнинг киндик қони тўкилган юрт — Ўзбекистонга бориб қайтишгач, улар ёзган “сафарнома”ларни ўқиб, завқли ҳикояларини эшитиб яйраб кетаман. Ўзбек комедиясини “Ал-Ҳамро”да саҳналаштирилишининг ўзи адабий-маданий алоқаларимиз зарварагидаги алоҳида бобдир. Буларнинг ҳаммаси буюк адиб Ойбек билан бизлар бошлаган мушоиранинг давоми деб биламан. Ҳамон у киши хонадоним меҳмони бўлиб, уйим тўрида тургандай, завқли нигоҳи билан менга тикилиб назар ташлаётгандай! Бизнинг мана шу кунларга етиб келганимиздан ул зотнинг руҳи шод бўлаётгани аниқ, албатта.

Аллома билан узоқ давом этган гурунгимиз Бобур, Мирза Ғолиблар ҳаёти ва ижоди, ҳали бу борада икки мамлакат адабиётшунос олимлари ҳамкорликда қиладиган ишлари кўплиги ҳақида фикр-мулоҳазалар билан яқун топди.

Мен Надим Қосимий соҳибга миллий анъанамизга қўра ўзбекча тўн, дўппи кийдирдим, куч-қувват сурури белингизни тарк этмасин дея Чуст пичоғи осилган шоҳи белбоғ боғладим.

Эртага барвақт юртга қайтишимни эшитган Надим соҳиб:

— Барча ўзбекистонлик ҳамқалам дўстларга дуойи саломимни етказинг. Ойбек ҳазратларининг пойқадами теккан хонадоним эшиклари улар учун ҳар доим очик! — деб қолди.

Башир Аҳмад мени илиқ қарши оларкан:

— Кўпдан бери орзулаб юрган ниятингизга етдингиз. Яна ушалмаган нима тилакларингиз бор? Айтинг! — деди одатига қўра буйруқнамо оҳангда.

— Тилакларнинг эндиги асосийси... Мақсуд ака тайинлаб юборган...

— Э, продюсер соҳиббоп ҳалиги, ҳапдорини айтаяпсиз-да! Тушундим, тушундим! Ул жаноб учун махсус қутига жойлаб, исми шарифлари ёзилган жўнатма Карочидаги Ибн Сино йўриқлари асосида табиий дори-дармон ишлаб чиқарувчи корхонанинг ўзидан бир неча соат олдин етиб келди. Кўнгиллари тўқ бўлаверсин!

2002— 2003 йиллар
Тошкент

МИРПУЛАТ МИРЗО

ЯНГИ МАНЗИЛЛАР ШУЪЛАСИ

Японлар кимгадир ёмон ният қилмоқчи бўлса, умринг ўзгаришлар даврида кечсин, дейишаркан. Ўзгаришлар даври — бу, таъбир жоиз бўлса, бизнинг ҳозирги ўтиш давримиздир.

Албатта, ўтиш, яъни ўзгаришлар даврининг ўзига хос мураккабликлари, қийинчиликлари бўлмай иложи йўқ. Чунки қачонлардир юрагингда қасрдек қад тиккан эътиқодинг бир кун келиб замон силкинишларида кунпаякун бўлади; равон, донгил умр йўлинг, музлари дарз кетиб, ўпирилиб бораётган дарё сатҳига бориб тақалгандек туюлади.

Лекин бу умумий олиб қараганда шундоқ кўринади. Аслини олганда, ўтиш даврининг аломатли жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Руҳиятдаги эврилишларга, юракдаги теран ўзгаришларга синчиклаб назар ташлай оладиган ҳар бир одам буни аён пайқашни мумкин. Зеро, ўзгаришлар даврини кўриш, бошдан кечириш бир саодат. Мабода у насиб этмаганда, биз ҳам ўзимиздан олдингилар каби шўровий гоё, коммунистик эътиқодни мутлақо энг аъло ва энг мўътабар билиб ўтиб кетган бўлармидик.

Ўтиш даврининг яна бир аломатли жиҳати, бу даврнинг тарихий жараёнларда тезлаштирилган фильмга ўхшаб кетишидир. Унда ўнта умрга татийдиган жараёнларни битта умрда кўришинг мумкин.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўтиш даври ҳеч қачон осон кечмаган. Бу борадаги мураккабликларни янги гоёлар, янгича ҳаёт, янгича тафаккур тўлғоғига менгзаш мумкин.

Энг муҳими, бу палладаги ўзгаришларни тўғри идрок этмоқ, ундаги эврилишлардан тўғри хулоса чиқара билмоқдир.

Сафарим Москвага бўлмаганида мен, албатта, сўзларимни бунчалик чуқурлаштириб, фикрларимни бунчалик чувалатиб ўтирмаган бўлардим.

Ҳар доимгидай гавжум «Тошкент» аэропорти ўша куни алоҳида байрам руҳини касб этди. Унда мамлакатимиз Миллий театрининг 50 та санъаткори сафар тараддуди-ла жамулжам эди.

Улар 4 та спектакль билан Москвага таклиф этилган бўлиб, учини ҳозирлик кўришмоқда эди. Театр саҳналарида, теле-сериалларда кўп марталаб кўриб, таниш бўлиб кетган артистларга рўпара келган йўловчилар, оддий одамлар, аэропорт хизматчилари уларга ҳавас билан қараб қўйишар, ҳадди етганлари гап ташлаб мулоқотга киришишга ҳам ҳаракат қиларди.

Мен бу гастролга буюк немис адиби ва драматурги Г. Лессингнинг «До-нишманд Натан» пьесасининг таржимони сифатида қўшилгандим.

Аввалги авлод санъаткорлари ҳам катта гуруҳлар бўлиб, Москвага кўп марта гастролга боришган. Лекин уларда асосий ҳаяжон ўша пайтдаги Бош пойтахт томошабинларига ҳисобот бериш туйғуси билан боғлиқ бўлган.

Мен бугунги санъатимиз намояндалари руҳиятига назар ташлар эканман, тамомила ўзга ҳолат, ўзга кечинмалар шоҳиди бўлдим. Бу кечинмалар энди ҳисоб бериш, қуллуқ қилиш туйғуси билан эмас, бошқа бир мамлакат томошабини олдида ўзини имтиҳон қилиш, синаб кўриш, истеъдодини намоён қилиш туйғулари, ҳаяжони билан боғлиқ эди.

«Ҳисбот бериш» ва «ўзини синаб кўриш» ҳаяжонлари орасида катта фарқ бор. Мен мана шу фарқни, тафаккурдаги янги уфқни, таъбир жоиз бўлса, ўзгаришлар давридаги миллат руҳиятнинг янги манзилларига қиёслаган бўлардим.

Биз Тошкентдан учаётганимизда ҳаво 21 даража иссиқ эди. Москвага кўнганимизда эса 19 даражали совуққа рўпара бўлдик. Мен кўзларимни, қулоқларимни ачиштираётган бундоқ аёзга анчадан бери дуч келмаган эдим.

Автобусимиз «Домодедово» аэропортидан шаҳарга қараб йўл олди. Қор майдалаб урар, автобус ойналари яхлаб қолганди. Ҳар ким кафти билан ойнани ишқаб, ташқарини томоша қилиш иштиёқида эди.

Шаҳар турфа хил чироқлар маржони, камалакранг ион ёғдулари билан намоеън бўла бошлади. Пойтахтга кира бошларканмиз, хаёлимда дафъатан: "Россия, Россия, азамат ўлка, мен сенинг ўглингман, эмасман меҳмон!" сатрлари айланди. Ё худо, шундоқ мантиқсиз даврларни ҳам бошдан кечирдик-а?!

Бир пайт театр бош режиссёри Валижон Умаров: «Анов ҳайкални кўряписизларми? - деб қолди. - Навоий ҳайкали!»

Гира-шира қоронғиликда Навоийнинг ҳашаматли ҳайкали бор салобати билан кўриниб турарди. Бу ҳайкал мустақиллигимиз йилларида очилган эди. Ажаб, илгари ушбу мамлакат мумтоз сиймолари Тошкентнинг ҳар бир шоҳ кўчасида савлат тўкиб туришар ва бундан ҳеч биримиз ажабланмас эдик. Лекин ўзимизнинг миллат намояндаларининг ҳайкали бу жойларга келиб қолсами, миннатдорлик туйғуларига тўлиб-тошган қалбимиз энтикиб кетарди. Энди не ҳолки, Навоийнинг бугунги кунларда Москвага етиб борганлиги ҳеч биримизни таажжублантиргани ҳам, ҳайрат ҳисларига чулғгани ҳам йўқ; шундай бўлиши керакдай эди.

Шу боисдан ҳам Навоий салобат билан бу азим шаҳарга боқаркан, у ҳам энди зинҳор ҳисобот бераётган қиёфада эмас, балки истеъдодини намоеън қилиб турган тарзда қад тикланганлиги аён сезилиб турарди.

Биз «Россия» меҳмонхонасига келиб қўндик. У шундоққина Қизил Майдон билан «девор қўшни» эди. Кремль бор салоҳияти-ла нурланиб турарди. Ленин мавзолейи ҳам бу ердан бир қадам. Мен Ленин мавзолейи сурати билан илк бор мактаб дарсликларида танишганман. Кейинроқ телевизордан катта байрам намойишлари чоғида кўрганман. Уни бориб зиёрат қилиш эса умрлик орзум бўлган. Унга кейинчалик етишганман ҳам.

Биз меҳмонхонага жойлашар эканмиз, менга бир пайтлар олам меҳроби бўлиб туюлган Кремль мавзолейи шунчаки меъморий обида бўлиб кўринди. Унда ҳозир Лениннинг борлиги ҳам, йўқлиги ҳам заррача қизиқтирмади.

Усмон Азимов ("Ўтган замон ҳангомалари" спектакли муаллифи) билан бу ерга қачонлардир ёш шоирлар сифатида келган давримиздаги латифанома бир воқеани эслашиб, қулишдик. Ўшанда ҳам «Россия»га қўнган эдик. Шоир Шуккур Курбон Мурод (Муҳаммаддўст, ўша пайтлар Москвада ўқирди)ни йўқлаб бориб, кеч қайтаркан, таксида келаётиб, мўлжални йўқотибди. Таксичини у ёққа-бу ёққа судрайвериб, хуноб қилиб юборибди. Такси ҳайдовчиси шунда:

- Где живёшь, скажи? — дебди.

- Ленин где живёт? — дебди Шуккур саволга савол билан.

- В мавзолее живёт, - дебди таксичи.

- А я рядом живу, - дебди Шуккур "Россия" меҳмонхонасини назарда тутиб.

Ва манзилини топиб келибди.

- Ўша пайтлар биз ҳам ёш санъаткорлар сифатида келиб турардик, - гапга қўшилди Эркин Комилов. — Бир содагина дўстимиз метрога тушибди. Бекатда тўхтаб, ташқарига чиқмоқчи бўлибди-ю, янглишиб, пастдаги бошқа линияга ўтиб кетибди. Қараса - у ерда ҳам поездлар. Яна чиқибди. Барибир ер юзаси кўринмабди. Шунда бирдан юраги ҳаприқиб кетиб, икки қўлини кўтарганча одамларга: - Люди, где земля? — деб мурожаат қилган экан. Автобусда қаҳқаҳа кўтарилди.

Мен эртаси куни белгилаб олган режам бўйича Ёзувчилар уюшмасига отландим. Эндиликда у МСПС (Ёзувчилар уюшмаларининг халқаро иттифоқи) деб аталади. Москва кўчалари турфа хил машиналар билан тирбанд ва яхлаган эди. Ўтиш жойлари, айниқса, яхмалакка айланганди. Бир амаллаб манзилга етиб олдим. Бу — бир пайтлар маънавият ва эътиқод бобида шўровий адабиётнинг машхур қароргоҳи эди. Кўҳна сарғиш бинонинг олдида Л.Толстой ҳайкали ҳамон қошларини чимирганча хаёлга чўмиб ўтирарди.

Мен бу бинода 90-йиллар бошида собиқ Иттифоқ уюшмасининг сўнгги умумий йиғини сабаби билан бўлган эдим. Бу йиғилишга Евг.Евтушенко раислик қилган ва унда Р.Ҳамзатов, А.Вознесенский, Д.Кугультинов, Ю.Бондарёв, М.Карим сингари йирик шоир ва адиблар иштирок этишганди. Кўпчиликнинг фикри ўшанда собиқ уюшма анъаналарини сақлаб қолиш, уни қайтадан жонлантириш борасида бўлганди. Лекин саркаш давр буни эскирган гоё деб ҳисоблади ва тан олмади. Бунинг, албатта, асослари ва мантиғи бор эди, яъни мустақил нафас ола бошлаган миллатлар ҳар қанча нақшинкор ва хосиятли бўлмасин, эски эътиқод кишанида мудом қолмоқликни мутлақо хоҳламасди.

Йиллар ўтиши билан мазкур Уюшма юқорида таъкидланган МСПС тимсолида қайта шаклланди. Унда собиқ Иттифоқ халқлари адабиётларидан айрим вакиллар фаолият кўрсатишарди. Эски қадрдонлар — тожик адабиёти вакили Шавкат Ниезий, қозоқ адабиёти вакиласи Турсуной Ҳрозбоевалар мени жуда мамнун қарши олишди. Улар мени адиб ва журналист Григорий Иванович Резниченко билан таништиришди. У умрининг ёшлик йилларини Ўзбекистонда ўтказган экан, Бухоро кенглиklarини, Фарғона водийси тароватини яйраб-ййраб эслади. Табиатан очиққўнғил, меҳри товланиб турадиган инсон экан. Унга ўзбек адабиёти янгиликларидан хабардор бўлиб туришни ҳам кўшимча вазифа қилиб юклашибди. Ўзбекистондан борганларнинг кўпи билан алоқада экан. Мен, Николай Красильников билан ҳам кўришиб турасизми, деб сўрадим. У, бўлмасам-чи, дея унинг телефонини ахтариб топиб, ҳозир гаплаштираман, деди.

Николай Тошкентда туғилиб ўсган ва русийзабон адиблар орасида пешқадамлардан бири эди. Турфа жанрларда ижод қиларди. Ўтиш даврининг тангликларидан чидолмади шекилли, бу ёқлар ҳавосини афзал билди. Тошкентда у "Звезда Востока" журналини бошқарарди, бу ерда қайсидир бир соҳа нашрида оддий ходим бўлиб ишлаётган экан.

Григорий Иванович менга телефон гўшагини тутди.

— Алло, Коля, қалайсан? — дедим дабдурустдан. Николай дастлаб танимади, кейин менлигимни билгач, яйрай кетди. Келганим боисини суриштирди. Тошкент ҳақида, дўст-ёрлар ҳақида сўради. Мен, ҳаммадан салом, ҳамма яхши юрибди дедим ва суҳбат асносида унинг овози титраб кетганлигини пайқадим. Бу унинг Тошкентни жуда қаттиқ соғинганлигидан дарак бериб турарди.

Суҳбат сўнгида қадрдон ҳамкасблар Уюшманинг иш фаолияти ва режалари ҳақида гапириб беришди. Уларда ҳам иқтисодий танглик боис ҳамма ишлар кўнғилдагидек юришиб кетмаётган экан.

Мен хайр-хўшлашар эканман, "Иностранная литература" ва "Дружба народов" журналлари таҳририяти билан учрашиш ниятим борлигини айтдим. Григорий Иванович: — Бир дақиқа! — дея иккала нашрнинг Бош муҳаррирларига кўнғироқ қилиб, қачон қабул қила олишлари мумкинлигини аниқлаб берди.

Эртаси куни "Иностранная литература" таҳририятига келишилган пайтдан бирмунча вақт илгарироқ етиб бордим. Қабулхонада мени Галина Ивановна исмли очиқ чехрали ўрта ёшлардаги аёл кутиб олди. Котиба экан. Мен ўзимни таништирдим.

— О, Тошкентданман денг!.. — деди у баҳри дили очилиб. — У ерда менинг холам туради. Баъзан телефонлашиб қолганимизда, келинг, десам — қаёқда!

Бизда квартиралар қимматлашиб кетган... Мен юртингизнинг, айниқса, кунини яхши кўраман... Мевалар тўкин-сочин бўлиб кетади!... Бозорларни айтмай-сизми? Мен сизга айтсам, ҳақиқий Шарқ бозори Тошкент бозорлари бўлса керак. Қачонлардир Марғилон атлас фабрикасида ҳам бўлганман. У таассуротларни унутиб бўларканми!..

Диёримиз файзи-гаровати-ю, унинг шаънига айтилган гаплар мени бир зум ажиб ҳисларга чулғади. Бу шунчаки лутф эмас, балки самимий дил изҳори эканлиги аён сезилиб турарди.

- О, юртимизни энди бир кўрсангиз эди, янада гўзаллашиб кетган!... — дедим. Мен бу ўринда мозий губорларидан чиннидек тозаланиб, асл салоҳияти мақомида таъмирланган қадимий шаҳарларимизни назарда тутдим. Самарқанд, Бухоро, Хева, Шаҳрисабз!.. Авваллари мен бу шаҳарларимизда кўп бор ҳорижилик сайёҳларни учратганман. Дунёнинг турли бурчакларидан уларни заминимизга нима чорлаган экан бунчалик, дея ажабланган дамларим ҳам бўлган. Кейин-кейин англаб етдимки, бизнинг заминимиз ер юзининг энг мўътабар қадамжоларидан экан. Чунки уни Тангри нафақат табиат гўзаллигию неъматлари билан, балки беназир тафаккур ва маънавият обидалари билан ҳам сийлаган экан.

— Москвамиз қалай, сизга маъқул келдими? - деди жилмайиб котиба.

— Бўлмасам-чи!.. - дедим мен. — Чиндан ҳам 10 йилда жуда ўзгариб кетибди. Фарбнинг энг кўркам шаҳарлари билан ҳусн талаша олади, деганларича бор экан... Тунги файзи кўзни қамаштиради..

Бир ҳақиқатни тан олиш керакки, яхлит шўро тузуми парчалангандан кейин уни ташкил этган мамлакатлар ҳаётида бир мунча қарахтлик давом этди. Лекин кўп ўтмай жонланиш жараёни содир бўла бошлади. Яъни уларнинг ҳар бирида миллий гурурни тиклаш туйғуси ва гўзалликка, ободонликка бўлган интилиш уйғонди. Агар илгари бу мамлакатларнинг пойтахтлари кўрқиди Москва андозаси аён кўзга ташланиб турган бўлса, эндиликда уларнинг ҳар бири ўз замини кўҳлигига муносиб шуқуҳ билан зийнатланди, Миллий ўзлик шуълалари билан жилоланди. Иқтисодий ривожланишлар-ку мамлакатларнинг бири-бирига бўлган эҳтиёжини ортира бошлайди. Лекин бугунги кунда улар ўртасида маънавий эҳтиёжлар ҳам пайдо бўлмоқдаки, бу мамнун бўларли ҳолдир. Зеро адабий ва маданий алоқаларга ҳаётий зарурат, эҳтиёж туғилмоқда. Бундан бир неча ой муқаддам Россиянинг оқсоқол адиби, жамоат арбоби С. Михалковнинг ўзаро адабий алоқаларимизни кучайтирайлик деган маънода бизнинг юртбошимизга йўллаган мактуби бунинг далилидир...

Мен бу малоҳазаларга бир зум берилар эканман, олдинда ҳали амалга ошириладиган ишларнинг кўплигини, аниқроғи энди давр силкинишларида завол топган дўстлик кўприкларини қайтадан — асрларга бардош бера оладиган даражада пишиқ ва муҳташам қилиб бунёд этиш лозимлигини ҳис этдим.

Рўпарамдаги юртимизга бўлган меҳри, ошуфталиги юрагида ҳали сўниб битмаган оддий дунёвий нашр вакиласи ҳам бир зум шундай туйғуларга берилган бўлса, не ажаб. Мен уни яна суҳбатга ундадим.

— Анчадан бери ишласангиз керак бу таҳририятда?

— 80-йилларнинг охиридан буён....

— Демак, Чингиз Айтматов билан ҳам бирга ишлашган экансиз-да?

— О, Чингиз Тўрақулович! Ҳар жиҳатдан буюк инсон! Истеъдоднинг тўқимаси деса бўлади уни! Янги муҳаррир тайинланиши керак бўлган пайтда биз ҳаммамиз Чингиз Тўрақуловични сўраб, тепага хат ёзганмиз. Унинг одмию оддийлигини айтмай-сизми! Бир кун иккинчи қаватдаги сув крани ёрилиб кетибди денг! Созловчи устани топгунимизча Чингиз Тўрақуловичнинг ўзи ҳам чиқиб борибдилар...

— Кўнғироқ қилиб турса керак-а?

— Яқинда Люксембургдан телефон қилдилар. Биласиз-ку, юраклари хуруж қилиб қолганди. Соғайиб кетганлигини эшитиб бирам хурсанд бўлдим!..

Шу пайт Бош муҳаррир Алексей Николаевич Словесний кириб келдилар. У кўринишдан 70 ёшлардан ошган эди.

Менинг кутиб ўтирганимдан хижолат чекди, шекилли:

– Мен келишилган вақтда келдим, – дея узр сўради ва хонасига таклиф қилди.

Бош муҳаррир хонаси салобатли ва ҳашаматли бўлмаса-да, дид билан зийнатланган чоғроққина хона экан. Хонанинг тўрида ердан шифтга қадар ойнаванд жавон бўлиб, унга турли китоблар ва журнал нусхалари чиройли қилиб терилганди.

– Хуш кўрдик, – мени оромкурсига таклиф қилиб жилмайди Бош муҳаррир. – Шундоқ қилиб, Ўзбекистонданман денг-а!... Юртингизни бир кўриб, севиб қолмайдиган одам топилмаса керак. Бир пайтлар Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатига асос солинган эди. Шу анжуманда мен ҳам қатнашганман. Кейин ҳам турли тадбирлар баҳонасида диёрингизда бир неча марта бўлганман.

Энди журналимиз ҳақида гапирсам, янаги йилда унинг ташкил этилганига 50 йил тўлади. Дастлаб бу журнал 1881 йили Петербургда "Хориж адабиёти хабарлари" номи билан чиқа бошлаган. 1928 йилда бир неча йиллик танаффусдан кейин "Жаҳон инқилоби адабиёти" номида нашр этилган. 1933 йили "Байналмилал адабиёти" дея номланган. 1955 йилдан эса у "Иностранная литература" номини олган. Ўша пайтда унга йирик жамоат арбоби, атоқли хитойшунос олим Н.Федоренко Бош муҳаррир этиб тайинланди. Ундан кейин В. Лакшин Бош муҳаррир бўлди. У ҳаётдан кўз юмгач, уни бирмунча вақт Чингиз Айтматов бошқарди. Чингиз Тўрақулович элчи бўлиб кетгач, нашрга мен мутасаддилик қила бошладим. Мен асли арабшуносман.

– Бир пайтлар журналиннгиз ҳамманинг энг сеvimли нашри эди. Бизда ҳали ҳам мухлисларингиз кўп, кузатиб борамиз...

– О, у даврлар, эсингизда бўлса, учта журналга обуна ҳуқуқи райкомлар руҳсати билан бериларди: "За рулём", "Здоровье" ва "Иностранная литература"... Ўша даврларда нашримиз тиражи 900 мингга кўтарилган эди! Ҳозир эса 9 минг атрофида... Чархнинг кажрафторлигини қаранг – у даврларда ҳар бир ёзувчи асарини босиш учун руҳсат олишлар жонга тегиб кетарди. Энди эса кимни боссак, эркимиз ўзимизда, лекин иқтисодий қийинчиликлар ҳар қадамда оёқдан чалади.

– Асарларни қайси жиҳатларига қараб танлайсизлар?

– Албатта, уларнинг бадиий юксаклиги биз учун асосий мезондир. Шунингдек, адабий жараёнга олиб кираётган янгилиги ҳам...

– Бразилиялик ёзувчи Пауло Коэльо дунёдаги энг машҳур адиблардан бирига айланди. Унинг ижодига қандай қарайсиз?

– Унинг асарларида теран бадииятдан кўра детектив жанрига хос жозиба устуворроқ...

– Фарб адабиётида ҳозир қайси мавзу ёзувчиларни ўзига кўпроқ жалб этмоқда?

– Бу инсоният тақдирини ўйлаш мавзуси, айниқса дунёвий терроризм хавфи кўпчиликни ташвишга солмоқда. Биз яқинда журналимизнинг битта сонини тўлалигича терроризмга қарши битилган асарларга бағишладик. Мана бу сони... Шу сон сизга совға... Унда Францияда истиқомат қиладиган чех адиби М.Кундернинг 2001 йил 11 сентябрдаги Нью-Йорк фожиасига бағишланган романи ҳам эълон қилинган...

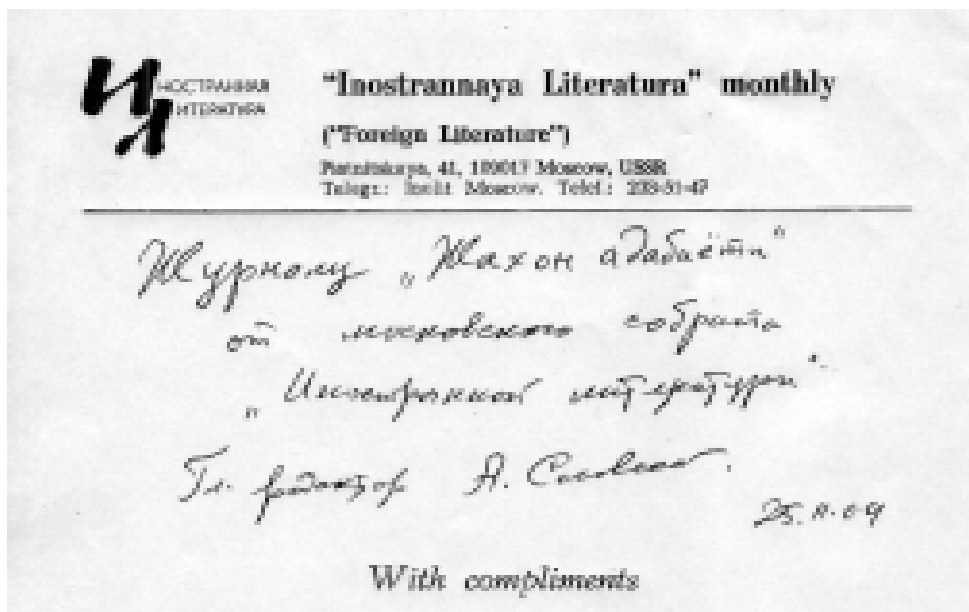
– Раҳмат, Алексей Николаевич, балки бу романни тезда таржима қилиб, ўзбек ўқувчиларига ҳавола этармиз...

– Уйлайманки, бу асар ўқувчиларингизга манзур бўлади...

Суҳбатимиз турли мавзуларда узоқ давом этди. Шунга қарамасдан, мен яна бир савол билан мурожаат этдим:

– Нима дейсиз, Алексей Николаевич, дунёни туссиз адабиёт ишғол қилиб бормоқда... Бу ёғи қандоқ бўларкин? Бу офатнинг олдини олиб бўлармикан?

— Албатта, олдини олиб бўлади! Чорасиз нарсанинг ўзи борми? Фақат бунга давлат даражасида эътибор қаратилиши керак. Мана, мен сизга яққол бир мисолни айтмай. Газеталаримизда қайси китобнинг бозори чаққонлиги ҳақида даврий ахборотлар бериб турилади. Яқинда телевидение орқали Достоевский фильмлари кўрсатилганлиги туфайли унинг китоблари сотилиши иккинчи ўринга чиққанлигини газета саҳифаларида ўз кўзим билан кўрдим... Яна сизга бир далилни келтирай, тарихда қайси ҳукмдор илмга ихлос қўйган бўлса, шу мамлакатда — илм, қайси ҳукмдор адабиёт, санъат ва маданиятга қизиққан бўлса, шу мамлакатда ана шу соҳа юксалган, ривожланган. Урушга, жанг-жадалга ишқибоз ҳукмдорлар юртида эса халқнинг боши кулфатдан чиқмаган... Бугунги кунда эса... спортни ҳаммамиз севамиз, лекин маънавиятни ҳам эсдан чиқармаслик керак-да...

Мен мезбон билан хўшлашар эканман, журналимиз учун дастхат ёзиб беришини илтимос қилдим. У бунга бажонидил рози бўлди.

Кибр ва калондимоеглик умуман ёт бўлган бу шахс қўлимни сиқаркан, жилмайиб туриб деди:

— Бу кабинетга Ж.Стейнбек, Ж.П.Сартр, А.Бродский каби сиймолар ташриф буюришган... Мана, сиз ҳам қалам ранжида қилдингиз.

— Бундан ниҳоятда бахтиёрман, — дедим мен, унинг бу лутфини шакар-гуфторлик маъносида қабул қилган ҳолда.

Журнал таҳририятдан чиққандаги кайфиятим кун давомида мени тарк этмади.

Ёғдуларга тўлиб-тошган Москвани сайр этиб, оқшом пайти Малая Броннадаги театрга кириб бордик. Кўчалар яхмалак бўлишига қарамай, томошабинлар театрга тўла бошлади.

Ўзбек Миллий театри томонидан кўрсатиладиган биринчи асар буюк Г.Лессингнинг "Донишманд Натан" спектакли эди. Бу спектаклнинг асосий гоёси чуқур фалсафага йўғрилган бўлиб, бугунги кун учун ниҳоятда долзарб эди. Яъни, унда бугунги жамики дунёвий ихтилофларга, шунингдек XXI аср вабоси — жаҳон терроризмига ҳам сабаб бўлаётган диний низолар теран таҳлил қилинган ва ёрқин очиб берилганди.

Асардаги барча ролларни санъаткорларимиз қойилмақом қилиб ижро этишди. Асар руҳи синхрон таржима орқали ҳар бир томошабинга етиб борди. Ай-

ниқса, саҳнадан Жамшид Зокиров ижросидаги Натаннинг нидоси янграганда зал сув қуйгандек сукутга чўмди:

Келинг, дўст бўлайлик! Майли, халқимни
Жинингиздан баттар сиз ёмон кўринг,
Лекин уни танлаб олмаганмиз биз.
Қолаверса, сиз, мен — ҳали халқмасмиз.
Халқ нима ўзи? Жухуд, Насроний —
Аслида ҳар бири инсон эмасми?

Залда ҳукм сурган жимлик, сукут томоша тугашига қарамасдан бир неча сония давом этди. Сўнг олқошлар гулдурос қарсақларга уланиб кетди. Бу гулдурос қарсақлар орасида "Қойил!", "Офарин!" деган ҳайқириқлар ҳам эшитилиб турди. Мен мана шу дақиқаларда санъатимиз салоҳиятидан гурурланиб кетдим. Демак, биз мустақил миллат сифатида дунё томошабинларини ўз истеъдодимиз билан маҳлиё этмоқдамиз. Санъатимиз жозибаси билан уларнинг қалбларини забт этиб, ихлосини қозонмоқдамиз! Бу ҳазилакам гап эмас!

Ҳаммамиз меҳмонхонага кўтаринки кайфият билан, олдиндаги режалар огушида қайтдик. Унга кўра, эртага — "Аёлгу", индин — "Қизил олма", охирида — "Ўтган замон ҳангомалари" намоиш этилиши кутилди.

Афсуски, мен улар томошасида қатнаша олмадим. (Барчаси муваффақият билан ўйналганлигини кейин дўстлардан эшитдим, телевидениедан кўрдим.) Меҳмонхонадаги бўлмамагга киришим ҳамон тўсатдан ўзимни беҳуд ҳис этдим — қон босимим кўтарилибди. Иқлимнинг кескин ўзгарганлиги таъсиридан бўлса керак. "Тез ёрдам" чақириб, тушимга ҳам кирмаган Москва касалхоналаридан бирида бир кеча тунашимга тўғри келди.

Эртасига тонгда касалхонадан қайтгач, кун бўйи меҳмонхона деразасидан кўргошин тусли Москва дарёсини, беҳисоб автолар билан тўла кўчани, Кремлнинг қизғиш деворларини ва ҳамон эринмай ёғаетган қорни кузатар эканман: "Бегона юрт — барибир бегона экан-да..." деган фикр қўнглимдан ўтди. Хуллас, сафаримни муддатидан олдин тугатиб, Тошкентга қайтишга қарор қилдим.

Аёзли шом қоронғусида ўтган асрдаги шоиримиз қуйлаган "азамат ўлканинг" пойтахтини тарк этиб, аэропорт сари интилар эканман, тасаввуримдаги юртимнинг иссиқ огуши юрагимга энг ажойиб малҳам бўлди.

Юрий СААКОВ

Олий рутбали цензура

Кинематография тарихидан икки эпизод

I

ЕТАРЛИ ТАҲРИР ҚИЛИНМАГАН “ЎЛЖАЛАР”

Урушдан кейин “Ўлжа” фильмлар тарзида совет экранига суқилиб кирган ҳамма нарсага нисбатан партия ҳар қанча қаттиққўллик билан иш тутган бўлмасин, уларнинг кўпчилиги баъзи бир ўта ортодоксал томошабинлар ўртасида чинакам норозиликлар тугдирди.

Бироқ аввал партия ва унинг қаттиққўллиги тўғрисида гаплашайлик.

БИРИНЧИ БЎЛИБ АГИТПРОПЧИЛАР КЎРАДИ

1948 йилнинг 30 августида ВКП(б) Марказий Комитети Тарғибот ва ташвиқот бўлимлари бошлиғи Д.Шепилов ва П.Ильичев Марказқўм котиби Г.М.Маленковга шундай ахборот беришган:

“ВКП(б) Марказий Комитети Тарғибот ва ташвиқот бўлими хорижий ўлжа фильмлар фондидан 69 та фильмни кўриб чиқди. Улар Кинематография министрлиги томонидан кенг экранларга ва ёпиқ экранларга чиқаришга мўлжалланган.

Амалга оширилган кўрик натижасида Тарғибот ва ташвиқот бўлими немислар ва италянлар ишлаб чиқарган 24 та фильмни кенг экранга чиқариш мумкин деб ҳисоблайди. Ёпиқ экранга Америка ва Францияда ишлаб чиқарилган 26 та фильмни чиқариш тахмин қилиняпти.

Айни чоғда Тарғибот ва ташвиқот бўлими бу фильмларнинг биронтасини ҳам махсус ёзилган кириш матнсиз чиқариб бўлмайди деб ҳисоблайди. Бу матнлар тамошабинга фильм мазмунини тўғри тушуниб олишга ёрдам бермоғи керак. Фильмлардаги субтитр ёзувлар синчиклаб таҳрир қилинмоғи зарур. Бундан ташқари айрим фильмларда монтаж қисқартишлари амалга оширилмоғи зарур. Буни техник жиҳатдан бажариш унчалик қийин эмас.

Кўриқдан ўтказилган 69 фильмдан 19 таси сиёсий жиҳатдан зарарли асарлар сифатида, умуман, совет экранига чиқарилиши мумкин эмас. Кинематография министрлиги тақдим этган ҳисоб-китобларга кўра, кенг экранга чиқарилган хорижий фильмлардан ҳар биттаси ўрта ҳисобда 50–60 миллион сўм ялпи кириш бермоғи мумкин, ёпиқ экранга (яъни клублар ва маданият саройларида — Ю.С.) чиқарилган ҳар бир фильм 30 миллион сўм келтиради. Ана шу ҳисоб-китобдан келиб чиқиб, Кинематография министрлиги зиммасига 1948–1949 йиллар мобайнида 24 та хорижий фильмни кенг экранда намоиш этиш

Юрий Сааков телевидение режиссёри. 1937 йилда туғилган. ВГИКни тугатган. Киношунослик бўйича кўпгина асарлар ёлон қилган. “Новый мир” журналининг 2003 йил 9-сонида унинг “Бой берилган икки ярим йиллик” деган мақоласи ҳам шу мавзуга бағишланган.

натижасида 1 миллиард сўмдан кам бўлмаган миқдорда ялпи киримга эришиш вазифасини, ВЦСПС зиммасига эса ёпиқ экранларда 26 фильмни намойиш қилиш оқибатида 600 миллион сўмдан кам бўлмаган миқдорда ялпи киримга эришиш вазифаси юклансин.

*Д.Шепилов,
Л.Ильичев”.*

Ҳолбуки, гоъвий мулоҳазалар билан совет экранларида намойиш қилишга яроқсиз деб топилган 19 та фильмдан кам деганда яна 800 миллион сўм йиғиб олиш мумкин эди. Аммо мафкуравий ваҳжларни муҳимроқ деб ҳисобладилар ва унчалик кам бўлмаган “ялпи кирим”дан воз кечдилар.

“ФИЛЬМЛАРДАН ЧИҚАРИБ ТАШЛАМОҚ КЕРАК...”

Ўлжага олинган киноларни таҳрир қилиш бўйича Агитпроп (Тарғибот ва ташвиқот бўлими)нинг ишлари конкрет нималардан иборат бўлган? Агитпроп томонидан рухсат берилган баъзи бир фильмларга ёзилган изоҳлар буни яққол кўрсатиб турипти. Шуниси ҳам борки, улар партия цензорларининг нисбатан “юмшоқлиги”дан далолат бериб турипти: улар очиқ ва ёпиқ экранларда намойиш қилишга рухсат беришган элликта фильмдан фақат йигирматасидагина нималарнидир “олиб ташлаш ва четлаштириш”ни таклиф қилганлар, холос. Қолган ўттиз фильм эса аслида қандай яратилган бўлса, шундайлигича намойиш қилинмоғи мумкин эди. Табиийки, фильмнинг паст-баланд жойларини тушунтириб берадиган кириш матнларининг бўлиши, албатта, шарт эди. Ана шу “қўл теккизилмаган” фильмлардан кўпчилиги кейинчалик қуйидан бўлган кескин танқидларга учради.

Майли, ўртоқ Шепилов ва Ильичевларнинг фикрича, бирор жойини қисқартиш, албатта, шарт бўлган йигирмата фильмни кўриб чиқайлик. Берилган тавсияларнинг асл матни қуйидагича:

“Бир туннинг кўшиғи” — машҳур хонанда Ян Кипур иштирокидаги музыкали комедия. Машҳур раққос Швейцариядаги курортга келиб, ўзини хонанданинг котиби деб таништиради ва тасодифан танишиб қолган бир йигитни хонанда ролини бажаришга кўндиради. Бир қанча кулгили вазиятлардан сўнг фильм хонанда ва курорт директорининг қизи ўртасидаги севги-муҳаббат билан тугайди, ўзини хонанда деб кўрсатган кимса эса машҳурликда кам бўлмаган муттаҳам бўлиб чиқади ва қамалади.

Фильмдан фақат битта кадрни — муттаҳамнинг ўйнашларининг суврати кўрсатилган кадрни олиб ташлаш керак.

“Мўъжазгина тунги серенада” — музыкали фильм. Унда бош персонаж сифатида Моцарт кўрсатилган. Моцартнинг Прагага сафари чоғидаги ишқий саргузаштлари фильм сюжетида асос қилиб олинган. Ана шу бир лаҳзалик саргузашт таъсирида Моцарт “Дон Жуан” операсининг финал қисмини ёзади.

Фильмдан боғдаги тунда бўладиган балет саҳнасидаги айрим бачкана жойларни олиб ташламоқ керак.

“Ҳинд мақбараси”. Воқеа Оврўпа ва Ҳиндистонда кечади. Махаражанинг хотини Цита ўзининг севгилиси билан Оврўпага қочиб кетади. Махаража уни қувлаб йўлга чиқади ва хотинини Ҳиндистонга қайтаради. Сўнг Махаражага қарши фитна уюштирилади ва исён кўтарилади. Цита исён вақтида ҳалок бўлади. Фильмда Ҳиндистон табиати, унинг ажойиб архитектураси яхши сувратга олинган. Фильмдан ҳинд маликасининг ошиғи рус эканлиги айтилган жойни олиб ташлаш керак. (Афтидан, бу русларнинг ахлоқий қиёфасига, бинобарин, совет кишисининг маънавий қиёфасига соя ташласа керак. — Ю.С.)

“Бовари хоним” — Г.Флобер романининг инсценировкаси. Бош ролни таниқли актриса Пола Негри ижро этади. Роман билан таққослаганда, асарнинг

сюжети жўнлаштирилган, образлар схемалаштирилган, фақат актёрларнинг маҳоратли ижроси туфайли тамошабинлар фильмни қизиқиш билан кўради. Фильмдан қария ечинаётган Боварини тамоша қилиб турган кадрни, эркак киши аёлларнинг лозимини кийиб кўрадиган бачкана кадрни олиб ташлаш керак, шунингдек, жон таслим қилаётган Бовари хоним тепасида роҳиб дуо ўқийдиган сахнани анча қисқартиш керак – мазмунига кўра бу сахна диний характерга эга.

“Нора” – Г.Ибсеннинг шу номдаги драмаси асосида ишланган. Фильмда асар кўп жиҳатдан бузиб талқин қилинади. Драмада Нора буржуа ахлоқининг чиркин асосларини кескин танқид қилиб, оиласини тарк этади. Фильмда эса оиланинг бутун фожеаси Норанинг векселдаги имзони қалбакилаштирганидан иборат қилиб кўрсатилган. Шармандали ҳужжат ўрнига қайтарилиб, қалбакиликнинг фош бўлиш хавфи ўтиб кетиши билан Нора эрининг ёнига қайтади.

Норанинг эри билан ярашиши кўрсатилган финал сахна олиб ташланиши зарур. Шунингдек, фильм совет тамошабинига таниш бўлган Ибсеннинг драмаси асосида қўйилганини кўрсатиш керак эмас.

“Уч Кадонас” деган цирк труппасининг шахсий ҳаётлари тасвирланган фильмда сюжет цирк тамошаларини кўрсатиш билан ривожланиб боради. Цирк гумбази остида ҳаво акробатларининг ғоятда маҳоратли номерлари кўрсатилган. Фильмдан артистлар ресторанда маишат қилгани тасвирланган бачкана кадрларни, шунингдек, тамоша бошланиш олдиан ижро этиладиган ўта расво кўшиқни олиб ташлаш керак (Александровнинг “Цирк” фильмида Марианна Диксоннинг бунақа кўшиқ айтишига рухсат берилган эди – Ю.С.). “Дунё мамлакатлари” аттракционидagi “Америка” сахнасини анча қисқартирмоқ лозим. (Ҳатто цирк тамошасидаги Американи ҳам ортиқроқ кўрсатиб бўлмайди – Ю.С.)

“Баттерфляй хоним” премьераси — ҳабиби ташлаб кетган аёл тўғрисидаги музыкали мелодрама. Янги йил маскаради пайтида опера хонандаси бошловчи музикачи билан танишади. Танишлик муҳаббатга айланади. Бир неча ойдан кейин музикачи йигит Америкага гастролга кетади ва қайтиб келиб, актрисага уйланиш тўғрисида берган ваъдасини паққос унутиб юборади. Бу орада актриса ўғил кўради. Орадан йиллар ўтади. Актрисани Пуччинининг “Баттерфляй хоним” операсида қаҳрамон қиз ролини ижро этишга таклиф қилишади. Америкада уйланиб, ёш хотини билан қайтиб келган музикачи тасодифан премьерادا иштирок этади.

Маскарад вақтида дастурхон теварагида ўтириб маишат қилганлар кўрсатилган бачкана кадрларни олиб ташламоқ керак. Премьерадан кейин актриса музикачи билан учрашиб, орани очиқ қиладиган ва унинг хиёнатини кечирадиган сахнани олиб ташламоқ керак. (Афтидан – совет кишилари хиёнатни кечирешлари керак эмас кўринади. – Ю.С.)

“Худолар кимларни севади”. Фильм Моцартнинг ҳаётига бағишланган. Бу ҳаёт унинг Алоиза Воберга фожеона севгиси орқали кўрсатилган. Алоиза томонидан рад этилган Моцарт унинг синглисига уланади. Бироқ сўнгида яна Алоиза билан учрашади ва уни яна севади. Фильмнинг фазилати шундаки, у Моцарт мусиқаси асосига қурилган. “Дон Жуан” ва бошқа опералардан парчалар берилган.

Фильмнинг номини ўзгартириш керак ва шу ном билан боғлиқ мулоҳазани олиб ташлаш лозим. Бу – “худолар севган одамларини эрта олиб кетадилар” деган иборадир.

“Шаҳзода ва гадо”. Англия тарихига бағишланган. Марк Твен романи

асосида сувратга олинган. Фильмда Англия қонунларининг шафқатсизлиги фош қилинган, бадий безаклар ва актёрлар ижроси юксак даражада.

Фильмда қиролнинг тахтга чиқиши ва тож кийиш маросимини анча қисқартириш зарур. Хусусан, диний маросимлар тасвирланган кадрларни чиқариб ташламоқ керак. Шунингдек, ёш қирол ҳамма адолатсиз қонунларни бекор қилишга ваъда берган саҳнани ҳам олиб ташлаш лозим.

“Капитан қаҳр”. Америка саргузашт фильми. Австралияга олиб борилган бир гуруҳ бадарга қилинганлар йирик плантация эгасига унинг ерида ишлаш учун топширилади. Ваҳшиёна муносабатларга чидаёлмаган, “Капитан қаҳр” деб ном олган маҳбуслардан бири бир гуруҳ ўртоқлари билан бирга қочади. Улар қуролланган отрядларга уюшадилар ва майда фермерларни уларнинг ерларини тортиб олмоқчи бўлган йирик плантаторлардан ҳимоя қиладилар. Плантадор “Капитан қаҳр”ни қўлга туширишга муваффақ бўлади, бироқ Австралия губернатори қаҳрамонни қутқариб қолади. Губернаторнинг “адолатли суд қилиш” манзарасини олиб ташлаш керак. Шундай қилинса, фильмда инглиз мустамлакачиларининг ваҳшиёна қиёфаси янада чуқурроқ очиб бериларди.

“Президент Хуарес”. Фильм Наполеон III нинг Мексикадаги найрангларига бағишланган. Мексика халқининг француз мустамлакачиларига қарши кураши яхши тасвирланган. (Хуарес ролини “Мен қочоқ маҳбусман”, “Луи Пастер” фильмларида етакчи ролларни ўйнаган машҳур актёр Поль Муни ижро этган деб қўшиб қўйилса, чакки бўлмас эди. – Ю.С.)

Фильмдан бир қатор кадрларни олиб ташлаш керак. Габсбург Мексика халқининг ҳимоячиси сифатида тасвирланган кадр, унинг фильм муаллифлари томонидан тўқиб-бичилган олижаноблиги, либерализми ва дадиллиги ҳақидаги саҳналар шулар жумласидандир. Худди шунингдек, маҳаллий туб аҳолини мексикаликларнинг “халоскори” тарзида талқин қилган кадрларни ҳам олиб ташламоқ зарур.

“Сувайиш”. Сувайиш канали қурилиши тарихидан олинган фильм. Фильм яхши қўйилган, унда найрангли тасвирлар кўп (саҳрода қуюн, сув омборининг емирилиши ва бошқалар), катта қизиқиш билан тамоша қилинади. Наполеон III иштирок этган саҳналарни олиб ташлаш керак – у ҳаддан ташқари муболага билан пардозлаб кўрсатилган.

“Лондон Тауэр”и – тарихий фильм. Унда айрим донгдор уруғлар ўртасида Англия тахтига ворислик қилиш учун олиб борилган қонли курашлар акс эттирилган. Фильм қизиқарли сюжет асосига қурилган, актёрлар ижроси ва режиссура маҳорати юксак даражада.

Фильмнинг финал қисмини қисқартириш керак, ундан курашлар оқибатида тахтга “олижаноб қирол” чиқишига берилган урғуни олиб ташлаш керак.

“Оломон ҳайқирғи остида”. Боксчилар ҳаётдан. Гангстерларнинг хулқ-атвори ва америка спортининг авра-астари анча яхши кўрсатилган. Сюжет қизиқарли, рингдаги жанг саҳналари жуда яхши олинган. Фильмдан қаллоб корчалоннинг қизи билан боксёрнинг никоҳ тўйлари туширилган кадрларни соқит қилмоқ керак. Унда келиннинг отасига олижаноб сифатлар ёпиштиришга уриниш бор, ҳолбуки, у бутун фильм давомида гангстер сифатида кўринади.

“Почта дилижон”. Фильм воқеалари Американинг ғарбий штатлари ташкил топиш вақтида содир бўлади. Саҳрони кесиб келаётган почта дилижониди турли тоифадаги йўловчилар тўқнаш келишади. Булар ёмон хулқи учун шаҳардан бадарга қилинган жувон (оддий қилиб айтганда – фоҳиша – Ю.С.), банкир, қасос олиш учун одам ўлдирган ковбой, пиёнисталик йўлида қиёфасини йўқотган врач, виски чиқарадиган заводнинг хўжайини, офицернинг хотини, шериф. Дилижон ҳинди қабилалари исён кўтарган худудга

тушиб қолади. Уларга ҳужум қилган ҳиндилардан қочишга тўғри келади. Муҳтожликлар ва хавф-хатарлар шароитида йўловчилардан ҳар бирининг характери очила боради. Уларнинг ичида энг олижаноблари шаҳардан қувилган жувон билан ковбой бўлиб чиқишади. (Ҳатто Ж.Форднинг ана шу бутун жаҳон тан олган, урушдан кейинги йилларнинг болалари жонини ҳовучлаб кўрган классик асари ҳам Шепилов ва Ильичевнинг фикрича, муайян тузатишларга муҳтож. Тўғри, бу тузатишлар фильмдаги энг муҳим жиҳатларга тааллуқли эмас. Агитпропга шунисиға ҳам раҳмат демоқ керак. “Фильмда ковбой қовоқхоналар бўйлаб отасининг қотилини қидириб юрган ўринларни қисқартирмоқ зарур. Бу саҳналар америка шаҳарларининг қуйқаларини ҳаддан зиёд натуралистик тарзда тасвирлайди ва қасос учун одам ўлдиришни романтиклаштиради”. – Ю.С.)

Ҳолбуки, ўша Ж.Форднинг ўзи 1948 йилда Америкага қарши йўналтирилган фаолиятни текшириш Комиссияси томонидан ўзининг “газаб шодалари” ва бошқа фильмлари учун қаттиқ танқид остига олинган эди. Ўшанда у: “Агар мен уларга эътироз билдира бошласам, улар мени умуман эзиб ташлайдилар ва фильмларни сувратга олишимга йўл қўймайдилар. Шунинг учун мен демократияни унчалик булғатмайдиган фильмлар қўйишга ҳаракат қиламан деган эди. Шундан кейин у “Менинг азизам Клементина” деган мистик фильмни сувратга олди.

“Сичқонлар ва одамлар ҳақида”. Бадавлат фермернинг батрақларни шафқатсиз эксплуатация қилиши кўрсатилган. Фермер ўғлининг ҳақоратлари батрақлардан бирини уни ўлдириш даражасига етказди. Батрақнинг дўстлари уни Линч судидан қутқариб олиш учун ўз қўллари билан отиб ташлайдилар. Фильмда капитализм шароитида Америкада қишлоқ хўжалигида ишлайдиган ишчиларнинг ночор аҳволи яхши кўрсатилган. Фильмнинг номини ўзгартириш керак ва “Сичқонлар билан одамлар бир хил тарзда кўпайишади, лекин ҳаётдан ҳеч қанақа яхши ажрлар олишмайди” деган эпиграфни олиб ташлаш керак.

“Яшасин, Виля!” – Мексика халқининг демократия учун кураши тўғрисида. Панчо Виля испан плантаторларини жуда ёмон кўради – улар унинг отасини ўлдирган. Довюрак одамлар отряди билан у ерларни деҳқонларга қайтариш учун курашади. Мексикада кўзғолон бошланади, унинг тепасида демократ Мадеро туради. Виля ўзининг отряди билан Мадеро қўшинларига қўшилади. Қўшин галаба қозонади ва Мадерони Мексика Республикасининг президенти деб эълон қилишади. Орадан кўп ўтмай, қора гуруҳлар Мадерони ўлдиришади. Хиёнатдан хабар топган Панчо Виля яна халқ армиясини тўплайди ва президент Мадеронинг ўлими учун хоинлардан қасос олади. Фильмда Панчо ўз душманининг кўлидан ўлим топади. Бу йигит — Панчонинг айби билан тасодифан ҳалок бўлган қизнинг акаси. Фильмдан испан қизини ўлдириш саҳнасини чиқариб ташлаш керак. Шунингдек, Виля ва унинг отрядлари қилган ўзбошимчаликлар кўрсатилган эпизодларни ҳам ўчириб ташлаган маъқул. 1938 йилдаги 1-Москва халқаро кинофестивалида мукофот олган “Вива, Куба!” фильми ҳам “ўлжа фильмлар” қаторига тушиб қолипти. Ўшанда на Вилянинг айби билан тасодифан нобуд бўлган испан қизи, на Панчо Виля қўшинларининг ўзбошимчалиги ҳеч кимни хижолатга солмаган эди. “Қувноқ йигитлар марши”нинг бу фильмдаги мусиқадан ўғирлангани важдан И.Дунаевский берган изоҳлар муносабати билан кўпган жанжал ҳисоб эмас, албатта. Бу воқеа Шепилов билан Ильичевнинг эсида бўлмаса ҳам керак.

Уруш йилларида Америка билан иттифоқдошлик ҳурмати юзасидан ҳатто фильмнинг сценарийси алоҳида китобча тарзида нашр қилинган ҳам эди. Сценарий Голливуднинг машҳур одамларидан бири Хект томонидан ёзилган ва унга Л.Траубергнинг завқёб муқаддимаси ҳам киритилган эди. (Агитропнинг “ўлжа фильм”лар бобидаги изланишларидан кейин бир йил

ҳам ўтмасдан шу муқаддимаси учун Л.Траубергни “беватан космополит” деб роса қоралашади – Ю.С.)

Ниҳоят, Агитпроп томонидан таҳрир қилинган фильмларнинг сўнггиси 1938 йилда экранга чиққан “Мистер Диде шаҳарга кўчиб ўтади” деган фильм эди. Уни саҳнага қўйган режиссёр Ф.Капра эди, бош ролни эса Г.Купер ижро этган эди. Авлоқ жойда яшаган кўнгилчан, соддадил бир одамнинг катта шаҳарга тушиб қолиши тўғрисида. Унинг назарида бу шаҳар қонунлари ўта бемаъни. Соғлом мантиқ яхшилик қилиш эҳтиёжи ҳаёсизлик ва ёвузликни енгиб чиқади. Мистер Диденинг ўзи эса шаҳарликларни уялтириб, ўзининг авлоқ юртига қайтиб кетади.

“Нечук?” Сарик иблис салтанатида ёвузлик устидан ғалаба қозониб бўлармишми?! – дея хитоб қилишган жунбушга келган катталар – улар фильмни “бинойи қушга айлантирмоқлари керак бўлган одамлар эди (муҳаррир Н.Муродованинг ҳикоя қилишича). – Қани, муаллифни бу ёққа олиб келинлар-чи, бир таъзирини бериб қўяйлик. Э-э, ҳа-я, муаллиф хорижий-а? Ундай бўлса, унинг қаҳрамонининг таъзирини берамиз. Агар бу соддадил одам америкача яшаш тарзи ҳукм сурган жойда адолат тантана қилиши мумкин деб ўйласа, – унинг жойи панжара ортида!”

Натижада фильмни бутунлай қайта монтаж қилиб чиқадилар, бунинг оқибатида фильмнинг бир эпизоди (унда режиссёр қаҳрамонни йирик планда панжара ортида тасвираган экан) яна бир такрорланади ва унинг охирига бориб қолади. Диденинг ҳамюртлари фильмдагидек унинг қайтиши муносабати билан шодиёна қилмайдилар, балки гўё унинг қамалишидан қаттиқ ғазабга келишади. Ва буларнинг ҳаммаси “Мистер Диде шаҳарга кўчиб ўтади” деб эмас, “Доллар асоратида” деб аталган эди.

Шу тарзда Купернинг қаҳрамонига чин дилдан самимий хайрихоҳлик билан қараган совет тамошабинига “маҳорат” билан дабдала қилинган фильм тақдим этилган эди.

“НОСОҒЛОМ ЭРОТИКА РУҲИДА”

Агитпроп томонидан совет тамошабинининг кўриши учун рухсат берилган фильмлар ана шунақа эди. Улар, асосан, мусиқали кўнгилочар фильмлар эди. Булардан ўтгизтаси аслида қандай яратилган бўлса, шундайлигича кўришга ижозат берилган, йигирматаси эса тегишли равишда қайта ишлангандан кейин экранга чиқарилган.

Бутунлай тақиқланган ўн тўққизта фильм масаласига келсак, улар тўғрисида гапириб ўтиришга ҳожат йўқ кўринади, чунки, барибир, уларни Шепилов ва Ильичевдан бошқа ҳеч ким кўрмаган. Бу фильмларнинг бир нечтасига берилган изоҳларнинг ўзи билан танишайлик – ўша пайтларда, яъни 1948 йилда совет жамиятига сув билан ҳаводек зарур бўлган саккиз юз миллион сўмлик “ялпи қиримдан” воз кечишга дийдаси қаттиқ Агитпропни нима мажбур қилгани аён бўлади.

“Могиканларнинг сўнггиси” – Ф.Купер романи асосида сувратга олинган саргузашт фильм. Бу фильм одатдаги Голливуд маҳсулотлари ичида энг дидсиз ва паст савиядагиларидан. Ҳиндиларнинг турмуши ва ахлоқи бузиб кўрсатилган, носоғлом эротика руҳи устун туради. Фильмда муштлашувлар, ичкиликбозликлар, пешона териларини шилиб олишлар, дагал натуралистик тарзда кўрсатилган саҳналар кўп.

“Салб юришлари” – Салб юришлари давридан олинган тарихий фильм. Сарасинлар Қуддуси шарифни босиб олишади ва эгамнинг (матнда шундай кичик ҳарф билан ёзилган – Ю.С.) қабрини оёқости қилишади. Авлиё ота кўлида салб билан узоқ Оврупага саёҳатга жўнайди. У турли давлатларнинг халқи ва қиролларини муқаддас қабрни ҳақоратлардан халос этмоқ учун

сафарга отланишга даъват этади. Беҳисоб рицарлар сарасинларга қарши юришга отланади. Қиронли жангларда улар Қуддуси шариф деворларига яқинлашишга муваффақ бўлишади. Салб юришига бошчилик қилган, худога ишонмайдиган Шерюрак Ричард фильмнинг охирида ашаддий художўй одамга айланиб қолади. Мазмуни ва мавзуга кўра фильм ашаддий даражада диний руҳ билан суғорилган ва христианликни тарғиб қилади.

“Синовчи учувчи”да узоқ масофага учиб кетаётган синовчи учувчи қишлоқ жойида қўнишга мажбур бўлади, у ерда бир қиз билан танишади ва бир кун ўтиб унга уйланади. Бундан кейин ҳар хил тоифадаги ҳарбий самолётларнинг синов учишлари кўрсатилади. Бир учишда учувчи ўлим хавфига дуч келади. Ҳар дақиқада эрининг ҳалок бўлишини кутавериб, хотини қаттиқ изтироб чекади. Оғир бомбардимончи самолётни синаётган учувчи ҳалокатга учраб, касбини ташлайди ва авиация қўшилмасига йўриқчи сифатида армия хизматига ўтади. Мазмуни ва мавзуга кўра фильм милитаристик характерга эга – унда америка ҳарбий авиациясининг қудрати ва америка учувчиларининг бениҳоя юксак фазилатлари улугланади.

“ИСТАГАН АМЕРИКА ФИЛЬМИ – КОНИ ЗАРАР...”

Бир қарашда ҳамма иш битгандай. И.Большаковнинг министрлиги тақдим этган фильмларнинг ҳаммасини Шепилов билан Ильичев ипидан-игнасигача титкилаб чиқишди. Энди тамошабинларга бу фильмларни кўриб роҳатланиш қолди, холос. Айни чоғда улар бу фильмларни ишлаб чиқаришга бир тийин харжламаган мамлакатнинг ҳазинасини тўлдиришга ҳам ёрдам бермоқлари даркор.

Аммо орадан икки йил ўтади ва ўша Г.Маленковнинг ўзига М.Шкирятов мактуб йўллайди:

“Партия назорати Комиссиясига келган мактубни (имзосиз) Сизга йўллаяпман. Мактубда Москва шаҳрининг клублари ва маданият саройларида (яъни ёпиқ эранларда – Ю.С.) ва шунингдек, бошқа шаҳарларнинг кинотеатрларида (яъни очик экранларда – Ю.С.) совет кишиларининг гоъвий тарбиясига зарар етказувчи америка фильмлари тез-тез намойиш қилинаётгани тўғрисида маълумот берилади.

Албатта, мактубнинг номаълум муаллифи бир йил муқаддам “ўлжа” фильмларни тозалаш борасида Агитпроп қанақа машаққатли меҳнат қилганидан бехабар эди. Шунинг учун у ўзининг исмсиз коммунистик “мен”ининг юксакликларидан бу фильмларга бутун ғазабини тўкиб солади.

“Ҳозирги пайтда Совет Иттифоқи бошчилигидаги тараққийпарвар мамлакатлар билан дунёдаги ҳамма илғор нарсдан нафратланувчи, бутун дунёга ўзининг чиркин таъсирини тарқатишга уринаётган Америка Қўшма Штатлари раҳбарлигидаги реакциян кучлар ўртасида қақшатғич мафкуравий кураш кетмоқда. Бу курашда одамларнинг фикр ва туйғуларини жам қилиб уюштирувчи санъат, шу жумладан, кинога ўхшаган оммавий санъат жуда катта роль ўйнайди.

Совет киноси тараққийпарвар фильмлар яратяпти, улар бутун дунёда жаъмики илғор, инсоний нарсалар учун кураш олиб боришга ёрдам бермоқда. Америкаликлар ўз фильмларининг курраи заминнинг ҳамма буржларига суқилиб кириб боришини хоҳлашади, у ерларда ўзининг чиркин таъсири тарқалишини истайди. Минг афсуски, совет экранлари америка фильмлари томонидан эгаллаб олинган. Бу америка фильмлари пойтахтнинг асосий экранларида намойиш қилинмайди, лекин улар Москва ва бошқа шаҳарларнинг ишчилар клубларида жуда кенг намойиш қилинмоқда. Танлаб-танлаб, бир суриштириб кўринг — Москва клубларида доимо қанча фильм қўйилаётганикин? Лоақал Горький автозаводида ёхуд лоақал Сухумининг умумий шаҳар экранларида қанча хорижий фильмлар қўйилаётганикин?

Сухумидаги кинотеатрлардан бири бу йил фақат америка фильмларини намоиш этди. (Муаллиф курортга борганида кўрганлари тўғрисида гапирётганга ўхшайди. Америка фильмлари кўпинча ташқи жиҳатдан гоётда қизиқарли ишланади. Шунинг учун ҳам улардан келадиган зарар жуда катта. Ҳозир Москванинг марказий экранларида “Учқун” деган хитой фильми кетяпти (албатта, инқилобий — Ю.С.). “Жуковский” деган совет фильми ҳам кетяпти (Вс.Пудовкиннинг сўнгги фильмларидан бири, эҳтимолки, энг бетаъсир асари бўлса ҳам ажаб эмас — Ю.С.).

Уларга тушган одамлар кам. Америка фильмларидан кейин тамошабинларга совет фильмлари жуда зерикарли туюлади. Айни чоғда заводларнинг клубларида одамлар жуда гавжум (масалан, “Каучук” заводи, Серафимович номидаги завод ва бошқалар). Уларда “Роз-Мари”га ўхшаган бемаза Америка асарлари кўйилади.

Иқтисодий мулоҳазалардан келиб чиқиб, кинопрокатчилар “беозор” фильмларни танлаб оляпмиз деб ўйлашади (у пайтларда кинопрокатчилар, умуман, танлаш имкониятидан маҳрум эдилар). Ҳолбуки, кўпдан бери Америкада беозор фильмлар йўқ бўлиб кетган. Ҳамма масала уларда бўриларча ваҳшиёна мафкура нечоғлик уddaбуронлик билан ниқобланганида. Бу фильмларда энг яхши ҳолларда америкача ҳаёт тарзи, капиталистик мамлакатлардаги “чиройли” ҳаёт тарғиб қилинади. Лекин бундан ёмонроғи ҳам бўлиши мумкин.

Фараз қилайлик, ҳозирги пайтда, яъни америкаликлар Кореяда ақл бовар қилмайдиган даҳшатли ёвузликлар қилаётган ва жаъмики илғор инсониятга таҳдид солаётган, бу билан инсониятнинг жаъмики америкача нарсаларга ва, айниқса, ярамас америка армиясига нафратини кўзгатаётган бир шароитда. Бирор одам совет радиоси орқали ёхуд совет матбуоти саҳифаларида америка офицери олижаноблик ва ҳалоллик намунаси экани, америка офицери қасам ичган бўлса, дунёвий неъматларнинг ҳаммасидан воз кечишга тўғри келган тақдирда ҳам ўз қасамини адо этиши тўғрисида, америка офицери довюраклик намунаси экани ва ҳоказо ва ҳоказолар тўғрисида чиқиш қилса ё мақолалар эълон қилса, нима бўлади?

Бунақа одамга жинни деб қарашган ёки дарҳол қамаб қўйиш лозим бўлган онгли душман деб ҳисоблаган бўлур эдилар.

Ҳолбуки, Москва клубларининг экранларида “Роз-Мари” фильми намоиш этилмоқда. Унда америка офицерининг ҳалоллиги ва бурчга садоқати кўкларга кўтариб мақталади. Совет матбуотида АҚШда ирқий камситишлар борлиги ҳақида гап бораётган бир шароитда фильмда шодиёна ҳаёт кечириётган ва кувноқ байрамлар қилаётган ҳиндилар кўрсатилади. (Бу фильмда Агитпроп томонидан тақиқлаб қўйилган “Могиканларнинг сўнггиси” фильмидагига ўхшаш “носоголом эротика”га ўрин берилмаган кўринади. — Ю.С.)

“Ҳолбуки, Шепилов ва Ильичев бу фильмни ёпиқ экранларда намоиш қилишни тавсия этиб, унда биронга жойини ўзгартириш ёки олиб ташлаш кераклигини айтганлари йўқ, — деб эслайди Г.Маленков ва уларни койийди: — Бу нима қилганлари, а?”

“Роз-Мари” билан бўлган ҳол тасодиф эмас, — деб давом этади Шкирятовга мактуб йўллаган номаълум муаллиф. — Ҳозирги замон америка ҳаётидан олинган, ҳатто америка тарихига бағишланган ҳар бир америка фильми кони зарардир, чунки у капиталистик турмуш тарзини тарғиб қилади ва совет кишилари онгини зарарли тенденциялар билан булғайди.

Бизнинг кинопрокатимиз “Доллар асоратида” деган фильмни экранларга чиқарди. Унда бир миллион доллар мерос олган одамнинг бу пулни камбағалларга бўлиб бермоқчи бўлгани кўрсатилган. (“Мистер Диде шаҳарга кўчиб ўтади” — Ю.С.), лекин унга бундай қилишга йўл қўйишмайди. Уйлайдиларки, бу фильм — Америка ахлоқини фош қиладиган фильм. Аммо ҳали пишиб етмаган ёш тамошабин онгига Америкада осонгина бойиб кетиш мумкин экан деган фикр ўрнашиб қолади, бунинг учун миллион доллар мерос

қолса кифоя экан деб ўйлайди. Бутун фильм бошдан-оёқ америкача турмуш тарзини тарғиб қилиш билан суғорилган. Ижтимоий муаммони хусусий саховатпешалик билан ҳал қилмоқчи бўлган америкалик буржуага совет кишининг эътиборини жалб қилишнинг мулақо ҳожати йўқ”.

Бундан маълум бўладики, “Мистер Диде”нинг ичак-чавагини кавлаштириб, авра-астарини ағдар-тўнтар қилган шоввозлар, фильмдаги Диденинг турмага тушиб қолгани кўрсатилган кадрни кўпайтириб, ўрнини ўзгартирганлар, овоз беришларни янгилаганлар, тўғрироғи, субтитрларни ўзгартириб чиққанлар, унинг юртдошларини гўё Диденинг қамалишига қарши норозилик билдираётгандай қилиб кўрсатганлар беҳуда ҳаракат қилмаган экан-да?

“Биз Америка ҳақида фильм яратадиган бўлсак, унинг марказига тараққийпарвар лагер вакиллари кўямиз. (Ҳа, албатта, “Рус масаласи”даги каби — Ю.С.) Америка фильмларида бу йўқ. Америка ялпи ва яхлит капиталистик мамлакат сифатида кўрсатилади, унинг аҳолиси эса бошдан-оёқ капиталистик тузумдан мамнун — ҳеч кимда ҳеч қанақа норозилик йўқ — асосий зарар ана шунда.

Бизда “Озодлик армиясининг капитани” деган фильм пайдо бўлиб қолди. Бир қарашда фильм Мексика инқилобига бағишлангандай кўринади, ҳаммаси жойида. Аммо бу фильм инқилобни таҳқирлашдан бошқа нарса эмас, Инқилобчилар қонхўр, каллаварам, оми омма сифатида кўрсатилган, уларнинг доҳийси эса давлат ишларини ҳал қилишга ақли етмайдиган гўл одам тарзида кўрсатилган.

Бу гаплар ҳам ўша 1936 йилда халқаро Москва кинофестивалида мукофот олган, кейин номи ўзгартирилган “Вива, Виля!” деган фильм тўғрисидаги гаплар.

“Никоҳ доирасида” фильмида (бу — яна Агитпроп томонидан номи ўзгартирилган “Нора” — Ю.С.) классик асарнинг мавзуи шу даражада буриб юборилганки, тамошабинни оила аъзолари биронта жиноят қилиб қолса, ҳар қандай жиноятни ҳам кечириб юборишга даъват этилади. (Норанинг векселдаги имзони қалбакилаштиргани назарда тутиляпти. — Ю.С.) “Саёҳат хатарли бўлади” (Форднинг “Дилижон”ини прокатда шундай аташган. — Ю.С.) фильмида ҳиндиларнинг вакиллари ваҳшиёна, қонсираган тарзда, америкаликлар эса ёқимтой, истараси иссиқ қилиб кўрсатилган”.

Ана шунақа, кўряпсизми — агитпропчилар фильмдаги америка шаҳари кўйқасининг ҳаётдан қисқартиришга таклиф қилганлари камлик қилар экан, кавбой отасининг ўлими учун қасос олиш мақсадида қотилни қидириб юрганининг олиб ташлангани етарли эмас эмиш.

“Истаган америка фильми — кони зарар. Совет киносиди (кинотеатрида дейилмоқчи шекилли. — Ю.С.) оддий принцип ҳукмрон бўлмоғи керак: Унда совет киностудияларида қўйиш мумкин бўлган фильмларнигина кўрсатиш лозим. Агар совет киностудияларида шундай бир фильм сувратга олинса-ю, унда АҚШнинг тараққийпарвар кучлари кўрсатилмаса, унинг ўрнига америкаликларнинг чиройли ҳаёти намойиш қилинган бўлса, бунақа фильмни ким сувратга олганидан қатъий назар, экранга чиқариб бўлмайди.

Совет фильми экранга чиқарилаётганда унинг ҳар бир жумласи, актёрнинг ҳар бир хатти-ҳаракати муҳокамадан ўтади. Шу билан бир вақтда гангстерлар ҳақида бегона фильмлар чиқарилади. Уларда ёшларга айрим қийинчиликларга қарамай, америка спортчиларининг ҳар ҳолда қизиқарли ҳаёт кечирishi ҳақидаги фикр синдирилади (“Сўнги раунд”) ва Америкада ҳеч қанақа ижтимоий муаммолар йўқ деган тасаввур тудиради.

Бу гаплар “Оломон ҳайқирғи остида” фильми ҳақида айтилган. Кўринадики, Агитпроп боксчи қаҳрамоннинг ўз хўжайини гангстернинг қизига уйланиш эпизодини олиб ташлаш ҳақидаги таклифи ҳам фильмни танқиддан сақлаб қололмапти.

“Бу фильмларнинг зарари шу билан кучаядики, улар клубларда намойиш

қилинади ва совет жамоатчилигининг синчков эътиборидан четда қолади. Ҳолбуки, ишчи тамошабинлар психологиясини оммавий тарзда заҳарлаш, унга Америкада ижтимоий ихтилофлар йўқ деган аксилшўравий назарияларни сингдириш жараёни кетяпти.

“Роз-Мари”га ўхшаган фильмлар совет давлатининг мудофаасига берилган зарба бўлажак урушда унинг психологик ва гоаявий қудратига путур етказишдир. (Ҳойнаҳой, шу жойига келганда, ҳатто Маленков ҳам энсаси қотиб, “Сал-пал оғирроқ бўлсанг бўлармиди?” деб кўнглидан ўтказган бўлса ҳам ажаб эмас. — Ю.С.) Бу фильмни гўё беозор опереттадай экранга чиқарган, унда Америка офицерларини гоаятда илиқ рангларда истараси иссиқ одамлар сифатида тасвирланганидан кўз юмган кино корчолонларини жавобгарликка тортиш керак. Аммо гап фақат “Роз-Мари”да эмас. “Биринчи бал”, “Актрисанинг сири” (бош қаҳрамон ролини ўйнаган Дина Дурбин энди ортиқ ҳеч нарсаси билан Агитпропни қўрқита олмас эди. — Ю.С.) каби фильмлар жуда кўп экранларда қўйилмоқда. Кинопрокатчилар нуқтаи назаридан қараганда, гўёки беозор фильмлар, аммо улар Америкада қашшоқ ва ҳалол одам ҳеч қанақа инқилобий норозиликларсиз ҳам ҳаминша бахтга эришишини кўрсатади”. (Бу ерда Маленковнинг яна бир пешонаси тиришган бўлса керак, негаки, кичик жуссали латофатли Дурбинни зинҳор-базинҳор инқилобий норозилик билдираётган одам қиёфасида тасаввур қилиб бўлмайди. — Ю.С.) “Улар Америка воқелигига қарши муқаррар тарзда норозилик туғдирмайди, ўн миллионлаб совет тамошабинларига “у ерда ҳам яшаса бўлар экан, у ерда унчалик ёмон эмас экан” деган тасаввурни сингдиради. Бу эса биз билан америкаликлар ўртасида етишиб келаётган тўқнашув шароитида мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган ҳолдир, бундай тарғибот бизни заифлаштиради ва фақат душманларимизга фойда келтиради”.

“Партия Марказий Комитети томонидан театрларда қўйилаётган ўта бачкана хорижий саҳна асарлари тўғри таққилаб қўйилди. (“Драматик театрларнинг репертуарлари ҳақидаги” қарор 1946 йилда чиққан эди. — Ю.С.) Нима учун америкача ҳаёт тарзини экранларда тарғиб қилинишига ижозат берилади? Наҳотки, Совет ҳокимияти барча касабалар, қишлоқлар, клублар ва Маданият саройларини кинолаштириш ишига шу қадар катта эътибор бераётган экан, бунинг билан совет экранидан америкаликлар ўзларининг ҳаёт тарзларини тарғиб қилишлари учун қилган бўлса? Агар бирон-бир нашриёт ҳозир Қулқизга ўхшаган бирон-бир бечораҳол қиз Америкада ўз бахтини топа олиши тўғрисида китоб чиқарганда (ҳозир бунақа китоблар китоб дўконларида тиқилиб ётипти — Ю.С.) бунақа қаламкашни ва ноширни социалистик мамлакатда капиталистик турмуш тарзини тарғиб қилгани учун сиёсий ва жиноий жавобгарликка тортишган бўлишар эди. Нега бунинг ҳаммасини экранда қилиш мумкин?

Бизнинг матбуотимизда доимий равишда ёзишларига қараганда, америкаликлар ўз фильмларини бутун дунёда тарқалиши учун жон-жаҳонлари билан курашар эканлар. Бизнинг матбуотимиз Франциянинг қаеридадир, қандайдир тараққийпарвар кучлар америка фильмларининг тарқалишини чеклаб қўйгани тўғрисида мамнуният билан ёзишади. (Биз беихтиёр илова қилишда давом этамиз — “бизники”лар ана шу Францияга тенглашишга ундашади. — Ю.С.) Бизда эса шундоққина биқинимизда кўпгина шахарларнинг экранлари Америкада ишланган буржуа фильмларига тўлиб-тошиб кетган, ҳатто уларнинг баъзилари афишаларда кўрсатилмайди ҳам (масалан, “Роз-Мари”). Уларда Америка офицерларининг ахлоқий матонатлари мадҳ этилади. Ва инқилоб таҳқирли тарзда акс эттирилади (“Озодлик армиясининг капитани”).

Дейдиларки, (орадан элик йил ўтгандан кейин ҳам шунақа дейишда давом этишяпти. — Ю.С.) америка фильмлари тижорат мақсадларини кўзлаб кўрсатилар эмиш, негаки, совет фильмларига одам кам тушар эмиш. (Россия фильмларига-чи? — Ю.С.) Албатта, бизнинг кино ташкилотларимиз

зерикарли фильмлар чиқарса. Уларда муҳим гоёлар уддалаб юксак савияда ифодаланмаса, кинотеатрларимиз бўш ётаверади. Бироқ бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики, кинотеатрларимизни бизга ёт ташвиқот билан тўлдирмаслигимиз керак, балки бизнинг совет ҳаётимиз тўғрисида кўпроқ яхши фильмлар чиқармоғимиз керак.

Санъатлар ичида энг оммавийси бўлган кинонинг омманинг ичига буржуа мафкурасини олиб кирувчи қуролга айланиб қолишига нечук йўл қўйиш мумкин? Агар бирор нашриётда молиявий ўпирилиш юз берса ва унинг раҳбарияти планни бажариш учун Американинг қуруқдан-қуруқ детективларини ёхуд Американинг бор-будини мақтаб кўқларга кўтарувчи романларни боса бошласа, бунақа ноширни судга беришар эди, ҳолбуки, адабиётга қараганда кинонинг таъсири кучлироқ.

“АМАЛДА АЛЛАҚАЧОНДАН БЕРИ УРИШМОҚДАМИЗ”

“Клублар ва кинотеатрларда америка фильмларини намойиш қилиш қай аҳволда эканини текшираётганга, — деб конкрет йўл-йўриқ кўрсатишга ўтади номаълум ватанпарвар, — шунинг назарда тутмоқ керакки, театрлар кўпинча бунақа кўрсатувларини яширади. Москванинг баъзи бир кинотеатрларида (масалан, “Перекоп” тилга олинган, лекин буни текшириб кўриш лозим) америка фильмлари намойиш этиладиган муайян соат белгилаб қўйилган. Яъни улар афишада кўрсатилмайди, лекин тамошабинлар ҳам маъмуриятнинг гап-сўзларидан маълумки, фалон соатда совет фильми эмас, америка фильми намойиш этилади.

Бундан ташқари, бундай америка фильмларининг сеанслари нечта эканлигини аниқлашгина муҳим эмас. Шуниси муҳимки, қайси бир кинотеатрда совет фильми билан энг бачканадан бачкана “Ҳинд мақбараси” фильми тенгма-тенг қўйилаётгандай кўринса-да, аслида “Ҳинд мақбараси” бир кунда олти сеанс, совет фильми эса атиги бир сеанс қўйилаётганини аниқламоқ керак”. Ҳолбуки, ўша Агитпропнинг ўзи хорижий фильмда Ҳиндистондаги архитектура бойликлари чиройли тасвирланганини таъкидлаган эди. Бунинг устига, думалоқ хат муаллифи Агитпроп таъкидлаб кўрсатган маҳаража хотинининг ҳабиби (келиб чиқишига кўра — Ю.С.) рус эканидан беҳабар, шекилли.

Номаълум муаллиф бундан кейин ҳам ўзининг севимли услубига содиқ қолади: “Биз ҳозир амалда Америкага қарши уруш олиб бормоқдамиз. Германия билан уруш бораётган вақтда биронта кимса Гитлер Германиясида одамлар нечоғлик яхши яшаётгани тўғрисида ҳикоя ёзса, шунақа мазмундаги немис фильми экранларда намойиш қилинса, бунга одамлар нима деган бўларди? Душман қаршисида бизни маънавий жиҳатдан қуролсизлантиришга уриниш сифатида баҳолаган бўлишарди. Фильмлар Москва ва Ленинград экранларида намойиш этилмайди, балки клубларда ва провинциал шаҳарларнинг катта экранларида кўрсатилади. Фильмларни намойиш қилишдаги бунақа мунофиқликка чек қўйиш керак. (Ундай бўладиган бўлса, зиммасига анча-мунча катта миқдордаги “ялпи кириш”ни тўплаш вазифаси юклатилган ВЦСПС нима қилсин. — Ю.С.)

Беозордай кўринган хорижий фильмнинг чиркин таъсири нечоғлик эканини кўрсатувчи яна бир мисол.

“Клубларда эртадан-кечгача “Париж Биби Марям ибодатхонаси” кўрсатилмоқда. Афтидан, уни классик асар деб ҳисоблайдиган кўринишади. Аммо фильмда Гюгодан жуда оз нарса қолган. Америкалик корчалонлар бу фильм билан агар халқ зулм остида эзилган бўлса, бунга олий ҳокимият эмас, балки турли-туман амалдорлар айбдор деган фикрни олға суриш эди. Фильмда меҳрибон ва ғамхўр қирол билан ашаддий золим судья Фроло кўрсатилган. (Кўринадики, Шепилов билан Ильичевлар ҳар қанча куйиб-

пишишмасин, “меҳрибон ва гамхўр қироллардан” бири фильмга суқилиб кириб қолган экан. — Ю.С.)

Бу фикр ирқий муаммо орқали кўрсатилган. Мамлакатда дўлилар таъқиб қилинади, лекин фильмда бунинг айбдори қирол эмас, олий ҳокимият эмас, балки бағритош золим судья Фроло экани кўрсатилади. “Ҳолбуки, бу фильм ҳам қўшимча тузатишларга муҳтож бўлмаган фильмлар рўйхатидан жой олганди, шекилли, — деб яна Маленковнинг энсаси қотган бўлиши керак. — Нечук бундай? (Агитпропагиларнинг кўзлари кўрми, нима бало?” — Ю.С.)

“Булар ҳали ҳолва, — деди Маленков Шепилов билан Ильичевнинг икковидан ҳам зийракроқ чиқиб қолган номаълум муаллифнинг мактубини ўқишда давом этиб. — Энг ёмони шундаки, бу фильм бизга ёт бўлган социал ислоҳотчилар, лейбористлар ва ҳоказоларнинг фалсафасини тарғиб қилишга уринади.”

Фильмда иккита қаҳрамон тарихига катта ўрин ажратилган. Буларнинг бири шоир Грегуар ва иккинчиси дайдилар сардори Клопен. Грегуар ислоҳотларга эришмоқ учун тинч йўлнинг тарафдори. У ҳеч қанақа қуролли исённинг ҳолати йўқлигига ишончи комил. Хитобнома билан қиролга мурожаат қилишнинг ўзи кифоя, ҳамма нарса жойида бўлади. Клопен эса қуролли кўзғолон тарафдори. Хўш, қандай воқеалар рўй беради? Клопен исён кўтаради, лекин ҳеч нарсага эриша олмай, ўзи ҳалок бўлади. Грегуар эса ҳеч қанақа исёнсиз, хитобнома билан қиролга мурожаат қилади ва муруватли қирол унга ҳамма ислоҳотларни ўтказишга рухсат беради.

Бу уччига чиққан реформистик фалсафадир. Бироқ бу ҳам кам. Бу аксилинқилобий ахлоқ кимгадир этиб бормай қолишидан кўрққан муаллифлар шундай саҳнани кўрсатишади. Клопен ўлим тўшагида ётганида унинг олдига Грегуар келади ва унга қараб очикдан-очик шундай дейди: “Мана, сен ҳамма нарсага қуролли кўзғолон йўли билан эришмоқ керак деяр эдинг. Ҳеч нарсага эришолмай нобуд бўляпсан. Мен эса тинч йўл билан, қиролга хитобнома ёзиш йўли билан ҳамма нарсага эришдим”. Коммунистик партия бизга золимларга қарши исён байроғини кўтаришга ҳаракат қилаётган ғарбдаги барча мазлумларга ҳайрихоҳ бўлган ҳолда реформистик фалсафадан нафратланишни ўргатади. Бизнинг экранларимизда эса реформистик фалсафа тўғри эканини кўрсатувчи фильм кўйилмоқда”. Қандай бўлиши мумкинки, кинодаги корчалонлар ВКП(б) Марказқўмининг “Звезда” ва “Ленинград” журналлари ҳамда театр тўғрисидаги қонунини кинога тааллуқли деб ҳисобламасликлари мумкин?”

Номаълум қолишни истаган ўртоғимиз ўз фарёдини ана шундай баландпарвоз савол билан яқунлайди.

ДИНА ДУРБИН БИЛАН МАЛЕНКОВНИ ҚЎРҚИТОЛМАЙСАН...

Бу мактубнинг кетидан Маленковга ўша Агитпропнинг ўзи икки йил аввалги қарори учун узр сўрагандай мактуб йўллайди. Ҳозир бу мактубни эндиликда кўтарилиб кетган Шепилов билан Ильичев эмас, уларнинг ўрнига келган В.Кружков (1940 йилда “Правда” газетасида босилган “Ҳаёт қонуни” деган фильмнинг тақиқланишига сабаб бўлган мақола муаллифи) ва В.Сазонов имзолайди.

“ВКП(б) Марказқўмига келган (имзосиз) мактубда, — деб улар Маленковга бу ариза ҳатто коммунистик меъёрлар бўйича ҳам анча бир томонлама эканини уқдирмоқчи бўлишади, — Москва кинотеатрларида ва бошқа кўпгина шаҳарларнинг кино экранларида америкача ҳаёт тарзини тарғиб қилувчи америка фильмлари кўйилаётгани ҳақида гапирилади.

Лекин ўз даврида ВКП(б) Марказқўмининг Ташвиқот ва тарғибот

томонидан фильмлар орасида америкача фильмлар бор, бироқ улар америкача сохта демократияни ҳам Америкадаги империалистик доираларнинг халққа қарши сиёсатини фош қилувчи фильмлардир. “Сенатор”, “Вива, Вилья!”, “Мистер Дидс катта шаҳарга кўчиб ўтади” ва, айниқса. Ж.Стейнбекнинг “Ғазаб шодалари” каби фильмлар муаллифлар назарида Агитпропчиларнинг мавқеларини мустаҳкамлашга хизмат қилади, лекин Форднинг “Ғазаб шодалари” фильми ҳеч қачон “Ўлжа” фильмлар сафида бўлмаган ва совет экранларида намойиш этилмаган, шунингдек, кейинги “Сўнгги маъжусий” деган, афтидан, чиндан-да ниманидир фош қилувчи фильм (у америкаликларнинг Тинч океан оролларидаги ваҳшиёна мустамлакачилик сиёсати тўғрисида) ва бошқалар совет тамошабинлари учун муайян маърифий аҳамиятга эга ҳамда уларни намойиш этиш мақсадга мувофиқдир.

Бу қайдлар Маленковни қаноатлантирганми, йўқми – маълум эмас. Эҳтимол, “ўлжа” фильмлар бобидаги ишларнинг ҳамма ижобий ва салбий томонларини яна бир тарозига солиб кўрган Маленков икки йил мобайнида бошқа ҳар қандай мафкуравий тадбирлар каби бу ишнинг ҳам ҳар хил нуқсонлари йиғилиб қолган бўлиши мумкин деган хулосага келгандир. Аммо Марказқўмда ҳисоб-китобни жуда яхши билар эдилар. Биринчидан, бу нуқсонлар улар келтирадиган жуда катта миқдордаги “ялпи кириш” билан ювилиб кетарди. Иккинчидан эса, агар совет халқи унинг бошига тушган бунақа залварли кино тўқмоқдай мафкуравий қўпоровчиликдан кейин ҳам одамлар коммунизм идеалларига ишончларини йиғиштириб қўймаган бўлсалар, демак, улар, яъни бу идеаллар ташқаридан бўладиган ҳар қандай таъсирга дош бера олар экан.

Ана шу жонга ора кирувчи фикрдан хотиржамлик касб этган Георгий Максимиллианович Маленков ҳатто Дина Дурбин иштирок этган фильмлар билан ҳам шугулланишни йиғиштириб қўйиб, партия ва ҳукуматнинг бошқа муҳимроқ ишларини ҳал қилишга киришган бўлиши мумкин.

II

ШАРҚ МАСАЛАСИ НОЗИК МАСАЛА

ИНЧУНУН – КИНОДА

...Лекин “Саҳронинг оппоқ қуёши” фильми бундан мустасно. Аслида бу қанотли ибора шу фильмдан тарқаган, анча-мунча муҳим бўлган бу ҳолатни қизил аскар Сухов таъкидлайди.

Шарқнинг “нозиклиги”, хусусан, Хитойнинг “нозиклиги” турли йилларда бир қатор донгдор ва оддий совет фильмларининг муносабатида намоён бўлган эди.

МАО ЦЗЭДУН – СЕРГЕЙ ЮТКЕВИЧНИНГ ШАХСИЙ ЦЕНЗОРИ

Ҳаммаси И.Сталинга ёзилган мактубдан бошланди. Мактубнинг нусхалари Г.Маленков, В.Молотов, Н.Булганин, А.Микоян, Л.Каганович, Н.Хрушчев, М.Сусловларга ҳам юборилган эди. Мактубга 1952 йилнинг 28 майида ВКП(б) Марказқўмининг Ташқи сиёсат Комиссиясининг Раиси В.Григорян имзо чеккан.

“Союз экспертфильм”нинг Хитой Халқ Республикасидаги Бош вакили Г.Строителев билан суҳбатда, – деб ёзади у, – Хитой Халқ Республикаси

Маданият министрлиги қошидаги Марказий Кинематография бошқармасининг бошлиғи ўрт. – Ли Цзе Вень “Пржевальский” фильми тўғрисида деди: “XXР Маданият министрлиги “Пржевальский” фильмини ўрганиб чиқишга катта диққат-эътибор билан ёндашди, – дейди у. – Бунинг учун атоқли Хитой тарихшунос олимлари жалб қилинди. Фильмдаги Хитой билан боғлиқ сюжетлар тўғрисида улар бир қатор муҳим мулоҳазаларни айтдилар. Уларга аниқлик киритиш учун Хитой Кинематография министрлиги Ташқи ишлар министрлигига мурожаат қилди. Фильм ташқи ишлар министрининг икки муовини томонидан кўриб чиқилгандан сўнг яна бир қатор кўшимча саволлар майдонга келди. Улар ҳал бўлмади ва фильм Хитой партияси Марказий Комитетига юборилди.

Марказқўм Тарғибот бўлимининг бошлиғи, Марказқўм котиби ўрт. Лю Шао Цзи томонидан кўриб чиқилгандан кейин ҳам Хитой билан боғлиқ сюжетлар бўйича айтилган мулоҳазалар бартараф қилинмади, фильмни Хитой тилига таржима қилиш масаласи узил-кесил ҳал қилинмади. 1952 йилнинг 16 апрелида кўриб чиқиш учун фильм ўртоқ Мао Цзедунга ўтказилди. Шундан сўнггина ўрт. Ли Цзе Вень Строителевга фильмнинг асосий нуқсонлари тўғрисида айтган.

1. “Пржевальский” фильмидаги Хитой билан боғлиқ баъзи эпизодлар тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Инглизларнинг рус халқига қарши қаратилган маккор найранглари Хитойда қўллаб-қувватланиши мумкин эмас эди, негаки, у пайтларда бутун хитой халқининг, шу жумладан, хитой феодалларининг ҳам қалби инглиз мустамлакачиларига қарши қаҳру ғазабга тўлиб-тошганди. Рус халқига нисбатан ўша пайтларда Хитойда ҳеч қандай душманлик кайфиятларининг мавжуд бўлиши мумкин эмас эди. “Пржевальский” фильмида бу ҳақиқатга хилоф тасвирлар мавжудлиги адолатдан эмас. Тарихий ҳақиқатни бундай бузишлар хитой халқининг қалбида совет халқига нисбатан жўш ураётган дўстлик туйғуларини таҳқирлайди. Тарихни бунақа сохталаштиришдан инглиз ва америка доиралари Хитойга ва Совет Иттифоқига нисбатан душманлик мақсадларида фойдаланишлари мумкин.

2. Фильмда рус ва хитой халқлари ўртасидаги дўстлик мутлақо гайриҳаққоний ва ишончсиз кўрсатилган. Корейслар ва мўғуллар Пржевальскийни дўстона тарзда жуда илиқ кутиб олишади, хитойлар эса бирор арзирли сабаб бўлмаган ҳолда уни душманлик билан кутиб олишади. Хитой солдатининг (у солдат Пржевальский экспедициясининг аъзоси эди. – Ю.С.) Егоровга Хитой ва рус халқлари биродар халқлар экани тўғрисида гапирганлари мутлақо замини пуч ва ишончсиз гаплардир. Телешев (Пржевальскийнинг ёрдамчиси. – Ю.С.) хитой қизига стереоскоп ёрдамида мўъжизакор Москва сўзининг маъносини тушунтиради, қизнинг чехраси шоду хуррамликдан яшнаб кетади. Буларнинг ҳеч қайсиси реал воқеликка мутлақо тўғри келмайди ва бирор даражада рус ва хитой халқлари ўртасидаги дўстликни кўрсатиб бера олмайди.

Ўша пайтларда феодал тузум шароитида хитой қизи (аёли) саводсиз, ҳуқуқсиз, муштипар эди ва у эркак киши билан, бунинг устига, хориждан келган эркак билан ўзини бу қадар эркин тута олмас эди. Қандай қилиб хитой қизи ўзини шундай тута олиши мумкин эди ва қандай қилиб у “Москва” сўзининг маъносини тушуна оларди – деган саволни беради ҳар бир хитой тамошабини. Бундан ташқари, у пайтларда “Москва” сўзи ҳозирги маъносига эга ҳам эмас эди. Фильмда Пржевальскийнинг хитой болаларига нисбатан кўрсатган дўстона муруввати ҳам мавжуд, бироқ бу эпизод ҳам хитой ва рус халқлари ўртасидаги дўстликни тавсифлаб беролмайди. Хитой тамошабини бунақа мурувватни (Пржевальский гурунч бериб, хитой болаларининг қорнини тўйғазади) чакана садақа деб баҳолайди.

Империалистлар кўпинча хитой халқига нисбатан асл муносабатларини яшириш мақсадида тез-тез ана шу найрангни ишга солиб турарди.

3. Фильмдаги хитой билан боғлиқ эпизодлар хитойларнинг иззат-нафсини камситади.

Амбан (губернатор)нинг қасри олдида деҳқонлар тиз чўккан ҳолда ўзларига нисбатан гайриинсоний муносабатда бўлганлари учун норозилик билдиради. Бир хитой норозиликларини баён қилишда илдамроқ бўлиб кетганида амалдорлар уни жазолаш учун уриб-туртиб олиб кетишади. Бироқ деҳқонлар ҳеч қандай тарзда бунга қарши норозиликларни ифодаламайдилар. Бу эпизодда ҳам реал воқелик бузиб кўрсатилган ва тарихий адолатга путур етган. Пржевальский Хитойга келмасдан олдин рўй берган Тайпин деҳқонлар кўзғолони шуни кўрсатдики, хитой деҳқонлари феодалларга қарши уюшиб кураш олиб боришга қодир эканлар. Фильмда эса хитой халқи тарихий адолатга хилоф равишда тилсиз, забонсиз, мутъ, ночор, уюшмаган бир оломон ҳолига тушириб қўйилган. Пржевальский корейслар юртида нотаниш бир келгинди сифатида пайдо бўлганида уни хушламай қарши олишади. Кейин эса уни корейс халқининг дўсти сифатида таниб олганларидан сўнг унга ўзларининг келгинди босқинчиларга, шу жумладан, Америка босқинчиларига қарши ўз мустақилликлари учун олиб борган курашлари тўғрисида гапириб беришади. Хитой тамошабини нима учун фильмда хитой халқи ўз манфаатлари йўлида кураша олмайдиган ночор одамлар қилиб кўрсатилган деган саволни беришга ҳақли. Қолаверса, хитой халқининг вакиллари фильмда ўз халқининг манфаатларига хиёнат қилувчи одамлар сифатида кўрсатилган!

Хитой тамошабини, шунингдек, фильмда нима учун корейс ва мўғул халқларининг вакиллари башанг кийинган ҳолда, ўзига тўқ ва ҳаётдан мамнун, шодумон одамлар сифатида кўрсатилган-у, хитой халқи кир-чир, ювуқсиз, оч ва юпун оломон аҳволига тушириб қўйилган деб сўрайди. Англия-Америка империалистлари хитойларни ҳамиша қашшоқ ва нодон қилиб кўрсатишга интиланган. Бундан мақсад, ўзларининг мустамлакачилик сиёсатларини оқлашдан иборат бўлган. Уларнинг уқдиришларича, мустамлака сиёсати хитой халқига гўё фаровонлик ва маданият олиб келади. Хитой тамошабини хитой халқини бутун дунёга бу даражада аянчли аҳволда кўрсатишга рози бўла олмайди”.

Маданият министрлиги унга тақдим этилган сценарий бўйича фильм сувратга олина бошланмасдан аввалоқ ўзининг мулоҳазаларини айтган эди. Бироқ фильмни саҳналаштирган С.Юткевич бу мулоҳазаларнинг биронтасини ҳам инобатга олмапти. Режиссёрнинг бундай муносабати Маданият министрлиги раҳбариятини ҳайрон қолдирди ва газабига сабаб бўлди. Бир вақтлар С.Юткевич Совет Иттифоқида ўзининг формализми учун жуда кескин танқидга учраган эди. Афтидан, Маданият министрлиги раҳбариятининг назарида, у ҳали ҳам ўша формализмдан халос бўла олмаган кўринади. Шу муносабат билан хитой ўртоқлари Юткевичга ишончсизлик билдирадидилар.

Ўрт. Ли Цзе Вань яна шуни маълум қиладики, ХХРнинг Польшадаги, Чехословакия ва Болгариядаги элчилари ХХР Ташқи ишлар министрлигига телеграмма йўллаб, “Пржевальский” фильмининг уларда қолдирган нохуш таассуротлари тўғрисида ахборот беришган. Элчилар бу фильмининг улар хизмат қилаётган мамлакатларда намойиш қилинишига қарши норозилик билдирадидилар.

СССРда таҳсил кўраётган бир гуруҳ хитой талабалари Хитой компартиясининг марказий органи бўлмиш “Женьминжибао” газетаси таҳририятига Москвадан мактуб йўллаб, унда “Пржевальский” фильмида тарихий фактларнинг бузилиши муносабати билан ўзларининг норозиликларини баён қилишган. Студентларнинг мактубда тасдиқлашча, бу фильмнинг намойиш этилиши совет-хитой халқларининг дўстлигига путур етказди.

Агар хитой ўртоқларининг “Пржевальский” фильмига даъволари И.Сталинга ва Сиёсий бюронинг бошқа ҳамма аъзоларига етиб борганда ва улар бу даъволарга жиддий қараганларида Сергей Иосифович Юткевичнинг аҳволи нима кечишини тасаввур қилиш мумкин. “Пржевальский”дан олдин сувратга олинган “Россия узра нур” деган фильми таг-туғи билан куйдириб ташланган (бу фильм Сталинга маъқул бўлмаган эди), маҳв этилган фильмдан кейин шу заҳотиёқ самарадор назарий ижодиёти “космополитизм”га қарши кураш пайтида жуда кескин танқид остига олинган (кўриниб турибдики, бундан хитой ўртоқлари жуда яхши хабардор экан) — ана шундай режиссёрдан ному нишон ҳам қолмаган бўлур эди.

Табиийки, фильм сценарийининг муаллифи А.Спешнев эслаганидек, Юткевичнинг фильмига Сталиннинг ўз даъволари бор эди. Ва бу даъволар ҳазилакам даъволар эмас эди. Фильмнинг биринчи вариантыни Сталин, умуман, рад этган эди.

“ — Нима бало, сизнинг муаллифларингизнинг ҳаммаси халтура қиладимиз? — деб И.Сталин тунги кўрик вақтида кино министри И.Большаковни сўка кетди. И.Большаковни Сталиннинг ўзи яқинда тайинлаган эди. Сталиннинг даккиларидан Большаковгина эмас, у раҳбарлик қиладиган министрлик ҳам бенасиб қолмаган эди. Кундуз куни Ильичев раҳбарлигидаги катта Бадиий кенгашда И.Большаков фильмни пайдо бўлганини завқ-шавқ билан мақтаган эди. (ВЛКСМ Марказқўмининг ўша пайтдаги биринчи котиби Н.Михайлов эса шундоқ фильм тўғрисида ўтириб гапиришни ўзимга эп билмайман, деган ва ўрнидан туриб гапирганди. Шу билан ўзидан кейин гапирганларнинг ҳам ҳаммасини туриб гапиришга мажбур қилган эди.) — Маълумки, — Пржевальский беш марта саёҳат қилган. Сизнинг муаллифларингиз эса улардан атиги иккитасини кўрсатиб, яна биттасига шама қилишади, холос, — деб зарда билан давом этади И.Сталин. — Аммо жилвирланган паркет пол (Пржевальскийнинг кўрғонида — Ю.С.) масаласига келсак, бунда муаллифлар ўта саховатпеша бўлиб кетишади. Бироқ ҳақиқатда сира ҳам бунақа нарсалар бўлган эмас. Лекин саёҳатлар бўлган. Жуда муҳим саёҳатлар бўлган. Уссурия ўлкасига, Корея ва Мўғулистонга... Бу саёҳатларни кўрсатиш зарур”.

Сталин фильмда йўқ саёҳатларни санаганини ҳисобга олиб айтадиган бўлсак, Пржевальскийнинг Хитойга саёҳати фильмда бўлган ва бу саёҳатнинг биронта ҳам саҳнаси хитойлар доҳийсининг “катта оғаси”да ҳеч қанақа эътироз туғдирмаган.

“ — Ҳар нима бўлганда ҳам, — деб ўзидан қўшимча қилади министр аллақачон “берухсат” ўриндиққа ўтириб қолган сценарий муаллифи А.Спешневга, — фильмни буткул қайта ишлаймиз. Бунинг қанчага тушишининг аҳамияти йўқ. Юткевич бу гапдан хабардор, у кундузи менинг ҳузуримда бўлган эди...”

Спешнев (у Петрашевич Спешневнинг эвараси эди — бу ишда “шошилган” деган маънодаги фамилияси ўзини тўла оқлаган) сценарийга зудлик билан Сталин айтган Пржевальскийнинг учта саёҳатини қўшади. Бу фильмда сувратга олинган экспедициялар сонини рекорд даражасига кўтарди — ўн тўққизтага олиб чиқди ва фильмни Е.Андриканис томонидан олинган яна ўнларча — бири биридан гўзал Осие манзаралари билан безади. Бир йилдан кейин фильмнинг бешта саёҳатни ўз ичига олган иккинчи варианты тайёр бўлди. Машҳур олимнинг онасини ҳар қанча олижаноблигига қарамай, фильмдан чиқариб ташладилар, албатта. Сценарий муаллифи лутф қилиб айтганидек, фильмда аёл жинсидан фақат Пржевальскийнинг оти қолди, холос”.

Бироқ энди Катта Гнездииков кўчасида (Кинематография министрлиги жойлашган — Ю.С.) қайта ишланган фильмни қандай баҳолашни билмай гаранг эдилар. Фильмни Сталин яна қайта кўрмагунча бу аҳвол давом этди. Ҳар ҳолда, на Михайлов, на бошқалар унинг муҳокамасида ўриндан туриб

гапиришни таклиф қилмади. Аввалги йили завқ-шавқини яширолмаган Ильичев бўлса қовоғини солиб ўтираверди.

– Раҳбар инстанцияларнинг мулоҳазалари бажарилмапти. Туссиз, муваффақиятсиз асар чиқипти. Аммо эртасига эрталаб худди бир йил аввал бўлганидек, Большаков Спешневни зудлик билан ҳузурига чақириб, жуда-жуда хурсанд қилди: Сталин тунда фильмни кўрипти, фильм унга ҳаддан зиёд ёқипти, ҳатто уни “совет киносанъатининг катта ютуғи” деб атапти.

– Юткевич менинг ҳузуримга келиб кетди, ҳамма гапдан хабари бор, – деб бултурги иборасини такрорлади министр. – Шу тариқа фильмни юксак баҳога мувофиқ экранга чиқарамиз.

Чиндан ҳам, умуман, олганда ўртамиёна даражадаги “Пржевальский” фильми Спешнев айтганидек – “шоҳона дабдаба” билан, баландлиги беш қаватли уйдек келадиган плакатлар, реклама билан экранга чиқарилди ва шу заҳотиёқ Сталин мукофотига тақдим этилди. Аммо фильм мукофотни олишга улгурмай қолди – мукофот бериладиган кунга ўн кун қолганда – 1953 йилнинг март ойида Сталин оламдан ўтди.

1952 йилнинг августида эса, яъни хитойлик ўртоқлар “Пржевальский” фильмидаги хатолар ҳақида бонг ура бошлаганларидан уч ой ўтгандан кейин ўша пайтдаги ҳар бир киносанъатининг дурдона асари тарзида фильм сценарийси Давлат адабиёт нашриёти томонидан алоҳида китоб тарзида нашр этилди. Сценарийда ҳам худди фильмдаги каби хитойлар билан боғлиқ саҳналарнинг биронтаси ҳам олиб ташланмаган эди: яна ўша амбан (губернатор)нинг уйи олдидаги тилсиз, забонсиз хитой деҳқонлари, яна ўша стереоскопда Москва манзараларини кўриб беҳад завқланувчи ва эркаклар билан муомалада ўзини эркин тутувчи хитой қизи, яна ўша суқатойлик билан қўлларини “садақа” сўраб, рус сайёҳига чўзган оч болалар, яна амбан билан инглиз консулининг Пржевальскийга қарши фитнаси ва ниҳоят, яна ўша йўл кўрсатувчи хитойлар – уларнинг бири маккор инглизларнинг буйруғи билан Пржевальский отрядини ҳалок қилмоқ мақсадида олисларга, ўрмон қаърига адаштириб олиб кетади, иккинчиси эса бу ишга рози бўлмагани учун биринчиси томонидан ўлдирилади.

Нима воқеа рўй бера қолди? Наҳотки, Сталин ва Кремл раҳбарияти хитойлар билдирган танқидий мулоҳазаларни шу қадар номуҳим деб ҳисоблаганларки, фильмга биронта ҳам тузатиш киритишни лозим деб топмаганлар, ҳатто гап “руслар билан хитойларнинг мангу биродарлиги”дай нозик масала устида кетаётган бўлса-да, буни ҳам инобатга олмаган бўлсалар? Миш-мишлар юради – янги Хитой ташкил топгандан кейин уч йил ўтгач, 1952 йилдаёқ Сталин билан хитойларнинг доно раҳбари ўртасидаги 1949 йилдаги яқинлик ва илиқликдан путур кета бошлаган эди. Ёки яна бир буткул афсонага ўхшаган бир фараз: Бу фильм дурдона асар бўлмаса ҳамки, Сталинга манзур бўлиб, унда бирон жойини тўғрилашни истамаганининг боиси шунда бўлсаки, ўша пайтларда одамлар ўртасида кенг тарқаган миш-мишларга кўра, гўё фильм қаҳрамони, сайёҳ Н.Пржевальский Сталиннинг ўғли бўлган эмиш. Шунинг учун ҳам машҳур ота ўғлининг саёҳатлар географиясини жуда яхши билган эмиш. Бунақа десак, “халқлар отаси” чуқур билмаган бирон соҳанинг ўзи борми эди?

Ҳар ҳолда нима бўлганда ҳам, Григоряннинг мактуби партия архивидан жой олган экан ва бу мактуб муносабати билан ҳеч қандай ёзма фармойишлар берилмаганига қараб ҳукм қилинса, фильмни танқид қилган хитой ўртоқлари кўзлаган мақсадларига эриша олмаганлар – уларнинг танқидига ҳеч қандай жавоб ҳаракатлари бўлмаган.

С.Юткевич социалистик лагернинг бошқа бир мамлакатининг ўтмишидан олинган “Албаниянинг буюк жангчиси Георгий Скандербеғ” деган фильм устида иш олиб борди. Тўғри, бу фильм устидаги иш анча аввал бошланган

ва фильмнинг ўзи ҳам унчалик машҳур бўлмаган эди. Яна бир гапни айтиб қўяйлик — Хитойнинг Тиранадаги элчиси албан экранларида “Пржевальский”нинг намоиш қилинишига қарши мактуб йўлмаган эди.

УРУШ, МУҲАББАТ ВА СИЁСАТ

Қандай бўлса ҳам майли, ҳатто Сталин мақтаб кўкка кўтарган “Пржевальский” бўлса ҳам кошки эди...

Аммо бир неча йил ўтгач, ҳозирга қадар ўзининг оҳорини йўқотмаган иккита совет фильми олдинма-кетин пайдо бўлди. Буларнинг бири “Қирқ биринчи”, иккинчиси “Турналар учмоқда” деган фильмлар эди. Канн фестивалида мукофотга сазовор бўлган бу фильмларни Хитой экранларида намоиш қилишнинг мутлақо иложи йўқлиги тўғрисида ХХР Маданият министрининг муовини ўрт. Ся Янь бизнинг Хитойдаги элчихонамиз маслаҳатчиси И.Сухоруков билан батафсил суҳбатлашган эди.

Аввалига маслаҳатчини дабдурустдан ҳанг-манг қилиб қўймаслик учун Ся Янь гапни узоқдан бошлайди — у Хитой матбуотида Ю.Райзманнинг “Коммунист” деган фильми ҳаддан зиёд кескин танқид қилингани учун кечирим сўрайди. Хитойлик танқидчилар фильмнинг умумий руҳиятидаги тушқунликни, инқилоб билан боғлиқ ҳамма нарсаларда ночорликка маҳкумлик руҳи борлиги учун танқид қилишган эди. Бу танқид адолатли танқид бўлмаган эди. Энг муҳими, уқувсизлик билан қилинган эди, — деб уқдиради ўрт. Ся Янь. — Бунга эътибор беришга арзимайди. Аммо “Қирқ биринчи” ва “Турналар учмоқда” масаласига келганда, бу масалада алоҳида гаплашмаса бўлмайди. Маслаҳатчи Сухоруков кундалигига суҳбатни деярли сўзма-сўз ёзиб қўйган экан.

“1. “Турналар учмоқда” филми, — дейди Ся Янь, — адолатли уруш билан босқинчилик уруши ўртасида ҳеч қандай чегара ўтказмайди, совет халқи қаҳрамонона, адолатли уруш олиб борганини таъкидлаб кўрсатмайди, бу урушдан кузатилган мақсадни яхши билгани учун совет халқи охиригача сабот ва матонат билан курашганини очиб бермайди. Фильмда урушнинг шафқатсизлиги, унинг оқибатлари оғир экани тарихий даврга нисбат бериб очилган эмас, у, умуман, ҳар қандай урушдан кўрқув туйғусини тарбиялайди, турли-туман босқинчиларга қарши олиб бориладиган адолатли урушларда қаҳрамонлик ва фидокорлик сифатларини тарбияламайди.

2. Фильмда тарихий воқелик бузиб кўрсатилган. Биз учун — япон босқинчиларига қарши оғир кураш йилларини бошидан кечирган хитой коммунистлари учун совет халқларининг фидокорона кураши ҳамиша ўрнатиб келган, биз совет кишиларидан урушнинг ҳар қандай муҳтожликлари ва қийинчиликларини матонат билан енгиб ўтишни ўрганганмиз. Аммо фильмда фронт орқасидаги ақл бовар қилмайдиган хаос ва саросима кўрсатилган. Фильмда аслида ҳаётда мавжуд бўлган оптимизм ва бир-бирига дўстона ёрдам бериш йўқ. Фильмда бизнинг ўртоқларга сира маъқул келмайдиган кадрлар мавжуд. Масалан, автобусда ўтирган бир ярадор “қаёққа борамиз?” деб сўрайди, унга, “ким билади дейсан” деб жавоб беришади. Бундай эпизодлар советларнинг фронт орқаси тўғрисида нотўғри тасаввур беради. Ўша пайтларда бизнинг халқимизнинг умид билан кўз тиккани Совет Иттифоқи эди, фильмда эса ҳамма нарса бағоят туссиз тасвирланади.

3. Совет жамияти учун фильм сюжети типик эмас. Салбий қаҳрамонларни-ку, айтмай қўя қолайлик, фильмда биз чин совет кишисига хос фазилатларни тарбиялаш унсурларини кўрмаймиз. Нима учундир Вероника кўққисдан тарих муаллими билан суҳбатда ҳаётнинг маъносини йўқотиб қўйганини гапиради. Нима учун? Нечук? Қай асосда, нима сабабдан у ҳаётининг маъносини йўқотиб қўяди? Ҳолбуки, фильмнинг бош қаҳрамони — совет ҳокимияти

даврида туғилган, совет жамиятида тарбия кўрган одам. Ҳақиқий совет кишиси шу тарзда фикрлаши мумкинми? Бу соғлом ҳодиса эмас. Муаллифлар қаҳрамонни танқид қилмайдилар, уни тўғри йўлга солиб юбормайдилар, уларнинг ўзлари қаҳрамонга хайрихоҳ ва тамошабиндан ҳам шундай бўлишни талаб қиладилар.

Биз мамлакатимизда бундай фильмни кўрсатиб бўлмайди, деган тўхтамга келдик. У совет-хитой дўстлигига путур етказди”.

“Иккинчи фильм — “Қирқ биринчи” йигирма йиллар муқаддам Хитойда таржима қилинган ҳикоя асосида яратилган. Унинг мазмуни кўпчиликка таниш, лекин маълумки, фильмнинг таъсир кучи зўрроқ бўлади, шунинг учун биз уни ҳам экранларимизга чиқармаслик тўғрисида бир тўхтамга келдик. Бу фильмнинг қаҳрамонларида синфий онгдан асар ҳам йўқ. Партизан қиз оқғвардиячини яхши кўриб қолади. Қочишга ҳаракат қилганида уни отиб ташлайди, кейин милтигини улоқтириб, бандитнинг мурдасини кучоқлайди, бу орада эса оқғвардиячилар йигита ёрдамга етиб келадилар. Фильмда муҳаббат синфий онгдан, сиёсатдан юқори қилиб кўрсатилган. Бу буржуа одамига хос хусусиятдир. Ҳозирги пайтда бизда омма ўртасида катта тарбиявий ишлар амалга оширилмоқда. Ундан мақсад — одамларга буржуа мафкурасига қарши курашда ўзларининг синфий мавқеларини билишлари зарур эканини ўқдиришдир. Бу фильмни намойиш қилиш эса лузумсиз мунозаралар туғдиришдан бошқа нарсага ярамайди.

Хитойда сўнги йилларда ўтказилган умумхалқ тарбиявий тадбирлари ижтимоий-сиёсий онгнинг анча-мунча кўтарилишига ёрдам берди. Совет киноси ҳам бу ишда ўзининг ижобий ролини ўйнади. Хитойда у обрў-эътиборга, ҳурматга эга. “Қирқ биринчи”, “Турналар учмоқда” сингари фильмларни намойиш қилиш эса ҳозир хитой тамошабинлари ўртасида хайронлик туғдириши мумкин. Хитой тамошабин уларни тушунмайди. Биз, — деб таъкидлади Ся Янь, — халқларимиз ўртасидаги дўстликни юксак қадрлаймиз ва авайлаб асраймиз. Шу дўстлик ҳурмати ғарбда тан олинган ва мақталган “Қирқ биринчи” ва “Турналар учмоқда” фильмларини бизда намойиш этишни мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблаймиз. Бизга душман тарғиботчилар эфирдан фойдаланиб, социалистик мамлакатларга тўхмат ёғдирадилар. Уларнинг айтишича, бунақа фильмлар темир парда ортидаги воқеликни кўришга имкон берар эмиш. Шунинг учун сиз билан биз фильмларни синчиклаб кузатиб бормоғимиз лозим, токи биринчи қарашда бинойидек реалистик бўлиб кўринган фильмлардан олинадиган таассуротлар остида совет воқелигига бериладиган нотўғри баҳоларга йўл қўймайлик”.

Э-э, Ся Янь нима бўпти? Мана, кимсан ўртоқ Чжоу Энлайннинг ўзи энди маслаҳатчи Сухоруков томонидан ёзиб олинган бояги суҳбатда эмас, балки совет киноси Бош сценарий бошқармасининг бошлиғи И.Чекин билан қилган суҳбатида таассуфда Ся Яндан қолишмаган ҳолда қўйидагиларни таъкидлайди:

“Турналар учмоқда” фильмида совет халқи олиб борган Улуғ Ватан урушининг улуғворлиги акс эттирилади эмас, хиралаштирилади. Қисман эса бузиб кўрсатилади. Ҳамма нарсада қора ранг устунлик қилади, советларнинг фронт орқаси кўриб бўлмайдиган шармандали рангларда кўрсатилган. Шубҳали шахслар, чайқовчилар ва муттаҳамлар эса қолади. Изтироблар бағоят юксак даражада, совет халқи томонидан Улуғ Ватан урушида кўрсатилган жасорат анча пасайтириб тасвирланган. Бу фильм бир томонлама фильмдир, шунинг учун сохта асардир”.

Ўрт. Чжоу Энлай “Турналар учмоқда” фильми америкаликларга бежиз маъқул бўлмаганини таъкидлайди. У “Киевлик жувон” фильмини бу фильмнинг батамом тескараси деб ҳисоблайди. “Киевлик жувон” унга жуда чуқур таъсир кўрсатган. Чжоу Энлай шуни кўрсатиб ўтдики, бу фильм

ўзининг мазмунига кўра хитой тамошабинига жуда яқин ва тушунарли, чунки хитой халқининг ўзи ҳам фильмда кўрсатилган воқеаларни бошидан кечирган.

Хитой Давлат кенгашининг премьерига ўша пайтдаги украин киносининг отахони Т.Левчукнинг икки сериялик киноэпопеяси нимаси билан маъқул бўлган? Наҳотки, Украинадаги инқилобий ҳодисалардан бизнинг кунларимизгача бўлган даврдаги жуда катта материални қамраб олгани билан ёққан бўлса? Ёки уни сон-саногӣ йўқ иштирокчи шахслар ичида Б.Чирков ижросида озми-кўпми муваффақиятли чиққан “Арсенал” заводининг ишчиси Яков Среданинг образи ўзига мафтун қилдими? Ҳар нима бўлганда ҳам, ўрт. Чжоу Энлай ўша топдаёқ хорижий мамлакатлар билан алоқалар Комитетидаги ўртоқларига Совет Иттифоқидан бу “дурдона” асарни харид қилишни маслаҳат беради.

“ — Ва умуман, — деб кундалигида қайд қилади маслаҳатчи Сухоруков, — совет киноси ҳақида айтган асосан танқидий руҳдаги мулоҳазаларига қарамай, ўртоқ Чжоунинг кайфи чоғ эди ва у жуда кўп ҳазил-мутойибалар қилди...”

“БИТТАСИ ЭСА ҲАТТО ЖОСУС...”

Албатта, ўша пайтларда Чухрай ва Калатозовларнинг фильмларини кўриш имкониятидан маҳрум қилинган ва Левчукнинг “Киевлик жувон”ини кўриб маза қилишга маҳкум этилган “хуйвенбинчилик” арафасида турган хитойларга ачинасан, киши.

Бироқ орадан икки йил ўтгандан кейин худди “Пржевальский” каби унчалик зўр бўлмаган ёки умуман, ҳеч қандай юксак фазилатларга эга бўлмаган “Рус сувенири” (режиссёри Г.Александров) фильми бошига ҳам ўта латифабоп воқеалар тушади. Латифабоп дейишимизнинг боиси шундаки, хитойлик ўртоқларнинг Александров фильмига даъволари бағоят кулгили эди. Шунга қарамай, улар советларнинг кино раҳбариятини роса асабийлашишга мажбур этди, чунки Юткевич, Чухрай, Колотозов фильмларидаги каби муайян бирор нарсани қоралаб кўяқолганлари йўқ. Балки фильмни тубдан қайта ишлашни талаб қилишди.

Ўша пайтларда кинематография “хизмати” Маданият министрлиги таркибига кирар ва унга ўша пайтларда ўн йил муқаддам “Пржевальский” фильми тўғрисида туриб гапиришни талаб қилган ўша Н.Михайловнинг ўзи раҳбарлик қиларди. Ва 1960 йилнинг май ойида унинг министрлигидан “Мосфильм”га мутлақо қутилмаган бир мазмундаги хат келади.

“Маданият министрлигига, — дея маълум қилинади мактубда. — Хитой Халқ Республикасининг Совет Иттифоқидаги элчихонасининг маслаҳатчиси ўртоқ Чжан Янь У келди. Ва “Рус сувенири” фильми бўйича бир қатор мулоҳазаларини айтди.

Ўрт. Чжань Янь Унинг мулоҳазалари қуйидагилардан иборат. Фильмда кўрсатилишича, Хитойдан Совет Иттифоқига учиб кетаётган америкалик, инглиз ва француз сайёҳлари ичида социалистик лагерни жинидан бадтар ёмон кўрадиган бир нечта одам бор. Уларнинг биттаси ҳатто жосус.

— Бир нечта дегани нимаси-я! — деб бошларини чангаллаб қолишади “Мосфильм”дагилар. — Ахир, улар фильмнинг асосий қаҳрамонлари-ку!

“Жосус” масаласида эса фильм сувратга олинган олти йил мобайнида Александров билан тортишавериш ҳаммининг жонига теккан. Александров ён бергандай бўлди — у жосусини ёлғондакамига айлантирди, ҳақиқий жосусга виза берилмай қолган экан. Лекин у буни фильмдаги бошқа ҳамма нарсани қилганидек, шунақа тушуниб бўлмайдиган тарзда қилганки, ҳатто “Мосфильм”дагиларнинг ўзлари ҳам фильмдаги жосуснинг қайсиси ёлғон, қайсиси чин эканини ажрата олмай қолишган. Бунинг устига, ўрт. Чжан Янь

Унинг гапи ҳаммасидан ошиб тушди. У шундоқ депти: Буларнинг ҳеч қайсиси воқеликка тўғри келмайди, чунки ХХР АҚШ билан ҳеч қанақа алоқаларга эга эмас, Хитойнинг Англия ва Франция билан муносабати эса ҳаддан ташқари чекланган характерга эга. Бу мамлакатлардан Хитойга туристлар келмайди. Жосуслар ҳақида-ку, гапирмаса ҳам бўлади. Тўғри, бу мамлакатларнинг вакиллари Хитойга таклиф қилиб турилади, лекин фақат тараққийпарвар қарашларга эга бўлган одамларгина таклиф қилинади. Агар совет тамошабинлари Хитойнинг бир қатор капиталистик мамлакатлар билан алоқалари бу қадар бузиб кўрсатилган фильмни тамоша қилсалар, бу иш тўғри бўлмайди.

– Бу ерда ХХР нима қилиб юрипти? – дея тушуна олмай хуноб бўлишади “Мосфильм” дагилар. – Самолётнинг Хитойдан учиб келаётганини ва уни хитой учувчилари бошқараётганини айтмаса, фильмда Хитойга тааллуқли ҳеч гап йўқ. Шундоқ бўлгач, табиийки, ХХРнинг муносабатлари тўғрисида ҳам лом-мим дейилмаган.

Ўрт. Чжан Янь У умид қиладики, унинг мулоҳазалари “Рус сувенири” фильмини яратишга дахлдор бўлган ташкилотлар ва шахсларга етказилади, – деб яқунлайди бошиданоқ Хитой маслаҳатчисининг мулоҳазаларига қўшилган Маданият министрлиги.

Нима қилмоқ керак? Икки ҳафтадан бери кинотеатрларда қўйилаётган “Рус сувенири” фильмини экрандан олиб ташлаш керакми? Тўғри, тамошабин ундан унчалик ҳам хурсанд бўлаётгани йўқ. Лекин шундоқ бўлса ҳам... жилла бўлмаса, бортпроводник Ван Лифу фильмнинг бошидан-охиригача иштирок этади. Тезлик билан студиянинг раҳбариятини йиғадилар, аллақачон тарқатиб юборилган гуруҳдан икки-уч кишини топиб келишади.

Александров ҳар гал энг масъулиятли фурсатларда бўладигандек, йиғилишда иштирок этмайди. У Л.Орлова билан бирга Польшага кетиб қолипти. У ерда “Рус сувенири”нинг премьерасини уюштироқчи экан, баҳона билан ўз ижодидан аввалги намуналарни ҳам намоиш қилдирмоқчи экан. Полякларга тан бериш керак – улар бу режиссёрнинг ижодига ҳамиша алоҳида бир меҳр билан қараб келишган.

Ҳаммаси шу фильмнинг иккинчи режиссёри И.Петровга топширилади. Унинг калласига ҳар хил жонга ора кирадиган гоёлар келади. “Мосфильм”нинг Бош директори В.Сурин бу гоёларга маҳкам ёпишиб олади-да, маданият министри Н.Михайловга шундай дейди:

“Хитой элчихонасининг маслаҳатчиси Чжан Янь Унинг мулоҳазалари билан боғлиқ тузилган тузатишлар рўйхатига мувофиқ жуда катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилиши керак. Бу эса катта миқдорда пул сарфлашни ва вақтни талаб қилади. Бу мушкулотдан халос бўлиш учун ва фильмнинг фақат бир қисми бўйича жужий камчиликлар устида иш олиб бориш учун қуйидаги ўзгартиришларни таклиф қиламиз:

1. 22-кадрни олиб ташламоқ керак. Унда Ван Ли Фу қўлида патнус билан кўринади. Энди у ортиқ бортпроводник эмас.

2. 24-кадр матнидаги жумлани қуйидагича тузатмоқ даркор: “Владивостокдан Москвага учаётган (аввалгисидаги “Пекиндан Москвага учаётган” деган ибора ўрнига) бу самолётда америкаликлар, немислар, инглизлар ва хитойлар тўпланиб қолган. Улар турлича қарашларга эга бўлган одамлардир.

3. 33-кадрдаги артистларни таништирувчи ёзувни ўзгартириш керак. “Бу йўловчи эса хитой учувчиси Ван Пи Фудир”. Яъни энди у бошқа йўловчилар каби Владивостокдан учиб келаётган хитой учувчисига айланади.

Хитойларнинг ҳархашасидан қутулмоқ учун яна бир қатор жуда кичик ва арзимас ўзгартиришлар қилиш таклиф қилинди. Агар улар министрликка маъқул бўлса, министрлик фильмнинг прокатдаги ҳамма нусхаларини йиғиб

олиб, “Мосфильм”га қайтармоғи керак. (Албатта, ҳозир Александров Польшада муваффақият билан намоиш қилаётган нусхадан ташқари.) Йигиб олинган нусхалар қайтадан монтаж қилинади ва фильмнинг биринчи қисми қайтадан ёзиб чиқилади. Ва, албатта, ўз-ўзидан аёнки, унчалик катта бўлмаса-да, ҳар ҳолда, бироз сарф-харажатга рухсат керак.

Бу жавобни ўқиб энди Маданият министрлигидагилар бошларини чангаллаб қолишади. Мунча ҳам шўрпешона бўлмаса бу фильм – унинг устида олти йил меҳнат қилинди, кейин у экранларга чиқиб улгурмай, яна дарров тузатишларга муҳтож бўлиб ўтирипти. Аммо илож қанча – хитойлик ўртоқлар билан ҳисоблашишга тўғри келади – ҳозирча Мураделининг “Москва – Пекин”и ҳар томондан гумбирлаб садо бериб турипти, Н.Хрушчев билан Мао ўртасидаги ихтилофдан эса ҳали дарак йўқ.

Хуллас, Москва ва Ленинградда фильмнинг кўрсатилиши кўққисдан тўхтатилади ва унинг биринчи қисми устида тегишли амаллар бажарилади. Бир ҳафта ўтгандан кейин ўрт. Чжан Янь Унинг мулоҳазалари асосида фильмда бирмунча тузатишлар қилингандан кейин у яна экранга қайтарилади ва, албатта, ҳеч ким бир неча кун аввал, ҳар хил миллатларга мансуб қаҳрамонлар Москвага қаердан учиб келганларини хаёлига ҳам келтирган эмас. Гап-сўзларга қараганда, Польшадан қайтиб келган Александров ҳам “Рус сувенири” намоиш қилинаётган бир кинотеатрга тушиб, аввалида фильмда юз берган ўзгаришларни пайқамаган...

Тўртта, агар, “Киевлик жувон”ни ҳисобга олса, бешта совет фильми бошидан ана шунақа шарқий нозикликларни кечирган эди. Улардан биринчисига билдирилган мулоҳазаларга эътибор бермай қўя қолишди ва “Пржевальский”ни архивга топшириб юборишди. Сўнггиси – “Рус сувенири” масаласида эса бир амаллаб катта ғалвалардан қутулиб қолишди.

АЗИЗХОН таржимаси.

Фалсафий тадқиқотлар яқуни

"Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти",
"Шарқ", Т., 2004 й.

Кадим-қадим замонлардан буён фалсафа фани ҳамиша инсонларни ўйлаш ва фикрлашга, мустақил дунёқараш эгаси бўлишга, олам, тирикликнинг моҳияти, инсон ҳаётининг маъно-мазмунини англашга ўргатиб келган. Айнин шунинг учун ҳам халқимиз ўзлигини чуқур англаш, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида яшашга интилаётган, ҳар томонлама соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишни олижаноб мақсад деб билаётган ҳозирги пайтда фалсафа фанига бўлган эътибор ортиб бормоқда.

Президентимиз Ислом Каримов миллий тафаккуримизнинг уйғониши ва юксалиши, халқимиз, айниқса, ёшлар қалби ва онгида истиқлол ғояси асосий тушунча ва тамойилларнинг мустаҳкам жой олишида бу фаннинг аҳамияти беқиёс эканини таъкидлаб, фалсафа ривожига катта аҳамият бериб келмоқда. Миллий тафаккуримиз тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк алломаларимизнинг муборак номлари тиклангани, уларнинг асарларини чоп этиш ва ўрганиш ишлари кенг йўлга қўйилгани, қадимий фалсафамизга хос ўзбекона тушунча ва тамойиллар, турли манбалар янгитдан илмий истеъмолга киритилаётгани фикримизнинг яққол далилидир.

Айниқса, фалсафанинг асосини ташкил этадиган тушунча ва қарашлар, ғоя ва таълимотлар, бугунги глобал муаммоларга нисбатан фалсафий ёндашувлар, кейинги даврда жаҳон фалсафий тафаккурида пайдо бўлган ҳар хил оқим ва мактаблардан халқимизни хабардор қилиш, уларнинг фалсафий-маърифий моҳиятини ёритиш орқали юртдошларимиз дунёқарашини

юксалтириш бу фаннинг бугунги тадқиқотчилари олдидаги энг муҳим вазифалардан ҳисобланади. Сўнги пайтда мамлакатимиз илмий-фалсафий жамоатчилиги томонидан бу болада бир қанча ишлар амалга оширилди. Яқинда Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти томонидан тайёрланиб, чоп этилган "Фалсафа: қомусий лугат" китоби ана шу йўлда ташланган яна бир қадамдир.

Асарда халқимиз барча соҳада бўлгани каби, фалсафий фикр тараққиётида ҳам ўзига хос бой тарих ва меросга эга экани яққол кўрсатилган. Китобда она заманимизда бундан 2700 йилдан зиёд вақт илгари шаклланган зардўштийлик таълимоти ва унинг бош китоби бўлмиш "Авесто", унинг асосчиси Зардўшт, тарихимизнинг турли даврларида юртимиздан етишиб чиққан Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий каби буюк тафаккур соҳиблари нафақат миллий, балки умумбашарий фалсафа ривожига ҳам улкан ҳисса қўшганлиги таъкидланган. Бой мероси маънавиятимиз хазинасидан ўрин олган Ал-Бухорий, Ал-Фарғоний, Ат-Термизий, Марғиноний, Нажмиддин Кубро, Замаҳшарий, Ғиждувоний, Нақшбанд каби алломалар номини тиклаш, уларнинг хотираларини абадийлаштириш борасида мустақиллик йилларида амалга оширилган ишларга алоҳида эътибор қаратилган. Умуман, асрлар, минг йиллар давомида юртимиз заманида ўзига хос миллий фалсафа мактаби шаклланган. Ана шу мактаб аънаналарини ва дунё фалсафаси ҳамда бугунги тараққиётнинг сўнги ютуқлари

асосида давом эттириш масалалари ҳам луғатда ўз аксини топган.

Луғатда жаҳон фалсафасида ном қолдирган атоқли алломалар, фалсафий қонун ва категориялар, фалсафий фанлар тизими, унинг асосий тушунча-тамоийллари тўғрисида илмий изоҳлар, Суқрот, Платон, Аристотель, Бекон, Декарт, Кант, Гегель ва бошқа атоқли файласуфлар, уларнинг издошлари, турли фалсафий оқимлар, мактаблар ва йўналишлар ҳақида қисқа ҳамда лўнда маълумотлар берилган. Китобда асосий эътибор мустақиллик даврида халқимиз онгида рўй берган ўзгаришлар, ижтимоий ислохотлар билан бирга тараққиётнинг ўзбек модели, миллий истиқлол ғояси, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш концепциялари, бунёдкор ғоялар, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги, Ватан равнақи каби миллий тафаккуримизни бойитган кўплаб тушунчаларнинг фалсафий мазмун-моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинган.

Китобда "Тараққиётнинг ўзбек модели" – Ислом Каримов томонидан назарий жиҳатдан асослаб берилган ва Президентимиз раҳбарлигида амалга оширилаётган, Ўзбекистоннинг ўзига хос ривожланиш усули ҳамда жамиятни ислоҳ этишнинг устувор тамойилларини ифодалайдиган яхлит таълимот ва тадрижий ўзгаришлар йўли сифатида таърифланган.

Тараққиётнинг ўзбек модели халқимиз иродаси билан танлаб олинган, янги жамият ва бозор муносабатларига ўтишда, ижтимоий ларзаларсиз, инқилобий сакрашларсиз, ўзимизга хос, ўзимизга мос тадрижий йўлдан боришни тақозо этадиган ривожланиш йўлидир. Бу моделнинг асосий маъно-мазмунини жамиятни ислоҳ этишнинг машҳур беш тамойили белгилайди: иқтисодиётнинг сиёсат ва мафкурадан холилиги; давлат бош ислохотчи; қонун устуворлиги; кучли ижтимоий сиёсат юритиш; бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш. Ўзбекистон бугун шу тамойиллар асосида бутун ишлаб чиқариш, тақсимот ва ижтимоий тизimini қайта қурмоқда.

Қомусий луғатда Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти барпо этишнинг Ислом Каримов томонидан асослаб бе-

рилган "Кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш" концепцияси қонуниятларига алоҳида эътибор қаратилган. У давлатчилик борасидаги тараққиёт йўлимизни акс эттириши таъкидланган.

Луғатда "Бунёдкор ғоялар" категорияси жамият ва одамларни, турли гуруҳ ва қатламлар, миллат ва давлатларни тараққиёт сари етакловчи, халқни эзгу мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи ғоялар мажмуини акс эттирадиган ижтимоий-фалсафий тушунча сифатида таърифланган.

Илмий нуқтаи назардан қараганда, "бунёдкор ғоялар" тушунчаси ғояшуносликнинг махсус категорияси сифатида таҳлил ва тадқиқотларга муҳтож. Бизда бу борада илмий тадқиқотлар олиб бориш эндигина бошланмоқда. Ҳолбуки, мазкур тушунчанинг тузилиши, уни ташкил этадиган жиҳатлар уларнинг намоён бўлиши хусусиятлари алоҳида тадқиқ этилиши лозим. Шу билан бирга, жамият тараққиётининг туб бурилиш даврида, ўзгариш ва ислохотларни амалга ошириш жараёнида бунёдкор ғоянинг яратувчанлик, халқни бирлаштириш ва эзгу мақсадлар томон сафарбар этиш хусусиятларидан ижобий фойдаланиш масалалари бениҳоя катта аҳамият касб этади. Ватанни севиш, юрт тинчлигини асраш, халқ фаровонлиги йўлида курашиш бунёдкор ғоянинг маъно-мазмунини белгилайди. Тарих ҳам, бугунги ҳаётимиз ҳам ўз ғаразли мақсадларига эришиш учун юксак ғояларнинг жозиба кучидан фойдаланишга уринувчи ёвуз кучлар доимо бўлишини кўрсатади. Қабиҳ ниятли кучларнинг асл ниятларини фош этишда бунёдкор ғоя асосидаги эътиқод ва дунёқарашнинг аҳамияти беқиёс.

Китобда бунёдкор ғоялар мажмуи бўлган "Миллий истиқлол ғояси" Ислом Каримов асарларида асосланган таълимот сифатида тавсифланган. Унинг мазмуни тарихий хотирани уйғотиш, ўтмишдан сабоқ чиқариш ва ўзликни англаш мезони бўлиш; халқимизнинг туб мақсадлари ифодаси ва жамият аъзоларини бирлаштирувчи ғоявий байроқ вазифасини ўташ; мамлакатимиз аҳолиси онги ва қалбида "Ўзбекистон – ягона Ватан" де-

ган туйғуни юксак даражада шакллантиришга хизмат қилиш кабиларда акс этиши кўрсатилган. Бу ғоянинг турли миллат, қатлам, дин вакиллари, сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафкурасида устун турадиган социал феномен – ижтимоий ҳодиса мазмунига эга бўлиши ҳамда давр ўзгаришларига қараб, ўзи ифодалайдиган ғоя, манфаат, мақсад-муддаоларини амалга оширишнинг янги-янги воситаларини тавсия эта олиши, яъни янги вазиётга тез мослашадиган ҳозиржавоб ва ижодий бўлиши каби хусусиятлари тавсифланган.

Қомусий луғатда "Юрт тинчлиги" ғояси барқарор тараққиётнинг асосий шarti сифатида таърифланган. Маълумки, ўзбек халқи тинчликни ўз орзунтилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг шarti, деб билaди. Шунинг учун ҳам Яратгандан доимо тинчлик ва омонлик тилайди. Юрт тинчлиги Ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқдир. Биз мустақиллик ва тинчликни асрашимиз, мамлакатимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Буни яқинда бўлиб ўтган террорчилар хуружи ҳам яққол исботлайди. Юксак маънавият, маданият, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуклиги юрт тинчлигини сақлашнинг муҳим шartидир.

Китобда "Ватан равнақи" ғояси ижтимоий-фалсафий тушунча сифа-

тида таърифланган. Зеро, у миллий истиқлолнинг олий мақсади – Ўзбекистонда яшаётган барча фуқароларнинг эл-юрт камоли билан боғлиқ орзу-умидларни амалга оширишни ифодалайди.

Асарда "Халқ фаровонлиги" ҳар бир шахс ва оила фаровонлиги билан боғлиқлиги, ушбу тушунча инсоннинг шахсий манфаатлари жамият манфаати билан уйғунлашиб кетишини ифодалаши кўрсатиб берилган. Зеро мамлакатимизда амалга ошириладиган ислохотларнинг олий мақсади халқимизга муносиб турмуш шароитини яратишдан иборатдир.

Мазкур асар нафақат фалсафа, балки тарих, адабиётшунослик, сиёсатшунослик, социология, ҳуқуқшунослик, журналистика каби соҳаларда фаолият олиб бораётган зиёлиларимизнинг биргалиқда амалга оширган меҳнати самарасидир. Фурсатдан фойдаланиб, вақтини ва кўз нуруни аямай мана шу ишга муносиб ҳисса қўшган барча олим ва тадқиқотчиларга, ижодкор дўстларимизга самимий миннатдорлик билдирамыз. Кези келганда, ушбу луғат ҳам катта ва кенг қамровли ишларда бўладиган, фурсати етиб тузатиладиган айрим камчилик-нуқсонлардан холи эмаслигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Бинобарин, уни ўқиган илмий жамоатчилик, зиёлилар ўзларининг тегишли фикр-мулоҳазаларини билдирадидлар, деган умиддамыз.

*Мўбин БАРАТОВ,
академик.*

Стивен КИНГ

Икки ҳикоя

«ГҶШТҚИЙМАЛАГИЧ»

Полиция зобити Хантон кир ювиш корхонасига етиб келганида «тез ёрдам» машинаси дарвоза олдидан огоҳлантирувчи товушсиз, милтиловчи чирогини ёқмаган ҳолда оҳистагина қўзғалаётган эди. Бу ёмон аломат, албатта. Ичкарида ҳамма идорага тўпланган, кўпчилик йиғлаб ўтирарди. Кир ювиш залининг ўзида эса ҳеч ким кўринмас, фақат зал охирида ўзиювар баҳайбат машиналар ҳануз ишлаб турарди.

Бу манзара Хантонга умуман ёқмади. Одатда, оломон идорада эмас, балки бахтсиз ҳодиса юз берган жойда тўпланиши керак. «Инсон» деб аталувчи мавжудотнинг табиати азалдан шундай: қурбоннинг қолдиқларини томоша қилишдек туғма эҳтиёжга эга. Демакки, бу ўринда аҳвол анча чатоқ. Хантоннинг кўнгли озиб, қайт қилгиси келди: жиддий, ўта жиддий ҳодисаларга дуч келганида ҳаммаша шундай бўлади. Падарқусур шу хизматига мана ўн тўрт йил бўлибдики, кўприклару кўчалар, ниҳоятда юксак бинолар пойидаги йўлчалардан бус-бутун ёки бурда-бурда жасадларни йиғиштириб юришга ўрганиб қолганига қарамай, Хантон бу расво одатини ҳануз тарк этолмайди. Гўё ошқозонида миттигина бир иблис ўтирибди-ю, ўлимга рўпара келганида вужудининг авра-астарини ағдариб ташлайди.

Оқ кўйлакли эркак Хантонга кўзи тушгач, хиёл тараддуд билан унга пешвоз чиқди. Бўйни борлиги заррача сезилмайдиган буқанинг ўзгинаси, бурни ва юзларидаги майда қон томирлари ёрилиб ётгани эса унинг қон босими юқорилиги ёки ичкиликка муккасидан кетганини кўрсатарди. У оғиз жуфтлаб нимадир дейишга қайта-қайта чоғланиб кўрди ва, ниҳоят, Хантоннинг ўзи савол бериб, уни бу мушкулотдан халос қилди.

— Корхона соҳиби сизми? Янглишмасам, мистер Гартли бўлсангиз керак?

— Йўқ... Мен... саркор Стэннерман... Э Худо, қанчалик даҳшат-а бу?..

Хантон кўйин дафтарчасини олди.

— Марҳамат қилиб, бу бахтсиз ҳодиса қаерда юз берганини кўрсатсангиз. Ва қай тариқа содир бўлганини сўзлаб берсангиз.

Стэннернинг ранги янада оқариб кетди, ҳар қалай, бурни ва юзларидаги қизил доғлар тагин ҳам аниқроқ кўриниб, баайни норга ўхшаб қолди.

*Русчадан
Рустам ОБИД
таржималари.*

Стивен Кинг — америкалик машҳур фантаст-ёзувчи, «даҳшат» адабиётининг қироли ҳисобланади. Ижоди асосан мистик-фантастик йўналишда, инсон руҳиятидаги кўркув, ваҳима, даҳшат каби кечинмаларни ҳар томонлама теран таҳлил қилади. Кўплаб асарлари экранлаштирилган. Кинг ижоди Одам ва Оламнинг кўринмас алоқаларини ҳар томонлама чуқурроқ англаб етиш, ёндош оламлар тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

— Э... ҳалиги... шартмикан-а шу-а?..

Хантон бир қошини чимирди.

— Начора. Менга телефон қилишганда бу ниҳоятда жиддий ҳодиса деб тайинлашганди.

— Жиддий ҳам гапми... — Стэннер қайт қилиб юбормаслик учун ўзини аранг тутиб турарди. — Миссис Фраули ҳалок бўлди! О, қандай даҳшат-а!.. Аксига олиб, шу тобда Билл Гартли йўқлигини айтмайсизми...

— Қани, гапиринг-чи, аслида нима бўлди ўзи?

— Юринг... Яхшиси, кўрсата қолай, — деди Стэннер.

Кейин Хантонни қўлда ишлатиладиган пресслар, қўйлак тахловчи қурилмалар ёнидан олиб ўтиб, охири кирювгич машина олдида тўхтади. Титраётган қўли билан пешонасидаги терни сидириб ташлади.

— У ёғига энди... ўзингиз борсангиз. Ўша нарсага... қайтиб қарай олмайман, тушунинг, ахир. Кўрсам, қўнглим... Иложим йўқ, хуллас. Маъзур тутасиз энди.

Бу одамдан сал жирканган қўйи Хантон у ёғига ўзи йўл олди. Қанақа одам булар ўзи? Шалоғи чиқиб кетган асбоб-ускуналар билан ишлашади, солиқларга чап беришга уринишади, мана шу қувурларнинг бари бўйича қайноқ буг юборишади, зарурий ҳимоя воситалари бўлмаган ҳолда зарарли кимёвий моддаларни қўллашади ва охир-оқибатда, қарабсизки, эртами-кечми, албатта бирон кор-ҳол рўй беради. Кимдир жароҳатланади ёки ўлади. Улар эса, кўрингки, бу нарсага қарай олмас эмишлар. Кўнгиллари нозикмиш... Э ўргулдим ўша кўнгилларингдан!..

Хантон таққа тўхтаб қолди.

Одамхўр машина ҳануз ишлаб турарди. Уни ўчириб қўйишни ҳеч ким хаёлига келтирмабди. Хантон яқинроқ бориб қараганди, унга таниш кўринди: «Хадли-Уотсон» фирмасининг ички кийим, чойшаб, ёстиқ жилди каби енгил буюмларни ювиб, қуриштиб, дазмолловчи, 6-рақамли андозадаги яримавтомат қурилма. Номининг узундан-узқлиги ҳам майли-я, беўхшов, бесўнақайлигини қаранг-а!.. Қайноқ буг ва намлик ичида ишловчи одамлар эса унга муносиброқ ном топишибди: «Гўштқиймалагич»...

Хантон бу манзарага худди сеҳрлангандек бир муддат карахтланиб қараб қўйди. Кейин эса полицияда бенуқсон хизмат қилган ўн тўрт йиллик даври мобайнида рўй бермаган ҳодиса содир бўлди — у оғзини ёпиш учун қўлини олиб борди-ю, улгуролмади — қайт қилиб юборди.

* * *

— Нега ҳеч нима емадинг? — деб сўради Жексон.

Уйга кириб кетишган аёлларнинг идиш-товоқларни шарақлатишлари, болаларни тергаб туришлари эшитиларди. Жон Хантон билан Марк Жексон боғда, курсиларда ором олиб ўтиришар, ўртадаги барбюкедан эса хушбўй хид таралар эди. Хантон лаб учида кулиб қўйган бўлди: у чиндан ҳам туз тотмаганди.

— Бугун жуда эзилиб кетдим, — дея жавоб қилди кейин. — Бунақаси ҳеч бўлмаган.

— Йўл ҳалокати рўй бердимми?

— Йўқ, бир корхонада бахтсиз ҳодиса.

— Кўп қон тўкилдими?

Хантон дарҳол жавоб бермади. Юзи изгиробдан буришиб кетди. Ёнидаги кўчма музлатгичдан пиво олиб, шиша қопқоғини очди-ю, нақ ярмигача нафас олмай симирди.

— Сизларнинг коллежингизда кир ювиш корхоналари иши ўқитилмаса керак, ҳойнаҳой.

Жексон лабини қимтиди:

— Нега энди, мен ўзим яхши танишман бу соҳа билан. Талабалик пайтим бир йили ёзда кир ювиш корхонасида ишлаганман.

— У ҳолда ич кийим, чойшаб, ёстиқ жилди ва дастурхон сингари енгил

буюмларни ювиш, қуритиш ҳамда дазмоллаш учун мўлжалланган тезкор, ярим-автомат деб номланувчи машинани билсанг керак.

Жексон бош ирғади:

— Билганда қандоқ. Асосан чойшаб ва дастурхонни ювиб, қуритиб, дазмоллаб беради. Узун ҳамда катта машина.

— Тўппа-тўғри, — деди Хантон. — «Блю риббон»¹ корхонасида мана шу машина Адел Фраули деган аёлни ичига тортиб кетди.

Жексоннинг ранги оқарди.

— Йўғ-е, бундай бўлиши мумкин эмас, Хантон! Техник жиҳатдан мумкин эмас, ахир! Чунки унда сақлагич қурилма, хавфсизлик мосламаси бор. Ювилган кирни қуритиш учун машинага солаётган аёл беҳосдан қўлини тикса, мослама шу заҳотиёқ ишга тушиб, машинани ўчириб қўяди. Ҳар қалай, буни яхши эслайман.

— У ёгини сўрасанг, шунга доир қонун ҳам бор, — дея бош ирғади Хантон. — Аммо, шунга қарамай, бахтсизлик рўй берди.

У кўзларини ҳорғингина юмди, фикрий нигоҳи рўпарасида эса яна олтинчи рақамли андозадаги «Хадли-Уотсон» тезкор қуритгичи намоён бўлди. Узунлиги ўттиз, баландлиги олти фут келадиган, тўғри бурчакли маҳобатли машина. Қуритиладиган кир узлуксиз узатилиб турувчи томонида, тепада сақлагич мосламаси бор. Конвейернинг ҳўл ва гижим чойшаблар қўйиладиган тасмасини машинанинг асосий қисми бўлган ўн олтига баҳайбат цилиндр айланиб ҳаракатга келтиради. Айтайлик, чойшаб аввалига юқоридаги саккиз цилиндр устидан, кейин эса пастдаги саккиз цилиндр остидан ўтади, гўёки қовурилган икки бўлак нон ўртасига қўйилган дудланган чўчқа гўштининг бир парраги деяверинг. Цилиндрлардаги буг ҳарорати эса Фаренгейт бўйича нақ 300 даражага етиши мумкин. Конвейер тасмасига ёйилган матонинг ҳар бир квадрат фут сатҳига 200 фунтга яқин босим тушади, яъни чойшаб-пойшаб демагани қуриши у ёкда турсин, энг майда гижимиғача ёзилиб кетади.

Бироқ миссис Фраулини қурилма қандайдир тарзда ана шу ерга тортиб кетган. Пўлат қисмлар, шунингдек, тошпахта қопламали цилиндрлар янги бўялган омбордек қип-қизил, машинадан ўрлаётган буг эса кўнгилни оздирар даражада қон ҳидини анқитарди. Машина миссис Фраулининг оқ блузкаси, жинси шими, ҳатто сийнабанди ва бошқа хил ич кийимларининг майда парчаларини анча нарига, ўттиз футлар масофага итқитиб ташлаган, аммо қонга бўялган йирикроқ лахтақларни саранжом-саришталик билан дазмоллаб, тахлаб қўйганди. Лекин энг даҳшатлиси бу ҳам эмас ҳали...

— Биласанми, машина ҳамма нарсани текислашга, дазмоллашга уриниб кўрган, — Хантоннинг кўнгли беҳузур бўлиб, овози бўғиқ чиқди. — Бироқ инсон... чойшаб эмас-ку, ахир, Марк. Хуллас, миссис Фраули қолдиқларини... — Фавқулудда фожиадан довдираб қолган саркор Стэннер сингари унинг ҳам тили айланмасди. — Қисқаси, уни ишхонасидан саватга солиб олиб чиқиб кетишди... — дея оҳиста сўзини аяқулади у.

Жексон хуштак чалиб юборди:

— Хўш, энди кимнинг пўстагини қоқишади? Кирхона эгасини айблашади-ми ё давлат назорат хизматиними?

— Ҳозирча бундан беҳабарман, — деди Хантон. Мудҳиш манзара эса ҳануз кўз олдидан кетмасди. Машина — «гўштқиймалагич» тарақлаб, вишиллаб, хуштак чалиб, конвейер тасмасини бетиним айлантиради, яшил рангга бўялган ёнларидан қип-қизил қон оқиб турар, инсоннинг куйган эти юракларни орзиқтириб юборувчи хунук ҳид таратарди... — Ҳамма гап хавфсизлик мосламаси деб аталган падарлаънат қурилма учун жавобгар одамга, қолаверса, рўй берган фожианинг аниқ тафсилотларига боғлиқ бу ёғи.

— Хўш, энди, мабодо бошқарувчи айбдор бўлган тақдирда ҳам бу ғалвадан силлиққина қутулиб чиқиб кетса нима бўлади, деб ўйлайсан?

¹ «Блю риббон» — Зангори тасма. (*Тахририят изоҳи*).

Хантон аччиқ кулимсиради:

— Бир аёл ҳалок бўлди, Марк. Башарти Гартли билан Стэннер хавфсизлик қоидалари, шу йиртқич дазмолни жорий таъмирлаш ва рисоладаги ҳолатда сақлаб туриш чоралари юзасидан маблаг чегириб қолишга уринишган бўлишса, турмага тиқилишлари турган гап. Шаҳар маъмуриятида бирон таниш-билишлари бор-йўқлигидан қатъи назар, уларга ҳеч ким ёрдам қилолмайди.

— Хавфсизлик ҳисоботидан тежаб-тергашган деб ўйлаяпсанми?

Хантон «Блю риббон» биносини кўз олдига келтирди — нимқоронғи йўлаклару хоналар, доимо ҳўл ва сирпанчиқ пол, тўкилиб тушай деб турган асбобуқналар...

— Шунақага ўхшайди, — деди у оҳистагина.

Улар ўринларидан туриб, уйга йўл олишди.

— Бу ишдан мени хабардор қилиб тур, Жонни, — деди Жексон. — Воқеаларнинг кейинги ривожини жуда қизиқтиради, албатта.

* * *

Бироқ Хантон «гўштқиймалагич» машина тўғрисида янглишган эди. Сув билан кир ювувчи бу мослама том маънода сувдан қуруқ чиқа олди.

Яримавтомат-дазмоллагич қурилмани бир-биридан мустақил равишда олти нафар давлат нозири ипидан-игнасиғача синчиклаб текшириб чиқди. Ва бари механизм мутлақо тўғри ишляпти, деган фикрни айтди. Дастлабки тергов эса ўлим бахтсиз ҳодиса сифатида юз берган, деган хулосага келди.

Бу гапларни эшитиб ларзага тушган Хантон охири нозирлардан бири Рожер Мартинни астойдил қийин-қистовга олди. Аммо Мартини тушмагур ҳам унча-бунча қармоққа илинадиган анойи балиқлардан эмас экан. Уни тилидан тутишга уриниш ҳеч бир наф бермади. Хантон савол устига савол ёғдирар, у эса шарикли ручкасини ўйнаганича, пинагини бузмай ўтирарди.

— Ҳеч гап йўқ денг? Демак, машина мутлақо тўппа-тўғри ишляпти?

— Айни ҳақиқат, — дея жавоб қилди Мартин. — Бу фожиада ҳамма гап хавфсизлик мосламасига бориб тақалади. Уни ниҳоятда синчиклаб текшириб чиқишди ва жуда яхши ишчи ҳолатда эканлигини аниқлашди. Тирғаладиган ҳеч нимаси йўқ унинг. Миссис Жиллианнинг гувоҳлик кўрсатмасини ўзингиз эшитдингиз-ку, ахир! Миссис Фраули қўлини машина ичига керагидан ортиқ чуқурроқ тиқиб юборган кўринади, бўлак ҳеч бир изоҳ йўқ. Тўғри, бунини ҳеч ким кўрмаган, чунки ҳамма ўз иши билан овора эди. Аёл қичқириб юборган. Машина кафтни ямлаб ташлагач, кейинги лаҳзадаёқ бутун қўлни то елкагача тортиб кетган. Фраули машинани шунчаки ўчириб қўйиш ўрнига қўлини суғуриб олишга зўр бериб уринаверган. Ваҳимадан ўзини йўқотиб қўйгани тушунарли. Тўғри, бошқа бир аёл, миссис Кин машинани ўчиришга уринганини айтди, бироқ, чамаси, ҳаяжонда тугмачаларни адаштириб юборган ёки кечиккан...

— У ҳолда ҳамма бало ўша лаънати хавфсизлик мосламасида экан-да! Демак, тўғри ишлаётган бўлиши мутлақо мумкин эмас, — деди Хантон қатъийлик билан. — Мабодо аёл қўлини унинг тагига эмас, балки устига қўйган демасак...

— Бундай бўлиши умуман мумкин эмас. Чунки мослама устида зангламайдиган пўлатдан ишланган қопқоқ бор. Мосламанинг ўзи ҳам бузилмаган ва моторга уланган. Пастга тушган заҳотиёқ моторни ўчирган бўларди.

— У ҳолда фожиага нима сабабчи деб ўйлайсиз?

— Ўйлаб ўйимга етолмаяпман. Ҳамкасбларим билан фикрлашиб кўриб, миссис Фраули фақат бир ҳолда — конвейер устига йиқилиб тушган тақдирдагина ҳалок бўлиши мумкин эди, деган хулосага келдик. Ҳолбуки, фожиа бошланганида аёл полда турган ва бунга атрофдаги ҳамкасбларининг бари гувоҳ.

— Бундан чиқди, амалда рўй бериши ҳеч қанақасига мумкин бўлмаган, ақлга сиғмайдиган бир тасодиф бу... — деди Хантон.

— Энди, жуда ҳам унчалик эмас-ов... Шунчаки, аслида нима бўлганини

тушуниб ета олмаяпмиз, холос... — Мартин бир муддат жим қолиб, яна давом этди: — Биласизми, Хантон, модомики, бу ҳодисани ўзингизга шунчалик яқин олаётган экансиз, келинг, бир гап айтиб. Фақат бировга чурқ этиб оғиз очмайсиз. Барибир, инкор қиламан ҳаммасини... Очиғи, бу машина менга ёқмади. У... худди, устимиздан кулаётгандай туюляпти. Кейинги беш йил мобайнида бу хил қурилмалардан анча-бунчасини кўришимга тўғри келган. Айримлари шу қадар хароб аҳволдаки, ҳатто тизгинсиз итни ҳам ёнига йўлатмаган бўлардим. Аммо начора, штат қонунлари бундай нарсаларга панжа орасидан қарайди... Қолаверса, бу дазмоллар бор-йўғи машина, холос... Бироқ буниси... қандайдир арвоҳнинг ўзгинаси. Нима учунлигини билмайман-у, унинг ёнида шундай бир ҳиссиёт уйғонди менда. Башарти нимагадир тирғалиш мумкин бўлганда ёхуд ақалли майда бир носозликни топа олганимда ҳам машинани ўша заҳотиёқ тўхтатишни буюрардим. Аллақандай васвасанинг ўзи-я, тўғримасми?

— Биласизми, мен ҳам айнан шу ҳолатдаман, — дея иқрор бўлди Хантон.

— Милтонда рўй берган бир воқеани айтиб берай, — деди нозир Мартин. Кейин кўзойнагини олиб, нимчасининг этағи билан арта бошлади. — Бунга икки йиллар бўлди. Қандайдир йигитлар эски музлатгични орқа ҳовлига олиб чиқиб ташлашган экан. Кейин бир аёл телефон қилиб, ити йўқолиб қолганини айтди. Музлатгич эшиги ўз-ўзидан ёпилиб, жонивор бўғилиб ўлган. Биз бу ҳодиса тўғрисида полицияга хабар бердик, улар текшириш учун ўз одамини юборишди. У йигит ҳам юмшоққўнғил бўлган чоғи, ит бояқшига жуда ачинган кўринади. Унинг жасадини музлатгич билан бирга ўз «пикап»ига ортиб, эртасига эрталаб шаҳар ахлатхонасига элтиб ташлаган. Ўша куннинг ўзидаёқ ахлатхона яқинида яшайдиган бир аёл сим қоқиб, ўғли йўқолиб қолганини хабар қилди...

— О Худо!.. — деб юборди Хантон.

— Хуллас, ахлатхонада ётган музлатгич ичидан боланинг мурдасини топишди. Ўзиям ширингина экан, онасининг айтишича, мулоим табиатли, итоаткор бўлган. Аммо нимагадир ахлатхонада ётган музлатгичнинг ичига кирган... Биз бу ҳодисани бахтсиз тасодифга йўйиб қўя қолдик... Аммо воқеа шу билан тугаган, деб ўйляяпсизми?

— Йўғ-е... Наҳотки?

— У ёғига нималар бўлганини эшитинг. Фожианинг эртаси куни ахлатхона ишчиси мудҳиш музлатгичнинг эшигини олиб ташлашга уриниб кўрган. Шаҳар маъмуриятининг ахлатхонадаги нарсаларни сақлаш тартибига оид 58-рақамли фармойишида шундай кўрсатма бор. — Мартин суҳбатдошига маъноли қараб қўйди. — Хуллас десангиз, ишчи музлатгич эшигини очганида ичида олтига қуш ўлиб ётганини кўрган. Яна айтишича, уларнинг ўлигини олиб ташлаётганида эшик ўз-ўзидан ёпилиб, қўлини қисиб қолган. Бечора оғриқдан дод деб юборибди. Назаримда, «Блю риббон»даги «гўштқиймалагич» машина ҳам шу хил одамхўр қурилмага ўхшаб кетаяпти. Ва бу воқеа менга мутлақо ёқмаяпти, Хантон.

Улар шаҳар суди биносининг кимсасиз вестибюлида бир-бирларига қараганча индамай туришарди. Бу ердан олти ҳудуд нарида эса «Хадли-Уотсон» фирмасининг 6-рақамли андозадаги яримавтомат машинаси буг пуркаб, шақир-шуқур қилганча, ювилган кирларни дазмоллаш билан овора эди.

* * *

Орадан бир ҳафта ўтди ва кирхонадаги бахтсиз воқеа аста-секин унутила бошлади, Хантон ҳам полициянинг бир хилидаги зерикарли ишларига кўмилиб кетганди. Фақат, бир қўл қарта ўйнаб, пиво ичиш учун хотини билан бирга Марк Жексоннинг уйига киргандагина бу воқеа яна ёдига тушди.

Жексон саломлашар-саломлашмас сўз бошлади:

— Биласанми, Жонни, нима гап? Кирхонадаги ўша машинага ёвуз руҳлар жойлашиб олган бўлиши мумкин, деб ҳеч хаёлингга келтирмаганмисан?

— Нима-нима? — Хантон кўзларини пирпиратди.

— «Блю риббон»даги тезкор дазмоллагич бор-у, ўшани айтаяпман. Бу ўринда аллақандай алоқа мавжудлиги яққол сезилиб турибди.

— Қанақа яна алоқа? — Хантон сергак тортди.

Жексон унга кечки рўзномани узатиб, иккинчи саҳифада босилган бир хабарни нуқиб кўрсатди. Унда ёзилишича, «Блю риббон» кирхонасида бахтсиз ҳодиса юз берган. Яримавтомат дазмоллагич машина ювилган кирларни узатиб турган олти нафар аёлни бугда куйдириб юборибди. Соат 15-у 45 дақиқада содир бўлган бу фожиага қозонхонада буг босими кескин ошиб кетгани сабаб қилиб кўрсатилган эди. Аёллардан бири, миссис Аннет Жиллиан иккинчи даражали куйиш билан шаҳар касалхонасига жўнатилган.

— Ғалати тасодиф... — деди Хантон ўйлиниб туриб ва шу лаҳзада нозир Мартиннинг кимсасиз суд биносига мудҳиш оҳангда янтраган «Машина эмас, нақ арвоҳнинг ўзгинаси!» деган гапи ярқ этиб хаёлида жонланиб кетди. Ва кетма-кет эски музлатгич ичида ҳалок бўлган ит, болакай ва қушлар ҳақидаги ҳикояни эслади.

Шу оқшом у қартани ҳам хаёли паришон ҳолда ўйнади.

* * *

Палатага Хантон кириб келганида миссис Жиллиан ёстиқларга суянган-нича, «Экран сирлари»ни ўқиб ётарди. Унинг бир қўли батамом чирмаб ташланган, бўйнининг бир қисми ҳам ўралган эди. Хонада тўртта чорпоя бўлиб, аёлнинг ягона қўшниси — чехраси оқарган ёшгина бир жувон қаттиқ ухлаб ётарди.

Мовий коржома-хизмат кийимидаги кишини кўрган миссис Жиллиан хиёл тараддуланиб, кейин журъатсизгина жилмайди:

— Мабодо миссис Черникованинг олдига келган бўлсангиз, ҳозир суҳбатлаша олмайсиз. Яқинда дори беришувди, ухлаб ётибди...

— Йўқ. Мен сизни кўргани келдим, миссис Жиллиан. — Аёл чехрасидаги табассум шу заҳоти сўнди. — Норасмий ташриф деганларидек. Шунчаки, кирхонада нима бўлганига қизиқиб қолдим. — У қўлини чўзди: — Жон Хантон.

Самимийлик, очиққўнгиллик ўз натижасини берди. Миссис Жиллианнинг юзи табассумдан ёришиб кетди ва у куймаган қўлини чўзганича, журъатсизгина сўрашди.

— Миршабга ёрдам беришга ҳамиша тайёрман, мистер Хантон. Сўрайверинг... Эй Худо! Ўғлим мактабда яна бир балони бошладими деган хавотирда кўрқиб кетдим, очиги.

— Нима воқеа юз берганини батафсил сўзлаб берсангиз.

— Биз чойшабларни дазмол қилаётгандик, машина бирданига буг пуркаб юборса бўладими! Менга ҳар қалай шундай туюлди. Ҳозир уйга қайтаман, итларни сайр қилдираман деган хаёл билан турсам, ногаҳонда худди бомба портлагандек гумбурлаб кетди. Ҳаммаёқ қайноқ буг, яна илондек вишиллашини айтмайсизми... даҳшат! — Жилмайишга уринган лаблар беихтиёр аянчли титраб кетди. — Дазмол... худди аждарҳодек пишқирарди. Шунда Алберта-миз — анув, Алберта Кинни айтаяпман — туйқусдан «Портлаш! Портлаш!» деб қичқириб юборди-ю, ҳамма югургилаб, бақир-чақир бошланиб кетди. Женни Жейсон мен куйдим деб дод сола бошлади. Мен ҳам беихтиёр ўша томонга югурдим-у, кейин йиқилиб тушдим. Ўзим ҳам қаттиқ куйиб қолганимни ўшанда сезмаган эканман. Худога шукрки, жонимиз омон қолди, чунки бундан баттари бўлиши ҳам мумкин эди-да. Қайноқ буг бўлса, ҳарорати нақ уч юз даражага боради...

— Рўзномада буг узатиш қувири шикастланган деб ёзишибди. Бу нима дегани?

— Биласизми, бошимиз тепасидан ўтган қувурлардан буг қайишқоқ резинаичакка ва ундан машинага узатилади. Жо, яъни мистер Стэннер қозондан кўшимча буг отилган, деб тахмин қилди. Оқибатда эса босим кўтарилиб кетиб, қувурлар дош беролмаган.

Хантон у ёғига нимани сўрашни билолмади. Хайрлашишга чоғланиб турувди ҳамки, аёл хушламайгина қўшимча қилиб қолди:

— Авваллари машинада бунақа воқеа ҳеч қачон рўй бермаганди. Фақат кейинги пайтларда шунақа бўлаяпти. Гоҳ қайноқ буг отилади, гоҳ анави даҳшат — миссис Фраулининг мудҳиш ўлими, руҳини Худо ёрлақанган бўлсин. Хуллас, майда-чуйда ҳар хил тасодифлар бир-бирига уланиб кетаяпти. Бир гал Эссининг этагини занжир ўраб кетди. Бу ҳам фожиага олиб бориши мумкин эди, аммо қиз чаққонлик қилиб, қўйлагини ечиб ташлашга улгурди. Гоҳ қандайдир болт бўшаб кетадими-ей, гоҳ яна аллаббалолар юз берадими-ей. Таъмирчи устамиз Херб Дайментнинг ҳам она сути оғзига келди! Ишонасизми, баъзан чойшаб теп-текис ёйилгани ҳолда... цилиндрлар орасига тикилиб қолади. Жоржининг айтишича, буларнинг барига кир ювиш машиналарига оқартирувчи кукун ҳаддан зиёд кўп солинаётгани сабаб эмиш, бироқ авваллари бу хил балоий ногаҳонийлар мутлақо юз бермасди-ку! Ҳозир эса қизларимиз бу машинада ишлашдан юрак олдириб қўйишган. Эссининг айтишича, дазмол ичига Адел Фраули танасининг парчалари тикилиб қолган ва шу боис ҳам бу машинада ишлаш фалокатга олиб келади... Гўё унга қарғиш теккандек. Э, нимасини суриштирасиз, бу беҳосият машина атрофидаги балою кулфатларнинг бари Шерри кўлини кесиб олган кундан бошланган аслида.

— Қанақа Шерри? — сўради Хантон.

— Шерри Квелетт-да! Ширингина қиз, мактабдан тўғри бизга ишга келувди. Ўзи жуда тиришқоқ, аммо сал уқув етишмайди. Ҳозирги думбул қизларни биласиз-ку, энди...

— Хўш, у бармоғини қандай қилиб кесиб олди? Нима бўлганди ўзи?

— Айтарли ҳеч нима. Биласизми, кирювгичда конвейер тасмасини ушлаб турувчи махсус тутқичлар бор. Машинага қалин ва оғир матони солмоқчи бўлганимиз учун ҳам Шерри ана шуларни жиндак бўшаштириш билан овора эди. Қиз боққич, хаёли бирон йигитга кетиб қолдими, бармоғини кесиб олди. Жуда чуқур кесилганди ўзиям, ҳаммаёққа қон сачраб кетган. — Миссис Жиллианнинг чеҳрасида туйқусдан саросима пайдо бўлди. — Кейин эса... айнан шу воқеадан сўнг... болтлар ўз-ўзидан чиқиб кета бошлади. Яна бир ҳафтача ўтиб... Адел бечора... Гўё машина қон таъмини кўриб, ёқтириб қолди-ю, одам ямлашга ўтиб олгандай... Э, нималар деяпман ўзи... Биз аёлларнинг миямизда доим бемаъни фикрлар гулғон ўйнаб юради-да, а, зобит Хантон?

— Хантон, — дея беихтиёр тўғрилади Жон ва бир нуқтага тикилганича қолди.

* * *

Тақдир ўйинини қарангки, у ўша куннинг ўзидаёқ Марк Жексон билан икковларининг уйидан унга узоқ бўлмаган мўъжазгина кирхона-автоматда учрашиб қолди ва айнан шу ерда полициячи ҳамда инглиз адабиёти профессори ўртасида ўта антиқа бир суҳбат бўлиб ўтди.

Улар пластик оромкурсиларда ёнма-ён ўтиришар, келтирган кийимлари эса ойнатўсиқ ортида, тирқишига ташланган танга туфайли ҳаракатга келувчи кир ювиш машиналарининг барабанларида айланарди. Жексоннинг тиззаларида Милтоннинг сайланма асарларидан иборат китобча ётар, аммо у буюк шоирни ҳам унутган қўйи Хантоннинг миссис Жиллиан ҳақидаги ҳикоясини диққат билан эшитарди.

Ниҳоят, у жим қолганида Жексон сўз бошлади:

— Ёдингда бўлса, бу одамхўр машинага ёвуз руҳ жойлашиб олмаганмикан, деб айтгандим сенга. Ярми ҳазил эди ўша гапимнинг... аммо фақат ярми. Ҳозир, шу тобда яна шу ҳақда ўйляпман.

— Э, қўйсанг-чи, — деди Хантон ишонқирамай. — Фирт бемаънилиқ-ку бу, ахир...

Жексон ойнаванд дарча ортида кийимлар қандай айланишини кузатарди.

— Жоду қилинган дегани — ёмон сўз. Қолаверса, унчалик аниқ ҳам эмас.

Аниқроғи, машинага ёвуз руҳлар жойлашиб олган кўринади. Дунёда иблисларни истаган ерга жойлаштириш усуллари талайгина. Уларни ўша ердан ҳайдаб чиқариш усуллари ҳам айнан шунча. Ақалли Фрезернинг «Олтин шох» асарини олиб кўрайлик, унда шу хил кўплаб мисоллар келтирилган. Друидлар тўғрисидаги эртақларда ҳам, ацтеклар¹ фольклорига ҳам айнан шу манзарани кўрамиз. Бу хил воқеа-ҳодисалар жуда кўҳна замонлардан, Қадимги Миср давридан бошлаб эслаб ўтилади. Ва амалда уларнинг барини жуда бўлмаганда битта умумий ва мажбурий шарт бирлаштириб туради. Иблисни жонсиз буюмга жойлаштириш учун қиз боланинг қони керак. — Жексон Хантонга қараб қўйди. — Миссис Жиллианнинг айтишига кўра, жамики фалокатлар ўша Шерри Квелетт қўлини кесиб олганидан кейин бошланибди, тўғрими шу гап?

— Етар энди, ҳазил ҳам эви билан-да, — деди Хантон.

— Аммо бир ўйлаб қўринг: бу қиз бошлангич шартга жудаям мос келаяпти, — жилмайди Жексон.

— Ҳозироқ ҳамма ишимни йиғиштираман-у, тўғри уйига бориб, ўзидан сўрай қоламан, — Хантон ҳам зўраки илжайди. — Ҳалитданоқ ғалати манзарани кўз олдимга келтираяпман... «Ассалому алайкум, миссис Квелетт, полиция зобити Жон Хантон бўламан. Шу десангиз, кичик бир тадқиқот ўтказиб, дазмоллагич машинага иблислар жойлашиб олмадимикан, деган муаммони ҳал этаяпман. Яна шуни ҳам билмоқчи эдимки, сиз қиз боламисиз ё...» Хўш, бу ёғига нима деб ўйлайсан: мени жиннихонага тиқиб қўйишларидан аввал Сандра ҳамда болаларим билан хайрлашиб қолишга улгурармиканман-а?

— Бемалол гаров ўйнашим мумкинки, ҳозирги аҳволда ҳам тўғри ўша ёққа қараб кетаяпсан, — деди Жексон тамомила жиддийлик билан. — Гапларим ҳазил эмас мутлақо, Жонни. Ўша лаънати машинани ҳали бир марта ҳам кўрмаганман, аммо шунга қарамай, у юрагимга кўрқув солаяпти.

— Дарвоқе, — деб қолди Хантон, — модомики гап очилган экан, бошқа мажбурий шартлар ҳақида ҳам сўзлаб бера қолмайсанми?

Жексон елкасини қисди.

— Энди, ҳаммасини дабдурустдан эслай олиш осонмас. Бунинг учун китоб кўриш керак. Масалан, жодугарларнинг илми амалини кўриб чиқайлик. Англосаксларда уни қабр тупроғи ёки бақа кўзини аралаштириб тайёрлашган. Европадаги илми амал воситаларида «шуҳрат қўли» ёхуд, оддийроқ айтганда, мурданинг қўли кўп тилга олинади. Жинлар базмида ичиладиган, рўё кўрсатувчи галлюциноген моддалардан бири унинг ўрнига ўтиши мумкин ҳозирги пайтда. Бу одатда белладонна ёки псилоцибин ҳосиласи, аммо бошқа модда бўлиши ҳам мумкин.

— Нима бало, Марк, эсингни еб қўйдингми? Мана шу нарсаларнинг бари «Блю риббон» дазмол-автоматига тушиб қолган бўлиши мумкин, деб жиддий ўйляяпсанми ўзи? Бошимни гаровга қўйиб айта оламанки, беш юз мил тева-рак-атрофда биронта туп белладонна йўқ! Қолаверса, кимдир аллақайси Фредди амакининг қўлини узиб олиб, ўша лаънати дазмолга тиқмагандир-ку, ахир?

— «Мабодо етти юзга маймун ёзув машинасида етти юз йил ёзишга мажбур қилинса...»

— Биламан, биламан. «Улардан бири, албатта, Шекспир асарларининг тўпламини ёза олади», — дея тўнғиллади Хантон. — Жин урсин сени, Марк! Тур энди ўрнингдан, кўчанинг нариги томонидаги дорихонага ўтиб, пулни кир ювиш машинаси учун майдалаб, йигирма центлик қилиб кел.

* * *

Жорж Стэннер «гўштқиймалагич»да, ақл бовар қилмайдиган ўта ғалати шароитда бир қўлидан жудо бўлди.

Душанба кун ирталаб соат еттида кирхонада Стэннер ҳамда асбоб-ускуналарни таъмирловчи уста Херб Дайментдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Улар йилига икки марта профилактика ишларини ўтказишар — фабрика-кирхонани одат-

¹ Ацтеклар — қадимий америка ҳинду қабилалари. (Тарж.)

даги вақтда, соат 7.30 да очишдан аввал «Гўштқиймалагич» подшипникларини мойлаб чиқишарди. Даймент машинанинг нариги чеккасида туриб, тўртта ёрдамчи подшипникни мойлар экан, кейинги вақтларда бу механизмга хизмат кўрсатиш унга қанчалик ёқмай қолгани тўғрисида ўйлаб турганида қурилма... тўсатдан ишлаб кетди.

У моторни ўчириш учун уни тўсиб турган матотасмаларни энди кўтараман девди ҳамки, тасмалар... ногаҳонда бир титраб, жонланиб кетди-ю, қўлларида ўз-ўзидан ўрмалаб, кафтлари терисини сидирганича, машина ичига торта бошлади.

Бироқ, одамхўр қурилма қўлларини ямлаб юборишидан бир лаҳза аввал Даймент бир силтаниб, бу тузоқдан чиқиб кета олди.

— Жин урсин, бу нимаси? — дея бақириб юборди у. — Ўчирсангиз-чи, ахир бу лаънати машинани!

Ана шу сонияда Жорж Стэннер қичқириб юборди.

Бу — юракларни музлатиб юбуровчи мудҳиш чинқирик, бир зумда бутун бинони тўлдирган, кир ювиш автоматларининг металл башараларидан, бугда ишловчи прессларнинг юҳодек очилган жағларидан, баҳайбат қуритгичларнинг бўм-бўш кўзларидан акс-садо бўлиб қайтаётган даҳшатли фарёд эди. Стэннер оғзини катта очиб нафас олгач, яна бор овозда бақирди:

— Ё Худо! Мени тортиб кетаяпти! Тортиб...

Шу пайт барабанлар остидан буг отилди. Фиддиракчалар шақир-шуқур қилиб айланар, гўё биною қурилмалар тўсатдан жонланиб кетгандек, шу пайтгача уларда яшириниб келган махфий ҳаёт энди ўзини баралла ошкор этиб, ташқарига отилиб чиққандек эди.

Даймент жонҳолатда ҳозиргина Стэннер турган жойга отилди.

Биринчи барабан мудҳиш тусда қонга бўялиб бўлган эди. Даймент ожизликдан инграб юборди, томоғи бўғилиб, нафаси етмай қолди. «Гўштқиймалагич» эса ҳануз тўхтовсиз чинқираб, шарақлар, вишиллар эди.

Ташқаридан қараган одамга Стэннер шунчаки машина устига энгашиб тургандек кўринарди, тўғри, сал галатиноқ букилгандек туюлиши мумкин. Бироқ унинг бўрдек оқарган чеҳраси, косасидан чиқиб кетаётган кўзлари, узлуксиз даҳшатли чинқириқдан қийшайиб кетган оғзини ҳеч нимадан беҳабар одам ҳам кўрмай қололмасди. Стэннернинг қўли хавфсизлик мосламаси билан биринчи барабан остида гойиб бўлган, энги нақ елкасигача узилиб тушган, қўлнинг юқори қисми гайритабиий равишда қийшайиб, қон тизиллаб отиларди.

— Ўчир... тезроқ! — дея хириллади у. Шу лаҳзадаёқ елка суяги қирс этиб синди.

Даймент тугмачани бор кучи билан урди.

«Гўштқиймалагич» эса ҳеч нима бўлмагандай, тақирлаш, ўкириш, айланишда давом этарди.

Даймент ўз кўзларига ишонолмай, тугмачани устма-уст ура бошлади. Ҳеч қандай фойдаси бўлмади... Стэннернинг қўл териси чўзилиб, галати тарзда ярақдай бошлади. Мана ҳозир у бардош беролмай узилади — барабанлар ҳануз айланиб ётибди-да. Лекин шуниси ажабланарлики, Стэннер ҳушини йўқотмади ва ҳамон қичқирмоқда. Шу ўринда Даймент нима учундир мултфильмдан бир лавҳани — асфальт қиладиган машина бир одамни янчиб, юпқа япроққа айлантириб кетганини эслади.

— Сақлагичларга... югур!.. — дея чинқирди Стэннер. Унинг боши энгашиб борар, машина одамни ўз қаърига тортиб, ямлаб ташлашдан бир зум ҳам тўхтамасди.

Даймент ўгирилиб, бойлерхонага отилди. Стэннернинг қичқирдиқлари уни гўё ёвуз руҳлардек таъқиб этарди. Ҳавони қон ва бугнинг аралашган ҳиди тутиб кетган.

Чап томондаги деворда учта баҳайбат, кулранг жавон турар, кирхонадаги жамики электр тизимларининг сақлагич воситалари шу ерда жамланган эди. Даймент эшикларнинг барини бирин-кетин очиб, узун-узун сопол цилиндр-

ларнинг ҳаммасини олдинма-кейин суғуриб олиб, елкаси оша итқита бошлади. Дастлаб юқориги ёруғлик, сўнгра ҳаво ҳайдовчи компрессор ўчди. Охирида худди ўлаётиб уф тортгандек бойлернинг ўзи ҳам тўхтади.

«Гўштқиймалагич» эса ҳануз айланиб ётарди. Стэннернинг қичқириқлари энди пасайган, узуқ-юлуқ инграши эшитилади, холос.

Шу пайт Дайментнинг кўзи деворда, ойнаванд жавон ичида осиб қўйилган ўт ўчириш болтасига тушиб қолди. У оҳиста сўкинганча, болтани шарт олди-ю, бойлерхонадан отилиб чиқди. Машина Стэннернинг қўлини нақ елкасига қадар ямлаб бўлганди. Яна бир лаҳзадан кейин боши билан беўхшов бурилган бўйинини ҳам ютиб юбориши шубҳасиз.

— Тўхтатишнинг иложи йўқ сира! — деди Даймент ҳам хириллаб ва болтани баланд кўтарди. — Э Худо! Бу нимаси ўзи, Жорж! Йўқ, мен бундай қилолмайман, қўлим бормайди!

Машина шаштини жиндак камайтирди. Тасма енг ва эт парчаларини, Стэннернинг бармоғини туфлаб ташлади... Саркор яна бақриб юборди — юракларни орзиқтирувчи мудҳиш овозда чинқирди. Ва Даймент қарамай туриб, болтани бор кучи билан туширди. Кейин яна. Ва яна.

Стэннер бир томонга қулаб тушди. У ҳушидан кетган эди. Юзлари кўкарган, елка остидан чопилган қўлидан қон шариллаб отилади... Машина яна бир бор шарақлаб, қурбонидан қолган ҳамма нарсани очкўзлик билан ютди ва... шу заҳотиёқ ўчди қолди.

Ҳўнграб йиғлаётган Даймент эса камарини ечиб, қонни тўхтатишга уннай бошлади.

* * *

Хантон телефон орқали нозир Рожер Мартин билан гаплашарди. Жексон эса уч ёшли Пэттининг кўнгли учун копток ўйнар экан, уни кўз қири билан кузатиб турарди.

— Нима-нима, у сақлагич воситаларнинг барини олиб ташлаганми? — дея қайта сўради Хантон. — Ахир бу ҳолда электр қуввати батамом узилиши керак-ку, ахир, тўғримасми?.. Дазмолни ҳам ўчирганми?.. Ў, шундайми ҳали, қизиқ, жуда қизиқ... Нима? Йўқ, шунчаки, норасмий тарзда. — Хантон хўмрайиб, Жексонга қараб қўйди. — Ўша музлатгични ҳеч унута олмаяпман-да, Рожер... Ҳа, ҳа, мен ҳам шу фикрдаман. Бўпти, ҳозир-а? — У гўшакни қўйиб, Жексонга ўгирилди: — Ва ниҳоят, қизимиз билан танишиш пайти ҳам келди, Марк.

* * *

Шеррининг ўз уйи бор экан. Хантон полиция нишонини кўрсатган заҳотиёқ икковларини дарҳол ичкарига таклиф этганига ҳамда ўзини тутишдаги журъатсизлигига қараганда қиз бу шинамгина ошёнга яқиндагина эга бўлган кўринади. Кейин у чиройли суратни эслатувчи, дид билан безатилган меҳмонхонада, уларнинг рўпарасидаги оромкурсининг бир чеккасига омонатгина ўтириб, бутун вужуди қулоққа айланди.

— Мен полиция зобити Хантон бўламан, бу киши ёрдамчим, мистер Жексон. Кирхонада рўй берган воқеага қизиқиб келувдик. — Қоп-қора сочли, истараси иссиқ ва тортинчоқ бу қизнинг олдида у сал ўнгайсизланарди.

— Даҳшат, умуман даҳшат... — дея сўз бошлади Шерри Квелетт. — Аслида-ку, бу мен ишлаган биринчи жой. Мистер Гартли амаким бўладилар. Ишим ўзимга ёқарди, чунки шу туфайли алоҳида уй олиш, меҳмон кутиш имконига эгаман... Бироқ эндиликда... назаримда, бу ер, «Блю риббон»... яхши жой эмас.

— Хавфсизлик техникаси бўйича тафтиш гуруҳи дазмолхонани вақтинча, текширув ишлари тугагунига қадар ёпиб қўйди, — деди Хантон. — Бундан хабардормисиз?

— Ҳа, — қиз ўтирган ерида безовта бўлди. — Энди бу ёғига нима қилиш кераклигини ўйлаб ўйимга етолмаяпман...

— Миссис Квелетт, — дея унинг сўзини бўлди Жексон. — Агар янглишмасам, сизнинг бошингиздан ҳам шу дазмол-машинага боғлиқ бир воқеа бўлиб ўтган. Эшитишимча, ўшанда тутқичлар қўлингизни жароҳатлаган экан, тўғрими?

— Ҳа, бармоғимни кесиб олгандим. — Ногоҳ қизнинг чеҳраси тундлашди. — Аммо бу фақат бошланиши экан, холос... — Унинг Жексонга тикилган нигоҳи маъюс эди. — Ўшандан буён, баъзан шундай туюладики, бошқа қизларнинг ҳаммаси мени... тўсатдан ёмон кўриб қолишгандек... гўё нимададир айбдорман-у...

— Миссис Квелетт, — оҳиста сўз бошлади Жексон, — мен ҳозир сизга ниҳоятда оғир бир савол беришга мажбурман. У сизга ёқмаслиги турган гап. У бошдан-оёқ сизнинг шахсий ҳаётингизга дахлдор ва фақат дастлабки қарашдагина мавзумизга ҳеч бир алоқаси йўқдек туюлади, аммо сизни ишонтириб айтаманки, аслида бундай эмас мутлақо. Сўхбатимизни ёзиб олаётганимиз йўқ, шу боис ҳам қўрқмасдан, дадил жавоб бераверинг.

Энди қизнинг чеҳрасидаги маъюслик қўрқув билан алмашинди:

— Мен... бирон гуноҳ... қилиб қўйдимми?!

Жексон жилмайиб, бош чайқади ва Шерри шу лаҳзадаёқ яна бўшашиди. Бу ерга Марк билан келганим қанчалик яхши бўлди-я, деб ўйларди Хантон.

— Яна бир нарсани қўшимча қилишим керак, — деди Жексон. — Бу саволга жавобингиз мана шу қўрқамгина уйни сақлаб қолишингизга, ишга қайтишингизга ва, умуман, фабрика-кирхонадаги аҳвол яна аввалгидек яхшиланиб кетишига ёрдам бериши мумкин.

— Ундай бўлса, ҳар қандай саволингизга жавоб беришга тайёрман, — деди у.

— Шерри, сиз... ҳали қиз боламисиз?

Бояқиш бу гапдан довдираб, ўзини мутлоқ йўқотиб қўйди. Гўё тавба-тазарру қилиш учун руҳоний ҳузурига келди-ю, руҳоний унинг юзига тарсаки тортиб юборгандек. Кейин бошини кўтариб, хонани бу тўғрида бошқача ўйлаш ҳам мумкинлигига сира-сира ишонгиси келмаган бир қиёфада кўздан кечириб чиқди.

Сўнгра оддийгина қилиб, қисқа жавоб берди:

— Мен ўзимни бўлажак эрим учун асраяпман.

Хантон билан Жексон индамайгина бир-бирларига қараб қўйишди. Ана шу ўринда, аллақайси бир лаҳзада Хантон бу гапларнинг бари ҳақиқат эканини, иблис чиндан ҳам жонсиз темирга, «гўштқиймалагич»нинг жамики қисмлари — барабанларию тасмаларига, винтларию тутқичларига жойлашиб олиб, уни ўзининг алоҳида ҳаёти билан яшовчи бир нимага айлантириб қўйганини яққол ҳис этиб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Раҳмат, — деди Жексон оҳиста.

* * *

— Хўш, энди нима қиламиз? — деб сўради Хантон машинага чиқишганида саросимали бир қиёфада. — Иблисларни ҳайдаб чиқариш учун руҳонийни излаймизми?

Жексон истеҳзоли илжайиб қўйди:

— Шу хил руҳонийни топа олган тақдирингда ҳам фойдаси бўлмайди: у сенга бир даста турли китобчаларни бериб, ўқиб чиқишни тавсия этади-ю, ўзи фурсатни ганимат билиб, жиннихонага телефон қила бошлайди. Биз ўзимиз бажаришимиз керак бу ишни, Жонни.

— Уддалай олармиканмиз?

— Шояд. Биласанми, асосий гап нимада? Биз машинага нимадир жойлашиб олганини биламиз, холос. Аммо у айнан нималиги номаълум... — Шу ўринда Хантоннинг нима учундир аъзои бадани музлаб кетди, гўё ўлимнинг номоддий, аммо совуқ қўли танасига теккандек эди. — Зотан, иблислар ниҳоятда

қўп. Биз ҳозир Бубастисга¹ дуч келиб турибмизми ё Пан²гами? Балки Баал³га-дир? Ёхуд насронийлик динидаги дўзахий кучлар маъбуди бўлган Шайтоннинг ўзи бизга қарши турибдими?.. Биз бундан беҳабармиз. Бу иблисни машинага ким ва қандай мақсадда яқин йўлатганини билолганимизда-ку, иш анча осон кўчарди-я. Аммо у тасодифан тушиб қолгани аниқроқ кўринади.

Жексон кафти билан сочларини сийпаб қўйди.

— Қиз боланинг қони, бу-ку, тушунарли энди... Аммо шу далилнинг ўзи ҳали ҳеч нимадан дарак бермайди. Биз кимга дуч келганимизни аниқ билишимиз керак.

— Хўш, нима учун? — деб сўради Хантон соддалик билан. — Нега энди хилма-хил воситаларни тўплаб, иблисларни ҳайдаб чиқаришга уриниб кўрмаслик керак экан?

Жексоннинг чеҳрасини кўланка қоплади.

— Бу талончилару полициячилар ўйини эмас, ахир, Жонни! Худо ҳақи, шундай йўл тутишни ҳатто хаёлингга ҳам келтира кўрма, асло-асло! Иблисни ҳайдаб чиқариш маросими — ниҳоятда хатарли нарса. Сенга тушунарлироқ бўлиши учун ядро реакциясини назорат этаяпман, деб тасаввур қилавер. Биз янглишувимиз мумкин. У ҳолда ҳалок бўламиз. Ҳозирча Иблис шу машина ичида ўтирибди. Худо кўрсатмасин-у, мабодо имконият туғилиб, у...

— Ташқарига чиқиб кетиши мумкинми?

— У эртаю кеч шуни орзу қилиб ётибди-да, ахир... — Жексоннинг овозида кўрқув бор эди. — Чунки одам ўлдиришни жуда-жуда яхши кўради.

* * *

Эртаси куни оқшом пайти Жексон уйига кириб келганида Хантон хотинини болаларни олиб, кинога боришга кўндирди. Икковлари ёлғиз қолганларининг ўзиёқ бир қадар хотиржам қиларди. Бундай ғалати воқеага аралашиб қолганига Хантон ҳануз қийинчилик билан ишонарди.

— Мен машгулотларни қолдириб, кун бўйи хилма-хил мудҳиш китобларни кўриб чиқдим. Уларда қандай кўрқинчли нарсалар тасвирланганини эса сен ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсан. Иблисларни қандай чақаришни тушунтириб берувчи ўттизта усулни ёзиб олиб, компьютерга киритдим. У эса натижа чиқариб, қандай умумий мажбурий унсурлар кераклигини кўрсатиб берди. Улар ҳайратомуз даражада кам экан.

У Хантонга узаган рўйхатда қуйидагилар белгиланган эди: қиз бола қони, қабр тупроғи, «шуҳрат қўли», кўршапалак қони, тунда тўпланган йўсин, от туёғи ва бақанинг кўзи. Шунингдек, бошқа унсурлар ҳам бор, аммо улар асосий ҳисобланмас экан.

— От туёғи... — дея ўйланиб қолди Хантон. — Ғалати-я...

— Жуда кўп учрайди. Умуман олганда-ку...

Хантон унинг сўзини бўлди:

— Шу кўрсатмаларда келтирилган айрим унсурларни уларга яқинроқ бўлган ва топилиши осонроқлари билан алмаштириш мумкинмикан-а?

— Айтайлик, тунда йиғилган лишайник йўсин ўрнига ўтмасмикан, демоқ-чисан-да, тўғрими?

— Топдинг.

— Менимча, уларни бемалол алмаштириш мумкин, — деди Жексон. — Мағия⁴вий кўрсатмалар кўпинча икки хил маънода келади, яъни шу хил алмаштиришларга бажонидил рухсат беради. Умуман, қора мағия — жодугарлик ижодий тафаккур парвози учун ҳамиша кенг имкониятлар яратиб келган.

¹ Бубастис — Иблиснинг тимсолларидан бири.

² Пан — қадимги юнон асотирларида ўрмонлар, подалар ва далалар маъбуди, эчки туёқли ва жундор кўринишда тасвирланади. Илк насронийлик Панни шайтоний оламга мансуб деб билган.

³ Баал — қадимги сомилар асотирларида қурғоқчилик маъбуди, Иблиснинг бир тури.

⁴ Мағия — сеҳр, жоду.

— Хўш, энди от туёғини «Жел-О» русумли елим билан алмаштириб кўрсак-чи, — дея тахминини ўртага ташлади Хантон. — Ишлаб чиқаришда у жуда кенг тарқалган. Миссис Фраули бояқиш ҳалок бўлган ўша машғум кунда шу хил елим идишини ўзим кўрганман. Дазмол-машина ўрнатилган саҳн остида турган эди. Бундай дейишимга сабаб — желатин от туёғидан олинади-ку, ахир!

Жексон бош ирғади:

— Хўш, яна нима?

— Кўршапалак қони... Корхона биноси жуда кенг. Қоронғи бурчаклару кўшимча хоналар анчагина. Гарчи маъмурият ўла қолганда тан олмаса ҳам, «Блю риббон»да кўршапалаклар яшаши эҳтимоли ниҳоятда юқори. Бинобарин, улардан биронтаси «гўштқиймалагич» ичига учиб кириб қолган бўлиши ҳеч гап эмас.

Жексон ўзини оромкурси суянчигига ташлаб, толиқишдан қизариб кетган кўзларини ишқалади.

— Ҳа, ҳаммаси ўзаро мос келаяпти... ҳаммаси.

— Чинданми?

— Чиндан. «Шухрат қўли»ни эса, назаримда, рўйхатдан бемалол ўчириб ташласак ҳам бўлади. Миссис Фраули ҳалок бўлгунига қадар дазмол-машинага мурданинг қўлини ҳеч ким атайлаб тиқиб қўймаган. Энди белладоннага келсак, ўлкамизда бундай ўсимлик умуман учрамаслиги ҳаммага аён ҳақиқат.

— Хўш, қабр тупроғи-чи?

— Ўзинг нима ўйлайсан?

— Умуман, бу ўринда қандайдир алоқа мавжуд, — деди Хантон ўйлаиб. — Энг яқин қабристон «Плезант хилл». «Блю риббон»дан беш мил масофа нарида жойлашган.

— О'кей, маъкул, — Жексон бош ирғади. — Мен компьютерда ишловчи қиздан рўйхатда кўрсатилган унсурларнинг барини бирламчи ва иккиламчи гуруҳга ажратиб чиқишини сўрадим — Хеллоуин байрамига тайёргарлик кўраётганимга бечоранинг ишончи комил эди. Хуллас, унсурларни мумкин бўлган барча хил тартибда ажратиб чиқдик. Кейин, умуман ақл бовар қилмас даражадаги ўндан зиёдроқ унсурларни чиқариб ташладим. Қолганларининг бари аниқ тартиб бўйича тақсимланади. Биз ҳозиргина тилга олиб ўтган унсурлар эса ана шу гуруҳлардан бирига киради. Мен бу ўринда ёвуз руҳларни ҳайдаш усулларидан бирини кўзда тутаяпман, албатта.

— Хўш, қанақа экан у?

— О, ниҳоятда осон. Жанубий Америкада хилма-хил мистик эътиқод марказлари мавжуд. Кариб денгизи оролларида бўлинмалари ҳам бор. Аммо маросимлари ўзаро ўхшаб кетади. Мен кўриб чиққан китобларда шу эътиқодлар бўйича сифиниладиган маъбудлар ўрмонда яшовчи қандайдир ёвуз руҳлар деб билинади, африкаликлар Саддат ёки Оти йўқ деб атайдиган руҳ бор-ку, шу сирадан-да. Кўрасан ҳали, ўша руҳ кўз очиб юмгунингча машинамиздан ўқдек отилиб чиқиб кетади.

— Маъкул, бироқ бунинг учун нима қилиш керак?

— Бор-йўғи жиндек табаррук сув билан чўқинтириш пайтида ишлатиладиган ширин кулчадан бир парча. У ёғига «Левит»¹ дан дуо ўқиймиз. Қарабсанки, насронийча сеҳргарликнинг ўзгинаси бўлади қолади.

— Ишқилиб, баттар бўлмаса гўрғайди.

— Нега энди? Аҳвол ҳозиргидан ёмонлашувига бирон сабаб кўрмаяпман, — деди Жексон ўйлаиб. — Тўғри, бир нарсани тан олишим керак: рўйхатимизда «шухрат қўли» йўқлиги кўнглимни гаш қилиб турибди. Зотан, у жодугарликнинг энг қувватли унсури ҳисобланади.

— Табаррук сув ҳам таъсир кўрсатолмайдими унга?

— Йўқ, «шухрат қўли» чақирувчи иблис Библияни нонушта ўрнига паққос тушириши мумкин! Ҳа, ундан кўрқулик, бошимизга қандай хатар со-

¹ Левит — Қадимий Аҳднинг учинчи китоби.

ларкин ҳали. Аслида-ку, жин теккан бу машинани қисмларга ажратиб ташлаган мақбул эди-я!

— Нима, жинни ҳайдаб чиқара олишга ишончинг комил эмасми?

— Унчаликмас. Ҳар қалай, минг эҳтимолнинг бири. Қолаверса, барча қоидаларини адо этаяпмиз.

— Қачон бошлаймиз бўлмаса?

— Қанча тез бўлса, шунча яхши, — деди Жексон. — Фақат, ичкарига қандай кирамиз? Деразани синдираамизми?

Хантон илжайиб, киссасига қўл солди ва калитни олиб, Жексоннинг бурни тагида ўйнатди.

— Қаердан топа қолдинг? Гартли бердимми?

— Йўқ, — Хантон бош чайқади. — Техник назорат хизматининг нозири Мартиндан олдим.

— Нима иш қилмоқчи эканимиздан хабардорми у?

— Пайқаётган кўринади. Ярим ойча аввал менга қизиқарли бир воқеани айтиб берувди.

— «Гўштқиймалагич» ҳақидами?

— Йўқ, — деди Хантон. — Музлатгич ҳақида. Қани, кетдик бўлмаса.

* * *

Адел Фраули ўлган, қабристоннинг сабр-тоқатли ва тиришқоқ хизматчилари бурдалардан тиклаган танаси тобутда ётибди. Бироқ руҳининг бир қисми машинада қолгани эҳтимол, башарти чиндан шундай бўлса, у дод-фарёд кўтариши керак. Гап нимадалигини билиши, уларни огоҳлантириб қўйиши лозим. Миссис Фраулининг ошқозони овқатни яхши ҳазм қилмас ва шу оддий дардан кутулиш учун у энг оддий дори ичарди. «Гель Е-Z» деб аталувчи бу хабдорининг бир қутичаси исталган дорихонада етмиш тўққиз центга берилади. Тўғри, қутичанинг биқинига глаукома хасталиги бор кишилар «Гель Е-Z»ни қабул қилмаслиги керак, чунки унинг таркибидаги фаол қўшимчалар кўз қувватини пасайтиради, деб ёзиб қўйилган. Бироқ, бахтга қарши, Адел Фраули бу огоҳлантиришга эътибор қилмади. У яна бир нарсани унутиб қўйди: Шерри Квелетт бармоғини кесиб олишидан сал аввалроқ Адел шу дори тўла қутичани машина ичига тушириб юборганди. Эндиликда эса у қабрда ётибди ва ошқозонидаги оғриқни йўқотган фаол қўшимча Европанинг кўплаб мамлакатларида «шухрат қўли» деган номда машҳур бўлган ўсимлик — белладоннанинг кимёвий ҳосиласи эканидан бутунлай беҳабар.

Ногаҳонда «Блю риббон» фабрика-қирхонасидаги чуқур сукунат ичра қулқиллаган мудҳиш товуш эшитилди. Кўршапалак гўё ақлдан озгандек ўзини ишонган бошпанасига урди — қуритгич устидан ўтган симлар орасидаги тирқишга биқиниб, жажжи башарасини кенг қанотлари билан ёпиб олди.

Бу товуш калтагина қулишга ўхшарди.

Ана шу лаҳзада «гўштқиймалагич» шақир-шуқур қилиб ишлаб кетди — конвейер тасмаси ҳаракатга келди, бўртмалару тишчалар ўзаро тишлашди, форсункаларидан буг пуфловчи залворли цилиндрлар салмоқ билан айлана бошлади.

Машина уларни қутарди.

* * *

Хантон автомобиллар тўхташ жойига келганида тун ярмидан оққан, Ой осмонда оҳиста сузиб юрган қора булутлар ортига яширинган эди. У машина чироқларини ўчириш баробарида тормозни шу қадар кескин босдики, Жексон олд ойнага урилишига бир баҳя қолди.

Хантон моторни ҳам ўчирди ва шунда икковлари бир маромдаги тарақлаш товушини эшитишди.

— «Гўштқиймалагич», — деди Хантон оҳиста. — Ярим тунда ўз-ўзидан ишлаб ётибди.

Улар бир муддат жим ўтиришди, қўрқувнинг темир тирноқлари юракларини беаёв чангаллай бошлаганди.

— Қани, кетдик, — деди Хантон. — Бўладиган ишнинг бўлгани маъқул.

Улар машинадан чиқиб, бинога яқинлашишди — «гўштқиймалагич» товуши қаттиқроқ эшитила бошлади. Хантон қулфни очаркан, беихтиёр машина жонли мавжудотдек товуш чиқараётганини ўйлади. Гўё у қизиб ётган ташна бўғзига ютоқиб ҳаво ютар, ҳуштак чалгандай, истехзоли бир пичирлаш орқали ўзи билан гаплашаётгандек эди.

— Биласанми, нима? — деб қолди Жексон. — Ёнимда полициячи борлиги нима учундир катта далда берапти. — У жигарранг сумкасини бир елкасидан бошқасига олди. Сумкада жемдан бўшаган ва табаррук сувга тўлдирилган мўъжаз идиш ҳамда Гидеон Библияси¹ бор эди.

Улар ичкари киришди ва Хантон эшик ёнидаги тугмачани босиб, чироқни ёқди. Шифтда флуоресцент лампа бир-икки пирпираб олгач, совуқ зангори ёғду тарата бошлади. Шу лаҳзадаёқ «гўштқиймалагич»нинг товуши ўчди.

Цилиндрлар узра буғ пардаси кўринади. Машина мудҳиш сукунат ичига яширинганча, уларни кутиб турарди.

— Ё тавба, намунча турқи совуқ бўлмаса-я, — дея шивирлади Жексон.

— Бўлақол, — деди Хантон. — Унинг телбалиги тутмасидан иш бошлай қолайлик.

Улар «гўштқиймалагич» ёнига яқин келишди. Хавфсизлик дастаси тушириб қўйилганди.

Хантон қўлини чўзди:

— Сал нарироқ тур, Марк. Идишни менга бергин-да, нима қилиш кераклигини айт.

— Аммо...

— Кел, қўй, баҳслашма!

Жексон сумкани узатди. Хантон уни машина олдидаги чойшаб столига қўйди ва кейин Жексонга Библияни берди.

— Мен дуо ўқийман, — деб тушунтира бошлади Жексон. — Сен эса ишора қилганимда машинага табаррук сув пуркайсан. Сўнгра «Ота, Ўғил ва Муқаддас Руҳ номидан буюраман: бу ердан чиқ, ёвуз руҳ!» дейсан. Тушунарлими?

— А-ҳа.

— Кейин, иккинчи марта ишора қилганимда, ширин кулчани ушатиб, дуони такрорлайсан.

— Дуоларимиз таъсир кўрсатган-кўрсатмаганини қаердан биламиз?

— Қўйвер у ёғини. Бу ерда биқиниб ётган махлуқ ташқарига чиқаётганида ҳамма нарсани вайрон қилиб ташлайди. Мабодо биринчи мартада уддалай билмасак, маросимни қайтараверамиз.

— Биласанми, юрагим орқага тортиб кетаяпти, — деди Хантон.

— Очиги, менинг ҳам тиззаларим қалтираб турибди.

— Башарти анави «шуҳрат қўли»да янглишган бўлсак борми...

— Янглишмадик, — деди Жексон. — Бу ёғига энди ўзинг мадад бер, Парвардигорим!

У дуо ўқишга тутинди. Овози бўм-бўш бинони тўлдириб, деворлардан бўғиқ акс-садо бўлиб қайтарди.

— Ўзингиз ясаган санамларга ва суратларга сифинманглр, ўз ерингизда ўзингиз ўрнатган тош ҳайкалларга сажда қилманглр, фақат менга, Тангрингизга, Парвардигорингизга сажда қилинг...²

Сукунат ичра сўзлар залворли жаранглр, Хантоннинг эса аъзои бадани музлаб кетаётгандай эди. Флуоресцент лампанинг ёрқин, аммо ўлик ёғдуси

¹ Гидеон Библияси — Библия, “Гидеосинтернэшнл” ташкилоти чоп этиб, бепул тарқатадиган диний адабиёт.

² Тавроты шариф. Мусо алайҳиссаломга нозил этилган учинчи, «Левит» китоби, 26-боб.

остида «гўштқиймалагич» миқ этмай, қилт этмай турар, бироқ унинг назарида заҳархандалик билан тиржаярди.

— ...ўз ерингиздан душманларингизни ҳам ҳайдаб чиқарасиз, чиқмаганлари қиличингиз зарбидан ҳалок бўлғусидир.

Шу пайт Жексон оппоқ чехрасини Библиядан кўтариб, бош ирғади.

Хантон конвейернинг узатувчи механизмига табаррук сув пуркади.

Шу аснодаёқ машинадан азобга тўла қичқариқ янгради. Сув томчилари теккан жойларда буг вишиллади ва ҳавога кўтарилиб, ингичка қизил ишларга айланди. «Гўштқиймалагич» бир титради-ю, ўз-ўзидан ишлаб кетди.

— Таъсир қилди! — Жексон кучайиб бораётган шовқин-суронни босиб кетишга уринарди. — Таъсир қилмай ҳам кўрсин-чи!

У яна дуо ўқишга киришди, тарақ-туруқ кучайгани сайин овозини баландлатарди. Кейин Хантонга қараб яна бош ирғади ва у сув пуркади. Ана шу лаҳзада Жексон ваҳима бутун борлигини қамраб олганини туйқусдан сезиб қолди, даҳшатли хатога йўл қўйилгани, машина уларнинг чақириғини қабул қилганини ва у... кучлироқ эканини яққол ҳис этди.

У тобора баланд овозда ўқир, росманасига қичқира бошлаганди.

Ногоҳ мотордан учкун сачрай бошлади; хона ҳавосини озон ҳиди тутиб кетди, унга қоннинг мисники сингари таъми ҳам қўшилганди. Энди бош мотордан тутун чиқа бошлади. «Гўштқиймалагич» телбавор тезликда айланар — марказий тасмага бармоқ учи теккизилса борми, бутун тана қутурган конвейерга лаҳзанинг қандайдир улуши ичидаёқ тортилиб кетар, кейинги беш сонияда эса қонга ботган бир парча латтага айланарди. Оёқ остидаги бетон пол титрашга тушди.

Сўнг тўсатдан бош подшипникдан қирмизи ёғду отилди, муздек ҳавода момақалдироқ ҳиди анқиб кетди. Бироқ «гўштқиймалагич» ҳануз ишлаб турар, тасма ҳаракати тобора тезлашар, винтчалару тишчалар шу қадар шиддат билан айланардики, ҳаракатини кўз илгамасди. Ва ниҳоят, ҳамма нарсаси кулранг тусдаги яхлит бир нимага айланди, тумандек эриб, шаклини ўзгартира бошлади.

Гўё гипноз ҳолатида турган Хантон сесканиб, ортига тисарилди.

— Кетдик, қочамиз! — деб қичқирди у кулоқларни қар қилувчи даҳшатли шовқинни босишга уриниб.

— Озгина қолди-ку, ахир! — дея Жексон ҳам бақирди. — Нега энди...

Шу лаҳза тасвираб бўлмас даражада мудҳиш овозда бетон пол тарсиллаб ёрилди. Ёриқ уларнинг оёқлари остига югураркан, таҳдид ила кенгайиб борарди. Чор атрофда эски цемент парча-парча бўлиб, тепага отиларди.

Жексон «гўштқиймалагич»га қараб қичқариб юборди.

Машина полдан кўзғалишга уринар, шу туришда қатрон қўлмакка ёпишиб қолган оёғини кўчириб олишга ҳаракат қилаётган динозаврни эслатарди. Энди уни умуман машина ёки дазмол деб атаб бўлмасди. У шаклини ўзгартирар, ўткир бурчаклари йўқолиб, эриб борарди. Мана, қаердандир 550 вольт кучланишдаги кабел узилиб, шиддат билан айланаётган валлар устига тушди, шу заҳотиёқ зангори учкунлар чақнаб, валлар уни гажиб ташлади. Улкан кўзлар янглиғ иккита оловли шар уларга бир лаҳза тикилиб қолди, бу кўзларда очлик, юҳолик акс этарди.

Яна бир трос тарсиллаб узилди. Ва барча тушов-бандларидан озод бўлган «гўштқиймалагич» бир тебраниб олди-да, йиртқичларча пишқирган ҳолда тўғри уларга қараб интилди. Хавфсизлик дастаси отилиб чиқиб, ҳавода муаллақ қолди ва Хантон рўпарасида баҳайбат, катта очилган ва буг пуркаётган ебтўймас жағни кўрди.

Улар ўгирилиб, қоча бошлашди, аммо шу заҳотиёқ оёқлари остида яна бир ёриқ пайдо бўлди. Орқадан эса озодликка чиққан ёввойи ҳайвоннинг ўкириши ва тапиллаши эшитиларди, холос. Хантон ёриқдан сакраб ўтди, бироқ Жексон қоқилиб кетиб, юзгубан тушди.

Хантон тўхтаб, шеригига ёрдам бериш учун ўгирилди, аммо унга тепадан маҳобатли ва бешакл бир шарпаннинг сояси тушди, шу аснода чироқлар ўчди.

Чалқанча ётган Жексон устида тоғдай бўлиб турган шарпага тикилар ва чехрасида беқиёс даҳшат акс этарди. Ўлимга маҳкум қурбоннинг ваҳимали нигоҳи эди бу. Хантон эса бўйи шифтга тегадиган баҳайбат қора шарпани илгашга улгурди, холос. Ҳар бири футбол тўпидек келадиган электр кўзлар унга қадалган, кенг очилган жагда эса кулранг брезент тил айланади.

Хантон бор кучи билан югурди. Ортида эса Жексоннинг жон аччиғида чин-қиргани эшитилди-ю, шу заҳоти овози ўчди.

* * *

Эшик қўнғироғи устма-уст жиринглашидан уйғониб кетган Рожер Мартин уйқусираганча ўрнидан турди. Бироқ ташқаридан даҳлизга отилиб кирган Хантонни кўрди-ю, бошидан бир челак совуқ сув қуйилгандек, кўзлари мошдай очилиб кетди.

Хантоннинг қиёфаси даҳшатли эди — кўзлари косасидан чиқиб кетгудай, тили айланмас, қўллари Мартиннинг халатини жонҳолатда чангаллаган. Кесилган ёноғидан қон оқади, бутун юзини қандайдир кулранг чанг қоплаган.

Сочлари эса... оппоқ оқариб кетганди.

— Ёрдам беринг... Худо ҳақи, ёрдам беринг! — Машаққат билан бўлса ҳам у ниҳоят тилга кирди. — Марк ўлди... Жексон ҳалок бўлди...

— Ўзингизни тутинг, — деди Мартин. — Ўтиринг, ёки, яхшиси, меҳмонхонага кира қолайлик.

Хантон гандираклаган қўйи, яраланган итдай инграб, унга эргашди. Мартин унга «Жим Бим»¹ дан икки энлик қуйиб берди, аммо Хантон ичиши учун қадаҳни икки қўллаб тутишига тўғри келди. Кейин қадаҳ гиламга тушди, Хантоннинг титраб-қақшаган қўллари эса яна Мартиннинг ёқасига ёпишди.

— «Гўштқиймалагич»... Марк Жексонни ўлдирди! Эй Худо... у... у ташқарига чиқиб кетиши мумкин! Биз бунга йўл қўймаслигимиз керак! Асло, асло... мулақо!.. О-о-о!.. — У яраланган ҳайвондек чўзиқ инграб юборди.

Мартин унга яна қуйиб бермоқчи бўлди, бироқ Хантон унинг қадаҳ тутган қўлини силтаб ташлади.

— Биз бу махлуқни ёқиб ташлашимиз керак! — деб қичқирарди у. — Ташқарига чиқиб кетишга улгурмасидан туриб йўқ қилишимиз шарт! Агарда у озодликка чиқиб кетса борми, о, унда нималар бўлади?! Эй Худо, агар аллақачон чиқиб кетмаган бўлса!.. — Шу пайт Хантоннинг кўзлари ғалати бўлиб кенгайди, қорачиқлари тепага қараб кетди ва у ҳушини йўқотиб, гилам устига худди ўликдек гурсиллаб тушди.

Миссис Мартин ётоқхона эшигида халатининг ёқасини тутганча турарди.

— Бу ким бўлди ўзи, Рож? Ақлидан озмаганми ишқилиб? Менинг назаримда... — У титраб кетди.

— У-ку ақлидан озмаган, — деди Мартин. Қўрқув, даҳшатдан эрининг юзи қийшайиб кетганини аёл энди пайқаб етди. — Эй Худо, бу ёғига ёрдам ўз пайтида етиб келса бўлгани эди...

Мартин телефонга отилди. Бироқ гўшакни тутган қўйи қотиб қолди.

Хантон қочиб келган томондан аллақандай ғалати шовқин эшитилиб, уйга яқинлашиб келарди. У тобора кучаяр, баландроқ товушда ва аниқроқ эшитилар, тарақ-туруқ ичида темирнинг бир-бирига урилиб қарсиллашини яққол фарқлаш мумкин эди. Меҳмонхонанинг ярим очиқ деразасидан тунги шамол эпкинни бостириб кирди. Мартин озон ҳидини сезгандай бўлди... ё қон ҳидимикан?

У энди бефойда телефонга қўлини қўйганча қотиб турар, шовқин-сурон эса тобора яқинлашиб келарди. Вишиллаган, пишқирган товушлар яққол эшитилар, гўё шаҳар кўчалари бўйлаб буғ пурковчи баҳайбат дазмол бостириб келарди. Хонани қон иси тутиб кетди.

Гўшак мажолсиз қўлдан сирпаниб тушди. Телефон барибир ишламасди.

¹ «Жим Бим» — Кентуккида тайёрланувчи ўткир ичимлик тури.

ЙЎЛОЁҚ

Соат ўндан ўн беш дақиқа ўтган, Херб Тукландер қовоқхонасини ёпишга чоғланиб турган бир пайтда Фолмаутнинг шимолий қисмида жойлашган «Ту-кис бар»га қимматбаҳо палто кийган ва ранги докадек оқариб кетган бир эркак отилиб кирди. Шу куни ўнинчи январ, аҳолининг аксари қисми Янги йил туфайли бузилган тартиб бўйича яшашга эндигина қўника бошлаган, ташқарида эса ниҳоятда кучли шимоли-ғарбий шамол эсаётган эди. Қорнинг қалинлиги қоронғу тушгунчаёқ олти дюймга етганига қарамай, ҳануз бўралаб ёғарди. Билли Ларриби грейдерда йўл тозалаб ёнимиздан икки марта ўтди, иккинчи мартасида Туки унга пиво олиб чиқиб берди. Онам бир пайтлари бунни меҳрибонлик деб атарди, унинг ўзи бу пиводан ўз даврида қанча ичганини эса ёлғиз Худо билади. Билли Тукига фақат асосий шоссес тозаланаётганини, ёндош йўллар эса қатнов учун эрталабгача ёпилганини айтди. Портленд радиоси қор қопламанинг қалинлиги яна бир футга ортишини, шамолнинг тезлиги эса соатига қирқ милгача кучайишини башорат қилибди.

Барда Туки икковимиз каминдаги аланга тилларига тикилганча, шамол увиллашини эшитиб ўтирардик.

— Кел, энди йўлоёққа ичайлик, Бут, — деди Туки. — Ёпадиган пайт бўлиб қолди.

У менга, кейин ўзига ичкилик қуйди, шу маҳал эшик очилиб, бошидан қандупа сепилгандай қорга беланган ўша нотаниш кимса кириб келди. Шу лаҳзадаёқ бар ичига қор аралаш шамол ғўриллаб урилди.

— Эшикни ёпинг! — деб ўшқирди унга Туки. — Ё молхонада тарбия кўрган-мисиз?

Бу қадар кўрқиб кетган одамни мен шу пайтгача кўрмаган эдим. У менга кун бўйи қичитқи ўт еган отни эслатди. Эркак Тукига кўзларини катта-катта очиб қараганча, «Хотиним... қизим...» деди-ю, гурс этиб қулади.

— Ё авлиё Иосиф! — дея хитоб қилди Туки. — Бут, эшикни ёпгин.

Мен бориб, изгирин шамолдан жунжикканча, эшикни ёпдим. Туки эркакнинг ёнида тиз чўкиб, унинг бошини кўтарди, юзларига шапатилади. Ана шунда йўловчининг аҳволи расволигини кўрдим. Унинг юзлари қизарган, кулранг доғлар пайдо бўлганди. Вудро Вилсон президентлик қилган даврдан бошлаб Мэн штатидаги барча қишларни бошдан кечирган одам эса (камина ўзимни назарда тутаялман) бу кулранг доғлар совуқ урганининг аниқ белгилари эканини билади.

— Хушидан кетди, — дея изоҳ берди Туки. — Қани, брендидан олиб кел-чи.

Мен жавондан шиша олиб, ортимга қайтдим. Туки йўловчининг палтоси тугмаларини ечди. У ўзига келгандек бўлди: кўзлари хиёл очилди, эшитилар-эшитилмас даражада бир нималар деди.

— Куй жиндек.

— Қанча? — деб сўрадим мен.

— Бренди — нақ бомбанинг ўзи, — жавоб қилди у. — Манави нухса эса бугун роса таъзирини еган кўринади.

Қадаҳга брендидан жиндек қуйиб, Тукига қарадим. У бош ирғади.

— Тўғри томоғига қуй.

Мен шундай қилдим. Ичкиликнинг таъсири дарҳол сезилди. Эркакнинг бутун танаси ларзага келди, йўтал тутди. Юзлари янаям қизариб кетиб, кўзлари йирик-йирик очилди. Мен хавотирга тушдим, аммо Туки уни кап-катта боладек ўтқазиб қўйиб, курагини бир-икки қоқди.

Эркак брендини қайт қилиб ташлашга уринганди, Туки яна бир бор туширди.

— Мумкин эмас. Қиммат маҳсулот бу.

Эркак ҳануз йўталар, лекин аввалгидек зўриқмас эди. Ана шунда унга синчиклаб разм солдим. Кўринишига қараганда катта шаҳардан, қаердандир Бостоннинг жануб томонларидан бўлса керак. Қўлқоплари қимматбаҳо, аммо юпқа, демак, қўллариди ҳам кулранг доғлар борга ўхшайди, агар бир-икки

бармоғидан айрилмаса, омади келган деяверинг. Палтоси қимматбаҳо, камида уч юз долларли эканлиги аниқ. Этикларининг қўнжи эса тўпигига етар-етмас, жимжилоқларини совуқ олдиргани ҳам эҳтимол.

— Сал енгиллашдим, — деди у бўғиқ овозда.

— Мана бу бошқа гап, — Туки бош ирғади. — Оловга яқинроқ бора оласизми?

— Хотиним билан қизим... ўша ерда қолишди... Бўронга учрадик.

— Улар уйда телевизор кўриб ўтирмаганларини тушуниб турибман ҳар қалай, — жавоб қилди Туки. — Нима бўлганини камин ёнида бемалол гапириб бера-сиз. Бут, ёрдамлашиб юбор.

Эркак инграниб, ўрнидан кўзғолди, оғриқдан оғзи қийшайиб кетди. У оёғини совуқ олдирмаганиман, деб яна ўйлаб қолдим. Мэн штатининг жанубий худудини шимоли-шарқий бўронларга қасдма-қасд кесиб ўтишга уринувчи нью-йорклик телбаларни яратаётган пайтида Парвардигор нималарни ҳис этганини фақат тахмин қилиш мумкин. Бу одамнинг хотини билан ёш қизчаси ўзидан кўра ис-сикроқ кийинишган бўлса шояд, деб умид қилишдан бўлак чора қолмаганди.

Биз уни камин ёнигача олиб бориб, тебранма оромкурсига ўтқаздик. Мис-сис Туки 1974 йили вафот этгунига қадар доимо шу курсида ўтирарди. Аслида бар ҳам айнан шу аёл туфайли ном чиқарди. Бар ҳақида «Даун ист», «Санди телеграф» нашрларида ва ҳатто «Бостон глоуб»нинг якшанбалик иловасида ёзиш-ди. Чиндан ҳам «Тукис бар» паркет поли, заранг ёғочидан қурилган бари, шифтдаги залворли тўсинлари, тошлардан кўтарилган йирик камини билан кўпроқ тавернага ўхшаб кетарди. «Даун ист»да мақола чиққанидан кейин мис-сис Туки барга «Тукис инн» ёки «Тукис рест» деган янги ном бермоқчи ҳам бўлди, улар дарҳақиқат ички безакларга кўпроқ мос келарди, бироқ менга эски ном — «Тукис бар» маъқулроқ. Ёзда штатимизни тўлдириб юборадиган сайёҳларнинг дидига мослашиш бир бошқа-ю, қишда қўшнилариинг ўзигаги-на хизмат кўрсатиб ишлаш — бир бошқа. Кўпинча шундай бўлардики, узун-дан-узоқ қиш кечаларини фақат Туки икковимиз содали виски ёки пивони эрмак қилганча ўтказардик. Хотиним Виктория 1973 йили вафот этганидан бери фақат Тукининг олдига келаман, борадиган бошқа жойимнинг ўзи йўқ. Бу ерда эса овозлар, ҳатто иккита овоз — меники ва Тукиники умрим лаҳзаларини санаётган соатнинг чиқиллаган товушини босиб кетарди. Бироқ Туки қовоқхонаси номини «Тукис рест»га ўхшаган бирон нимага алмаштирганида бу ерга балки келмасмидим. Бу албатта бемаъни фикр, лекин ҳақиқат.

Биз йўловчини олов ёнига ўтқаздик ва у янада кучлироқ қалтирай бошлади. У тиззаларини кучоқлаб олган, тиши-тишига тегмас, бурнидан сув оқарди. Назаримда, кўчада яна ўн беш дақиқа бўлганида омон қолмаслигини англаб ета бошлади-ёв. Уни қор эмас, балки суяк-суягидан ўтиб кетувчи, тананинг бор ҳароратини сўриб олувчи изғирин шамол ҳалок қилган бўларди.

— Қаерда йўлдан адашдингиз? — деб сўради ундан Туки.

— Б-б-бу й-й-йердан ж-жануб т-томонга о-олти м-мил масофада.

Туки икковимиз бир-биримизга қарадик ва ногаҳонда юрагим орқага тор-тиб кетди.

— Аниқ биласизми? — Туки қайта сўради. — Сиз шу қорда олти мил йўлни ўтдингизми?

У бош ирғади.

— Шаҳар бўйлаб ўтаётганимизда одометр¹га қараганман. Айтилгани бўйича юрдим... Хотинимнинг... Камберленддаги синглисини... кўргани кетаётувдик... бу ерда биринчи марта бўлишимиз... ўзи Нью-Жерсиданмиз...

Нью-Жерси. Нью-Йоркликлардан ҳам ўтадиган телбалар мана қаерда яшар экан.

— Олти мил эканига аниқ ишонасизми? — деб сўрашини қўймасди Туки.

— Ҳа, ишонаман. Мен кўрсаткични топдим, уни қор кўмиб ташлаган экан...

¹ Одометр — юрилган масофани ўлчайдиган асбоб. (Тарж.)

Туки унинг елкасидан маҳкам чангаллади. Аланга шуъласида эркак ўзининг ўтгиз олти ёшидан ҳам каттароқ кўринарди.

— Сиз ўнгга бурилдингизми?

— Ҳа, ўнгга. Хотиним...

— Кўрсаткични кўрдингизми?

— Кўрсаткични? — У Тукига маънисиз тикилди, кейин бурнини артди. —

Кўрдим, албатта. Чунки хотинининг синглиси тушунтиргани бўйича юрдим-да. Унга кўра, Жойтнер-авеню бўйлаб Жерусалемс-Лот орқали 295-сонли шоссега чиқиб олишим керак эди. — У нигоҳини Тукидан олиб, менга қаратди. Кўчада шамол ҳануз увилларди. — Бирон нимада янглишибманми?

— Лот, — Туки уф тортди. — Э Худо!..

— Нима гап ўзи? — Эракнинг овози баландлашди. — Бирон нарсани нотўғри қилибманми? Тўғри, йўлга қор уюлиб кетган экан, лекин мен... агар олдинда шаҳар бўлса... демак йўлни тозалашди, деб ўйлаб...

У жим қолди.

— Бут, — Туки менга ўгирилди, — шерифга қўнғироқ қил.

— Бу яхши фикр, — дея маъқуллади нью-жерсилик тентак. — Аммо сизларга нима бўлди ўзи, йигитлар? Худди арвоҳни кўргандек саросимага тушиб қолдингиз.

— Лотда арвоҳ йўқ, мистер. Сиз хотинингиз билан қизингизга машинадан чиқмай ўтиришни тайинлаганмисиз, ишқилиб?

— Бўлмаса-чи! — Унинг овозидан ранжигани сезилмасди. — Ақлимни еб қўймаганман-ку, ҳар қалай.

Лекин бу масалада менинг шубҳам бор эди.

— Имингиз нима ўзи? — деб сўрадим. — Шерифга айтишим керак.

— Ламли, — дея жавоб берди у. — Жералд Ламли.

У Тукига яна нималарнидир тушунтира бошлади, мен эса телефон аппаратага қараб кетдим. Гўшакни кўтарганим, тиқ этган садо эшитилмади. Клавишни қайта-қайта босиб кўрдим, ҳеч қандай натижа бўлмади.

Мен камин ёнига қайтганимда Туки Жералд Ламлига яна бир қадаҳ бренди қуйиб узатаётган эди. Ичимлик бу гал тўғри ошқозонга етиб борди.

— Ҳа, жойида йўқ эканми? — деб сўради Туки.

— Телефон ишламаяпти.

— Оббо, жин урсин, — деди Туки ва тагин бир-биримизга қараганча қолдик.

Ташқарида эса шамол қорни деразага келтириб урарди.

Ламли гоҳ Тукига, гоҳ менга қарарди.

— Биронгангизда машина борми? — Унинг овозида яна хавотир уйғонган эди. — Иситгич қурилма двигател ишлаб турган пайтдагина иситади. Бензин бакнинг чорак қисмида қолган, менга эса бир ярим соат керак бўлди... Нега индамайсизлар, ахир? — У ўрнидан туриб, Тукининг ёқасидан чангаллаб олди.

— Мистер, — деди Туки, — қўлингизга эрк берманг.

Ламли бир қўлига, бир Тукига қаради ва панжалари бўшашди.

— Мэн штати... — У худди сўкингандек оҳангда шивирлади. — Шу яқин орадаги ёқилғи қуйиш шохобчаси қаерда? Уларда тортувчи машина бўлиши керак...

— Энг яқин шохобча Фолмаут-Сентреда, — деб жавоб бердим мен. — Бу ердан уч мил масофада.

— Миннатдорман, — деди у киноя билан. Кейин бурилди-да, йўл-йўлакай палтосининг тугмаларини қадаганча, эшик томон йўналди.

— Лекин ишламаётган бўлса керак, — деб қўшимча қилдим.

У ўгирилиб, бизга тикилганча қолди.

— Бу нима деганинг ўзи?

— У сиз қовоқаллага шуни тушунтирмоқчи бўлаяптики, Фолмаут-Сентредаги ёқилғи қуйиш шохобчаси Билли Ларрибига қарашли, Биллининг ўзи эса шу тобда грейдерда йўл тозалаш билан банд. Тушунарлими энди? — Туки сабр-

тоқат билан изоҳ берарди. — Ундан кўра, жаҳлдан паққос ёрилиб кетмасингиздан бурун олов ёнига қайтиб, жимгина ўтирганингиз маъқул эмасми?

Ламли ҳеч балони тушуниб етмаган, аммо кўрқиб кетган бир қиёфада ортига қайтди.

— Сиз... ҳеч қанақа ёрдам беролмаймиз... бу ерда машина йўқ... демоқчимисиз?

— Мен ҳеч нарса деяётганим йўқ, — жавоб қилди Туки. — Аксинча, сенинг жағинг тинмаяпти. Агар бирпас тилингни тийиб ўтирсанг, балки бирон чорасини ўйлаб кўрармидик.

— Ўзи қанақа шаҳар у — Жерусалемс-Лот? — деб сўради Ламли. — Нега энди йўлда қор уюлиб кетган? Ҳеч қандай чироқ ҳам кўрмадим.

— Жерусалемс-Лот ёниб кетганига икки йил бўлди, — деб жавоб бердим мен.

— Нима, уни қайта қуришмаганми? — Ламлининг бу гапга ишонгиси келмасди.

— Ҳа, қуришмаган. — Мен Тукига қарадим. — Хўш, нима қиламиз бўлмаса?

— Уларни у ерда қолдириш мумкинмас.

Мен унга яқин бордим. Худди шу лаҳзада Ламли дераза ёнига бориб, тунги қорбўронга назар ташлаётганди.

— Мабодо уларга етиб олишган бўлса-чи? — деб сўрадим мен.

— Мумкин, — дея жавоб қилди Туки. — Бироқ анигини билмаймиз-ку. Библия жавонда турибди, сенда хоч борми?

Мен қўйнимдан католик черковида табаррук қилинган хочни олиб кўрсатдим. Туғилганимдан буён конгрегационализм руҳида тарбия топганман, бироқ Жерусалемс-Лот атрофида яшовчиларнинг аксарияти эндиликда хоч ё авлиё Кристофер медалонини тақади ёки ёнида тасбеҳ олиб юради. Гап шундаки, икки йил муқаддам, октябрнинг қоронғу тунларидан бирида Лот бошига кулфат тушган. Гоҳи-гоҳида, узундан-узун қиш кечалари Тукининг барида доимий мижозлар йиғилиб қолган кезлари гап айланиб келиб ўша фожиага тақаллади. Ва бу шунчаки қуруқ гап эмас асло. Агар билсангиз, Лотда одамлар гойиб бўла бошлади. Аввалига битта-иккитадан, кейин бутун бошли оилалар домдараксиз йўқолиб кетаверди. Мактаблар ёпилди. Шаҳар қарийб бир йил кимсасиз қолди. Тўғри, айримлар, айниқса бошқа штатлардан келган, ҳозир рўпарамизда ўтирган кимсага ўхшаш телбалар, аксинча, ўша ерга кўчиб боришди, уйлар арзонлигига учишган бўлса керак-да ҳойнаҳой. Бироқ ташландиқ шаҳарда ҳеч ким узоқ яшолмади. Баъзилар Лотда бир-икки ой туриб, жўнаб кетишди. Бошқалар... нима десак экан, гойиб бўлишди. Кейин эса узоқ давом этган кургоқчил кузнинг адоғига бориб шаҳарга ўт кетди. Ёнгин Жойнтер-авеню тепасидаги адирликда жойлашган Марстен-Хаусдан бошланган дейишади, аммо бунинг ҳеч ким аниқ билмайди, то шу пайтгача ҳам. Шаҳар уч кечаю кундуз аланга ичида қолди, бироқ уни ҳеч ким ўчирмади. Кейин қандайдир вақт ҳаёт ўз маромига тушгандек бўлди. Сўнгра ҳаммаси қайтадан бошланди.

«Вампирлар» деган сўз овоз чиқариб айтилганини фақат бир марта эшитганман. Ўша кеча фрипортлик ҳайдовчи Ричи Мессина яхшигина кайф бўлиб қолганди. Жун шим, кўйлак ва чарм этик кийган бу одам нақ тўққиз футли бўй-бастини гоз тутганича бўкирарди:

— Эй Худо, ҳамма нарсани ўз номи билан аташдан намунча кўрқмасангизлар? Вампирлармиш! Барингиз ана шу ҳақда ўйлаяпсизлар-ку, ахир, тўғримасми? Ё Исо Масиху азиз-авлиёлар! Нима ўзи — кўрқинчли фильмларни кўрган ёш болалармисиз? Жерусалемс-Лотда нималар бўлаётганини биласизларми ўзи? Ё мен гапириб беришимни хоҳлайсизларми? Айтаверайми, а?

— Қани, айтсанг айта қол-чи, — деб жавоб қилди Туки. Ва барда оғир сукунат чўқди. Каминда ўтинлар чирсиллашию ноябр ёмғири томни тарақлатиши эшитиларди, холос. — Қулоғимиз сенда.

— У ерда дайди итларнинг бир неча тўдаси бор, холос, — деди шунда Ричи Мессина. — Биронта одам ҳам йўқ. Қолган бари эса арвоҳлар тўғрисидаги эртақларни яхши кўрувчи кампирларнинг сафсатасидан бўлак нарса эмас. Агар хоҳласангизлар, саксон баксга гаров ўйнаб, ўша ерга боришга ва

арвоҳлар уясида бир кеча тунашга тайёрман. Қани, хўш, мен билан ким гаров ўйнайди?

Ҳеч ким гаров ўйнамади. Ричи ўлғудай эзма ва ашаддий пиёниста бўлганидан мабодо ўлиб кетса гўрида биров кўз ёши тўкмасди. Лекин барибир, қоронғи тушганидан кейин уни Жерусалемс-Лотта юборишни ҳеч биримиз хоҳламасдик.

— Жин урсин сизларни! — деди Ричи. — «Шеви»¹ юкхонасидаги милтиқ Фолмаут, Камберленд ёки Жерусалемс-Лотта исталган нарсага бас кела олади. Кетдим ўша ерга!

У эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди ва барда узоқ сукунат чўкди.

— Ричи Мессинани энди бошқа ҳеч ким кўрмайди, — деди руҳоний Ламонт Генри ва чўқиниб қўйди: — Жойи жаннатда бўлсин илоё.

— Кайфи тарқаса, ўзига келиб қолади, — деди Туки, лекин овози ишончсиз эди. — Бар ёпилишига яқин кириб келади-ю, ҳамма нарсани ҳазилга айлантиришга уринади.

Барибир Ламонт ҳақ бўлиб чиқди: Ричини шундан кейин бошқа ҳеч ким кўрмади. Хотини эрим автомобил учун навбатдаги ҳақни тўлай олмаганидан Флоридага қочиб кетди, деди-ю, аммо ҳақиқат унинг даҳшат тўла нигоҳида яққол кўриниб турарди. Кўп ўтмай аёл Род-Айлендга кўчиб кетди. Қоронғи тунда Ричининг арвоҳи келиб қолишидан кўрққандир эҳтимол. Яна ўзи билади.

Туки менга тикилар, мен эса қўйлак остидаги хочни ушлаганча унга қараб турардим. Умримда ҳеч қачон шунчалик даҳшатга тушмаганман, ўтган йиллар залвори елкамдан шунчалик босмаганди.

— Биз уларни ўша ерда қолдирилмаймиз, Бут, — дея такрорлади Туки.

— Ҳа, биламан.

Биз яна бирпас бир-биримизга қараб турдик, кейин у елкамдан босиб қўйди:

— Мардлингга борман-да, Бут.

Шу гапнинг ўзиданоқ дадиллашиб кетдим. Етмишдан ошганингдан сўнг мардмисан, йўқми, ўйламай ҳам қўяр экансан.

Туки Ламлига яқинлашди.

— «Скаут»² вездеходим бор. Ҳозир олиб келаман.

— Эй Худо, шунча пайт индамай ўтирибсизми? — Ламли Тукига ўқрайиб қаради. — Ун дақиқани беҳуда ўтказиб, валақлаб ётибсиз-а?!

— Овозингизни ўчиринг, мистер, — деди Туки мулойимлик билан. — Мабодо яна чакагингизни очмоқчи бўлсангиз, бўронда тозаланмаган йўлга ким бурилиб кетганини бир эслаб кўринг.

Ламли нимадир демоқчи бўлди-ю, аммо оғзини юмди. Юзлари қизариб кетди. Туки «Скаут»ни олиб келиш учун гаражга кетди. Мен эса бар пештахтасини айланиб ўтиб, хромланган флягани брендига тўлдириб олдим. Шу шароитда спиртли ичимлик асқотиб қолиши мумкин.

* * *

Мэн штатидаги бўрон... Унга ҳеч дуч келганмисиз?

Қалин қор осмонни тўлдириб келиб, машинага худди қумдек шатир-шутур урилади. Олисни ёритувчи чироқни ёқиш бефойда: ёруғлик қор парчаларидан акс этиб қайтиб кўзга урилади, ўн фут масофадан ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Яқинни ёритувчи чироқда эса ўн беш футгача кўринади. Лекин қор ҳам ҳеч гапмас ҳали. Энг расвоси шамолки, унинг увиллашида ер юзининг жамики дарди-ҳасрати, нафрат-даҳшати эшитилади. Шамол ўлимни, оқ ажални, балки ўлимдан-да даҳшатлироқ ниманидир келтиради. Эшик-деразалар ёпилган уйда, иссиқ ўринда ётган бўлсангиз ҳам бу ўкиришдан юрак орқага тортиб кетади. Йўлда-ку, шамол энди умуман ақдан оздиради. Айниқса Жерусалемс-Лот йўлида.

¹ «Шеви» — Машина тури.

² «Скаут» — Машина тури.

— Тезроқ юрсангизлар ўласизми? — деди Ламли.

— Сиз совқотиб ўлишингизга бир баҳя қолувди, — дея жавоб қилдим мен.
— Ёки яна ажал излаб пиёда кетмоқчимисиз?

Энди у менга ўқрайиб қаради, аммо ҳеч нима демади. Биз соатига йигирма беш мил тезликда юрардик. Йўлнинг шу қисмини Ларриби бир соатгина аввал тозалаганига ишониш қийин: қор икки дюйм қалинликда тушган, ёққани-ёққан эди. Чироқлар ёғдусида чир айланаётган қор парчалари кўринарди, холос. Йўлимизда биронта ҳам машина учрамади.

Орадан ўн дақиқалар ўтгач, Ламли бехосдан:

— Ие? У нимаиди? — деб бақриб қолди.

У мен томондаги деразага бармоқ нуқирди. Тўғрига қараб кетаётган одам анча кечикиб ўтирилдим, чоғи. Кўриниши ноаниқ аллақандай шарпа оқлик қаърига сингиб кетганини илғаёлдим, холос. Яна ким билади дейсиз, балки бу тасаввурим ўйинидир.

— Нима кўрдингиз? Лосними?

— Эҳтимол, — унинг овози титрарди. — Лекин кўзлари... қип-қизил эди! — Ламли менга қараб қолди. — Нима, лоснинг кўзлари тунда шундай кўринади-ми? — У мендан тасдиқ ишорасини кутарди.

— Ҳар қанақа кўриниш мумкин, — деб жавоб қилдим шунга ишонишга уриниб. Лосларни кечаси автомобил ичидан туриб кўп бора кузатганман, аммо чироқ ёғдуси улар кўзидан қизил рангда акс этишини кўрмаганман.

Туки миқ этмасликни маъкул кўрди.

Ўн беш дақиқалардан кейин ўнг томондаги қор уюми кескин пасайган жойга етиб келдик: қор тозалагич машиналар чорраҳадан ўтишда «пичоғи»ни доимо кўтаради.

— Назаримда, шу ердан бурилди-ов, — Ламлининг овозида ишонч етишмасди. — Тўғри, кўрсаткични кўрмаяпман...

— Шу ер, — дея бош иради Туки. Унинг овозини таниб бўлмасди. — Кўрсаткичининг юқори қисми қор уюмидан чиқиб турибди.

— Ҳа, ҳа, тўғри, — Ламли енгил тин олди. — Мистер Тукландер, мен узр сўрамоқчи эдим. Агар билсангиз, совқотгандим, ҳаяжонлангандим, шулар сабабли ҳам ўзимни телбаларча тутдим. Хуллас, икковингизга миннатдорчилик билдирмоқчиман...

— Хотинингиз билан қизчангизни топмагунимизча Бут икковимизга раҳмат айтишга шошилмай туринг, — Туки унинг сўзини бўлди. Кейин «Скаут»ни тўрт гилдиракли юритма тартибига ўтказди ва қор уюмини айланиб ўтиб, Лот орқали 295-шоссега чиқадиغان Жойтнер-авенюга бурилди. Қор гилдираклар остидан фаввора бўлиб отиларди. Орқа гилдираклар сирпана бошлади, аммо Туки аллақачондан буён ҳайдовчилик қилиши туфайли машинани бир зумда ўнглаб олди. Бу йўлдан аввал ўтган автомобил — Ламли «Мерседес»ининг излари чироқлар ёғдусида бир кўриниб, бир гойиб бўларди. Ламли олдинга энгашиб, қор пардасига тикилди.

Шу ўринда Туки гап бошлади:

— Мистер Ламли.

— Лаббай! — У Тукига ўтирилди.

— Маҳаллий аҳоли орасида Жерусалемс-Лот ҳақида ҳар хил гаплар юради. — У хотиржам сўзлар, аммо юзидаги ажинлар чуқурлашиб, кўзлари олмакесак тера бошлаганди. — Буларнинг бари шунчаки миш-миш бўлиши мумкин, албатта. Агар хотинингиз билан қизчангиз кабинада бўлишса, жуда соз. Биз уларни менинг уйимга олиб кетамиз, эртага бўрон тинганида эса Билли автомобилнингизни судраб келади. Лекин улар кабинада бўлишмаса...

— Бу нима деганингиз? — Ламли унинг гапини шартта кесди. — Кабинада бўлмай қаерда бўлишарди?

— Мабодо улар кабинада бўлишмаса, — дея давом этди Туки жавоб қилмай, — биз Фолмаутга қайтамиз ва бор гапни шерифга айтамыз. Бунақанги бўронда ва яна ярим тунда уларни излашдан фойда йўқ, тўғримасми?

— Биз уларни кабинадан топамиз. Яна қаерда бўлишлари мумкин?

— Яна бир нарса, мистер Ламли, — дея қўшимча қилдим мен. — Башарти бирон кимса учраса, у билан суҳбатлашиш мумкинмас. Ҳатто у гап бошлаган тақдирда ҳам. Тушундингизми?

— Қанақа гаплар юради... дедингиз? — Ламли оҳиста, деярли ҳар бир сўзга ургу бериб сўради.

Унга қандай жавоб қайтаришим ёлғиз Худога аён эди, бироқ Туки мени бу вазиятдан қутқарди:

— Етиб келдик.

Биз катта «Мерседес»нинг ортига тақалиб тўхтагандик. Машина томи ва юкхонасини қалин қор қоплаган, чап томонда йирик уюм тўпланган. Лекин орқа чироқлар ёниқ, чиқинди газ қувуридан тутун чиқиб турарди.

— Бензин тугабди, — деди Ламли беихтиёр.

Туки моторни ўчирмаган ҳолда қўл тормози дастагини юқори кўтарди.

— Бут нима деганини унутманг, мистер Ламли.

— Хўп, хўп? — Ламли фақат хотини билан қизи тўғрисида ўйлар, бунинг учун уни айблаб ҳам бўлмасди.

— Тайёрмисан, Бут? — Туки менга ўгирилди. Нигоҳларимиз тўқнашди.

— Тайёрман шекилли.

Биз кабинадан чиқдик ва шу заҳотиёқ юз-кўзимизга қор аралаш шамол урилди. Ламли сал энгашиганча олдинда борар, ҳашамдор палтосининг барлари худди елканлардек ҳаволанар эди. У иккита соя ташлар — бири Туки машинасининг чироқларидан бўлса, иккинчиси «мерседес»нинг орқа чироқларидан эди. Мен унга эргашдим, Туки эса ортимизда келарди. «Мерседес»нинг орқа бамперига яқинлашганимда Туки кўлимдан тутди:

— Ошиқма!

— Жейни! Френси! — деб бақирди Ламли. — Тинчмисизлар? — У ҳайдовчи эшигини очиб, ичкарига бош суқди. — Омонми...

Шу ондаёқ дами ичига тушиб кетди. Шамол оғир эшикни унинг қўлидан юлқиб олиб, ланг очди.

— Ё Худо, Бут! — деди Туки. — Яна ўша аҳвол такрорланганга ўхшайди!

Ламли биз томонга ўгирилди. Чеҳрасида ҳайрат ва қўрқув акс этар, кўзлари ола-кула эди. Шу заҳотиёқ биз тарафга интилди, тойиб кетиб йиқилишига оз қолди. Ёнимдан отилиб ўтиб, Тукига ёпишди.

— Улар кабинада бўлмаслигини сиз қаердан билардингиз? — дея бўқирди жонҳолатда. — Қаерда улар? Нималар бўлаяпти ўзи бу ерда?

Туки унинг қўлларини ёқасидан олиб, очиқ эшикка ёндошди. Икковимиз «мерседес» салонига биргаликда кўз ташладик. Ичкари иссиқ ва шинам, аммо қизил индикатор бензин қарийб тугаганини кўрсатарди. Ҳеч ким йўқ. Ҳайдовчи ёнидаги ўриндиқ остида Барби кўғирчоғи ётибди. Орқа ўриндиқда чанги учганда кийиладиган болалар камзули кўринади.

— Френсининг камзули? — Ҳуштакка ўхшаш шивирлаш лаҳзада қичқириққа айланди. — Френсининг камзули!! — Ламли чеккасига мўйна қопланган капюшонли кичик камзулни қўлида тутганча бизга ўгирилди. Ҳеч балони тушунмаган кўйи, довдираганча менга тикилди. — У машинадан камзулсиз чиқолмасди, мистер Бут. Нега энди... нега... совқотади-ку, ахир!

— Мистер Ламли...

У камзулни қўлидан тутганча қорбўрон ичра қадам қўйиб қичқирди:

— Френси! Жейни! Қаердасизлар? Қаердасиз-л-а-а-ар?

Мен Тукига қўл чўзиб, туришига ёрдамлашдим.

— Тинчмисан?..

— Ҳечқиси йўқ, — деди у. — Биз уни тўхтатишимиз керак, Бут.

Биз унинг ортидан отилдик, аниқроғи, тиззадан ошган қорда аранг оёқ босардик. Лекин у тўхтади ва биз етиб олдик.

— Мистер Ламли... — Туки унинг елкасига қўл қўйди.

— Шу томонга! — дея бақирди Ламли. — Улар шу ёққа кетишган, қарангл-а!

Катта ва кичик оёқлар изини қор қўмиб юбораётганини биз ҳам кўриб турардик. Яна беш дақиқадан кейин улар ғойиб бўлиши аниқ.

У бошини эгганча излар бўйлаб юрмоқчи эди, Туки палтосининг баридан тутиб қолди.

— Йўқ, Ламли, йўқ!

Телбавор қиёфадаги Ламли Тукига ўгирилди, қўлини мушт қилиб кўтарди-ю, аммо Тукининг нигоҳидаги нимадир тўхтатиб қолди. У менга қаради ва яна Тукига бурилди.

— У совқотади ахир. — Ламли иккита тентак болакайга гап уқтираётгандек эди гўё. — Наҳотки шуни тушунмасангизлар? Камзулсиз, бор-йўғи етти ёшли кизча бўлса...

— Улар исталган жойда бўлиши мумкин, — деб жавоб қилди Туки. — Излар бўйлаб юриш керакмас. Шамол уларни бирпасда қўмиб ташлайди.

— Нима қил дейсиз бўлмаса? — жонҳолатда қичқирди Ламли. — Полицияга боргунимизча улар музлаб қолади! Френси ҳам, хотиним ҳам!

— Эҳтимол, музлаб бўлишгандир. — Туки Ламлига нигоҳини қадади. — Агар бундан баттарроғи бўлмаса...

— Нималар деяпсиз? — Ламлининг нафаси ичига тушиб кетди. — Очикроқ гапирсангиз-чи, жин ургур! Гапиринг дейман!

— Мистер Ламли, — деди Туки. — Гап шундаки, Лотда...

Ўзим кутмаган ҳолда гапнинг индаллосини ўзим айтиб қўя қолдим.

— Вампирлар, мистер Ламли. Жерусалемс-Лотда вампирлар тиқилиб ётибди. Бунга англаб етиш мушкуллигини биламан, албатта...

Унинг кўз ўнгида бирдан кўкариб кетганимдай менга бақрайиб қаради-да, оҳиста шивирлади:

— Ақлдан озибсизлар. Икковингиз ҳам. — Кейин биздан юз ўгириб, кафтларини карнай қилганча қичқирди: — Френси! Жейни!

Сўнг из бўйлаб кетди, палтосининг барлари қор узра судралиб борарди.

Мен Тукига қарадим.

— Нима қиламиз?

— Ортдан борамиз. — Унинг соч толалари қордан пешонасига ёпишиб қолган, қиёфаси галати кўринарди. — Уни бу ерга ташлаб кетолмайман. Сен-чи?

— Мен ҳам.

Биз унинг ортидан юрдик. Лекин орамиздаги масофа тобора узаяр эди. Ламлининг ёшлик қуввати сезилар, қорни баайни грейдердек ёриб борарди. Менда эса артрит хуружи тутиб қолди, оёқларимга қараб яна бироз чиданглар, бирпасга сабр қилинлар, дея ёлворардим...

Шу тариқа юриб, Тукига тўқнаш келдим. У оёқларини керганча турар, боши эгилган, қўллари кўкрагини гижимларди.

— Туки, — дедим, — соғ-омонмисан?

— Ҳаммаси жойида, — деди у қўлларини тушираркан. — Уни кўздан қочирмаслигимиз керак, Бут. Ҳадемай чарчаб қолади ва жиддийроқ ўйлай бошлайди.

Биз тепалик устига чиқиб, Ламли пастда изларни ахтараётганини кўрдик. Лекин, бояқиш уларни топиши амримаҳол эди. У турган жойда кучли шамол эсар ва ҳар қандай изни бир зумда қўмиб юборарди.

Ламли бошини кўтариб, тун қаърига қарата қичқирди:

— Френси! Жейни! Худо ҳаққи, жавоб беринлар!

Унинг овозида саросима, даҳшат, оғриқ сезиларди. Унга фақат шамолнинг ўкириши жавоб бўларди. Шамол уни масхаралаб кулаётгандек ва шундай деяётгандек туюларди: "Улар менинг қўлимда, мистер Нью-Жерси. Сиз эса ҳашаматли машинангиз ва кашмири палтоингиз билан қолаверинг. Уларни мен олдим, изларини йўқотдим, улар эрталабгача иккита музқаймоққа айланишади..."

— Ламли! — дея бақирди Туки шамол увиллашини босишга уриниб. — Вампирларга ишонмасангиз ишонманг. Аммо уларга ҳам ёрдам беролмайсиз. Яхшиси, қайтганимиз маъқул...

Шу аснода Ламлига жавоб беришди. Тун зулмати ичидан кумуш қўнғироқчалардек жаранглаган овоз эшитилди ва менинг бутун аъзои баданим музлаб кетди.

— Жерри... Бу сенмисан, Жерри?

Ламли овоз келган томонга ўгирилди. Шу лаҳзада кичик дарахтзор қоронғулигидан бир аёл арвоҳдек оҳиста сузиб чиқди. Шаҳарлик экани ҳам майли-я, мен кўрган аёллар орасида энг соҳибжамоли эди у. Унга яқинлашиб, қувончимни изҳор қилишни истардим, соғ-омон экан, шодланмай бўладими, ахир! Аёл яшил пуловер кийган, устидан енгсиз ёпинчиқ ташлаган — бунақаси пончо дейилади, чоғи. Шамол ёпинчиқ барларини ўйнар, тўсдай қора сочларни тўзгитарди. Декабр ойида, муз қопламасидан аввал жилға суви мана шундай мавжланади.

Мен аёл томон қадам қўйдим ҳам шекилли, чунки елкамда Тукининг дағал ва қайноқ қўлини сездим. Лекин барибир шу аёлга етишишни хоҳлардим — кўнгилинг кўчасини қаранглар-а! Қора сочли гўзал дилбар. Яшил пончоси бўйни ва елкаларида ҳилпирайди. Уолтер де ла Мэрнинг шеърларидаги гаройиб паривашнинг ўзгинаси эди у...

— Жейни! — дея қичқирди Ламли. — Жейни!

Ва қўлларини чўзганча, қор оша у томон интилди.

— Қайт! — дея уни тўхтатишга уринди Туки. — Мумкин эмас, Ламли!

У ҳатто қайрилиб боқмади... аёл эса бизга қаради ва жилмайиб қўйди. Унинг бу кулгусидан бояги эҳтиросларим сўнди-қолди. Лов этиб ёниб кетган ҳисларимга совуқ сув сепилгандек бўлди гўё. Аёлдан қабр совуқлиги келар, кафанга ўранган сўнгалардек эди кўриниши. Ҳатто шунча масофадан ҳам кўзлари қизиллигини кўрдик. Одамнинг эмас, бўрининг кўзлари эди улар. Аёл илжайганида эса ҳаддан зиёд узун тишлари кўришиб кетди. Хуллас, рўпарамизда инсон эмас, балки шу қутурган бўронда қандайдир тарзда тирилиб қолган мурда турарди гўё.

Туки уни чўқинтирди. Аёл тисланди ва яна илжайиб қўйди. Биз ундан анча узокда эдик, лекин барибир кўрқиб кетдик.

— Уни тўхтатиш керак! — дея шивирладим. — Тўхтата оламизми?

— Кечикдик, Бут! — деди Туки машғум оҳангда.

Ламли аёлнинг ёнига етиб борганди. Қорга думалаб, ўзи ҳам одамдан кўра арвоҳга ўхшаб кетарди. У аёлга интилди ва бирдан... қичқира бошлади. Мен ҳали-ҳануз босинқираган кезларим шу қичқириқни эшитаман: кап-катта одам кўрқинчли туш кўрган болакайдек бақирарди. Ламли ўзини олиб қочишга уринди, аммо аёлнинг узун, яланғоч ва қордек оппоқ қўллари олдинга чўзилиб, уни ўзига тортди. Мен аёл бошини бир томонга хиёл эгиб, эркакка интилганини кўрдим...

— Бут! — дея хириллади Туки. — Қочмасак бўлмайди энди!

Ва биз югуриб кетдик. Нақ каламушлардек қочиб борардик ўзиям. Ўша тунда ўша ерда бўлмаган одам шундай деб айтар ҳам балки. Ўз изимиз бўйлаб ҳаллослаб югурар эканмиз, йиқилардик, турардик, сирпаниб кетган пайтларимиз қўлларимизни ёзиб, мувозанат сақлардик. Оғзи қулоғига етиб ишшайган, кўзлари қизил аёл ортимиздан қувиб келмаяптимики, деган хавотирда мен дам-бадам ўгирилиб қарардим.

«Скаут»нинг ёнига етганда Туки кўкрагини чангаллаганча икки букилиб қолди.

— Туки! — дея кўрқиб кетдим. — Нима гап?..

— Юрагим, — деб шивирлади у. — Кейинги беш йилдан бери безовта қилади. Мени йўловчи ўрнига ўтқазгин-у, ўзинг ҳайда машинани!

Мен унинг қўлтигидан олдим-да, автомобилни айланиб ўтиб, кабинага бир амаллаб ўтқаздим. Туки ўзини орқага ташлаб, кўзларини юмди. Юз териси саргайиб, мумсимон тусга кирди.

Мен «Скаут»ни олд томонидан югурганча айланиб ўтарканман, кичкинтой қизалоқни йиқитиб юборишимга оз қолди. У машина эшиги ёнида турар, сочлари иккита қилиб ўрилган, сариқ қўйлақда эди.

— Мистер, — деди у тиниқ, жарангдор ва тонги тумандек майин овозда. — Сиз оиймни топишга ёрдам беролмайсизми? У кетиб қолди, мен эса совқотаяпман...

— Қизалоқ, тезроқ кабинага кир. Сенинг ойинг...

Шу лаҳзадаёқ сўзим бўғзимда қолди — қандай қилиб ақлдан озмаганимга ҳайронман ўша тобда. Чунки қизча қор устида эмас, балки ҳеч бир из қолдирмаган кўйи қор узра муаллақ турарди.

Бошини кўтарганча менга тикилиб турган бу гўдак Ламлининг қизи Френси эди. Етти ёшли қизалоқ, беҳисоб тунлар мобайнида шу ёшида қолаверади энди. Унинг ранги мурданикидек оппоқ, кўзлари чўгдай ёнади. Бўйнида иккита қизил нуқтани кўрдим, худди игна санчилгандек, лекин атрофидаги териси гўё тишлангандек эди.

У менга қўлларини чўзиб жилмайди.

— Мени кўтаринг, мистер, — дея чуғирлади. — Мен сизни ўпмоқчиман. Шунда сиз мени ойижонимнинг олдига олиб бора оласиз.

Қизчани ўпишни истамасдим, лекин ҳеч нарса қилолмадим. Беихтиёр унга қараб энгашдим, қўлларимни чўздим. Қизчанинг оғзи очилаётганини, пушти лаблар ортидаги майда тишларни кўрдим. Унинг даҳанидан ярқироқ ва кумушранг бир нима оқа бошлади — у сўлак эканини даҳшат ичра англаб етдим.

Унинг жажжи қўлчалари бўйнимдан қучди, мен эса бу иш у қадар даҳшатли бўлмаса кераг-ов, дея ўйлай бошлагандим. Шу пайт «Скаут» деразасидан қора ва залворли бир нима отилиб чиқиб, қизчанинг кўкрагига урилди. Шу ондаёқ галати ҳидли тутун пайдо бўлди, алланарса ярақлаб кетди ва қизалоқ вишиллаганча ўзини орқага олди. Ғазаб, нафрат, оғриқдан юзи бужмайиб кетди. Қизча ён томонга ўтирилди ва... кўздан ғойиб бўлди. Ҳозиргина қаршимда турганди, бир лаҳзада қор бўрони қаърига сингиб кетди, гўдак қиёфаси элас-элас кўзга ташланарди. Мана энди шамол шу манзарани ҳам чирпирак қилиб айлантириб, очиқ далага олиб кетди.

— Бут! — дея шивирлади Туки. — Тезроқ ўтир!

Мен рулга ўтиришдан аввал ҳамроҳим дўзахи қизчага отган нарсани энгашиб ердан олдим. Бу унинг онасидан қолган Библия эди.

Юқорида айтганларим алақачонлар рўй берган воқеа. Ҳозир қариб-чуриб қолганман, аммо-лекин ўшанда ҳам ёш эмасдим. Херб Тукландер икки йил муқаддам вафот этди. Осонгина жон берди — ухлади-ю, қайтиб турмади. Бар ишлаб турибди, уни Уотервиллдан келган эр-хотин сотиб олишган. Ажойиб одамлар экан, у ерда ҳеч нимани ўзгартирмасликка уринишади. Мен барга аҳён-аҳёнда бораман, негаки Тукисиз зерикаман.

Лотда ҳамма нарса ўша-ўша. Юқоридаги воқеанинг эртаси куни эрталаб ше-риф Ламлининг автомобилини топди. Туки ҳам, мен ҳам унга ҳеч нарса демадик. Нима кераги бор? Вақти-вақти билан бирон йўловчи ёки турист шу атрофларда — Мактаб адирлиги ёки Уйғунлик адирлигидаги қабристон теварагида ғойиб бўлиб туради. Кейин сафархалта, қоғоз муқовали китоб ёки шунга ўхшаш бирон нима топиб олишади, аммо ғойиб бўлганлар танаси ҳеч қачон топилмайди.

Биз Жерусалемс-Лотга борганимиздаги ўша бўронли тун ҳали-ҳануз тушларимга кириб чиқади. Аёлдан ҳам кўра жажжи қизалоқ, унинг менга қўлларини чўзиб турган, мен уни кўтармоқчи, у мени ўпмоқчи бўлган пайтдаги кулгуси кўз олдимга келаверади. Лекин ёшим бир жойга бориб, тўримдан гўрим яқин қолди, оламдан ўтсам, тушларим ҳам мен билан бирга кетади.

Йўлингиз тушиб, сиз ҳам Жанубий Мэн бўйлаб саёҳатга чиқиб қоларсиз балки. Хўп ажойиб жойлар. Томоқни хўллаб олиш учун «Тукис бар»га ҳам бирров шўнгиб чиқарсиз, эҳтимол. Яхши бар. Янги эгалари унинг номини ҳам сақлаб қолишди. Ичишга-ку, ичаверинг, аммо кейин менинг маслаҳатимга кириб, йўлингизни шимолга қараб давом эттираверинг. Икки дунёда ҳам Жерусалемс-Лотга томон бурила кўрманг.

Айниқса, қоронғу тушганида.

Қаердадир ўша атрофда жажжи қизалоқ айланиб юрибди. Назаримда, у ҳамон кимнидир ўпишни хоҳлайди.

Азиз НЕСИН

Ҳажвий ҳикоялар

ДАРДИ БЕДАВО

Тоғамни негадир жиним ёқтирмасди. Чунки у ўтакетган хасис одам эди. Савдо-сотик билан шуғулланиши, мол-мулки старли бўлишига қарамай, но-чоргина турмуш кечирар ва ҳамма нарсадан нолиб юарди. Одамлар уни бечораҳол, бутун бойлиги ҳам шу кичиккина уй ва каталакдек дўкондан иборат бўлса керак деб ўйлардилар...

Тоғам ҳеч вақт машинага чиқмасди. Арзон матолардан тикилган либослар кийиб юар, уй харажатларида ҳам зиқналик қиларди. Агар у оғир дардга дучор бўлмаганида бунчалик бадавлат ва пулдор эканлигини ҳаёлимга ҳам келтирмасдим. Касалланиб, докторлару дори учун пулни барги хазондек соча бошлагач, коса тагида ним коса борлиги маълум бўлди.

Тоғамнинг касаллиги ҳам иши каби сирли эди. Дастлабки кунлари нақ киндигининг остида оғриқ турди. Докторлар қанчалик текширишмасин, касалини аниқлай олишмасди. Албатта тоғамнинг ўзи ҳам қайси жойи оғриётганлигини тузукроқ тушунтиролмас, мужмал дардини таърифлашдан ожиз эди. У шундай дерди:

— Гўё қорнимнинг ичига ўн-ўн бешта иту мушук қамалгану улар бир-бирига чанг солиб, ўзаро гажишаётгандай...

Албатта, докторлар тоғамнинг гапларига кулишар, уни масхара қилишарди. Тўғри-да, одамнинг қорни чиқиндилар кутиси эмаски, унга иту мушуклар йиғилиб, бир-бирига чанг солса... Кошки эди тоғамнинг дарди чинданам шу бўлса. Бу касални даволаш жуда осон кўчарди. Муниципалитет ходимларидан бирини чақирсак бас, бир парча заҳарланган гўшт билан иту мушукларни даф қилиб, тоғамнинг дардига дармон бўларди.

Шаҳарда тоғам ҳузурига бормаган бирорта ҳам шифокор қолмаганди. Аммо уларнинг ҳеч қайсиси унинг касалини аниқлай олмади. Орадан бир оз вақт ўтгач,

ИККИНЧИ НАСРИДДИН ХЎЖА

Азиз Несинни Туркияда шундай деб аташарди. У ўзининг шуҳрати билан ҳам, исёнкор руҳи ва ҳозиржавоб ҳажвиялари билан ҳам бу номга муносиб эди. Ўзингиз хулоса чиқаринг: ёзувчи 80 йиллик ҳаёти давомида 110 дан ортиқ китоб нашр эттирди. Улар орасида шеърлар, пьесалар, романлар ва табиийки, ҳажвий ҳикоялар бор. Асарлари 30 тилга таржима қилинди, кўплаб халқаро мукофотларга сазовор бўлди.

Ўзбекистонда Азиз Несиннинг номини эшитмаган, унинг ичакузди ҳикояларини ўқимаган одам кам топилса керак. Таниқли адиб ва таржимон, раҳматли Миад Ҳакимовнинг саъй-ҳаракатлари туфайли 60-йиллардаёқ машҳур турк адабининг қулги ҳикоялари ўзбек ўқувчисининг ҳам дил мулкига айланган, «Мушт кетди», «Ҳуш-так афандим» каби китоблари қўлма-қўл бўлиб кетган эди.

«Ҳажвчилар ўз кўз ёшларини қаҳқаҳага айлантириб, бошқаларга тақдим этадиган кимёгарлардир», деб ёзган эди Азиз Несин. Чиндан ҳам унинг асарларида жамиятдаги барча ижтимоий ва иқтисодий иллатлар ҳажв воситасида усталик билан фош этилади. Унинг ҳикояларини қулмасдан ўқиш мумкин эмас.

Ёзувчининг ҳаёт йўли ҳам қизиқ. У дастлаб ҳарбий лицейни битириб, 8 йил ҳарбий хизматда бўлган. Сўнгра истеъфога чиқиб, газетачилик қила бошлаган. «Марко

мамлакатимизга чет эллик бир профессор келганини эшитиб қолдик. Тоғам билан бирга унинг ҳузурига бордик. У диққат билан текшириб кўргач, шундай деди :

— Бу киши саратон бўлган... Ўсимта — меъдада, унинг қоринга ҳеч бир алоқаси йўқ.

Шундан кейин у қориннинг ички тузилиши, меъда, ичак-чавоқлар, ўт пуфаги, йўгон ичак ва ингичка ичак, жигар, буйрак ва ҳоказолар ҳақида ярим соатча ваъз ўқиди. Мактабда ўн бир йил ўқиган бўлсам ҳам, тўғриси, унинг гапларидан ҳеч вақони тушунмадим. Икки-уч йил эски мактабга қатнаган тоғам ҳақида айтиб ўтирмасак ҳам бўлади.

Жаноб профессор илмий ваъзалари сўнгида шундай дедилар:

— Тоғангизнинг меъдалари осилиб қолган. Энг охириги муддатдан ҳам уч соатча ўтибди. Тезда операция қилиш керак...

Тоғамни дарҳол касалхонага етказдик. Икки-уч кундан кейин у операция қилинди. Амалиёт пайтида докторга ёрдамлашган ассистент менга бу ҳақда шундай ҳикоя қилиб берди:

— Профессор тоғангизнинг қорнини ёриб, ошқозонини кўрди. У тамомила соғлом экан. Докторнинг ўзи ҳам таажжуб билан ҳозиргача қанча-қанча операциялар қилганлигини, аммо бундай соғлом меъдани кўрмаганлигини тан олди. Лекин қоринни ёриб кўйган, олинган пулни ҳалоллаш лозим эди. Меъданинг ярмини шартта кесиб ташлашга мажбур бўлди. Мен унга "жон профессор, меъда соғлом бўлса, нега унинг ярмини кесасиз?" деб ҳар қанча эътироз билдирмай, қулоқ солмади. Бунга жавобан нима дейди денг:

— Ҳа, меъда ҳозирча соғлом ва нуқсонсиз. Аммо операция қилмасак, келгусида албатта саратон бўлади, — дейди.

Тоғамни яримта ошқозон билан уйига олиб келдик. Аммо аввалги дарди уни яна безовта қила бошлади. Тикилган жойлари ҳали тузалмасдан бошқа бир ички касалликлар мутахассиси ҳузурига олиб бордик. Бу докторни шунчалар таърифлашдики, асти қўяверасиз, ҳатто касалларни ўлимидан 24 соат кейин ҳам тирилтира олади, дейишди муболага билан. Миш-мишлар тўғрига ўхшаб қолди. Тоғамни текшириб кўриши биланоқ буйраклари ишламаётганлигини аниқлади. Дард ва безовталиклар сабаби ҳам шу эмиш, ҳатто рентген тасвирига ҳам ҳожат қолмади.

— Тезда буйракларни операция қилиш керак, — деди у қатъий.

Тоғажонимизнинг қорнини иккинчи марта ёриб кўрдилар. Бу врач ҳам соппа-соғ буйракларни кўриб, ҳайрат билан шундай дебди:

— Бу қадар соғлом буйракларни ҳеч ким кўрган эмас. Биттаси ҳам бу кишига етиб ортади...

Ассистенти бунга эътироз билдирибди:

— Жаноб доктор! Соппа-соғ буйракни олиб ташлагани қандай қўлингиз боради? Қаранг, Гринвич соатидай ишлаб турибди-я...

пошо», «Нуҳ кемаси», «Зубук» каби ҳажвий журналларни таъсис этган ва унда ўзининг ўткир ҳажвияларини эълон қилган. Натижада таъқибга учраб, бир неча бор қамалиб чиққан. Ёзувчининг илк китоби 40 ёшида чоп этилганди. 1972 йилда махсус жамғарма ташкил этиб, ота-онасиз етим болалар ва фақир оилаларнинг фарзандлари учун мактаб ташкил қилди. У, одатла, Истанбулнинг Нишонтоши маҳалласидаги уйида, ё бўлмаса Чаталча маҳалласидаги жамғармада ижод қилар эди. Ўзи ҳам қийинчилик билан катта бўлганидан, етим болаларнинг бошини силашдан катта маънавий қониқиш ҳосил қилар, деярли бутун даромадини шу ишга сарфларди. Сафарларга чиққанида эса қайтишда албатта кичкинтой тарбияланувчиларга ширинлик олиб келиб тарқатарди. У суҳбатлардан бирида шундай деган эди: «Мен ҳаётим давомида тўхтовсиз ёзишга мажбур бўлдим. Илгари оиламни боқиш учун ёзар эдим. Жамғарма қурилгач, харажатларим янада кўпайди. Ёзишдан эса ҳеч зерикмайман».

Дўстларининг гувоҳлик беришича, адиб жамғармадаги иш хонасида бирваракайига уч ёзув столида ишлаган. Учаласида уч хил мавзудаги ёзув-чизувлар бўлган. Кайфиятига қараб, биридан иккинчисига ўтиб ишлайверган. Унинг сермахсуллиги сири ҳам шунда бўлса керак. Зеро, у ҳеч қачон баъзи адиблардек илҳом кутиб ўтирган эмас.

Азиз Несин ҳажв санъатини ҳар томонлама пухта эгаллаган ижодкор эди. У энг оддий ҳаётий воқеалардан ҳам кулгили вазиятлар ярата олар, жамиятдаги турли

Аммо мутахассис доктор бунга қулоқ солмабди.

— Яхши йигит, — дебди у, — наҳотки шуни ҳам тушунмасангиз. Агарда биз бу буйракни кесиб олмасак, бемор операция қилганимизга ишонмайди, пулимни бекорга олишибди, деб ўйлайди. Қўлимизда далил бўлиши учун битта буйракни, албатта, олишимиз керак...

Хуллас, тоғамнинг битта буйрагини олиб ташлашди. Қолган буйраги билан уйига қайтди. Амалиёт пайтида ўлиб қолмаганига ҳар куни минг марта худога шукур қиларди. Ҳатто анчагина пул сарфлаб, касалхонанинг қоровулидан бош-лигига газета орқали миннатдорчилик билдириб чиқди.

Афсуски, операция ҳам, докторларга ташаккур ҳам тоғамнинг дардини енгилламади. Оғриқ кундан-кунга зўрайиб борарди. Танишларимиздан бири шундай деб қолди:

— Мен 16 марта операция бўлганман. Аъзои баданимни бурда-бурда қилиб, қайтадан тикканлар. Аммо то Салим деган доктор ҳузурига бормагунимча дардимга дармон тополмадим. Фақат у мени қутқарди.

Тезда тоғамни Салим докторга олиб бордик. Бўлган воқеаларни унга гапириб бергандик, истехзо билан жилмайиб деди:

— Касалингизни аниқлай олишмапти. Сизнинг ичакларингиз тугулиб қолган!

Ҳаммадан кўра бу гап менга маъқул келди. Чунки тоғам шу қадар хасис эдики, сарф-харажат камроқ бўлиши учун ўз ичакларини тугиб қўйишдан ҳам тоймасди.

Тоғамнинг қорнини учинчи марта ёрдилар... Доктор соппа-соғ ичакларни кўриб, бармоғини тишлаб қолди. Амалиёт анжомларини четга улоқтириб, ичакларни маҳлиё бўлиб томоша қила бошлади. Сўнгра таҳсин-офаринлар билан шундай деди:

— Бу қанақа ичаклар бўлди-а? Умрим бино бўлиб бунчалик узун ичакни кўрмаганман. Гўё етти кишига етадиганини табиат саховат билан бу одамга ато этгандай...

Доктор ичакларда тугулиб қолган жойни тополмагач, шундай дебди:

— Қоринни очдикми, энди озгина бўлса ҳам ичакдан қирқиб олайлик.

Гарчи амалиётдан кейин тоғамнинг ичаклари оддий одамларники билан баравар бўлиб қолган бўлса ҳам, касаллиги баттар зўрайди...

Ўша кунлари газетада бир эълон ўқиб қолдик. Унда шундай деб ёзилганди: "Германияда таҳсил олган доктор... кўп йиллар мобайнида у ердаги ... касалхонасида бош врач ўринбосари бўлиб ишлаган, ҳозир ватанига қайтиб, Анқарада хусусий шифохона очган..."

Тоғамни кўп машаққатлар билан Анқарага олиб бордик. Германияда таҳсил олган врач барча саргузаштларимизни эшитгач, бироз ўйлаб турди-да, шундай деди:

ижтимоий иллатларни аёвсиз фош этар эди. Танқидчилар ҳаққоний таъкидлаганларидек, ёзувчининг мақсади зиёли сифатида жамиятни силкитиш, ўзига келтириш, мамлакат тараққиётига тўғоноқ бўлаётган иллатларга қарши жамоатчилик фикрини уйғотиш эди.

Туркияда адиблар ўз қарашларига кўра сиёсатчилар сингари «сўлчи», «ўнгчи», «марказчи» ёки «миллатчи» деб ҳисобланадилар. Азиз Несин коммунистик қарашларга мойил эди. Шўролар Иттифоқи даврида ўнлаб таниқли турк адиблари ичидан фақатгина унинг асарлари танлаб олингани ва кенг тарғиб қилингани сабаби ҳам шунда. Ёзувчининг сўл қарашлари умрининг охиригача ўзгармади. Бу эса аҳолининг миллатчи ва диндор қисмида унга нисбатан душманлик туйғуларини кучайтирди. Унинг баъзи ҳаракатлари бу душманликни янада алангалатди.

1993 йилнинг иккинчи июлида сўл қарашдаги бир гуруҳ илғор зиёлилар Сивас шаҳрида анжуманга тўпланадилар. Улар орасида Азиз Несин ҳам бор эди. Сивасдаги экстремистик кучлар зиёлилар жойлашган меҳмонхонага оломоннинг ҳамласини уюштирадилар. Ичкарига киролмаган бузғунчилар меҳмонхонани ёқиб юборадилар. Бирпасда бино ёнғин ичида қолади. Ўт ўчирувчилар машинаси ёрдамида бир қанча одамлар, шу жумладан, Азиз Несин ҳам бир амаллаб қутқариб қолинади. Аммо мамлакатда ном қозонган 37 зиёли тириклай ёниб кетади...

— Докторлар бу кишининг касалини аниқлай олмапти. Тоғангизнинг жигари оғриган...

Тоғамнинг қорни яна бир марта йиртилди... Аммо унинг жигари ёш спортчи қизнинг жигаридан ҳам соғлом экан. Қоринни беҳудага тикмаслик учун кўричагини кесиб олишди.

Бу амалиётдан кейин тоғамнинг дарду азоблари яна зўрайди. Кимки "фалон жойда яхши доктор бор экан" деса, ўша заҳоти югуриб кетарди. Ўнлаб дори-дармонлар, неча-неча амалиётлар жонига ора кирмади, касаллиги кундан-кунга кучайиб бораверди.

Пулни жонидан ҳам яхши кўрадиган тоғамдек бир одам қандай қилиб шунча харажатга рози бўлганлигига ҳозиргача ажабланаман. Баданидаги барча ички аъзолар амалиёт қилинганди. Иккита бўлган аъзосидан биттаси қолган, баъзилари қисқарган, ортиқчалари эса кесиб ташланганди. Агар илгари вазни 65 килограмм бўлса, аъзоларини олиб ташлайверганлари сабабли 38 килограмм бўлиб қолганди. Шундай бўлса ҳам ҳаётдан умид узмас, кимки "фалон жойда фалон доктор бор" деса бас, шу заҳоти югуриб кетарди. Бу сафар у бир чет эллик доктор ҳузурига борди. У тоғамнинг гаройиб саргузаштларини тинглаб, ачиниш билан деди:

— Афсус, барча аъзоларингизни беҳуда операция қилишибди. Сизнинг дардингиз томоқдаги бодомчалар билан боғлиқ.

Тоғамнинг ўрнига мен эътироз билдирдим:

— Жаноб доктор, оғриқ нақ киндикнинг остида-ку, у қандай қилиб бодомчаларга боғлиқ бўлсин?

Докторнинг жаҳли чиқиб кетди. Асабийлик билан жавоб берди:

— Ахир мен докторман, биламан... Укажон, бодомчалар аслида бадандаги муҳим аъзолардан бири. Уларнинг асосий вазифаси барча органларнинг фаолиятини тартибга солиб туришдир. Айниқса, тоғангизнинг операция қилинмаган аъзоси қолмагани учун бодомчаларнинг аҳамияти ошиб кетган. Оғриқлар сабаби ҳам, шубҳасиз, ана шу... Бодомчаларни олиб ташлаймиз. Агар бу ҳам ёрдам бермаса, бошқа бирор йўлини қидириб кўрармиз!

Тоғамнинг томоғидаги бодомчаларни ҳам олиб ташлашди. Аммо оғриқ яна йўқолмади. Шубҳам тўғри чиқди, касаллик сабаби уларда эмас экан. Ҳадеб кесиб тикаверганлари учун тоғамнинг бадани балиқчиларнинг тўрига ўхшаб қолганди. Амалиёт пайтида жарроҳлик асбобларини ишлатишга ҳам эҳтиёж қолмаганди. Докторлар тикилган жойларни тортсалар бас, тоғамнинг қорни дастурхондай очилиб қоларди!

Аслини олганда, бу тоғам учун фойдали ҳам эди, чунки аввалгидек тиг зарбидан азоб чекмасди. Баъзида эса қаттиқроқ йўталса ҳам тикилган жойлари очилиб кетарди. У гоҳида алам билан:

— Нега оллоҳ таоло инсон вужудини соддагина қилиб яратмаган экан, —

Бу воқеа кекса ёзувчи қалбига оғир зарба бўлиб тушди. Дўстларининг ўлимида ўзини айбдор деб ҳисоблади. Бундан олдин икки марта юрак хуружи касаллиги туфайли ўлимнинг эшигидан қайтган, бир қанча суиқасдлардан омон кутулган эди. 1995 йил 6 июлда рўй берган сўнгги юрак хуружи эса 80 ёшли адибни мангуликка олиб кетди. Васиятига кўра, у ўзи қурган жамғарма ҳовлисига кўмилди.

У умрининг сўнгги йилларида ёзган шеърларидан бирида шундай сатрларни битган эди:

Алвидо,
Кетмоқнинг фурсати етди,
Англадим, йўлим кўп узун,
Менга изн,
Дарахтларим, ҳовуз, далам,
Эй, муҳаббатим,
Яхши қолинг ўтмишдаги
Барча дўстларим.

деб қоларди. Агар ўшандай бўлганида докторлар қўлларини одамнинг қорнига тиқишарди-ю, бор нарсани ташқарига олиб чиқишарди.

Тоғам бечора телба-тескари гаплар ҳам айтадиган бўлиб қолганди.

Докторлардан бири тоғамнинг баданида амалиёт орқали пул ишлаб оладиган ҳеч вақо қолмаганлигини кўриб, шундай деди:

— Сиздаги барча дарду азоблар боиси бизларнинг яхши ишламаслигимизда. Гавдангизда гормонлар миқдори камайиб кетган, тезда даволаш зарур. Гормонлар фаолиятини яхшилаш учун жинсий безлардан бирини олиб ташлаш керак.

Мен яна эътироз билдиргандим, тоғамнинг ўзи рози бўлиб деди:

— Жаноб доктор, иложи бўлса иккаласини ҳам олиб ташланг, бир йўла хотиржам бўлай.

Аммо доктор бунга рози бўлмади, фақат биттасини олиб ташлади...

Афсуски, тоғамнинг касаллиги бу билан ҳам тузалмади. У аста-секин умидсизликка туша бошлади:

— Энди ўлимдан бошқа чора йўқ...

Аммо одамлар тинч қўйишмасди. Ҳар куни унга юзта янги докторни таништиришарди. Менинг ташвишим эса кундан-кунга ортиб борар, ҳар сафар тоғамнинг яримжон гавдасини минг машаққат билан у хонадан бу хонага кўтариб борардим.

Докторлардан бири галати фикрни айтиб қолди. У олдинги врачларнинг беҳуда операцияларидан афсусланиш билан анчагина оҳ-воҳ қилиб тургач, шундай деди:

— Тоғангизнинг касаллиги сабаби оёқлари бармоғида пайдо бўлган қадокларда...

Мен беихтиёр бақириб юбордим:

— Жаноб доктор, нақ киндигининг остидаги оғриқ қандай қилиб оёқдаги қадокларга боғлиқ бўлсин?

Доктор хотиржамлик билан жавоб берди:

— Бадандаги барча аъзолар бир-бири билан боғлиқ. Масалан, тишингиз оғриганда бутун гавдангизда оғриқ турмайдами? Албатта бошдан-оёғингизгача зирқиратади...

Мавзу илмий бўлгани учун ортиқча эътироз билдиришга ўзимда журъат топмадим. Жаноб доктор ҳам тоғамнинг оёғидаги қадокларни кесиб ташлади. Аммо бу амалиёт унинг чўнтагига келтирган фойдани ҳисобламаганда, тоғамнинг касалига заррача ҳам таъсир қилмади.

Соғлиқни сақлаш вазирлигидан барча врачлар рўйхатини олдириб келдик. Текшириб кўрганимизда тоғам ҳузурига бормаган фақат иккита доктор қолганлиги маълум бўлди. Улардан бирини қидириб топдик. У тоғамнинг касаллиги тарихини эшитгач, кўзлари олайиб кетди. Шунча жарроҳлик опе-

Дунёнинг турли мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам Азиз Несиннинг мухлислари кўп. У бир неча бор мамлакатимизда бўлган, адибларимиз билан яқин алоқалар ўрнатган эди. Бугунги кунда унинг иккинчи ҳаёти турли тилларда чоп этилаётган китобларида, минглаб мухлислари ва ўзи ташкил этган мактаб-интернат ўқувчиларининг миннатдор қалбларида давом этмоқда. Унинг ижоди моҳияти эса кундалигида битилган қўйидаги сўзларда тўла намён бўлган: «Баъзи ёзувчилар бор, улар бутун халқ ўзини севишини истайди. Мен бундай шахслардан нафратланаман. Ҳеч бир инсонни бутун халқ сева олмайди. Ҳаммани мамнун қилишни истаган одам ҳеч кимни хурсанд қилолмайди. Ҳаётим давомида нимага ишонган бўлсам, шуни сўзладим, қандай яшаган бўлсам, шундай ёздим».

Ҳозирги пайтда Азиз Несин жамғармасини адибнинг ўғли, математик олим Аҳмад Несин бошқараяпти. Ёзувчининг китоблари қайта-қайта нашр этилмоқда, у ҳақда хотиралар, адабий-таҳлилий мақолалар эълон қилинмоқда, ҳужжатли фильмлар яратилган. Азиз Несин жамғармаси ҳамisha мухлислар билан гавжум.

Таржимон.

рациясидан кейин тоғам қандай тирик юрганлигига ҳайрон бўлиб қолди. Афсусланиш билан бош чайқаб деди:

— Докторлар ноинсофлик қилишибди. Уларнинг барча иши беҳуда бўлган, оғриқлар эса тишларингиз билан боғлиқ...

Чиқмаган жондан умид деганларидек, тоғамнинг барча тишларини суғуртирдик. Аммо фойда бермади.

Энди тоғам овқат ҳам еёлмай қолганди. Икки қўлаб маҳкам ушлаб турмасак, осмону фалакка парвоз қилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасди.

Бир куни тоғам шундай деб қолди:

— Барча бойлигимдан қолган охириги пулларни бирорта чет эллик врачга харж қилмоқчиман.

Тоғам билан Парижга йўл олдик. У ерда ҳеч бир танишимиз бўлмагани учун кўчадаги эълонлардан тўғри келган бир шифокорнинг адресини топиб, ҳузурига бордик. Парижлик врач сўзларимизни диққат билан эшитди. Сўнгра синчковлик билан текшириб чиққач, деди:

— Сизнинг ҳеч бир касаллигингиз йўқ. Барча операциялар нотўғри қилинган. Бундан кейин шимингизга камарни қисиб боғламанг. Яхшиси, елкага осиладиган тасмалардан фойдаланинг...

Шу ишни қилган эдик, мўъжиза рўй бериб, тоғамнинг барча дарду азоблари бир зумда йўқолди. Париждан қайтганимизда у тамоман тuzалган, аммо пуллари ҳам тугаган эди. Энди асосий касаллиги пулсизлиги бўлиб қолганди. Барча бойлигини докторларга сарфлаганини эслаб, оҳ чекарди. Олти ойдан кейин бу азоблардан мангуга қутулди. Пулсизликдан ўлдими ёки устма-уст операциялар туфайли вужудининг ярми олиб ташланганлигидан ўлдими, билмадим. Аммо шуни аниқ биламанки, бунча амалиётдан кейин бирор банданинг тирик қолиши гумон.

ДЕНГИЗ ОЁҚ ОСТИДА

Истанбулнинг уч томони денгиз. Тўғрироғи, денгиз Истанбул заминига ҳар томондан ёриб кирган. Лекин шундай бўлса ҳам, Истанбулда денгизга кириш нариги дунёда жаннатга киришдан ҳам қийин. Истанбулнинг у учидан бу учигача денгиз соҳилларини баъзи одамлар сотиб олган. Денгизнинг сотиб олиншига ақл бовар қилмайди. Худога шукрки, денгизни сотиб олганлар ҳавони ҳам сотиб олишмабди. Аслида денгиз билан ҳаво орасида унчалик катта фарқ йўқ. Уни ҳам сотиб олиб, бизни ҳавосиз қолдирмаганларига шукр қилайлик. «Қовоқлар»дан «Чекмече»гача, «Шиле»ден «Пендик»ка қадар шу гўзал Истанбул соҳилларида денгизга текин кириладиган бир қарич ҳам бўш жой қолмаганлигини кўриб, ҳайратдан ёқа ушлайман.

Бундан ўн йил олдин бўлган бир воқеани сизга сўзлаб берай. Анадўлу бўйлаб саккиз йиллик кўч-кўчлардан кейин ниҳоят Истанбулга қайтдик. Айниқса, бола-бақра ўзида йўқ шод эди. Истанбулга келдикми, ҳеч бўлмаса, денгиз соҳилида бир уйни ижарага олиб, роҳат қилайлик, деган хаёлга бордик. Аммо бунинг иложини тополмадик. Денгиз соҳилида бўлмаса, денгизга яқин бир жой бўлсин, дедик. Бу ҳам бўлмади. Майли, ҳеч бўлмаса, денгиз кўриниб турган жой бўлсин, дедик. Узоқдан бўлса ҳам денгизга қараб кўнглимиз, кўзимиз қувонади. Аммо денгизга узоқдан боқиш ҳам осон иш эмас экан. Шундай жой қидириб юрган кунларимиздан бирида «Жаҳонгир» маҳалласида денгизга қараган бир уй бор, деб қолишди. Уй эгаси бизга ҳали хонани кўрсатмай туриб:

— Икки юз лира, — деди.

— Йўғ-е...

— Истасангиз, шу. Икки хона, бир даҳлиз...

— Жудаям қиммат, ҳам кичкина...

— Аммо денгиз кўринади, афандим.

Денгизни кўриш орзуси устун чиқди. Икки хона учун ўша пайтнинг пули

билан икки юз лирага рози бўлди. Уй эгаси бизга хонани кўрсатадиган бўлди. Уй тик тепалик ёнбағрига қурилган экан. Эшикдан кириб, зина билан бир қават пастга тушдик. Ие, бу қанақаси бўлди... Одатда, денгизни кўриш учун юқорига чиқилар эди. Бундай ер остига тушилмасди. Ҳали бу ҳам ҳолва экан. Яна бир қават пастга тушдик. Ичимда, денгизни эҳтимол остидан тепага қараб томоша қилсак керак, деб хаёл қилдим. Қоп-қоронгу бир жойда тўхтадик. Уй эгаси чақмоғини чақди. Электр тугмасини топиб, буради.

— Эҳ, электр оқимини узиб қўйишибди-ку, — деди.

Чақмоқ ёруғида эшикни очди, ичкарига кирдик. Хона ичи гира-шира ёруғ эди. Уй қияликда қурилгани учун бир томони ернинг остида, иккинчи томони эса ернинг устида экан.

— Сиз иккинчи қават дегандингиз-ку? — дея сўрадим уй эгасидан.

— Худди шундай, — деди у, — бунинг остида яна икки қават бор.

Уйнинг ташқарига қараган учта деразаси бор эди. Учала деразадан ҳам диққат билан қарадим. Бир неча дарахт ва девордан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. қизиқ, денгиз деганлари қаёқда экан?

— Сен ҳам яхшилаб бир қара, мен денгиз-пенгизни кўрмаяпман, — дедим хотинимга.

— Мен ҳам на денгиз, на бир унга ўхшаш нарса кўраяпман, — деди у.

Уй эгасидан сўрадим:

— Афандим, сиз денгиз кўринади, демаганмидингиз? Ёки деворга денгиз расми осилиб, унга қараладимми?

— Нималар деяпсиз! Уйимдан денгиз кўринмаяптими?

Қарасам, авзойи бузуқ, уйимни ҳақорат қилди, деб бизни судга беришдан ҳам тоймайди.

— Кечирасиз, афандим, — дедим, — мақсадим уйингизни ерга уриш эмас... На мен, на хотиним денгизни кўра олдик. Балки бошқаларга кўринар. Аммо бизга кўринмади.

— Курси опкеллинг! — дея юқорига овоз берди. Хизматчи бир курси келтирди.

Уй эгаси курсининг устига чиқди. Христофор Колумбнинг қуруқликни кўриб, «Ер кўринди» дея ҳаяжонланиб қичқирган кемачисидай:

— Ана-ку денгиз! — деб бақирди, — баркашдай ялтиллаб оёғингизнинг остида турибди-ку!

У пастга тушди, курсига мен чиқдим. Ие, бу қанақаси бўлди?! Кўз илғайдиган жойда денгизга ўхшаш бирорта ҳам нарса йўқ. Нима бало, бу одамнинг кўзига сароб кўринганми ё жинни-пинними? Ё бўлмаса, «денгиз бор, денгиз бор» деб бизга руҳий таъсир қилиб, охири кўрганимизга иқрор қилмоқчимиз?

— Кечирасиз, афандим. Мен денгизни яхши биламан. Истанбулда туғилиб, ўсганман. Деразадан қараяпман, бир неча бўлак мовийликдан бошқа ҳеч нарса кўринмаяпти. У ҳам осмонда бўлганлигидан, булут бўлса керак, — дедим.

— Бўйингиз қанча? — деб сўради мендан уй соҳиби.

Бошқа пайт бўлганида бўйим қанчалигини айтмас эдим. Бироз бўшашиб:

— Биру эллик саккиз, — дедим.

— Ҳа, гап буёқда экан-да, — деди у. — Мен бу одам нега денгизни кўролмапти, кўзини парда қоплаганми деб, ҳайрон бўлаётган эдим. Энди нега денгизни кўрмаганингиз маълум бўлди.

— Нега кўролмаётган эканман?

— Бўйингиз паст экан-да... Денгизни кўриш учун энг ози биру етмишлик бўй керак. Оёғингизнинг учида тулинг-чи, кўрармикансиз?

Оёғимнинг учида туриб қарадим, аммо денгиз яна кўринмади.

— Бироз сакранг, ўшанда кўрасиз.

Денгизни кўраман деб курсининг устида сакрай бошладим. Бошим шифтга тегай-тегай дейди. Лекин денгиздан дарак йўқ.

Уй эгаси:

— Стол келтиринг, — деб бақирди, — балкондаги кичик столни...

Столни келтирдилар. У столнинг устига курсини қўйди. Курсининг устига эса мен чиқдим.

— Энди нимани кўраяпсиз? — деб сўради у.

Мен қувонганимдан курсидан циркчилардай ўмбалоқ ошиб тушишимга сал қолди.

— Кўрди-и-и-м, кўрдим! — дея бақариб юбордим.

— Нимани кўрдингиз?

— Денгизни кўрдим, денгизни...

Хотиним ҳам қувониб кетди:

— Худоба шукур, ҳаётингизни таҳликага қўйиб бўлса ҳам, столнинг устидаги курсидан охири денгизни кўрдингиз. Табриклайман. Денгизнинг қаери кўринаяпти? Мармара тарафими ё Бўғоз тарафими?

— Қайси тарафи эканлигини билолмадим. Бир қарич қадар денгиз кўринаяпти.

Уй эгаси бу сўзимдан ўпкаланди:

— Истанбулликман, дейсиз-да, денгизни танимайсиз. Сиз денгизнинг қиз минорасидан икки юз метр ғарби ва у билан Саройбурну орасидаги қисмини кўриб турибсиз.

Уй эгаси, эшикбон ва хотинимнинг ёрдами билан курсидан тушдим.

— Эҳ, кўнглим ёришди, — дедим, — денгиз ҳавоси бошқача бўлади-да.

Хотиним анчагина тўла бўлганлиги учун афсусланди:

— Мен курсига чиқиб кўролмайман-да.

— Албатта, стол, курсига чиқиш осон эмас, — дедим. — Бу ерга кўчиб келгач, бир чорасини топармиз. Масалан, чиғириққа ўхшаган бир нарса...

— Инсон денгизни уйида, ётган еридан кўрганига нима етсин, — эътироз билдирди хотиним.

— Ётган ерингиздан ҳам денгиз кўринади, — деди уй эгаси.

— Қанақасига? Столнинг, курсининг устига ётиладими?

— Йўқ. Сиздан олдинги кирачилар ётган жойларидан денгизни бемалол томоша қилишарди. Ҳалиги, сув ости кемаларининг перископи бор-ку, ўшандай бир перископ топсангиз, бўлди. Хотиржам ерга ётасиз-да, оёқларингизни деворга тираб, бемалол денгизни томоша қилаверасиз.

— Перископ дедингизми? Бу асбобни топиб бўладими?

— Топганда қандай. Узоқ вақт Истанбулда бўлмаганингиз кўриниб турибди, ҳозир Истанбулдаги уйларнинг саксон фойизида перископ бор. Перископ ҳар бир уй учун керакли ашё. Оқшомлари уйингизга чарчаб келганингизда ундан денгизни бир томоша қилсангиз, баҳри дилингиз очилади.

— Тушунарли, афандим, бу уйнинг қадрига етмапсиз.

Уй соҳиби ҳайрон бўлиб сўради:

— Нега?

— Бу хона ойида икки юз эмас, энг ози кунда икки юз лира келтиради.

— Қанақасига?

— Қанақа бўларди, газеталарга «Ажойиб денгиз манзарасини томоша қилишни истаганларга қулай имконият. Соати икки ярим лира» деган бир эълон беринг. Эшикда патта йиртишга ҳам улгуролмай қоласиз.

Сал бўлмаса у билан муштлашиб кетардик. Шу заҳоти ташқарига чиқдик. Зинада хотиним мингирлади:

— Шу ергача келиб, бир мартагина бўлсаям денгизни кўролмадим-да!

ЧЕГАРА УСТИДАГИ УЙ

Янги уйга кўчиб келганимизнинг иккинчи куни эди. Ўнг томонимизда бир қўшни бор. Йўлимиз уларнинг уйи олдидан ўтади. Дераза ёнига ўтириб олган бир кекса киши бизга қараб:

— Бу уйга кўчиб келмасангиз яхши бўларди, — деди.

Қарияга жаҳл билан эътироз билдирдим:

— Одатда, бир кирачи энди кўчиб келганида қўни-қўшни келиб, янги уй қутлуғ бўлсин, дейдилар. "Келмасангиз яхши бўларди" деганингиз нимаси? қўшнига ҳам шундай дейдиларми?

Қария пинагини ҳам бузмади:

— Мендан айтиш, — деди, — у уйга ўғри киради, шунинг учун гапирдим.

Қизиқ, бизнинг уйга киради-ю, бошқаларникига кирмайдими? Юрагим сиқилиб, сигарет олиш учун бурчакдаги дўконга кирдим.

— Фалати одамлар бор-да, билиб-билмай валдирайверишади, дедим.

— Тинчликми? — деди баққол менга ўгирилиб.

— Уйимизнинг ёнида бир эзма чол бор. Уйларининг ёнидан ўтаётсам, "Сизнинг уйингизга ўғри киради, кўчиб келмасангиз яхши бўларди", дейди-да.

— Тўғри айтипти, — деди баққол, — кўчиб келмаганингиз яхши эди.

Лом-мим демай дўкондан ташқарига чиқдим. Ўша кунни оқшомгача ўзимни қўйгани жой тополмадим. Кечқурун чап томонимиздаги қўшнилар танишгани киришди. Ярим кечаси чиқиб кетаётиб:

— Бу уй яхши-ю, аммо ўғри киради, — дейишди.

Бу гапни эшикдан чиқаётганда айтганлари учун "нега бизнинг уйга кирган ўғри сизникига кирмайди?" деб сўролмадим.

Юрагим сиқилганини сезган хотиним мени тинчлантиришга уринди:

— Қўявер, ҳаммаси бўлмаган гап. Ҳозир ижарага берувчилар уйдан чиқаришнинг минг хил йўлини топганлар. Демак, бу ҳам бир йўли. Уйга ўғри киради деб қўрқитиб, бизни уйдан чиқармоқчилар. Уйнинг ижара ҳақи арзон бўлганлиги учун ё ўзлари кўчиб киришади, ёки бир танишларини олиб келишади.

Бироз хотиржам бўлдим. Аммо кечаси барибир кўзимга уйқу келмади. Учрашув тайинлаган одамдай ўғри ана келади, мана келади деб кутиб ётдим. Энди кўзим илинган экан, тиқирлаган товушдан сакраб туриб кетдим. Ёстиқнинг остидан тўппончамни олиб:

— Қимирлама, бўлмаса отиб ташлайман, — дея қоронгиликка қараб бақирдим. Уйга энди кўчиб келганлигимиз учун электр тугмасини тополмай қолдим. Уни қидириб у девордан бу деворга ёпишаман. Шу пайт оёқларимга нимадир илашдию гурсиллаб ерга ағанадим. Ўғри чалган бўлса керак деб ҳам хаёл қилдим. Нақ қорнини мўлжаллаб ўқларни бўшатардим-у, аммо йиқилганимда ўзим бир томонга, тўппонча эса бошқа томонга учиб кетган экан...

— Ҳа-ҳа-ҳа— қоронгиликдан этни жимирлатадиган қаҳқаҳа юксалди.

— Аблаҳ, сен билан сичқон-мушук ўйини ўйнапмизми, мард бўлсанг қаршимга чиқ, — дея бақирдим.

— Ҳар ҳолда электр тугмасини қидираётгандингиз, шекилли. Эшикнинг ўнг томонида. Янги ижарачилар ҳамиша уни топгунча шундай қийналишади.

Овоз қоронгиликдан келарди.

— Қўлга тушсанг, нима қилишимни биласанми? — дея бақирдим.

— Билмайман, — деди қоронгиликдаги одам, — агар рухсат этсангиз, электрни ёқиб, сизга ёрдам қилай.

Шу пайт электр тугмасининг "чиқ" этган овози эшитилди, хона ёришди. Мен йиқилганда столнинг тагига кириб кетган эканман, хотиним эса қаравотнинг остига беркинибди. Қаршимда мендан икки баравар қоматли, барваста одам турар эди. Агар ўрнимдан турсам, уни қўрқитолмаслигимга кўзим етди. Ётган жойимдан овозимни йўғонлаштириб:

— Сен кимсан? — дея сўрадим.

— Ўғриман.

— Менга қара, бошимни қотирма. Сен ўғри эмассан. Мен ўғриман деб бизни қўрқитиб, уйдан чиқармоқчисан. Кўзимга бир қара-чи...

— Ўғриманми, йўқми, ҳозир кўрасан, — деди у. Сўнгра отасининг уйига киргандек уёқ-буёқни титиб, керакли нарсаларни йиғиштириб ола бошлади. Бу иш орасида ўзича гапириб ҳам кўярди:

— Демак сиз бу хонани ётоқхона қилибсиз-да, олдинги ижарачилар бу ерни меҳмонхона қилишганди. Ундан олдингилари эса...

— Менга қара, — дедим, — сен ўғрилик қиляяпсан, аммо мен устингдан шикоят қиламан.

— Истасанг отанга шикоят қил, лекин мендан салом айтишни ҳам унутма.

— Аммо мен полицияга боргунимча сен қочиб кетасан-да.

— Қочмайман.

— Барибир қочасан. Уйда бор-йўқ нарсани тўплаб жуфтакни ростлайсан.

Шунинг учун аввал сени боғлаб, кейин полицияга бораман.

Шу пайт хотиним бор овози билан бақирди:

— Ёрдам беринглар!..

Маҳалла аҳли гўё эшикнинг тагида пойлаб тургандек бир пасда уйни тўлдирдилар. Кўшнилари бепарвогина:

— Э, бу уйга яна ўғри кирибди-да, — дейишди.

Баъзилари эса:

— Кўрайлик-чи қайсиси экан, — дея бир-бирларидан сўрай бошлашди.

Кўшниларининг ичида ўғрини таниганлар, у билан ҳол-аҳвол сўрашганлар ҳам бўлди. Ўғри эса шовқин-суронга эътибор ҳам бермай уёқ-буёқни кавлаштириш билан банд эди.

— Қани кўшнилари, ёрдам беринглар, бу ўғрини бойлайлик. Бориб полицияга хабар бераман, — дедим.

Кўшниларидан бири:

— Хоҳишингиз, аммо бекорга овора бўлаяпсиз-да, — деб қолди.

Қаерга кўчиб келиб қолдик ўзи, дея энсам қотди. Хотиним кир ёядиган ипларини олиб келди. Ўғри ҳам ҳеч қаршилиқ кўрсатмади. Унинг қўл-оёғини яхшилаб боғлаб, бир хонага киритиб қўйдик. Устидан қулфладик. Шу заҳоти полиция бўлимига чопдик. Хотиним барча воқеани комиссарга гапириб берди. Комиссар уйнинг адресини сўради. Айтдик.

— Ҳа, ўша уйми? — деди.

— Ҳа, ўша уй, — дедим.

— Афсуски, биз у уйга аралашолмаймиз, чунки у бизнинг ҳудудимиздан ташқарида, — деди комиссар.

— Хўш, биз нима қилайлик? Ўғрини бекорга боғлаб келдикми?

— Бир уй юқорида яшаганингизда бизнинг ҳудудга кирарди. У пайтда биз аралашардик.

— Юқоридаги уй бўш эмас экан-да, не қилайлик, — деди хотиним ачиниш билан.

Маълум бўлишича, бизнинг уйимиз икки полиция бўлими ҳудудининг нақ чегарасида жойлашган экан.

— Сизнинг уйингиз бошқа бўлимга қарайди, — деди комиссар.

У айтган бўлим анчагина узоқ экан. Биз у ерга боргунча тонг отди. Бўлимдагиларга воқеани тушунтирдик. Уйимизнинг адресини сўрадилар. Айтдик.

— Ҳа... Ўша уйми? — деди бир полициячи.

— Ҳа, ўша уй, — дедим.

— Бир уй пастда бўлганида биз қарардик. Сизнинг уйингиз бизнинг ҳудуддан ташқарида.

Шу пайт хотиним тилга кирди:

— Бечора одамни роса қисиб боғлаган эдик, ҳоли нима бўлди экан...

— Бизнинг уйимиз қайси ҳудудга киради, — деб сўрадим полициячидан.

— Сизнинг уйингиз жандарма ҳудудига киради, у ерга полиция аралаша олмайди. Сиз жандарма бўлимига боринг, — деб маслаҳат берди полициячи.

Яна йўлга чиқдик.

— Кел, аввал уйга бориб, ўғрига бир қарайлик, ўлдими-қолдими? — деди хотиним.

Чиндан ҳам, қисиб боғлаганимиз учун қони айланмай ўлиб қолса, нима бўлади? Ўғри ушлаймиз деб, қотил бўлиб қолмайлик.

Уйга бордик. Ўғри қандай боғлаган бўлсак, шундай турарди.

— Қалайсан? — дедим.

— Яхшику-я, аммо қорним очди, — деди.

Хотиним ўғрига овқат узатди. Аксига олиб уйда фақат ловия бор экан. Ўғри эса ловия емасмиш. Хотиним қассобдан гўшт олиб келиб пиширди. Уни ўғрининг олдига қўйиб, жандарма бўлимига шикоят қилиш учун жўнадик. Бориб бўлган воқеаларни тушунтирдик. Жандарма бўлими бошлиғи уйнинг адресини сўради. Биз айтдик.

— Ҳа... У уйми? — деди.

Бизнинг уйимиз ҳаммага отнинг қашқасидек маълум эди.

— Сизнинг уйингизга жандарма аралашмайди, полиция қарайди, — деди жандарма бўлими бошлиғи.

— Нималар деяпсиз, афандим, — дея эътироз билдирдим. — Полицияга борсак, жандарма қарайди, дейди, жандармага келсак, полиция қарайди, дейсизлар. Ахир, бизнинг уйга қарайдиган одам борми?

Жандарма бўлими бошлиғи бир харита чиқарди.

— Қаранг, — деди у, — харитани тушунасизми? Бу 140-рақамли горизонтал чизиқ. Бу ер сув босими минораси. Бу ер эса 208-рақамли тепа. Жандарма худуди чегараси мана шу ердан ўтади. Агар сиз ўтирган уй икки метр шимоли гарбда қурилганида жандарма худудига кирарди.

— Ие, бор-йўғи икки метр экан-ку. Нима қилади бизнинг уйга ҳам қарангиз?

— Нима қилишини сиз эмас, биз яхши биламиз. (Харитадан кўрсатди.) Қаранг, сизнинг уйингиз бу ерда. Жандарма билан полиция худудларининг нақ чегараси устида. Тушундингизми? Бизнинг худудга уйингизнинг ҳовлиси-дан икки ярим метрча кирган, аммо ўғрилик ҳовлида содир этилмаган.

Яна полиция бўлимига кетишдан бошқа чора қолмаган эди.

— Аввал бир уйга бориб, ўғрини кўрайлик. Худо асрасин, у ўлиб-нетиб қолса, бошимиз балога қолади-я, — деди хотиним ташвиш билан.

Уйга жўнадик. Бориб ўғрига:

— Қалайсан? — дедим.

— Ичим куйиб кетаяпти, тезроқ сув беринг, — деди у.

Сувни ичиб бўлиб тилга кирди:

— Менга қаранг. Сиз менинг эркимни бўғаяпсиз. Бунга ҳаққингиз йўқ. Бу ердан қутулсам, сизни судга бераман.

— Хўш, нима қилайлик, иним, — дедим унга. — Уйимизнинг қайси худудга киришини аниқлай олмадик. Шикоятимизни қабул қилишмаяпти. Шундай жойга ҳам уй қуришадими? Нақ чегаранинг устида тиклашипти.

— Э... Мен айтмадимми? Сиз мени қўйиб юборинг. Бўлмаса, эркимни бўғанин-гиз учун маҳкамага берсам, оворай сарсон бўласиз, — деди ўғри.

— Кечқурун-гача рухсат бер, — дедим унга ялингандек. — Яна бир марта полицияга бориб келайлик...

— Истаган жойингизга боринг. Бу иш нима билан тугагини яхши биламиз. Аввал уйнинг қайси минтақага кириши ҳал этилиши керак. Ё бўлмаса, худудлар чегараси ўзгартирилиши лозим. У пайтгача етти қовун пишиғи бор...

Яна полиция бўлимига бордик. Комиссар ҳам бир харита кўрсатди.

— Қаранг, — деди у, — жандарма худуди чегараси бу ерда. Ҳовли жандарма-га қарайди... Уйнинг бир қисми бизда, бир қисми жандармада.

— Ётоқхона сизнинг минтақангизга кирар экан. Ўғрилик ётоқхонада бўлди-ку, — дедим.

— Тўғри, — деди комиссар, — аммо бунга исботлаш лозим. Қолаверса, ўғри ётоқхонага учиб кирмагандир, албатта, ҳовлидан кирган. Ҳовли эса жандарма худудиди... Албатта, бу биринчи воқеа эмас. Бу масала муҳокама қилинаяпти. Кўрай-лик-чи, уйингизни қайси минтақага киритишса, шунга қараб иш юритамиз.

Уйга қайтдик. Ўнг томондаги кўшни уйнинг деразасидан яна ўша кекса киши бизга гап қотди:

— Ҳамдардлик билдираман, уйингизга ўғри кирипти.

— Ҳа, кирди, — дедим.

— У уйда ҳеч бир ижарачи ўтирмайди, шунинг учун арзонга беришади. Уй эгаси ўзи яшай олмайди, харидор ҳам тополмайди. Уйини бузиб, икки метр ичкарига олмоқчи эди. Ушанда тўла бир минтақага кирар эди. Аммо сизни тошгач, ижарага беришти.

Чолнинг хотини ҳам гапга аралашди:

— Албатта, айб сизда эмас, уй эгасида. Уй қураётганда суви, электри, ва ташқи кўринишини ўйлашади-ю, қайси ҳудудга киришини ҳеч ҳисобга олишмайди. Одам нақ чегара устида ҳам уй қурадимми?

Бир йиллик ижара ҳақини олдиндан тўлаганимиз учун ҳеч қаерга кетолмасдик. Уйга кирдик. Ўғри ҳам биз билан дастурхонга ўтирди. Кечки овқатни биргаликда тановул қилдик. Сўнгра у ўрнидан туриб, бизга юзланди:

— Ҳозирча сиз билан хайрлашаман. Албатта яна келаман, — деди.

Шундан бери тўрт-беш ўғри уйимизнинг доимий меҳмонларига айланди. Маҳаллада уларни ҳамма танийди. Ҳатто улар билан ҳамкорлик ҳам қилдик. Бошқа, нотаниш ўғрилардан уйимизни биргаликда кўриқлаяпмиз. Кўрайлик-чи, нима бўлар экан? Ё шартномамиз битгунча уйда олти ўғри билан саккиз киши бўлиб яшаб турамыз, ёки бизнинг уйни бирор минтақага киритишар. У пайтда ўғриларни топа олсак, минтақасига қарайдиган полиция бўлимига шикоят қиламыз. Бир-биримизга шу қадар ўргандикки, шикоят ҳам айб бўлса керак... Чунки уйнинг айрим харажатларини улар кўтаришяпти.

*Туркчадан
Носир МУҲАММАД
таржимаси.*

ОДАМИЙЛИК ТИМСОЛИ ЭДИ

Шундай одамлар бўладики, ҳар қандай даврани бир оғиз гапи, тамизли луқмаси билан гул-гул яшнатиб юборади. Бирпас бўлмаса, ўрни жуда билиниб қолади, уни кўришга кўнгиллар интиқ бўлиб туради. Ҳамкасбимиз, дўстимиз, етук таржимон ва мураббий, меҳрибон оила бошлиғи Раҳматилла Инғомов ана шундай зот эди.

У, умрларининг сўнгги дақиқаларигача элу юрт хизматиға камарбаста бўлди, аввало, мамлакатимизнинг отахон олий ўқув юрти – Миллий Университетда ҳориш-толиш нималигини билмай, ёш авлодга адабиётимиз, маданиятимиз сирларини ўргатди. Ижодий салоҳияти билан эса миллий маданиятимизни бойитишга салмоқли ҳисса қўшди. Аввало, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов ижодий фаолияти ҳақида бир эмас, иккита китоб ёздики, бу бадиаларни адабиёт ихлосмандлари халқимизнинг ардоқли фарзанди ҳақида ёзилган мукамал асар дея қабул қилди.

Моҳир ҳамкасбимизнинг "Жаҳон адабиёти" журналида эълон қилинган таржималари жуғрофий кенглиги билан кишини ҳайратга солмай иложи йўқ - дунёнинг ўндан ортиқ мамлакати адабиётларининг энг яхши намуналари ўзбек тилида унинг қаламидан "жаранг касб этди".

Унинг таржимасида У.С.Мозэмнинг "Нотаниш одам Парижда", "Ой ва сариқ чақа", Г.Гулианин "Фиръавн Эхнатон", Морис Дрюоннинг "Шато-Гайар асираси", Е.Парновнинг "Мальта ҳассаси", Пьер Булнинг "Маймунлар сайёраси", Е.Загорянскийнинг "Морфи қиссаси" сингари роман ва қиссалари ўзбек китобхонининг завқини оширибгина қолмай, маънавий оламини бойитишга хизмат қилмоқда.

Афсус, умр ўлчоғлиқ бўлар экан. Ҳамкасбимиз ҳамма ҳавас қиладиган, аммо кексалик гаштини олдиндаги нақд насиба деб турган навқирон мўйсафидлик палласида барчамизни доғда қолдириб кетди. Лекин у жисман орамиздан кетгани билан руҳан ўрни доим банд – гўё у инсон шундоқ ёнимизда ўтирибди, нимадир ёзаяпти, ҳализамон тин олгани бошини кўтаради-да, ширин табассум билан, "қани, қиличкесар чойдан бир пиёла қуйинг энди," дейдигандек.

Илоё, жойингиз жаннатдан бўлсин, умрингизнинг чаласи ўғилу қизларингиз, невара-чевараларингизга насиб этсин!

Ҳамкасблари